

Универзитет у Београду
Факултет политичких наука

Александра С. Ђорђевић

**Културне политике руске емиграције у
Београду и Прагу (1921-1941)**

докторска дисертација

Београд, 2025

University of Belgrade
Faculty of Political Sciences

Aleksandra S. Đorđević

Cultural Policies of Russian Émigrés in Belgrade
and Prague (1921–1941)

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2025

МЕНТОР:

Проф. др Слободан Г. Марковић, редовни професор

Универзитет у Београду – Факултет политичких наука

ЧЛАНОВИ КОМИСИЈЕ:

Проф. др Алексеј Тимофејев, ванредни професор

Универзитет у Београду – Филозофски факултет

Проф. др Часлав Копривица, редовни професор

Универзитет у Београду – Факултет политичких наука

Датум одбране:

Александра Ђорђевић

Културне политике руске емиграције у Београду и Прагу (1921-1941)

Сажетак

Овај рад бави се анализом културних политика пост-октобарске руске емиграције насељене у престоницама Краљевине СХС/Југославије и Чехословачке Републике. На актуелизацију културних политика интеграционог и изолационог типа, третираних као основних модела у обликовању избегличке стварности, утицала су два фактора. Са једне стране стајале су званичне мањинске политике и специфично формулисани државни програми намењени руским избеглицама пост-октобарског таласа земаља пријемница, а са друге стране самоорганизована руска емиграција окупљена око релевантних самоиницијативно формираних организација, савеза и удружења.

Структура рада и истраживачка питања у поступку израде овог културолошког истраживања израђени су применом историјског метода, док је применом анализе наратива артикулисана и објашњена манифестација претходно дефинисаних културних политика руске емиграције, рефлектована у написима водећих руских друштвених и јавних делатника, како у локалним, тако и у емигрантским публикацијама.

Узимајући у обзир да се културни, јавни и политички живот руске емиграције истовремено одвијао у оквиру локалне средине, али и као затворена културна целина, у раду је извршена систематизација актуелизованих културних политика и идентификација њихових релевантних актера. Проучавање корпуса емигрантских текстова и њихова дубинска анализа дали су допринос бољем разумевању појединих културних појава унутар „Заграничне Русије“, која се у овом раду не сагледава као хомогена целина, већ као комплексна културна форма, у својој бити раслојена по многим политичко-идеолошким и социо-културним параметрима.

Кључне речи: руска емиграција, Краљевина СХС/Југославија, Чехословачка Република, међуратни Београд, међуратни Праг, руске културне организације у Београду, руске културне организације у Прагу, културне политике, анализа наратива

Научна област: Политичке науке

Ужа научна област: Политиколошко-социолошке студије

УДК: 32:316.7(314.15)"1921/1941"

Aleksandra Djordjević

Cultural Policies of Russian Émigrés in Belgrade and Prague (1921–1941)

Abstract

This study analyzes the cultural policies of post-October Russian émigrés settled in the capitals of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes/Yugoslavia and the Czechoslovak Republic. The formation of integrationist and isolationist cultural policies, treated as fundamental models in shaping the refugee experience, was influenced by two key factors. On one hand, there were official minority policies and state programs specifically formulated by host countries to accommodate Russian refugees of the post-October wave. On the other hand, there was the self-organized Russian émigré community gathered around independently established organizations, associations, and alliances.

The structure of this study and the research questions in this cultural analysis were developed using the historical method. Additionally, narrative analysis was employed to articulate and explain the manifestation of the previously defined cultural policies of the Russian émigré community, as reflected in the writings of prominent Russian social and public figures published in both local and émigré periodicals.

Considering that the cultural, public, and political life of the Russian émigré community unfolded both within the local environment and as a distinct, self-contained cultural entity, this study systematizes the prevailing cultural policies and identifies their key actors. The examination of émigré texts and their in-depth analysis contribute to a deeper understanding of various cultural phenomena within the framework of the "Russia Abroad." In this study, "Russia Abroad" is not viewed as a homogeneous entity but rather as a complex cultural formation, inherently stratified along multiple political-ideological and socio-cultural dimensions.

Keywords: Russian émigration, Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes/Yugoslavia, Czechoslovak Republic, interwar Belgrade, interwar Prague, Russian cultural organizations in Belgrade, Russian cultural organizations in Prague, cultural policies, narrative analysis

Scientific field: Political Science

Scientific subfield: Political-sociological Studies

UDC: 32:316.7(314.15)"1921/1941"

Садржај

1. Увод	1
1.1. Теоријско-методолошки оквир и оперативан одређење предмета истраживања	3
2. Руска емиграција у Чехословачкој Републици	7
2.1. Земгор у Чехословачкој Републици	9
2.2. Високошколске и научно-истраживачке установе под покровитељством Земгора	15
2.2.1. Семинар за проучавање Чехословачке.....	16
2.2.2. Руски народни универзитет	17
2.2.3. Институт за проучавања Русије.....	27
2.2.4. Руски инострани историјски архив	29
3. Руска емиграција у Краљевини СХС/Југославији.....	47
3.1. Државни подстицаји Краљевине СХС/Југославије у актуелизацији интеграционих културних политика руске емиграције	53
3.1.1. Делатност руских архитеката и инжењера у Београду.....	56
3.1.2. Криминалистички институт у Београду	57
3.1.3. Руски емигранти као сарадници београдских новина и дневне штампе	58
3.2. Државни подстицаји Краљевине СХС/Југославије у актуелизацији изолационог типа културне политике руске емиграције	59
3.2.1. Државна комисија за руске избеглице у Краљевини СХС/Југославији.....	60
3.2.2. Руски школски систем у Краљевини СХС	62
3.2.3. Главни промотери изолаторних културних политика изван територије града Београда.....	63
3.2.4. Деловање Руског културног одбора.....	65
3.2.5. Руски научни институт	66
3.2.6. Издавачка комисија	74
3.3. Делатност Руског дома и културне политике руске емиграције у Београду.....	76
3.4. Културне политике самоорганизоване руске емиграције у Краљевини СХС/Југославији	80
3.4.1. Представништво Сверуског савеза градова у Краљевини СХС као промотер културне политике.....	81
3.4.2. Земгор у Београду	85
3.4.3. Савез руских књижевника и новинара у Краљевини СХС/Југославији	129
3.5. „Органска интеграција“ као пример културне политике руске емиграције.....	136

3.5.1. Руски издавачи као актери и промотери концепта „органске“ културне интеграције.....	137
3.6. Балет Народног позоришта у Београду и примери културних политика руске емиграције – студија случаја	140
3.6.1. Делатност руских кореографа Народног позоришта са аспекта анализе културних политика	145
3.6.2. Завршна разматрања о београдском балету	166
3.7. Руско слободно зидарство и културне политике руских масона у Београду	167
4. Трансфер елемената руске емигрантске културе из Прага у Београд као модел политике културне изолације.....	185
4.1. Дан руске културе	185
5. Закључак	217
Извори и литература	223

1. Увод

Почетак двадесетог века у руској историји представљао је изразито динамичан период. Од револуције из 1905. године и Руско-јапанског рата, у коме су руске трупе доживеле тежак пораз, кулминација друштвене кризе огледала се у догађајима из 1917. године, потписивању Брест-Литовског споразума и потоњем грађанском рату, који је у избеглиштво натерао између милион и два и по милиона руских грађана.¹ Таласи руских избеглица, углавном противника новог репресивног бољшевичког режима, у периоду од 1919. до 1923. године допирали су не само до европских земаља, већ су досезали чак и до Далеког Истока и Сједињених Америчких Држава. Потреба за хитним решавањем горућих проблема у вези руског избегличког становништва, међу којима су била питања правног статуса и издавање путних исправа, препозната је на међународном нивоу. Почетком 1921. године испред Друштва народа² у статус Високог комесара за руске избеглице именован је поларни истраживач и нобеловац Фритјоф Нансен. Губитак грађанства за све особе које су, према декрету *Савета народних комесара* од октобра 1921. године, без одобрења совјетске власти напустиле земљу након 7. новембра 1917. године, довео је до тога да руске избеглице постану апатриди и добију статус „руских емиграната“.³ Међу државама које су своје границе добровољно отвориле руском избегличком становништву биле су и две новоформиране словенске државе – Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и Чехословачка Република.

Према статистичким подацима, обе државе током двадесетих и тридесетих година прошлог века старале су се о сличном броју руских емиграната на својој територији. Чехословачка је прихватила око 30.000, а Краљевина СХС између 30.000 и 44.000 људи. Поредџи наведене државе, у почетним годинама услови за живот руских емиграната у Чехословачкој били су далеко изнад оних у Краљевини СХС. Чехословачка је у краћем временском периоду издржавала избегличку колонију са знатно више средстава, па су тада створени услови за оснивање прашког Земгора,⁴ руских универзитета и научних института, као и Руског иностраног историјског архива. Помоћ избеглицама у Краљевини СХС, иако знатно мања у односу на ону која је за емигранте издвајана у Прагу, трајала је током целог међуратног периода. Осим искључиво финансијске потпоре, влада Краљевине није пропуштала да руским избеглицама понуди низ других уступака, статусно их малтене изједначавајући са локалним становништвом.

За разлику од руске избегличке колоније у Чехословачкој, која је већ приликом уласка у земљу у потпуности формирана према критеријумима постављеним од стране апарата државне управе, руска дијаспора у процесу досељавања на територију Краљевине СХС трпела је далеко мање ригорозну селекцију. Чехословачка влада подржавала је улазак одговарајућих категорија избеглица, којима су припадали представници руске

¹ О унутрашњим кризама Руске империје и узроцима потоњих револуција детаљније у: Т. Черникова и Ј. Вишњаков, *Историја Русије II*, Еволута, Београд: 2019; М. Суботић, *Напред, у прошлост. Студије о политици историје у Пољској, Украјини и Русији*, Београд, Пешчаник, 2019.

² Понекад се за исти појам у литератури користи термин „Лига нација“.

³ А. Тимофејев, *Нестајање руске емиграције у Југославији. 1941-1954*, Институт за новију историју Србије, Београд: 2022, стр. 8.

⁴ Савез руских земских и градских јавних радника у Чехословачкој Републици (Земгор).

науке, културе и интелигенције. Многи руски универзитетски професори и истакнути интелектуалци експлицитно су позивани да се доселе у Чехословачку Републику, где су им нуђени повољни услови за наставак њихових педагошких и научних каријера, често и на чехословачким државним универзитетима и научним институтима. Осим наведених категорија, пожељни су били студенти различитих образовних профила који су распоређивани на руске и чехословачке универзитете уз одговарајућу државну стипендију. Припадници руске реакције и белоармејци нису били добродошли у Чехословачку. Изузетак представља извештај број земљорадника козака, који су улазне визе добили искључиво ради обављања пољопривредних послова.⁵

Као и у самој демократски устројеној чехословачкој држави, и међу руском колонијом у Прагу цветала је демократска политичка мисао. Своје званично представништво у овој држави имала је Партија социјалиста-револуционара у емиграцији, а крајем децембра 1927. године у Чехословачкој је формирана и потпуно нова руска емигрантска политичка партија издржавана уз издашне дотације чехословачких политичара. Новформираном радничко-сељачком партијом „Крестјанская Россия“ (Сељачка Русија) руководио је бивши есер С. С. Маслов, који је у више наврата посећивао Београд, а познато је да је огранак партије са чак 53 члана постојао и у Краљевини СХС.⁶ Непожељне категорије избеглица били су монархистички опредељени емигранти, припадници руске армије, као и генерално сви реакционарни елементи руског друштва. Председник Чехословачке Томаш Масарик, из личних средстава финансирао је и друге либералне пројекте руске емиграције ван територије своје земље.⁷

У Краљевину СХС преко Константинопоља и других избегличких прихватних центара пристизале су избеглице претежно конзервативних политичких уверења. Према М. Јовановићу, у међуратном периоду састав руске емиграције у Краљевини СХС бројао је чак 90% монархиста, нешто више од 7% кадета (уставотворних-демограта) и свега 2% есера (социјалиста-револуционара).⁸ Може се претпоставити да су есери, иако најмалобројнија политичка струја, своју значајнију позицију у Краљевини СХС стекли тек након формирања београдског одељења прашког Земгора 1924. године. Организација свакодневног живота руске колоније у Београду и другим градовима Краљевине СХС у највећој мери зависила је од финансија добијених од Државне комисије за руске избеглице.

Као и сам састав руских избегличких колонија у ове две државе, званична културна политика према избеглицама, као и односи шефова држава према њима, значајно су се разликовали. Док је Чехословачка својим званичним ставом у највећој мери подржавала политику културне изолације руског у односу на локално становништво, финансирајући многе емигрантске организације кроз фонд помоћи назван „Руска акција“ и при томе не мешајући се претерано у агенде и програме датих организација, дотле је званична

⁵ О пријему 5000 избеглица из Врангелове армије у Чехословачку види: Аноним. „Руске избеглице у Чехословачкој“, *Застава*, 01.12.1921, с. 3.

⁶ М. Соколов, *Соблазн активизма. Русская республиканско-демократическая эмиграция 20—30-х гг. XX века и ОГПУ СССР*, Издательский центр „Азбуковник“, Москва: 2011, стр. 136.

⁷ Творац такозване „Нове тактике“ која је расцепала партију кадета Павел Миљуков, живео је и радио у Паризу. За своје пројекте добијао је значајну финансијску подршку од чехословачког државног врха. Детаљније у М. Соколов, *нав. дело*.

⁸ М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану 1920—1940*, Чигоја, Београд: 2006, стр. 62.

политика југословенске државе настојала да у што већој мери допринесе интеграцији руског становништва у локални јавни и културни простор. Тако је током двадесетих година двадесетог века у Краљевини СХС/Југославији дошло до већег степена формалне интеграције руског становништва него што је то био случај у Чехословачкој током периода трајања „Руске акције“ под покровитељством чехословачке владе. Културна политика Краљевине према руским избеглицама, поред једнаких услова за рад и запошљавање у државним установама са локалним становништвом⁹, давала је руским емигрантима могућност да уживају и многе друге погодности које нису биле омогућене осталим националним мањинама насељеним на њеној територији.¹⁰

1.1. Теоријско-методолошки оквир и операционално одређење предмета истраживања¹¹

Узимајући у обзир специфичност руских колонија у Београду и Прагу, циљ овог истраживања је да се анализом различитих публикованих текстова руске емиграције одреде правци и циљеви деловања руских емигрантских културних политика кроз које су биле заступљене различите идејно-идеолошке и политичке струје груписане у Београду и Прагу. Како је приликом анализе прикупљених извора и литературе установљено постојање више од једне релевантне групације која је имала утицаја на артикулисање и примену својих модела културних политика, те имала моћ да промовише сопствене културне вредности унутар руске дијаспоре, у раду се културна политика руске емиграције неће третирали као јединствен и универзално прихваћен правац културног деловања, већ ће се културне политике сагледавати у множини и у односу на њихов друштвени утицај. Допринос истраживања огледа се у њиховом сагледавању у контексту идејних, политичко-идеолошких и културних система, а такође и у спроведеној анализи наратива у руским публикацијама и другим писаним изворима преко којих су одређене културне политике руске емиграције јавно промовисане. Другим речима, у истраживању су анализирани доминантни наративи у емигрантским публикацијама и објављеним текстовима, те контекстуализовани у оквирима одређених културних политика.

Значај овог истраживања је у тежњи да се са једног новог, до сада непримењеног становишта проуче и објасне културне политике руске емиграције. Анализом руских и локалних публикација, као и других писаних извора објављених у Београду и Прагу у

⁹ *Земгор в Праге 1921-1931. К десятилетию пражского Земгора*, Издание Пражского Земгора, Прага: 1931, стр. 48-49.

¹⁰ Као један од примера може послужити чињеница да су на првим страначким изборима у Краљевини СХС Руси имали право гласа, док је мађарској и немачкој националној мањини то право било ускраћено.

¹¹ При изради теоријско-методолошког оквира истраживања коришћена је следећа литература: P. Corbetta, *Social Research. Theory, methods and techniques*, SAGE Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi: 2003; D. Della Porta, and M. Keating, (eds.). *Approaches and Methodologies in The Social Sciences: A Pluralist Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge: 2008; G. Ritzer (ed.), *Encyclopedia of social theory*, Sage Publications, Thousand Oaks, London, New Delhi: 2005. G. Toledo Silva, „UNESCO and the coining of cultural policy“, *10th International Conference in Interpretive Policy Analysis*, France, Lille, 2015, (приступљено 15.03.2022), https://www.researchgate.net/publication/327163504_UNESCO_and_the_coining_of_cultural_policy.

периоду између два светска рата, објашњене су тежње и намере које су утицале на формулисање и одређење правца деловања културних политика руске емиграције. Објављени текстови релевантних аутора утицали су на усмеравање одређених културних политика, али и формирање представа о питањима и темама од значаја за руску емигрантску заједницу. У том контексту, сви ови написи у истраживачком пројекту третирани су као значајни извори за добијање релевантних података у истраживачком процесу.

Појам *културне политике*,¹² као основни концепт овог истраживачког рада подразумева да држава као врховни организациони систем не мора нужно да буде једини креатор, организатор и имплементатор културне политике. Свака организована група људи може бити креатор и промотер сопствених културних политика и система вредности, а у којој мери ће успети да шири свој утицај зависи од ресурса и друштвеног капитала којим располаже. Како је „Загранична Русија“, иако без званичне државне управе, у периоду своје најактивније делатности имала више од једне значајне организације и удружења подржаних од стране заједнице, из овога следи да и о појму културне политике руске емиграције морамо да говоримо у множини. Да би се из мноштва прикупљених материјала истакли само они који су имали највећи утицај на емигрантску заједницу у Београду и Прагу током међуратног периода, из свеукупне издавачке делатности руске дијаспоре развијене у ова два центра, издвојени су релевантни узорци са најјачим одјеком у емигрантској заједници и локалној средини. На основу њих су потом утврђени правци и циљеви културних политика руске емиграције. Анализом наратива релевантних избегличких публикација и извештаја из локлане штампе,¹³ тежило се тражењу одговора на низ истраживачких питања. Тражени су одговори на то:

- Како су одређене културне политике утицале на информисање јавности и креирање представа о темама везаним за културни идентитет „Заграничне Русије“ и руске популације у избеглиштву?

¹² Појам културне политике у овом раду дефинисан је на основу следеће литературе: С. Barker, *The Sage Dictionary of Cultural Studies*, SAGE Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi, First published: 2004; D. Bell and K. Oakley, *Cultural policy*, Routledge Taylor & Francis Group, London, New York: First published 2015; M. Bloch, 'Ideology' in: A. Barnard and J. Spencer (eds.), *Encyclopedia of social and cultural anthropology*, Routledge, London, New York: 2002, pp. 442-444; T. Brinthaupt, 'Identity' in: A. William and J. R. Darity (eds.), *International Encyclopedia of social sciences*, Macmillan/Thomson Gale, Detroit: 2007, pp. 551-555; R. Byron, 'Identity' in: A. Barnard and J. Spencer (eds.), *Encyclopedia of social and cultural anthropology*, Routledge, London, New York: 2002, pp. 441-442; M. Dragičević Šešić i B. Stojković, *Kultura, menadžment, animacija, marketing*, Clio, Beograd: 2011; J. Đorđević, *Postkultura*, Clio, Beograd: 2009; M. Freeden, 'Ideology: Political Aspects', Oxford University, UK, Available online 2 November 2002, (приступљено: 23.03.2022), <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/B0080430767011542>; N. Glick Schiller, „Cultural Politics and the Politics of Culture“, *Identities: Global Studies in Culture and Power*, Published online 2010, pp. 1-7, https://www.researchgate.net/publication/249028797_Cultural_politics_and_the_politics_of_culture, (приступљено: 22.01.2022); V. Velš, „Transkulturalnost forma današnjih kultura koja se menja“, *Kultura*, br. 102, 2001, s. 70-89; С. Босанчић, „Relations, Discourses and Subjectivities: The Social Construction of Reality and beyond“, *Гласник Етнографског института САНУ*, LXVII, бр. 1, 2019, с. 91–104; З. Голубовић, *Ја и други. Антрополошка истраживања индивидуалног и колективног идентитета*, Република, Београд: 1999; Прњат, Б. „Политика (културна)“, у: М. Матић (ред.), *Енциклопедија политичке културе*, Савремена администрација, Београд, 1993.

¹³ Приступ у анализи наратива заснован је на методологији коришћеној у студији С. Г. Марковића изложеној у монографији: S. Markovich, *British Perceptions of Serbia and the Balkans 1903-1906*, Dialogue, Paris: 2001.

- Како су изграђивани наративи и створене представе о појединим догађајима и појавама, односно који културни елементи су афирмисани у текстовима аутора различитих политичко-идеолошких уверења?

- Ко су унутар „Заграничне Русије“ били креатори јавног мњења, као и које су културне елементе потенцирали да би поткрепили сопствене политичке, културне или идејно–идеолошке позиције?

- Који аспекти културне самосвојности су фаворизовани у оквиру различитих културних политика?

Временски оквир истраживања обухватио је период од доласка првих руских емиграната у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца¹⁴ и на територију Чехословачке Републике¹⁵ до званичног почетка Другог светског рата. Просторно одређење предмета обухвата територије две словенске државе, формиране након завршетка Великог рата. Истраживање је конципирано на рецепцији обе словенске државе као идентитетски и историјски, а у извесном степену и политички блиске Русији, те се низ њихових културно-историјских особености у овом истраживању посматра као фактор посредног и непосредног утицаја на културне политике руске емиграције. Број руских избеглица које су обе државе прихватиле и издржавале био је сличан. Краљевина СХС примила је око 40.000,¹⁶ а Чехословачка око 30.000 руских и украјинских емиграната.¹⁷ У оба центра омогућено је формирање различитих типова емигрантских организација и удружења – хуманитарних, струковних, образовних, политичких, културних и обе државе издвајале су средства из буџета за помоћ у њиховом издржавању. У Београду се њихово финансирање вршило путем *Државне комисије за руске избеглице*, а у Прагу преко Фонда „*Руска акција*“.

Полазећи од претпоставке да је различито државно уређење Краљевине СХС и Чехословачке Републике један од фактора за окупљање политичко-идеолошки различито оријентисаних емигрантских групација, приликом формулисања истраживачког рада и тај елемент је узет у обзир у анализи културних политика руске емиграције настањене у Београду и Прагу. Према предмету, циљу и методама ово квалитативно истраживање у потпуности спада у ред културолошких истраживања, посредно залазећи у сферу студија културе, студија културних политика и политикологије у оној мери у којој ове дисциплине остварују корелацију са културологијом. Такође, будући да истраживање третира историјску тему, у самом истраживачком поступку примењене су одређене методе и технике својствене историјском методу. Како се истраживање првенствено бави проучавањем културних политика и посредно анализом наратива у публикацијама руске емиграције из Београда и Прага у периоду између два светска рата, на основу прелиминарних истраживања спроведених пред почетак израде овог истраживачког пројекта, формулисана су следећа истраживачка питања:

¹⁴ Љ. Димић, *Историја српске државности, Србија у Југославији*, Српска академија наука и уметности, Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, Беседа, Нови Сад: 2001.

¹⁵ О историјском развоју и култури Чехословачке види „Czechoslovakia“, *Encyclopedia Britannica* [website], <https://www.britannica.com/place/Czechoslovakia>, (приступљено 12.04.2020); I. Gawdiak (ed.), *Czechoslovakia: A Country Study*, U. S. Government Printing Office, Washington, D.C.:1989.

¹⁶ М. Јовановић, нав. дело.

¹⁷ Е. Серапионова, „Русские эмигранты в Чехословакии“, *Русский вопрос*, Issue 4, 2002, <http://www.russkiiivopros.com/index.php?page=one&id=146&kat=8&csl=33>, (приступљено: 12.04.2020).

У поређењу културних политика Руса у Београду и Прагу занима нас:

1. Идеолошки: где стоје ове две емиграције на оси либерално-конзервативно?
2. Политички: да ли очекују рестаурацију Руског царства, еволуцију СССР у грађанску демократију или се мире с тим да је СССР дугорочна ствар?
3. Идентитетски: да ли желе да изграде омеђену руску групу у оквиру држава у којима се налазе, да ли желе да се уклопе у словенски идентитет који ове државе прокламују или желе да се асимилију у већинске нације?

Овај истраживачки пројекат конципиран је на студијама случаја које нису базирани на фонду претходно стечених научних сазнања, већ има за циљ откривање новог кроз спознају, проучавање и разумевање појава које се разматрају као предмет истраживачког поступка. Прихватљиво је да се у таквим врстама истраживања формулишу само истраживачка питања без претходног формирања хипотеза. Како је истакнуто, „хипотезе треба постављати онда када их можемо дедуковати из неког теоријског система или претходног корпуса знања, а истраживачка питања су примеренија ситуацијама када немамо основа да очекујемо неки посебан исход у резултатима“.¹⁸ Ово истраживање конципирано је на квалитативном приступу и уз коришћење метода којима се традиционално оперише у оваквом типу истраживања друштвених феномена.¹⁹ Примењене су све основне и општенаучне методе, а од посебних метода за прикупљање и обраду података користишћене су *метода анализе (садржаја) докумената*²⁰ и *биографска метода*. За давање одговора на истраживачка питања постављена у оквиру хипотетичког оквира истраживања, примењена је *компаративна метода* са циљем општег поређења резултата истраживања добијених у анализи културних политика руске емиграције у Београду и Прагу у периоду између два светска рата.

¹⁸ Наведено према упутству за писање докторске дисертације на Одељењу за археологију Филозофског факултета Универзитета у Београду. Документ под називом *Struktura (nacrt) doktorske disertacije* доступан на: https://www.f.bg.ac.rs/files/arheologija/ar_struktura_nacrt_dr_disertacije.pdf, (приступљено: 08.12.2020).

¹⁹ Детаљније у М. Бешић, *Методологија друштвених наука*, Нови Сад, Академска књига, 2019.

²⁰ Види С. Милосављевић и И. Радосављевић, *Основи методологије политичких наука*, Службени гласник, Београд: 2003.

2. Руска емиграција у Чехословачкој Републици

Руска емиграција у Чехословачкој Републици, слично као у Краљевини СХС/Југославији, имала је подршку и финансијску потпору која је долазила из самог државног врха. Као покровитељи руских грађана у егзилу нашли су се председник државе Томаш Масарик, бивши премијер и вођа Партије националне демократије Карел Крамарж (1860-1937), као и Едуард Бенеш (1884-1948) који је од 1918. до 1935. обављао функцију министра спољних послова. Фонд помоћи избеглицама прозван „Руска акција“ започео је са радом 28. јула 1921. под патронатом Министарства спољних послова и чехословачке владе. Стварну мотивацију овакве врсте помоћи представљало је Крамаржево уверење да ће у будућем развоју Русије главну улогу одиграти управо емигранти, те да је финансирање избеглица кроз овако конципирану акцију помоћи, заправо вишеструко исплатива инвестиција у будућност.²¹

Осим бившег премијера Крамаржа, и чехословачки председник имао је своје мотиве за подршку руским избеглицама. Његово филозофско мишљење и политичке концепције у значајној мери били су засновани на идејама словенске узајамности, па се самим тим овакав концепт рефлектовао и на његов став о догађајима у Русији и значају решавања словенског питања.²² Масарик је од 1887-1917 више пута боравио у Руској империји. Током тих посета остварени су бројни контакти са многим виђеним личностима, политичким и јавним радницима, универзитетским професорима,²³ филозофима, књижевницима и издавачима.²⁴ Од маја 1917. године неколико месеци провео је у Петрограду као председник *Чехословачког националног савета*, где ће постати очевидац октобарског преврата. Тадашњи његов боравак у Русији имао је за циљ да обезбеди подршку за решавање „чехословачког питања“. Како су у то време легитимне руске власти биле заузете решавањем сопствених унутрашњеполитичких проблема, подршка идеји о независности Чеха и Словака стигла је са алтернативних страна. Масарика су подржале социјал-демократе под вођством Г. В. Плеханова, поједини народни социјалисти,²⁵ као и „бака руске револуције“ Е. К. Брешко-Брешковска.²⁶

²¹ Интересанто је да је одређену далековидост испољио хрватски посланик у Народној скупштини Краљевине СХС Павле Радић, када је 4. марта 1927. у разговору са Франтишком Сисом изнео став по питању учешћа руских емиграната у будућем развоју Русије. Он је истакао да „Русија ће за нас остати загонетка и нико не може да предскаже по каквом ће путу поћи њен развој. Јасно је само да неће руска емиграција постављати путеве њеног развоја и да она неће превагнути у том развоју“. Е. Ф. Фирсова, „Национализм, славянство, Россия и русская эмиграция (взгляды П. Радича. По материалам архива Масарика в Праге)“, *Историјски часопис*, бр. 40-41, 1993–1994, с. 215-218, стр. 218.

²² В. Т. Буданов, „Т. Г. Масарик и русская эмиграция“, в: Досталь. М. Ю (отв.ред.), *Российские ученые-гуманитарии в межвоенной чехословакии. Сборник статей*, Институт славяноведения РАН, 2008, с. 34-50, стр. 34.

²³ Види И. М. Порочкина, „Т. Г. Масарик и его петербургские коллеги“, в: М. А. Васильева (ред.), *Т. Г. Масарик и 'Русская акция' Чехословацкого правительства*, Русский путь, Москва: 2005, с. 88-98.

²⁴ Види И. В. Инов, „Томаш Гарриг Масарик и российские литераторы и журналисты“, в: М. А. Васильева (ред.), *Т. Г. Масарик и 'Русская акция' Чехословацкого правительства*, Русский путь, Москва: 2005, с. 75-87.

²⁵ Највероватније окупљени око петроградског листа *Русская воля* Михаила Михајловича Сирова (Михаил Михайлович Сыров), који је излазио 1916-1917. године под редакцијом Николаја Дмитријевича Смирнова. Види: Аноним. „Толпа у Невского отделения конторы газеты 'Русская Воля'“, доступно на:

Масарик је био присталица Фебруарске револуције јер се њоме позиција Русије, која је у рат ушла на страни савезника, тим чином уклопила у његов теоријски концепт према коме је Први светски рат представљао сучељавање „западне демократије и реакционарних империјских режима“.²⁷ Са друге стране, његова јасно дефинисана антибољшевичка позиција огледала се између осталог и у негативном ставу израженом према Октобарској револуцији. Када је почетком 20-их година у новоформирану чехословачку државу похрлила маса руских избеглица, Масарик се као њен председник, показао нарочито пажљив према оним политичким лидерима и групама који су у своје време исказали склоност ка позитивном решавању чехословачког питања. Као прозападно оријентисани политичар, али са дубоко укорењеном идејом словенске узајамности, он је свој став о решавању проблема око збрињавања руских избеглица заснивао на принципу међусобне подршке словенских народа, као и на концепту блиском идејама Шафарика, Колара и Палацког.²⁸

Чехословачка Република отворила је своја врата одређеној категорији руских и украјинских избеглица из редова демократски настројених универзитетских професора, интелектуалаца и студентске омладине, па је тако Праг унутар тзв. „Заграничне Русије“ постао незванични центар руске интелигенције и науке. Циљ окупљања овакве избегличке структуре, као и сва подршка која је у првим годинама егзила чехословачка влада уступала демократски оријентисаној руској интелигенцији и студентима, била је усмерена на то да се свим средствима подржи унутрашње јачање руских демократских снага. Помоћ је наменски усмеравана на представништва оне социо-културне структуре која ће са повратком у домовину после обарања бољшевичког режима, постати важан елемент дипломатских односа са будућом демократски устројеном Русијом. Чехословачки државни врх сматрао је да ће управо ти емигранти, образовани у иностранству, по повратку у отаџбину успоставити државно уређење изграђено на чврстим демократским основама. Са тим у вези, сматрано је пожељним, а такође и дугорочно исплативим, пружање помоћи културно блиском словенском народу док је у невољи.

Осим научног и образовног кадра, Чехословачка је настојала да унапреди своје аграрне капацитете, те је издавање улазних виза одобрено и једном делу избеглица који нису одговарали профилу пожељном за добијање визе, али су сматрани погодним за рад у области пољопривредних послова и земљорадње. Током читавог међуратног периода, избегличка колонија у Чехословачкој Републици бројала је између 6 хиљада и 30 хиљада руских емиграната.²⁹ Према броју прихваћених лица, ова земља заузимала је 11. место.³⁰

У фонд „Руске акције“ који је био формиран за издржавање и материјалну подршку руским избеглицама, Министарство спољних послова Чехословачке Републике, председнички фонд Томаша Масарика и Чехословачки црвени крст уложили су средства вредности од око 5% полугодишњег државног буџета. То значи да су руски емигранти и

<https://russiainphoto.ru/photos/145530/>, приступљено: 23.07.2024; дигитализовани примерци листа доступни на: <https://ruslitrev1917.imli.ru/source/periodicals/593/>, приступљено: 23.07.2024.

²⁶ Е. Брешко Брешковска била је „народница“ и један од организатора Партије социјалиста револуционара.

²⁷ Е. П. Серапионова, „Т. Г. Масарик и российские эмигранты в ЧСР“, в: М. А. Васильева (ред.), *Т. Г. Масарик и 'Русская акция' Чехословацкого правительства*, Русский путь, Москва: 2005, с. 61-69, стр. 63.

²⁸ Буданов, нав. дело, стр. 34.

²⁹ Буданов, нав. дело, стр. 36; Серапионова, нав. дело, стр. 64.

³⁰ Вербин, Е. писао о јубилеју „Руске акције“. Подаци наведени према Буданов, нав. дело, стр. 36.

њихове организације током постојања овог фонда потпомогнути са више од пола милијарде чехословачких круна.³¹ Оваквом врстом помоћи, политички врх није имао примарну намеру да врши, натурализацију, културну интеграцију или асимилацију руских избеглица, већ да неговањем културне и уметничке традиције Руса у избеглиштву, њиховог образовног система, нарочито на академском нивоу, припреми терен за њихов повратак и да новој интелектуалној струји образованој у емиграцији омогући активно учешће у успостављању демократије у будућем политичком уређењу Русије.

Због преовлађујућег демократског расположења државног врха Чехословачке Републике, нарочито председника Т. Масарика и министра спољних послова Е. Бенеша, међу руском емиграцијом настањеном у Прагу готово да није било реакционара нити конзервативних монархиста. Руска емиграција у Чехословачкој највећу подршку имала је у лику и делу Т. Масарика и К. Крамаржа. Оба политичара била су у значајној мери заинтересована за питања будућности Русије, али су њихови политички ставови довели до тога да подржавају следбенике различитих политичких усмерења. Реформаторска, леволиберална политичка агенда Томаша Масарика била је блиска левим кадетима Миљукова и есерима, док се Крамарж отворено дистанцирао само од „есеровско-мањшевских елемената“ руске дијаспоре.³² Осим тога, влада Чехословачке није давала сагласност за пријем припадника руске беле армије, а то је важило и за чланове војног штаба.³³ Једини изузетак чинила је група од неколико хиљада козака, претходно војника Врангелове армије, којима је одобрен пријем у Чехословачку за потребе обављања пољопривредних послова.³⁴ Захваљујући државној интервенцији по пријему избеглица, руска заједница у Чехословачкој била је састављена од академских структура – студената, професора, научника, делатника из области културе и уметности и око 5.000 земљорадника-козака.

Чехословачка влада охрабривала је долазак припадника академских структура обезбеђивањем разних бенефита – бесплатног школовања, стипендија, запослења у струци и сл. У Прагу је од почетка 20-их основано неколико значајних високо-образовних и културних институција од којих су најзначајније: *Руски правни факултет* (основан 1922. године) под руководством П. И. Новгородцева; *Руски народни (слободни) универзитет* (1922), *Семинар Н. П. Кондакова*, *Економски кабинет проф. С. Н. Прокоповича*, као и *Руски културно-историјски музеј*. Тако је Праг врло брзо постао научни и образовни центар Заграничне Русије.

2.1. Земгор у Чехословачкој Републици

Оснивање *Савеза руских земских и градских јавних радника у Чехословачкој Републици* (Объединение Российских Земских и Городских Деятелей в Чехословацкой

³¹ Буданов, стр.36

³² Серапионова, нав. дело, 65.

³³ Буданов, нав. дело, стр. 37.

³⁴ Серапионова, нав. дело, стр. 65.

Республике), широко распрострањеног назива прашки *Земгор*,³⁵ датира од 17. марта 1921. године. Формирана у емиграцији као независна од три већ постојеће организације сличне намене,³⁶ настала је на иницијативу бивших чланова предреволуционарних земско-градских организација насељених у Чехословачкој. Организација је настала са циљем пружања различитих врста материјалне, правне, медицинске и духовне помоћи руским избеглицама,³⁷ а главна делатност усмерена је на спровођење акција хуманитарног, санитарног, административног и културно-образовног карактера.

Историја оваквог типа организовања датира из предреволуционарне Русије и била је везана за помоћ при снабдевању руске армије. Делатност потоњих земско-градских организација насталих у емиграцији, у извесном степену садржала је елементе старих, дореволуционарних пракси реализованих у измењеном формату.³⁸ Задржан је концепт хуманитарног и добротворног рада, али у новим околностима помоћ није усмеравана на руску армију, већ на цивилно становништво у избеглиштву. Она је првенствено усмеравана на решавање акутних проблема и задовољавање основних животних потреба руских избеглица, нарочито најугроженијих слојева. Средства за издржавање организације и реализацију њених акција долазила су из фонда „Руска акција“ чехословачке владе. Према Земгоровим званичним извештајима, подаци наведени у овом документу износе да је током 1923. године, влада Чехословачке давала средстава за руске избеглице у износу од око 2 и по милиона франака месечно, што је у чехословачкој валути износило око 5 милиона чешких круна. Поређења ради, на расходе за издржавање нешто већег броја избеглица смештених у Краљевини СХС, влада ове државе издвајала је суму између милион и 1,2 милиона франака на месечном нивоу.³⁹ Током 1924. средства чехословачке владе достигла су цифру од 7 милиона круна месечно.

Прашки Земгор као добротворна организација преузео је на себе пружање материјалне помоћи, посредовање при запошљавању руских избеглица и културно-просветитељску делатност. На терет организације пали су обезбеђивање смештаја, исхране, одеће, обуће, средстава за хигијену, као и пружање медицинско-санитарних услуга. На иницијативу Земгора и средствима којима је организација располагала, отворана су прихватилишта за сиромашне руске избеглице, амбуланте, санаторијум, мензе, биро рада, али и културно-образовне установе, библиотеке и читаонице широм Чехословачке. Позивајући се на аполитичност, чланови организације као главни задатак истицали су побољшање положаја руских грађана у избеглиштву, „организовање оног вида помоћи који је у датом тренутку најпотребнији и најнеопходнији“, ⁴⁰ али и „трасирање путања и увођење избегличке масе у организовани колосек“ како би људи

³⁵ О раду организације Земгор у Чехословачкој објављена су два званична извештаја: *Очерк деятельности Объединения Российских Земских и Городских Деятелей в Чехословацкой Республике (Земгор) 1921-1925*, Прага, Легиография, 1925 и *Земгор в Праге 1921-1931. К десятилетию пражского Земгора*, Издание Пражского Земгора, Прага: 1931.

³⁶ То су биле организације *Земско-градски комитет*, *Савез градова* и *Сверуски земски савез*.

³⁷ Основно правило прашког Земгора било је „организовање оног вида помоћи који је у датом тренутку најпотребнији и најнеопходнији“. Види: *Земгор в Праге 1921-1931*, стр. 18.

³⁸ Детаљније у: И. Сабенникова, „Сохранение традиций земства в русской эмиграции 1917-1939 гг.: Земско-городской комитет помощи российским гражданам за границей (Земгор)“, *Historia Provinciae – the Journal of Regional History*, vol. 6, no. 3, 2022, p. 1008-1034.

³⁹ *Очерк деятельности Объединения Российских Земских...*, стр. 24.

⁴⁰ *Земгор в Праге 1921-1931*, стр. 18.

били припремљени за живот у будућој Русији.⁴¹ Осим тога, као свој задатак Земгор је поставио рад на „очувању веза руског човека са својом културом, језиком и начином живота“, као и реализацију програма путем којих су се избеглице упознавале са достигнућима Западне културе и уметности на свом матерњем језику.⁴² За потребе реализације овог циља под покровитељством организације основане су *Руска реална гимназија, Руски народни уневирзитет, Институт за изучавање Русије, Руски инострани историјски архив, Економски кабинет, руска библиотека* и извесно време протежирано је *Руско камерно позориште*.

Непостојање хомогене управљачке структуре и константна борба за моћ међу различитим руским друштвено-политичким фракцијама у избеглиштву, биле су околности које су омогућиле Земгору да се јавно легитимише као један од званичних заступника избегличких интереса. Земгор је постао посредник између руских избеглица и страних влада, учествовао у административном поступку за добијање улазних виза и дозвола за рад у Чехословачкој, а руским грађанима у избеглиштву издавао документе и заступао њихове интересе испред других међународних организација. Статутом Земгора јасно је дефинисан делокруг рада организације. Приступ управљачким телима омогућен је члановима било које од старих, предреволюционарних организација. Деветорица оснивача прашког Земгора били су: Б. Ф. Соколов, В. М. Зензинов, Е. Е. Лазарев, В. М. Вершинин, П. Д. Климушкин, А. Г. Ковтун, Л. В. Росељ, М. П. Полосин и А. И. Колесов. Ступање у чланство прашке организације заснивало се на два критеријума. Кандидат је морао бити члан било ког од сазива предреволюционарних градских и обласних самоуправа, њихових савеза и сродних тела, или је морао поседовати компетенције неопходне или нарочито корисне за рад организације. Политичка оријентација кандидата није представљала препреку за прихватање кандидатуре. Према званичном извештају, почетком 1925. године Земгор је имао 62 члана, 1 чланицу и 15 необрађених захтева за пријем,⁴³ док је политичка структура његових чланова бројала 29 социјалиста-револуционара, 15 чланова Савеза за обнову Козаштва (Союз возрождения Казачества), 10 политички неопредељених особа и између једног и три представника Народних-социјалиста, групе *Крестъянская Россия*, партије кадета и социјал-демократа групе Јединство. По питању образовне структуре, ситуација је била слична као и у другим областима друштвеног живота руске колоније у Чехословачкој. Чланством у прашком Земгору доминирала су лица са високом стручном спремом. Статистички подаци указују да је међу првобитним члановима организације било 40 особа са вишим образовањем, 9 лица са незавршеним вишим образовањем, 10 са средњим и свега 4 особе са нижим образовањем.

Структура организације

Рад организације дефинисан је Статутом. Његова регистрација датира од 30. априла 1921. године. Овим документом дефинисана је целокупана делатност организације, њена унутрашња структура, делокруг и циљеви рада, као и културна политика. Највиши орган

⁴¹ *Очерк деятельности Объединения Российских Земских...*, стр. 7

⁴² Исто, стр. 53.

⁴³ Комплетан списак првобитних чланова објављен у *Очерк деятельности Объединения Российских Земских и Городских Деятелей в Чехословацкой Республике...*, стр. 10-13, као и у „Земгор и его Устав“, в: Мухачёв Ю. В. и Петрова Т. Г. (ред.-сост.), *Русское Зарубежье: История и современность, Сборник статей*, Вып. 5, РАН, ИНИОН, Центр комплексных исследований российской эмиграции, Москва: 2016, с. 224-228.

представљала је *Скупштина* (Общее собрание). У њеном надлештву било је руковођење и контрола над радом Савеза, рачунајући његове кадрове, финансије, покретну и непокретну имовину. Осим наведеног, у надлежности овог органа било је именовање председника и чланова других радних тела организације у која су спадали Комитет и различите врсте комисија. Заседања Скупштине су на иницијативу управљачких тела организације после јуна 1922. постала отворена за јавност.

Извршни орган Земгора представљао је *Комитет*. Број његових чланова у различитим периодима варирао је између 3 и 6 особа са једногодишњим мандатом. Задатак Комитета био је да сазове прво заседање Скупштине у току календарске године и овом органу подноси редовне извештаје. Статутом је предвиђено да први састанак мора бити организован у првом кварталу текуће календарске године, не касније од 1. априла. Редовна тема првог годишњег заседања Скупштине било је свођење биланса од претходне године, читање годишњих извештаја Комитета и радних комисија, вршење припрема и расподела буџета за наредни период. На овом заседању обављало се именовање чланова радних тела организације и дефинисани су приоритети за текућу годину. На дужност Секретара постављано је лице са стеченим правничким образовањем. Та функција није била изборна, већ су је обављала лица по позиву. До 1925. на дужности Секретара Комитета били су Б. Н. Рабинович, Ф. И. Колесов, Ф. С. Мансветов, С. Н. Николаев.

Од дана оснивања до именовања првог озваниченог Комитета неколико месеци касније, функцију извршног органа организације обављао је сазив *Привременог комитета* (Временний Комитет). Мандат овог органа трајао је од марта до септембра 1921. године. Њиме је председавао В. Зензинов, а у новом сазиву председничку функцију обављали су В. Ја. Гуревич, а потом И. М. Брушвит.

Поред Комитета, пословима Савеза бавиле су се буџетска, персонална и ревизиона комисија. Задужење *Буџетске комисије* било је да даје мишљење и коментар на пројекте годишњих расхода предложених од стране Комитета организације. *Персонална комисија* била је задужена за питања пријема нових чланова, док је задатак *Ревизионе комисије* био да се бави унутрашњом контролом рада Комитета и установа под његовим директним надлештвом. Осим сталних комисија, за потребе рада организације сазивале су се и наменски састављане комисије за решавање појединачних случајева.

Помоћни апарат у унутрашњој организацији Земгора био је састављен од неколико Одељења. Делокруг рада сваког од њих зависио је од врсте помоћи коју је организација пружала избеглицама. До 1925. функционисали су: *Одељење помоћи* задужено за питања материјалних потреба избеглица; *Одељење рада* везано за помоћ при запошљавању избеглица; Медицинско одељење старало се о питањима медицинско-санитарне природе, док је *Културно-просветно одељење* било везано за управљање пословима везаних за културу и образовање расељених лица. Техничке послове кључне за рад саме организације обављали су *Опште одељење* са придруженим секретаријатом, и *Финансијско-рачуноводствено одељење*.

Културна мисија

Културна мисија Земгора формулисана је и промовисана кроз званичне документе и штампане извештаје о раду организације. Ширење културног утицаја организација је

вршила преко свог Културно-просветног одељења. У првим годинама рада, кадар на челној позицији овог одељења брзо се смењивао. У неком кратком периоду током 1922. године одељењем је управљао В. Г. Архангелски, да би га крајем године заменио Ф. С. Мансветов који је и сам након неколико месеци напустио функцију. Касније се ситуација побољшала и руководство је успевало да се дуже задржи на позицији.

Земгорова културна мисија подразумевала је ширење домена руске културе унутар избегличких колонија и упознавање избегличког становништва са западноевропским културним, научним и техничко-технолошким достигнућима. Промовисање чехословачке науке, технике и културе међу руском избегличком популацијом није произилазило из амбиције Земгора да допринесе асимилацији или органској интеграцији избеглица у страно културно окружење, већ се базирала на вери да ће руска емиграција по повратку у домовину посредовати у трансферу „знања и искуства држава са највишом културом“.⁴⁴ Важност Земгорове културне мисије нарочито је истицана наративом да је стање у опустошеној Русији на толико ниском нивоу да је ситуација у домовини доведена до нивоа „канибализма и дивљаштва“.⁴⁵

Земгор је своју друштвену мисију формулисао на концепту организоване и јасно усмераване културно-просветне делатности. Према званичном ставу организације, култура и образовање перципирани су као неке од основних животних потреба руског становништва у избеглиштву, те је Земгор нарочито интензивирао рад на том пољу. У његовом програму наведено је:

*„Културно-просветни рад има огроман значај за руског човека у туђини. Одржавање везе са својом матерњом културом мора се сматрати претежно доминантним циљем. Нити расипање руског избеглиштва по туђим земљама, нити његова асимилација са другим националностима до губитка сопственог националног идентитета, већ очување у сваком руском човеку осећаја вредности своје културе и њеног значаја за јединство и снагу нације, чување виталне и постојане везе са њом и очување живог и духовног јединства са народом који је остао у Русији морају представљати звезду водиљу сваком руском делатнику у иностранству“.*⁴⁶

Главна активност Земгора у контексту очувања руске културе у избеглиштву, била је предузимање мера за обезбеђивање свих врста услова и подршке за реализацију таквог програма. Са тим у вези, широм Чехословачке и у другим државама у којима је организација имала своја представништва, отварање су руске библиотеке, читаонице, школе, научни институти и позоришта, а вођена је и интензивна издавачка делатност. О културним потребама избеглица бригу је водило Земгорово Културно-просветно одељење. Ресор овог одељења обухватао је бригу о „духовним потребама избегличке масе“. Под његову надлежност потпале су образовне политике на нивоу средњег и вишег образовања, као и патронат над различитим областима културног и уметничког живота руске дијаспоре у Прагу и другим градовима Чехословачке Републике. Њихов водећи циљ био је

⁴⁴Очерк деятельности Объединения Российских Земских и Городских Деятелей в Чехословацкой Республике..., стр. 9.

⁴⁵ Исто, стр. 9.

⁴⁶ Исто, стр. 54.

задовољење духовних потреба *целокупног руског становништва* у емиграцији, независно од друштвених и сталешких категорија којима су поједина лица припадала.

Представе о Земгору и његова рецепција унутар руских избегличких колнија

Истицањем концепта аполитичности у „деловању и циљевима“, Земгор као организација промовисао је идеју о стварању платформе погодне за успостављање „организоване сарадње“ са свим емигрантским удружењима исте или сличне намене. На пољу хуманитарног рада усмереног на „олакшавање тешког положаја руских држављана у туђини“ Земгор није успео да у потпуности развије сарадничке односе са свим емигрантским друштвено-хуманитарним организацијама. Током првих пет година постојања, у периоду од 1921. до 1925. године, сарадња је успостављена са *Главним руским Земско-градским комитетом помоћи руским држављанима у иностранству* (Главный Российский Земско-Городской Комитет Помощи российским гражданам за границей) са седиштем у Паризу, док је у конкурентској позицији остао у односу на *Привремени главни комитет сверуског земског савеза* (Временным Главным Комитетом Всероссийского Земского Союза) чија је делатност била везана за руске колоније насељене на територијама балканских држава.⁴⁷

Будући да је организација имала највећи број активних чланова из редова партије есера, често јој је приписиван епитет есеровске организације и продужене руке у спровођењу есеровске политике. Од потписника оснивачког акта прашког Земгора, као значајни чланови руске политичке елите испред партије есера (ПСР) истакли су се бивши депутати *Руске уставотворне скупштине* (Всероссийское учредительное собрание) принудно распуштене у јануару 1918. године, а касније чланови Комуч-а⁴⁸ Брушвит, Климушкин, Лазарев и Зензинов. У истом периоду као активиста Војне комисије ЦК ПСР истакао се и Б.Ф. Соколов.⁴⁹ У настојању да се одбрани наводно неутрална и аполитична позиција организације, средином 1922. године седнице Скупштине (*Общее собрание*) као највишег управљачког тела Земгора, постале су доступне за присуство јавности.⁵⁰ У петогодишњем извештају о раду наглашено је да је принцип транспарентних седница уведен из два разлога. Први је био спречавање „несавесне критике“ промовисане од стране противника Земгора.⁵¹ Други је истицао сопствену иницијативу организације да омогући представницима чехословачке власти и широј руској и чехословачкој јавности да контролише њихов рад,⁵² те да оправда „широку слободу и самосталност“ у погледу располагања финансијским средствима која су у касу организације стизала из државног буџета преко фонда „Руска акција“.

⁴⁷ Исто, стр. 20.

⁴⁸ Комитет чланова Уставотворне скупштине (Комуч) настао је у време руског грађанског рата са циљем да обједини антибољшевичке снаге у борби против Црвене армије. Активан од јуна до септембра 1918. године са главним седиштем смештеним у Самари.

⁴⁹ Види Л. Г. Протасов, *Всероссийское Учредительное собрание. История рождения и гибели*, Росспэн, Москва: 1997, стр. 277.

⁵⁰ Највиши орган Савеза било је *Общее собрание*.

⁵¹ *Очерк деятельности Объединения Российских Земских...*, стр. 14.

⁵² Исто.

У истом извештају наведени су подаци да су напади на Земгор потенцирани из неколико праваца. Идеолошка трвења различитих друштвено-политичких фракција руске емиграције нису заобишле ни рад ове добротворне организације. Базирани на бројним покушајима да се организација јавно дискредитује, гласови против рада Земгора разликовали су се у односу на позицију коју је критика заузимала у политичко-идеолошком спектру. „Комунисти“ су их сматрали контра-револуционарима, док је за присталице монархије њихова блискост са большевицима представљала највећи проблем. У сржи ових сукоба, неvezано за разгранатост политичко-идеолошких концепата актуелних међу руском емиграцијом, стоји претензија различитих емигрантских друштвених организација да се финансијска средстава из фонда „руске акције“ чехословачке владе, уместо у касу прашког Земгора, преусмере на друге репрезентативне (неесеровске) организације. Културна политика којом се јавно руководила прашка организација Земгор односила се на јавну заштиту сопствених демократских ставова, „енергичну борбу против поробљавања избегличке масе“, као и за еманципацију избеглица од утицаја појединих политичких група.⁵³ У спровођењу ове културне политике Земгор није пропустио да шири информације којима је требало да се раскринкају политичке интриге супарничких организација. Наглашавана је „антидемократичност“ конкуренције, укључујући и оптужбе за политичке интриге, кривотворење јавног мњења и коришћење личних контаката са политичком елитом и државницима страних влада, како би се завело јавно мњење и чланови Земгора дискредитовали пред широм јавношћу.⁵⁴

2.2. Високошколске и научно-истраживачке установе под покровитељством Земгора

Културно-просветна делатност организације Земгор актуелизована је двојако. Један правац био је усмерен на спровођење различитих облика формалног и неформалног образовања и вођење научно-истраживачких пројеката. При Земгору је формирано више образовних установа, међу којима су били *Руски народни универзитет у Прагу* (касније осамостаљен), *Руска виша школа за техничаре саобраћајних веза* (Русское Высшее Училище Техников Путей Сообщения),⁵⁵ *Руска реална гимназија* и др. Осим тога, формиран су научни институти и реализовани различити типови широко доступних предавања, трибина и радионица. Све наведене установе и садржаји организовани при Земгору, формиран су уз сагласност и подршку *Савеза руских академских организација, Друштва руских инжењера у Чехословачкој*, као и Руског и Чешког црвеног крста.⁵⁶ Други правац културног деловања Земгора спровођен је кроз реализацију јавно доступних културних садржаја. Акције од културног и јавног интереса биле су отварање библиотека, читаоница, историјског архива, као и организовање предавања, курсева, семинара, изложбених и концертних активности, уз широко разгранату издавачку делатност.

⁵³ Исто, стр. 35.

⁵⁴ Исто, стр. 33-36.

⁵⁵ Детаљније о унутрашњој организацији ове образовне установе види Н. С. Судоргин, „Културно-просветительская функция Земгора (на примере деятельности Училища техников путей сообщения)“, *Вестник Саратовской государственной юридической академии*, № 2 (109), 2016, с. 118-121.

⁵⁶ Детаљније види у: *Земгор в Праге 1921-1931*.

Културно-просветна делатност Земгора свој врхунац достигла је у периоду од 1923-1927 године, односно у време када су касу организације пунила обимна финансијска средства која су чехословачка влада и друге хуманитарне организације издвајале као подршку руским избеглицама. Поред отварања библиотека и јавних читаоница, у том периоду основано је неколико образовних и научних установа које ће остварити значајан утицај на обликовање културног и јавног живота руских избегличких колонија током читавог међуратног периода. Не рачунајући Руску реалну гимназију у Прагу, која је као једна од ретких средњих школа остала под надлештвом прашког Земгора, хронолошки најстарији едукативни програм осмишљен при овој организацији био је *Семинар за проучавање Чехословачке*. Почетак рада Семинара датира из 1922. године. Већ наредне године основана је једна од најзначајнијих емигрантских установа *Руски инострани историјски архив* (Русский заграничный исторический архив) који је био активан од 1923. до 1944. године. Сплетом околности, овај архив је крајем двадесетих потпао под надлештво Министарства спољних послова Чехословачке Републике, али без обзира на то, све до избијања Другог светског рата обављао је изузетно значајну функцију у прикупљању грађе и материјала везаних за историју руске револуције, грађанског рата и руске дијаспоре расељене по готово свим континентима земаљске кугле. Као високошколска установа намењена школовању руске студентске омладине у академској 1923/1924 години отворен је *Руски народни универзитет* са седиштем у Прагу, а интересовање чланова прашког Земгора за догађаје у отаџбини довело је до формирања *Института за проучавања Русије* (1924-1929 [1935]).

2.2.1. Семинар за проучавање Чехословачке

Семинар за проучавање Чехословачке хронолошки је најстарији од информативно-едукативних пројеката реализованих при прашком Земгору. Започео је са радом 1922. године. Сам концепт Семинара везан је за идеју да руске избеглице треба упознати са различитим аспектима јавног, политичког и културног живота државе која им је указала гостопримство. Са тим у вези, осмишљен је програм који је требало да успостави широку сарадњу између руских и чехословачких стручњака из различитих области, који би своја предавања и праксу посветили широком спектру тема везаних за чехословачку државу. Остали су забележени подаци о реализованом броју од укупно 22 предавања, сваког у трајању од по два сата. Међу предавачима Семинара више пута се помиње име једног од чланова чехословачког парламента, др Јозефа Патејдла.⁵⁷ Истакнути чешки политичар аудиторији се представио темом везаном за Устав Чехословачке Републике, док је друго

⁵⁷ Josef Patejdl (1878-1940), по образовању доктор права, био је политичар и истакнути члан Чешке национал социјалистичке партије. Од 1938. придружио се Националној радничкој партији. Био је члан Парламента Чехословачке Републике све до његовог распуштања 1939. године. Настрадао је у нацистичком концентрационом логору Дахау. О његовим активностима у парламенту видети: „JUDr. Josef Patejdl“, Poslanecká sněmovna Parlamentu České Republiky, доступно на: <https://www.psp.cz/sqw/detail.sqw?org=289&id=3124>, приступљено: 16.09.2024; „PATEJDL Josef, Dr.“ Poslanecká sněmovna Parlamentu České Republiky, доступно на: <https://www.psp.cz/eknih/1935ns/ps/rejstrik/jmenny/pa.htm>, приступљено: 16.09.2024; „Pondělí 30. listopadu 1936“, Poslanecká sněmovna Parlamentu České Republiky, доступно на: <https://www.psp.cz/eknih/1935ns/ps/stenprot/067schuz/s067007.htm>, приступљено: 16.09.2024.

предавање посветио органима локалне самоуправе. Осим њега, међу предавачима истакнута су имена приват-доцента Савицког (Савицкий), др Патека, инж. Шварца, др Штерна, проф. Маклецова, др Казде и др Јановског (Яновский), проф. Вергуна, приват-доцента Цимермана (Циммерман) и Менцел-Волинеца (Менцель-Волынец). Теме њихових предавања обухватила су индустрију, финансије, аграрна питања, кривични законик, социјално осигурање и радничка права, као и положај Чехословачке у међународној заједници. Као крајњи резултат рада Семинара сачуване су стенографске белешке са одржаних предавања, касније припремљене за штампање у заједничком зборнику.

Како је наглашено у петогодишњем извештају о раду Земгора,⁵⁸ без обзира на првобитну намеру, идеја о упознавању руских избеглица са питањима Чехословачке није успела да достигне свој пуни потенцијал. Разлог за то било је одсуство релевантних стручњака међу руским друштвеним и јавним радницима окупљеним око Земгора, који би били кадри да на адекватан начин својим сународницима представе актуелности у вези Чехословачке. Истовремено, језичка баријера спречавала је потенцијално корисне чешке и словачке стручњаке да узму учешће у раду Семинара и значајније допринесу реализацији његовог иницијално осмишљеног програма.

2.2.2. Руски народни универзитет

Руски народни универзитет у Прагу званично је започео са радом 16. октобра 1923. године. Оснивање оваквог типа високошколске образовне установе захтевало је консолидацију различитих руских емигрантских снага, укључујући и оне које су суштински и идеолошки биле супротстављене по својим тенденцијама и карактеру. Оснивачима Руског народног универзитета сматрају се *Руска академска група у Чехословачкој* и прашка организација Земгор. Делокруг рада обухватао је организовање различитих типова предавања, семинара и курасева, који су зарад лакше унутрашње организације и међусобне координације груписани у три нивоа. Први ниво обухватао је академска одељења, други одељења специјалних курсева, а трећи одељења за стицање основног образовања. Основни циљеви у раду установе артикулисани су на следећи начин:

„Задовољавајући интелектуалне тежње избеглица и дајући им неопходне залихе опитних и примењених знања, Народни универзитет мора да постане један од тих центара руског образовања у иностранству који би припремио кадрове културних радника за будућу Русију као основу њеног духовног и економског успона и благостања. Истовремено, на пољу реалног рада на упознавању полазника са духовном и материјалном културом два сродна народа, руског и чешког, у њему би се морао остваривати најуспешнији процес духовног зближавања две

⁵⁸ *Очерк деятельности Объединения Российских Земских и Городских деятелей в Чехословацкой Республике...*, стр. 124.

*националности: Чеси би из примарног извора могли стећи појам о стању и историји руске културе, руски грађани би директно проучили процес и плодове развоја обновљене словенске државе“.*⁵⁹

Званични наратив о раду установе потенцирао је да се Руски народни универзитет налази „на путу културног служења својим сународницима у иностранству, а кроз то и служењу својој отаџбини“.⁶⁰ Поред тога, јавно је постављен циљ да се ка универзитетским курсевима и предавањима привуку не само руски суграђани, већ и припадници чешког и других словенских народа „од којих се многи интересују различитим странама руског живота, али нису упознати са тиме да имају могућност да их изучавају на Руском народном универзитету“.⁶¹

Орган управе Руског народног универзитета био је универзитетски *Савет*. У његов састав највећим делом бирали су лица из редова професорског кадра. Међу обавезним члановима била су два представника организације Земгор, као и лица од изузетног значаја за рад установе. У састав Савета закључно са 1. јануаром 1925. ушли су професори: М. М. Новиков, Е. А. Љацки, А. А. Кизеветер, М. С. Тимашев, Поливка, С. В. Завадски, В. И. Исаев, академик П. Б. Струве, С. А. Острогорски, Бажан, приват-доцент М. А. Цимерман, П. Д. Климушкин, М. Л. Слоњим, А. В. Стојлов (Стойлов), Ф. Е. Махин, В. Ја. Гуревич, Ф. С. Мансветов, В. Г. Архангелски, а у име Земгора руководиоц његовог Културно-просветитељског одељења И. И. Каљужниј (Калюжный).⁶² Чланови Савета били су у обавези да учествују у избору *Управе* (Правление) задужене за вођење текућих универзитетских послова. У састав органа Управе, поред представника универзитета, улазили су и делегати Земгора као и представници чехословачког Министарства народне просвете. У истом временском оквиру састав универзитетске управе изгледао је овако: проф. М. М. Новиков налазио се на месту председника, док је функцију његовог заменика обављао проф. Е. А. Љацкиј. На месту секретара био је приват-доцент М. А. Цимерман, а управник послова П. Д. Климушкин.⁶³

У периоду док је функционисао под покровитељством организације Земгор, културна политика Руског народног универзитета у највећој мери била је окренута руским избеглицама. То се огледало кроз промоцију знања и различитих елемената руске културе, неопходних у условима емиграције. Истовремено, мада више у самом наративу него у пракси, кроз отвореност ка широј, а не само руској аудиторији, потенцирани су узајамност и пријатељске културне везе између руског и других словенских народа. У раду установе често је наглашавано да „надокнађујући руској избегличкој маси недостатак матерњих културних центара, Универзитет је привлачио у своје аудиторије и представнике чешког и представнике других словенских народа, упознајући их са савременим стањем руске културе и на овој бази јачао узајамне културне односе и друштвене везе“.⁶⁴

⁵⁹ Исто, стр. 139.

⁶⁰ Исто, стр. 145.

⁶¹ Исто.

⁶² Исто, стр. 145-146.

⁶³ Исто, стр. 146.

⁶⁴ *Земгор в Праге 1921-1931...*, стр. 98.

Почетком децембра 1925. године, Народни универзитет одвојио се од Земгора и приступио *Чешко-руском друштву Народних универзитета*. Транзит је обављен уз помоћ *Иницијативне комисије* састављене од представника Министарства спољних послова Чехословачке Републике, Министарства народне просвете, као и представника именованих од стране Земгора и Руске академске групе у Чехословачкој као оснивача ове високошколске установе. Током периода трајања „Руске акције“ чехословачке владе, финансијска потпора за одржавање ове обазовне установе долазила је од чехословачког Министарства народне просвете и Министарства спољних послова. Део трошкова покриван је и из касе самог Земгора.

Током академске 1927/28 године Руски народни универзитет у Прагу обележио је петогодишњицу свог постојања. У годишњем извештају о раду⁶⁵ сумиране су активности установе, која је од тренутка оснивања реализовала 16.243 часова стручних предавања и других наставно-практичних активности којима је присуствовало приближно 170.000 регистрованих слушаца. Поред главног града, просветитељска делатност Руског народног универзитета одвијала се и у Братислави, Храдец Кралову, Кошицама, Плзењу, Чешким Буђејовицама и двадесетак других градова широм Чехословачке Републике.

Сва реализована предавања организована су у оквиру пет постојећих одељења, а то су:

- Одељење друштвених наука
- Историјско-филозофско одељење
- Одељење природних и примењених наука
- Одељење за проучавање Чехословачке
- Одељење руског и страних језика

Просечно по предавању забележено је присуство 43 слушаоца, док су расходи за одржавање наставе по академском часу износили 61 чешку круну. Та сума подразумевала је хонораре за предаваче, бирократско-административне трошкове, као и средства за изнајмљивање сале и техничке опреме.⁶⁶

У овој академској години *Президијум професорског савета* чинили су ректор Руског народног универзитета М. М. Новиков као његов председник, заменици Н. С. Тимашев и Е. А. Љацкиј (Ляцкий, Ляцкий), док је место секретара припало М. А. Цимерману. Руководио појединачним одељењима распоређено је на следећи начин: одељењем друштвених наука руководио је Н. С. Тимашев; председник језичког одељења био је Е. А. Љацкиј; на челу Историјско-филозофског одељења налазио се А. А. Кизеветер; Н. М. Могилански је руководио одељењем природних и примењених наука, док се Ју. И. Поливка налазио на челу департмана за проучавање Чехословачке. Рад Руског народног универзитета био је подржан од стране Канцеларије председника Чехословачке Републике Томаша Масарика, чехословачког Министарства спољних послова, Министарства народне просвете и Локалне самоуправе града Прага (Прашког Градског Самоуправления).

⁶⁵ *Русский Народный Университет в Праге. Отчет о деятельности за 1927-28 учебный год*, Издание Русского Народного Университета в Праге, без места и године издања.

⁶⁶ Исто, стр. 4.

Све поменуте институције имале су своје званичне представнике у управљачким телима универзитета. Међу члановима *Кураторије* (оригинално: Куратория Общества Русскаго Народнаго Университета в Праге), испред Министарства спољних послова Чехословачке били су конзул З. И. Завазал и П. Макса, док су интересе Министарства народне просвете заступали И. Индерка и И. Урбан. Осим поменутих, чланове Кураторије са чехословачке стране чинили су и представници неколико чехословачких високошколских установа међу којима су *Карлов Универзитет* и *Чешки политехнички институт*, оба са седиштем у Прагу. Руским представницима допуштено је да уђу у састав Кураторије на три начина. Првенствено, приступ Кураторији омогућен је свим руководиоцима одељења у саставу Президијума Савета Професора. Тако су у састав ушли Тимашев, Љацкиј, Кизеветер, Могилански и Поливка. Осим тога, у њен састав директно су бирани А. Л. Бем, С. В. Завадскиј, З. Ја. Курцов, В. А. Харламов и инж. П. П. Јурењев. Трећи начин за приступ Кураторији било је учешће као делегат неке друге емигрантске организације. На тај начин у раду овог тела учествовали су Е. Л. Зубашев испред Руске академске групе, а у име Земгора Ј. И. Каљужниј, Е. Д. Кускова-Прокопович и Г. Ф. Фалчиков. Иако је од самог почетка предвиђено да обе организације имају своје представнике у управљачким телима универзитета (*Куратория* и *Правление*), представници Земгора су овим телима приступили тек 1928. године.

Из различитих извора о раду Руског народног универзитета постало је евидентно да наратив о томе да се његова делатност „тесно преплитала са радом на културном зближавању руског и чехословачког народа“⁶⁷ у стварности није приближила жељеном резултату. То потврђује чињеница да су предавања међу локланим становништвом, нарочито у чехословачкој престоници, наилазила на слаб одзив. Иако у току првих пет година рада установа није могла да се похвали значајним интересовањем чехословачке аудиторije, то је објашњавано великим бројем сличних догађаја у главном граду. Универзитетска управа промовисала је становиште да ће због тематског оквира, природе предавања и жеље локалног становништва да обнови везе са Русијом, доћи до раста броја локалних слушаца.⁶⁸ Ипак, у контексту анализе културних политика руске емиграције, ова појава могла би да се објасни тиме да се рад установе првенствено фокусирао на промовисање изолационистичких политика актуелизованих кроз ширење знања и вештина корисних руским слушаоцима по повратку у своју отаџбину. У том смислу, домен рада руског универзитета остао је недовољно интересантан другој врсти публике. Концепт о „зближавању руског и чехословачког народа“ кроз међусобно упознавање културних особености оба народа, остао је присутан углавном само у наративном домену. Може се претпоставити да је промовисање таквог концепта највероватније имало само практичну намену, односно да се укаже елементарна доза пристојности држави домаћину из чијег су се буџета финансирале готово све руске организације у Чехословачкој.

У децембру 1925. године оформљено је *Друштво руског народног универзитета* (Общество Русского народного университета)⁶⁹ које ће преузети руковођење над овом образовном установом. На заседању оснивачке скупштине 8. децембра 1925. године, изабрано је председништво и двадесеточлани састав *Кураторије*. Сви чланови ових тела,

⁶⁷ Исто.

⁶⁸ Исто.

⁶⁹ Детаљније у: Аноним. „Русский свободный университет в Праге“, доступно на: https://runivers.ru/doc/d2.php?CENTER_ELEMENT_ID=150935 приступљено: 27.09.2024.

са руске емигрантске или чехословачке стране, усмеравали су рад Руског народног (слободног) универзитета. За председника је именован проф. З. Бажант. Као његов заменик постављен је проф. С. В. Завадски. На месту ректора остао је М. М. Новиков, благајник Ф. Матоушек и секретар М. А. Цимерман. Професорски савет и Скупштина студената (Общее собрание слушателей) представљали су управне органе установе. Обуци на универзитету нису могли приступити студенти млађи од 17 година, а на бесплатно школовање имали су право само најугроженији студенти.⁷⁰

Након унутрашње реорганизације, установа је почела да носи назив *Руски слободни универзитет*. У том периоду, акценат је са ускоспецифичног образовања проширен и на друге области, па је тако у оквиру универзитета, уз редовна предавања, била разграната и научно-истраживачка и културно-просветитељска делатност. Осим тога, вођене су школе руског и страних језика, стручни специјалистички курсеви за полазнике нижих, средњих или високошколских нивоа. Предавања и лекције које су држали истакнути руски преофесори при овој установи, нарочито су биле фокусиране на градове у унутрашњости Чехословачке. Део претходно формираних пододељења (семинара) и после реконструкције установе наставио је са радом. Теме семинара биле су „Међународни односи са међународним правом“, а такође и „Русија и словенство“ под руководством доц. М. А. Цимермана. Постојао је кружок посвећен очувању руског језика, чији је координатор био проф. С. В. Завадски. Кружоци за етнографска и антрополошка истраживања радили су под руководством Н. М. Могиљанског (Могилянский), а изучавањем еугенике координирао је проф. Б. П. Матушенко. Економски кабинет С. Н. Прокоповича такође је наставио са радом уз подршку Руског слободног универзитета. Осим набројаних, при универзитету је организовано и мноштво нових *Семинарија* који су покривали најразличитије области. Семинаром „Ново у економском животу“ руководио је Д. Н. Иванцов, на челу семинара о савременој политици, геополитици и филозофији права налазио се А. Н. Фатејев, а за семинаре о руском језику, литератури и Фјодору Достојевском био је задужен А. Л. Бем. Осим ових, били су организовани и семинари за проучавање различитих аспеката живота савремене Русије, као и семинар психоанализе под руководством др Н. Ф. Досужкова. При универзитету су се формирали и различити кружоци, чији су предмети интересовања били изучавање Првог светског рата под руководством ген. В. В. Чернавина, проучавање Карпатске Русије под руководством Д. Н. Вергуна, док је кружок о савременој руској литератури водио К. А. Чхеидзе.

Одвајањем Универзитета од прашког Земгора и есеровске политике, ка установи је привучен значајан број руских интелектуалаца и научника. Већ 1926. Универзитету се придружило *Филозофско друштво* којим је руководио Н. О. Лоски. Након извршене транзиције, на чело овог друштва постављен је И. И. Лапшин. Осим овог, универзитету је пришло и *Педагошко друштво* којим је председавао А. В. Живакулина. Када је у јесен 1933. године при установи формиран *Руско научно-истраживачки савез* (Русское научно-исследовательское объединение) за чијег је председника именован М. М. Новиков, целокупна издавачка делатност пала је под окриље овог новоформираног универзитетског огранка. На страницама часописа *Записки научно-исследовательского объединения при Руском слободном универзитете*, објављена су бројна „оригинална истраживања из

⁷⁰ Исто.

области чисте науке, лишена сваких ненаучних тенденција“.⁷¹ Уређивачка политика овог издања инсистирала је на томе да се радови објављују на неком од европских језика. Циљ овакве политике био је да научно-истраживачки радови руских интелектуалаца постану доступни академској заједници и истраживачима заинтересованим за словенску културу који не говоре руски језик. Као један од често истицаних задатака у програмима Руског слободног универзитета био је рад на културном зближавању руског и чехословачког народа.

Конкурентске научно-истраживачке установе

Међусобна трвења различитих емигрантских фракција нису заобишла ни области науке и високог образовања. Највећу конкуренцију Руском народном универзитету оформљеном под покровитељством прашког Земгора представљала је установа названа *Руски институт* у Прагу.⁷² Ривалитет између поборника либералних идеја и социјалиста-револуционара којима су се придружила и друга лица учлањена у прашки Земгор, рефлектовао се и на руску академску заједницу формирану у чехословачкој престоници. Надметање се није заснивало само на идеолошком нивоу, већ је имала и своју материјалну основу. Наиме, Земгор као посредник између чехословачких званичника и руске емиграције, располагао је већином средстава добијених преко фонда „Руска акција“ чехословачке владе намењене за помоћ руским избеглицама. На основу свог повољног материјалног положаја, прашки Земгор настојао је да успостави хегемонију на организацију јавног, културног и академског живота руске дијаспоре у Прагу. У борби за јачање позиције и превласт над финансијским средствима, појавиле су се и друге алтернативне иницијативе, чији су лидери личном харизмом и јаким социјалним везама успевали да обезбеде подршку чехословачке јавности и средства за реализацију научно-истраживачких, образовних и културних пројеката својих организација. То је довело до ситуације да су научно-истраживачки институти и Универзитет основани под покровитељством Земгора добили конкуренцију у виду других установа исте или сличне намене. Једну од њих представљао је *Руски институт* у Прагу, чије је оснивање иницирао *Савез руских академских организација у иностранству*.

Иницијатива за отварање Руског института у Прагу датира од 16. октобра 1922. године. Тог дана учесници *Другог конгреса руских академских организација у иностранству* указали су на потребу да се у Прагу оформи овакав тип научно-образовне установе. Два дана касније сазвано је прво заседање институтске управе, а за директора новооснованог института именован је један од чланова Централног комитета Партије кадета, Павел Иванович Новгородцев.⁷³ На истом састанку били су именовани и други

⁷¹ Исто.

⁷² Детаљније о оснивању и раду Руског института у Прагу види: М. В. Ковалев, „Русский институт в Праге (1922-1938 годы)“, *Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: История, филология*, Т. 16, № 1, 2017, с. 121-134, стр. 123.

⁷³ П. Н. Новгородцев (1866-1924), био је истакнути руски теоретичар, филозоф и историчар права. Од 1905. године постао је члан Партије кадета. Пре емиграције предавао је и био члан комисије на одбрани докторске дисертације филозофа Ивана Александровича Иљина. Крим је напустио током евакуације делова Руске армије под командом генерала Врангела. У емиграцији живео најпре у Берлину, а затим у Прагу. Залагао се

чланови Управног одбора, а на списку имена нашли су се Н. И. Андрусов, П. Б. Струве, Н. П. Кондаков, В. А. Францев, А. С. Ломшаков, А. А. Копилов (Копылов), Н. В. Ястребов (Ястребов), И. Д. Жуков, К. г. Шиндлер и В. И. Исаев. Секретарске функције поверене су В. Фларовском (Флоровский) и М. А. Цимерману (Циммерман).⁷⁴ У време када се интензивно радило на његовом оснивању, било је више покушаја од стране конкурентских организација да се осујети формирање још једног емигрантског научно-истраживачког института и тиме доведе до расипања финансија које је чехословачка влада дотирала за потребе руске науке у избеглиштву. Без обзира на све покушаје и интриге, истакнути руски научник А. С. Ломашков, приватно близак чехословачком председнику Томашу Масарику, успео је да обезбеди средства неопходна за оснивање Руског научног института, а његово седиште смести у чехословачку престоницу. Као програм у раду установе постављен је циљ да се са различитих аспеката и заједничким снагама проучава живот, историја и култура Русије. У оснивачким документима истакнуто је да „Руски институт тежи да помоћу свеобухватног изучавања учествује у решавању питања о путевима препорода Русије“.⁷⁵ Осим наведених аспирација везаних за обнову Русије, међу важним задацима у раду установе истицане су акције намењене јачању веза између Русије и Чехословачке.

Руководство Института оснивачки чин јавно је представило као „први покушај да се успоставе пословни односи између емиграције и чехословачког окружења на неполитичкој, ванпартијској основи“,⁷⁶ као и важним коракм ка продору достигнућа руске науке и културе у чехословачки културни и јавни простор. Институт је имао своје Научно и просветно одељење. У оквиру Просветног одељења, Институт се бавио организацијом различитих типова бесплатних предавања, курсева и семинара. Сви они били су тематски повезани са достигнућима руске науке, историје и културе, а у служби активног ширења јасно дефинисаних светоназора и идеолошке пропаганде. Док је културна политика прашког Земгора јасно артикулисана као *антиасимилациона* и против социјалне интеграције која би довела до губитка руског идентитета, културна политика Руског института у Прагу окренула се јачању руско-чехословачких веза и јавно изражавала тврдње да ка својим информативно-едукативним програмима жели да привуче што већи број не само руских избеглица, већ и припадника осталих словенских народа.

Нова етапа у раду Института започела је по смрти Новгородцева. На дужност управника у априлу 1924. дошао је познати слависта В. А. Францев, изузетно цењен како у руским тако и у чехословачким интелектуалним круговима. Академски ауторитет и изразита аполитичност овог интелектуалца изазивала је опште поштовање. Францев је течно говорио чешки језик, а позив за долазак у Чехословачку добио је много пре почетка „Руске акције“. Слависта је инсистирао на јачању руско-чехословачких односа и томе посветио велику пажњу. У време његовог мандата Институт је био подржаван и финансиран од стране чехословачког Министарства образовања и народне просвете.

за оснивање високошколских руских институција у иностранству, па је тако учествовао у оснивању и био на челу Руског правног факултета и Руског народног универзитета у Прагу.

⁷⁴ ГАРФ. Ф. 5776. Оп. 1. Д. 59. Л. 11. Наведено према Ковалев, нав. дело, стр. 123-124.

⁷⁵ ГАРФ. Ф. 5776. Оп. 1. Д. 59. Л. 18. Наведено према Ковалев, нав. дело, стр. 124-125.

⁷⁶ Ковалев, „Русский институт в Праге...“, стр. 123.

Руски институт у Прагу своја редовна предавања одржавао је у просторијама Карловог универзитета и другим чехословачким високошколским установама. Првобитна идеја била је да се сва предавања реализују или на руском или на чешком језику, чиме би се окупио већи број страних слушаца и тиме достигнућа руске науке довела до заинтересованих страних стручњака који нису говорили руски језик. И поред почетне идеје да се делатност установе кроз предавања о руским темама на чешком језику приближи чехословачкој публици, на крају су се све јавне активности одржавале искључиво на руском језику.

Остало је забележено да током првих година рада, организована предавања нису успела да привуку значајнији број слушаца. Према постојећим подацима, предавања из области хуманистике окупљала су између 50 и 150 слушаца, док су лекције везане за пољопривреду и питања агрикултуре успеваала да привуку далеко мањи број посетилаца. Поред избора тема, број регистрованих слушаца у највећој је мери био у корелацији са популарношћу говорника. Примери о саставу публике и карактеристике излагања појединих предавача остали су забележени у успоменама историчара Н. Е. Андреева (Андреев). Он је указао на то да је посета предавања академика П. Б. Струвеа окупљала врло стручну публику, најчешће из редова академских професора. Разлог за то био је сâм начин његових излагања, који су захтевали од слушаца да буду информисани о широком спектру тема из области економије, државне управе и социологије. Појмове којима је баратао готово да никад није објашњавао, а питања из публике често су била теоријска или ускостручно повезана са темом предавања.⁷⁷

До момента када је Институт обуставио реализацију јавних предавања, његова издавачка делатност обухватила је штампање два тома *Зборника Руског научног института* (Сборник Русского института в Праге), обајвљених 1929. и 1932. године, а такође и *Пушкински зборник* из 1929. године, који је успео да окупи читав низ истакнутих аутора. Међу ауторима поменутих публикација били су идеолози и чланови партије *Крестњанская Россия* Б. А. Јевреинов и А. Л. Бем, затим Е. Ф. Шмурло, Е. В. Спекторски, Н. О. Лоски, редовни сарадник левоесеровских часописа *Руски архив* (Београд) и *Воля России* (Праг) Евгениј Александрович Љацки, А. А. Кизеветер, И. И. Лапо, С. И. Гесен, А. Н. Фатејев, А. В. Фларовскиј, Г. Д. Гуревич, И. И. Лапшин, П. Б. Струве.⁷⁸ Осим наведених лица, сачуван је податак да је у зборнику радова требало да буде објављен и текст једног од повратника у Совјетски Савез Д. Д. Грима,⁷⁹ који је у то време већ напустио Праг. Слично као свеукупна делатност Института, оцењене су и публикације објављене у издању ове установе. Ковалев је истакао да је оријентација уредништва на руску, уместо на страну публику била водећи узрок у спречавању да чешка и словачка јавност дубље упозна Русију путем институтских издања.⁸⁰

Из данашње перспективе, рад Руског института оцењен је као „заробљеник културних митова и стереотипа“, заостао у романтизованој верзији о „словенској

⁷⁷ Н. Е. Андреев, *То, что вспоминается: Из семейной хроники Николая Ефремовича Андреева (1908–1982)*, Т. 2, Авенариус, Таллинн:1996, с. 13. Наведено према Ковалев, нав. дело, стр. 127.

⁷⁸ Ковалев, нав. дело, стр. 128.

⁷⁹ Писмо Францева упућено Фларовском чува се у Државном архиву РФ (ГАРФ). ГАРФ. Ф. 5776. Оп. 1. Д. 59. Л. 20. Наведено према Ковалев, стр. 128-129.

⁸⁰ Ковалев, нав. дело, стр. 129.

узајамности“ и удаљен од стварних тенденција савременог словенства тога времена. Према Ковалеву, одсуство објективног приступа у проучавању Чехословачке и немогућност да се промоција руске науке и културе врши без идеолошке пропаганде, Руски институт у Прагу оставило је „изразито емигрантском организацијом чија делатност није била оријентисана на спољни свет, већ на `замишљено друштво` Заграничне Русије. Управо та самопожртвована преданост изгубљеној Русији сметала је интеграцији у европску интелектуалну средину“.⁸¹

Почетак тридесетих година био је преломан за рад многих руских организација. Ефекти светске економске кризе, гашење „Руске акције“ чехословачке владе за помоћ избеглицама и немогућност даљег финансирања отерала је многе руске организације или ка гашењу или ка дубокој реорганизацији своје делатности. Када су крајем двадесетих година средства из фонда „Руске акције“ додељивана емигрантским научним институцијама значајно смањена с планом да се постепено у потпуности укину, при *Словенском институту у Прагу* сазвана је Комисија оформљена са циљем да се позабави питањима руских научних института у Чехословачкој. Већ на првом састанку одржаном у новембру 1929. године, њен председник, чешки историчар и дипломата К. Крофта, најавио је предстојећу ликвидацију „Руске акције“ при Министарству спољних послова Чехословачке Републике и указао на неопходност да руске академске организације и научни институти своје програме у већој мери прилагоде интересној сфери Чехословачке.⁸²

Овом састанку присуствовали су бројни представници чехословачке и руске интелигенције, а међу њима В. А. Францев, А. А. Кизевтер, О. Кржижек, сарадници руског емигрантског левоесеровског листа *Воля России* К. Крофта, М. Вејнхарт (Вейнгарт) и И. И. Лапшин.⁸³ Осим њих, заседању комисије присуствовали су и П. Макса, Л. Нидерле, М. М. Новиков, И. Поливка, Ј. Славик, Е. Ф. Шмурло, А. А. Вилков и З. Завазал.⁸⁴ Том приликом поново је евидентиран ривалитет између две емигрантске научно-истраживачке и образовне установе, а свака од њих добијала је подршку из одређених кругова чехословачке елите. Рад Руског научног института подржавао је К. Крофта, док је М. Вејнхарт показивао већу наклоност за делатност Руског слободног универзитета. Из сачуваних записника са ових састанака, уочљиво је да се у оквиру рада руских института и других високошколских установа није промовисала искључиво научна објективност, већ и одређене идеолошке концепције. То се назире из смернице коју је др Крофта упутио окупљеним руским колегама у којој се наглашава неопходност да се предавања одржавају у „апсолутно научном и непристрастном“ духу.⁸⁵

Из заседања ових комисија могуће је сазнати више детаља о врсти подршке коју су чехословачке научно-образовне установе давале својим руским колегама. Из реферата који је М. Вејнхарт прочитао на седници заказаној за октобар 1932. године, сазнајемо да је само Словенски институт, не рачунајући друге изворе, у периоду од 1930. до 1932. године

⁸¹ Исто, стр. 130.

⁸² MÚA. F. Slovanský ústav. Kart. 34. Inv. č. 265. Наведено према Ковалев, нав. дело, стр. 129.

⁸³ Списак Сарадника види на: „Воля России“, <http://www.emigrantica.ru/item/volia-rossii-praga-19201922-19221932#%D0%B0%D0%B2%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%8B>, приступљено: 30.03.2024.

⁸⁴ Наведено према Ковалев, нав. дело, стр. 129.

⁸⁵ MÚA. F. Slovanský ústav. Kart. 34. Inv. č. 265. Наведено према Ковалев, стр. 129.

потпомагао Семинариј Н. П. Кондакова при Руском слободном универзитету са 10.000 круна годишње, Економски кабинет С. Н. Прокоповича са 15.000 чешких круна, а откупљено је и по 30 примерака од сваке публикације у издању Руског института у Прагу. У истом реферату истакнуто је да су будућа средства којима ће располагати Словенски институт за наредну годину готово троструко умањена, услед чега ова установа неће надаље бити у могућности да даје материјалну подршку руској емигрантској науци.⁸⁶

Под различитим спољним притисцима од којих су се најинтензивније осећали недостатак финансијских средстава и све веће промене тежишта чехословачких политичара према Совјетском Савезу, Руски институт у Прагу од 1933. одустао је од реализације јавних предавања. У периоду од 1933. до 1937. када је дугогодишњи директор В. А. Францев отишао у пензију, целокупна активност Института сведена је на спорадична окупљања меморијалног карактера. Већ наредне године установа је званично престала са радом. У исто време, рад Руског слободног универзитета као конкурентске установе наставио је да се одвија истим интензитетом, уз ширење своје културно-историјске мисије.

Руски слободни универзитет у другој половини тридесетих

На пољу очувања споменика емигрантске културе, из кругова Руског слободног универзитета потекла је иницијатива о оснивању музеја посвећеног животу руске емиграције. Иницијатором овог предлога сматра се В. Ф. Булгаков, познат као један од личних секретара руског писца Лава Николајевича Толстоја. Тако је од краја 1933. почео рад на прикупљању материјала који су 25. септембра 1935. године постали део сталне поставке новоотвореног *Руског иностраног културно-историјског музеја* у Прагу (Русский заграничный культурно-исторический музей). Захваљујући покровитељству К. Крамаржа (Karel Kramář), музејска поставка размештена је у просторијама Збраславског дворца (Zámek Zbraslav) смештеног на левој обали реке Влтаве, чији је тадашњи власник, индустријалац Кирил Бартон-Добенин (Cyril Bartoň-Dobenín) (1863-1953) ово здање уступио на коришћење за потребе поменутог музеја. Музејска поставка обухватала је уметничку и архитектонску збирку, као и експонате из историје емиграције и прошлости руске државе. За директора је именован В.Ф. Булгаков. Крајем 1940. године, музејски експонати били су распоређени у 14 салона поменутог дворца.⁸⁷

Од јесени 1938. године па надаље, догађаји на међународној сцени снажно су уздрмали чехословачку државу, а то се одразило и на живот руске емиграције насељене у њој. Најпре одвајање територија, а потом и немачка окупација Чехословачке на извесно време прекинули су рад Руског универзитета, док су се активности Научно-истраживачког савеза формираног при њему одвијале у минималном обиму. Протекторат Чешка и Моравска, уз сагласност Канцеларије за послове руске емиграције са седиштем у Берлину, дозволио је Руском слободном универзитету да настави са својом ранијом делатношћу. Режим рада универзитета прилагођен је новим околностима, а дошло је и до извесне промене у редовима руководећих кадрова. Уместо претходног ректора М. М. Новикова, дошао је антисовјетски настројен професор ботанике др В. С. Иљин (1882-1957). За време

⁸⁶ MÚA. F. Slovanský ústav. Kart. 34. Inv. č. 265. Наведено према Ковалев, стр. 129.

⁸⁷ На званичном сајту Збраславског дворца, овај период из историје замка се не помиње. Види: Anonim, „Chateau Zbraslav“, доступно на: <https://zamekzbraslav.cz/en/about-the-castle/>, приступљено 27.09.2024.

мандата новог ректора слушаоци су добили могућност да похађају курсеве и учествују у раду нових универзитетских кружока. Са захуктавањем Другог светског рата, нарочито су интензивирани они који су обрађивали војну проблематику. Један он таквих кружока за проучавање Другог светског рата окупио је заинтересоване слушаоце којима је понуђен образовни програм и спектар тема сличан оном на војним академијама. Унутар овог кружока, разматрани су правни аспекти рата, предавања намењена обуци пешадије, коњице, артиљерије, решавању техничких, санитарних и општих питања. За жене су оформљени женски курсеви на којима је вршена медицинска обука и учила се анатомија, а слушатељке су оспособљаване за вршење мањих хируршких интервенција. Овај кружок је био активан од почетка 1940. до средине 1944. године.⁸⁸

Међу сачуваним материјалима постоје извори који указују да су се неки од програма детаљно фокусирали на анализу принципа војних маневара Црвене армије, нарочито са нападачким тактикама њихове стрељачке дивизије и организацијом коњице. Из тога се може извести закључак да је део ових знања био осмишљен са намером да се практично примени уколико дође до директног сукоба са припадницима совјетске армије.⁸⁹ Тим више што су организатори оваквих кружока били спремни да се против црвеног терора боре и на страни немачких трупа само да би се Русија коначно ослободила од болшевичке власти.⁹⁰ Руском слободном универзитету током трајања Другог светског рата придружене су многе, до тада независне или супарничке установе и организације. Међу њима су били Руска библиотека Т. Масарика основана при прашком Земгору, Руско историјско друштво и др. Како временски оквир овог истраживања не обухвата период после почетка Другог светског рата, активности и културне политике руске емиграције окупљене око Руског слободног универзитета после 1939. године неће бити разматране.

2.2.3. Институт за проучавања Русије

Институт за проучавања Русије (Институт изучения России) основан је при прашком Земгору средином маја 1924. године. Под првобитним именом *Руски научни институт сеоске културе* (Русский Научный Институт Сельской Культуры) функционисао је неколико месеци, да би потом добио свој коначни назив. Према постојећим извештајима Институт је као научно-истраживачка установа био активан у периоду од 1924-1929. године, мада постоје подаци да је са радом престао неколико година касније.⁹¹ О раду и унутрашњој структури Института постоји неколико извора података. Један од њих представља извештај Земгора из 1931. године објављен у Прагу поводом десетогодишњице рада организације.⁹² Осим тога, општи подаци о Институту

⁸⁸ Аноним. „Русский свободный университет в Праге“.

⁸⁹ Исто.

⁹⁰ Исто.

⁹¹ С. В. Мироненко, (ред.), *Путеводитель. Фонды Государственного архива Российской Федерации по истории белого движения и эмиграции*, Т. 4, Федеральная архивная служба Российской Федерации, Государственный архив Российской Федерации, РОССПЭН, Москва: 2004, стр. 642-643.

⁹² *Земгор в Праге 1921-1931*.

постоје и у штампаној и електронској верзији каталога *Водичи кроз руске архиве (Путеводители по российским архивам)*. У штампаном формату, 2004. године објављен је четврти том овог каталога намењен попису архивске грађе и докумената везаних за историју белог покрета и руске постоктобарске емиграције сачуваних у Државном архиву Руске Федерације (Государственный архив Российской Федерации). У одељку „Образовне установе и научне организације (Учебные заведения и научные учреждения)“, као и у његовој допуњеној електронској верзији, постоје подаци који се односе на рад Института. На основу сачуваних докумената и грађе, као оквиран период престанка његовог наводи се 1935. година.

Првобитна идеја оснивача Института била је да се приступи проучавању различитих области „сеоске културе“ Русије. Овај концепт обухватао је правно-економске, социо-културне, политичке и историјске аспекте сеоског живота у Русији. Теоријски и практичан рад употпуњен је читавим спектром научно-истраживачких тема које су ушле у жижу интересовања тек у условима избеглиштва. Програм Института фокусирао се на проучавање различитих аспеката сеоског живота. Рана истраживања односила су се на праксе предреволюционарне Русије и Совјетског Савеза, док је нешто касније формиран департман у оквиру кога су третирана искуства стечена у емиграцији. Институтска истраживања кретала су се у областима правних и економских наука, разматрани су теоријски концепти и пракса. Не мала пажња посвећена је изучавању народне културе Русије. Циљ оснивања оваквог института био је стварање научно-истраживачке платформе на чијим ће основама руска емиграција одржавати везе са отаџбином. Други циљ био је стварање адекватних услова да се руски стручњаци различитих образовних профила, тренутно стационирани у Чехословачкој Републици, активно баве проучавањем савремених тенденција и појава актуелних у домовини, односно Совјетском Савезу.⁹³

Унутрашња структура Института груписана је према истраживачким областима. Свака од њих потпадала је под надлежство једног од уско специјализованих Кабинета којим је руководио по један релевантан стручњак. У првим годинама по оснивању, оформљена су само три одељења. Руководство над *Иностраним одељењем* поверено је С. С. Маслову, *Економско одељење* предводио је А. Н. Челинцев, а *Социјалним одељењем* управљао је К. Р. Кочаровски. У јесен 1924. године, након реорганизације унутрашње структуре, формирано је пет кабинета, а установа је добила свој коначан назив *Институт за проучавање Русије* (Институт изучения России). У овом поступку реорганизације незнатно је проширена област професионалног интересовања, реструктурирана унутрашња организација и јасније дефинисана научно-истраживачка платформа. Главна делатност Института наглашавала је *научно проучавање свих испољених облика „руског народног живота“*. У циљевима се нарочито наглашавао интерес да се за ту област заинтересују и привуку млади истраживачи.

Институт је у научно-истраживачкој делатности имао аутономију, док је организацији Земгора био потчињен у погледу надзора и контроле. Од марта 1925. уместо претходно постојећег Кабинета пољопривредне економије формиран је Социјално-политички кабинет под руководством В. М. Чернова, који је позван да замени повратника

⁹³ У оригиналним изворима употребљава се термин „Русија“ без икакве ближе одреднице. *Савез Совјетских Социјалистичких Република* или *СССР* као правилан назив државе у извештајима Земгора се не користи.

у Совјетски Савез, проф. А. Н. Челинцева. До свог затварања, делимично измењен састав првобитних сарадника допуњен је Н. Ф. Новожиловим у својству самосталног истраживача на пољу духовне културе Русије, а формиран је и Сибирски одсек на иницијативу Сибирског друштва. Према новој подели, структура је изгледала овако: *Кабинет социјалне структуре и друштвених покрета* предводио је В. М. Чернов. На челу *Кабинета државног уређења и управе* (государственного устройства и управления) налазио се Г. И. Шрејдер, А. В. Пешехонов управљао је *Кабинетом народне привреде и економске политике*. За *Кабинет пољопривреде и кооперације* (задругарства) био је задужен С. С. Маслов, док је *Кабинетом духовне културе* управљао Н. Ф. Новожилов.⁹⁴ Не рачунајући руководиоце институтских кабинета који су деловали као самостални истраживачи, на платном списку налазило се 35 привремених и сталних сарадника. Иако нигде није наведена полна структура запослених, може се претпоставити да су мушкарци били у апсолутној већини. Институт је престао са радом почетком 1929. године, а као главни разлог наведено је укидање „Руске акције“ и смањење дотација којима је чехословачка влада финасирала избегличке организације на својој територији.

Институт је до коначног гашења успео да публикује неколико својих издања. Током 1925. у Прагу су објављена два тома *Записа Института за изучавање Русије* (Записки Института изучения России)⁹⁵ са рефератима на руском језику, а припреман је за издавање још један том. Због одсуства материјалних средстава и скретања политике Института ка акцијма пријемчивијим страном тржишту, наредни том часописа никада није објављен. Уместо тога, уређивачка политика окренула се представљању резултата своје научно-истраживачке делатности широј јавности, те је приступљено припремама за објављивање зборника на чешком језику. Ова књига угледала је светлост дана 1927. године и објављена је под називом *Současní Rusko* (Современная Россия; Савремена Русија). Овај искорак ка представљању достигнућа емигрантске научно-истраживачке делатности локалној популацији не треба сматрати преусмеравањем Института ка спровођењу интегративне културне политике, већ га треба схватити искључиво као прагматичан чин. У извештају о делатности Земгора у Прагу, експлицитно се наглашава да, услед тога што је издржавање Института почивало на финансијским средствима чехословачке државе,⁹⁶ „Институт (је) сматрао својим дугом дељење података својих истраживања не само са руском, већ и са чешком јавношћу“.⁹⁷

2.2.4. Руски инострани историјски архив

Културна политика коју је промовисао прашки Земгор јасно се препознаје кроз чин оснивања *Руског иностраног историјског архива* (Русский заграничный исторический

⁹⁴Аноним. „Институт изучения России. г. Прага. 1924-19[35]“, <https://guides.rusarchives.ru/funds/7/institut-izucheniya-rossii-g-praga-1924-1935>, приступљено: 12.07.2023.

⁹⁵Аноним „Записки Института изучения России (Прага, 1925-1926)“, <http://www.emigrantica.ru/item/zapiski-institut-a-izucheniia-rossii-praga-19251926>, приступљено: 17.09.2024.

⁹⁶ У оригиналном извору пише „чешка“ а не „чехословачка“ средства.

⁹⁷ *Земгор в Праге 1921-1931*, стр. 105.

архив).⁹⁸ Овај архив настао је из жеље да се прикупе материјали и обезбеде услови за чување грађе о руској револуцији и свргавању са власти руске монархије, а са циљем да се на тај начин допринесе развоју руске државе устројене на демократским начелима. Установа је основана при Културно-просветном одељењу прашког Земгора и била је стационирана у чехословачкој престоници. Датум њеног оснивања био је 19. фебруар 1923. са првобитним називом *Архив русской революции* (Архив руске револуције). Када је током 1924. рад архива проширио своју делатност, додељен му је коначни назив *Русский заграничный исторический архив* (Руски инострани историјски архив).⁹⁹

Почетни импулс за оснивање Архива дали су представници прашког Земгора и пројекат је реализован под његовим покровитељством, а уз финансијску подршку чехословачког Министарства спољних послова. У првој фази свог постојања делатност установе у потпуности је била подређена културној политици Земгора и њеном друштвеном утицају, а управници архива постављани су из редова ове, или њој блиских организација. У периоду од оснивања установе до почетка Другог светског рата на месту управника били су Висарион Јаковљевич Гурјевич (Виссарион Яковлевич Гуревич),¹⁰⁰ Василиј Гаврилович Архангелски (Василий Гаврилович Архангельский),¹⁰¹ Јан Славик (Jan Slávik),¹⁰² а од пролећа 1939. као један од руководиоца послова архива именован је Вацлав Пешак (*Václav Pešák*).¹⁰³ Први управник, истакнути есер В. Ја. Гурјевич, провео је на овој функцији период од 1923. до 1928. године. Након измене надлежности над радом и патронатом установе, дошло је и до промене у унутрашњој структури. Тако је за наредног управника у периоду од 1928. до 1933.(?) именован В. Г. Архангелски, а након истека његовог мандата, све до 1939. управљање архивом поверено је чехословачком историчару Јану Славику.

Унутрашњом организацијом управљали су Органи управе. Њих су чинили *Совет*, *Привредна комисија* (Хозяйственная комиссия) и *Научна комисија*. Од оснивања архивског Савета средином 1925. до почетка 1931. године, на списку чланова Органа

⁹⁸ О данашњем стању фонда Руског иностраног историјског архива види: Л. Бабка, „Известный неизвестный Русский заграничный исторический архив“, в: Л. Бабка, А. Копршилова и Л. Петрушева (сост.), *Русский заграничный исторический архив в Праге – документация (Каталог собраний документов, хранящихся в пражской Славянской библиотеке и в Государственном архиве Российской Федерации)*, Национальная библиотека Чешской Республики - Славянская библиотека, Прага: 2011, с. 13–28.

⁹⁹ Детаљније у Бочарова, нав. дело и Петрушева, нав. дело.

¹⁰⁰ Гуревич, Висарион Јаковљевич (1876-1940), правник по струци, до емиграције се бавио адвокатуром. Био је члан Партије социјалиста револуционара, према неким изворима и масон. Током револуционарних дешавања у Русији био је члан различитих органа и комитета. Заузимао је место помоћника министра унутрашњих послова (товарищ) до октобра 1917. године, био члан Предпарламента, а током грађанског рата председавао је Правним саветом Директорије и био један од чланова Економског савета у администрацији генерала Колчака. У емиграцији је председавао организацијом Земгор у Чехословачкој Републици. Детаљније: „Виссарион Яковлевич Гуревич“, http://www.hrono.ru/biograf/bio_g/gurevich_viss.php, приступљено 09.11.2024. и „Гуревич Виссарион Яковлевич“, <https://guides.rusarchives.ru/funds/8/gurevich-vissarion-yakovlevich>, приступљено 09.11.2024. Нина Берберова у свом списку руских масона не наводи његово име. Види Берберова, нав. дело.

¹⁰¹ Архангелски, Василиј Гаврилович (1868-1948), правник по струци, до емиграције истакнути руски политичар. Као члан Партије социјалиста-револуционара учествовао је у раду сазива Друге Думе и Руске уставотворне скупштине (Всероссийское учредительное собрание).

¹⁰² Славик, Јан (1885-1978) био је истакнути чешки историчар и професор Карловог универзитета у Прагу.

¹⁰³ Пешак, Вацлав (1899-1979) чешки историчар и архивист.

управе¹⁰⁴ налазили су се: члан прашког Земгора и представник десног крила Партије есера Василиј Гаврилович Архнагельски, кадет Николај Иванович Астров (Николай Иванович Астров),¹⁰⁵ председник прашког Земгора и припадник центристичког крила Партије есера у емиграцији Иван Михайлович Брушвит (Иван Михайлович Брушвит), управник Руског иностраног историјског архива, члан прашког Земгора и Обласног комитета организације Партије есера у иностранству В. Ја. Гурјевич, кадет Александар Александрович Кизеветер,¹⁰⁶ члан прашког Земгора и истакнути есер Фјодор Северјанович Мансветов,¹⁰⁷ члан Радне народно-социјалистичке партије¹⁰⁸ Венедикт Александрович Мјакотин (Мякотин),¹⁰⁹ истакнути члан прашког Земгора и леви есер Марк Љвович Слоним,¹¹⁰ члан прашког Земгора Филип Семјонових Сушков,¹¹¹ историчар Антониј Васиљевич Фларовскиј (Флоровский),¹¹² генерал-мајор руске императорске војске, белоармејац Виктор Васиљевич Чернавин (Чернавин),¹¹³ члан прашког Земгора и леви есер Григориј

¹⁰⁴ Спискови чланова Савета и других управних органа архива наведени су у: *Земгор в Праге. 1921-1931*, стр. 102; Л. И. Петрушева, „Русский заграничный исторический архив и ученые-эмигранты в Чехословакии“, в: Досталь, М. Ю. (отв. ред.), *Российские ученые-гуманитарии в межвоенной чехословакии. Сборник статей*, Институт славяноведения РАН, Москва: 2008. с. 131- 139, стр. 131; Л. Бабка, А. Копришова, Л. Петрушева, (сост.), *Русский заграничный исторический архив в Праге – документация. (Каталог собраний документов, хранящихся в пражской Славянской библиотеке и в Государственном архиве Российской Федерации)*, Национальная библиотека Чешской Республики; Славянская библиотека, Прага: 2011, с. 273-275.

¹⁰⁵ Биографија Астрова у: П. А. Трибунский, „Астров Николай Иванович – Материалы к биографическому словарю ‘Русская эмиграция в Чехословакии’ (под редакцией М. Ю. Сорокиной)“, *Ежегодник Дома русского зарубежья имени Александра Солженицына*, Дом русского зарубежья имени Александра Солженицына, Москва: 2016, с. 665-712, стр. 673-674.

¹⁰⁶ Кизеветер, Александар Александрович (1866-1933) био је истакнути руски историчар, публициста и политичар. У периоду 1906-1917 био је члан ЦК Партије кадета. Више пута је хапшен од стране органа Државне политичке управе (*Государственное политическое управление*, скраћено ГПУ), да би 25. августа 1922. године био коначно протеран из Русије.

¹⁰⁷ Мансветов, Фјодор Северјанович до емиграције био је депутат (*гласний*) градских већа Москве и Владивостока.

¹⁰⁸ Радна народно-социјалистичка партија (Трудовая народно-социалистическая партия, скраћено ТНСП) чији су чланови били називани *народним социјалистима* или *енесима*.

¹⁰⁹ Мјакотин, Венедикт Александрович током свог прашког периода истовремено је учествовао у раду Организационог одбора и Научне комисије *Руског иностраног историјског архива*. Од 1928. године постао је професор Универзитета у Софији.

¹¹⁰ Слоним, Марк Љвович (1894-1976) публициста, теоретичар књижевности, преводиоц и писац.

¹¹¹ Сушков, Филип Семјонових (1864-1946) до почетка грађанског рата био је директор краснодарског Маријинског женског училишта (*Мариинское женское училище*) и учесник Првог кубанског похода. Функцију председника Кубанске покрајинске владе обављао је од 31. децембра 1918. до 5. маја 1919. године, да би се исте године нашао на идентичној позицији у периоду од 26. новембра до 29. децембра. У марту 1920. именован је за министра просвете Јужно-руске владе, а затим је током јесењих месеци бродом „Викторија“ евакуисан из батумске луке. До завршетка Другог светског рата живео у Чехословачкој, одакле је 1945. године депортован у Совјетски Савез. Види: „Сушков Филипп Семенович“, <https://rus.team/people/sushkov-filipp-semenovich>, приступљено 22.06.2024.

¹¹² Историчар А. В. Фларовски био је један од оних који не исказују јавно своје политичко мишљење. На основу његове писане заоставшине, међу данашњим истраживачима историчар је окарактерисан као интелектуалац чија су виђења за устројство политичког поретка у постбољшевичкој Русији била блиска концепту уставотворне монархије, па самим тим идеолошки најближија програму Партије кадета. Види: Е. П. Аксенова, „Антоний Васиљевич Флоровский о Романовых“, *Славяноведение*, № 5, РАН, 2013.

¹¹³ Чернавин, Виктор Васиљевич, до краја 1924. није се налазио на списку чланова Земгора. Статус запосленог у Руском иностраном историјском архиву имао је од 1928. до 1938. године. У Савет архива највероватније је ушао након предаје установе на управу Министарству спољних послова Чехословачке Републике.

Иљич Шрејдер (Шрейдер). Осим набројаних личности, архивском Савету придружени су и В. Л. Долгоруков (?),¹¹⁴ М. Н. Михајлов (Николай Михайлович Михайлов?),¹¹⁵ проф. Макса и Ј. Славик, а крајем двадесетих година, као представници Земгора у Савет су ушли Георгиј Феофилович Фалчиков (Фалчиков) и Семјон Николаевич Николајев (Николаев).¹¹⁶ На списку чланова Савета и Научне комисије Руског иностраног историјског архива налазио се и истакнути руски историчар Е. Ф. Шмурло.¹¹⁷ Одељење докумената, Књижевно–дневничко одељење и Одељење часописа, прикупљали су и складиштила архивску грађу и материјале, распоређујући их према спецификацијама. Свако од одељења имало је по једну особу задужену за руковођење пословима.

Анализирајући састав управних органа према политичком опредељењу чланове, евидентно је да се у почетном приоду рада архива већина чланова Савета као централног органа управе установе бирала из редова чланства и симпатизера Партије есера. Били су то Архнагелски као представник десног крила, Брушвит као есер центра, затим Гуревич, Мансветов и Николаев, а као представници леве струје Слоним и Шрејдер. Од чланова Партије кадета, у раду архива учествовали су Астров и Кизеветер, а историчар Фларовскиј, иако није био политички активан, данас се сврстава међу симпатизере партије уставотворних демократа. Радна народно–социјалистичка партија имала је свог представика отелотвореног у личности Венедикта Александровича Мјакотина, док је истакнути историчар Шмурло сврставан у групу „нарочито корисних особа“ за рад установе.

Културна политика установе

Руски инострани историјски архив промовисан је као установа искључиве научне и истраживачке аутономности, мада је током првих пет година свог рада финансијски зависио од средстава добијених из касе прашког Земгора. Уз већинско учешће представника наведене организације у различитим управљачким и оргнизационим телима, постало је јасно да културна политика установе подражава принципе којима се руководио и сам Земгор. Под директним патронатом ове организације, и имајући при том у виду да је половина од укупног броја чланова Земгора у то време истовремено била учлањена и у Партију есера, треба разумети да су гласине које су кружиле међу конзервативним и реакционарним круговима руске емиграције, у мањој или већој мери биле тачне. Земгор као организација, без обзира на то што је јавно промовисао своју аполитичност,

¹¹⁴У листи сарадника набројаних у оригиналном извору *Земгор в Праге 1921-1931*, на 102. страни наведен је В. Л. Долгоруков; са друге стране, у каталогу *Русский заграничный исторический архив в Праге – документация*, на стр. 273 помиње се извесни кнез Петр Дмитриевич Долгоруков као члан савета РЗИА. У том контексту, треба бити обазрив приликом утврђивања идентитета наведених личности, будући да услед учесталости презимена Долгоруков лако може доћи до грешке. На сличан проблем указао је др Мирослав Јовановић у случају В. Лебедева, чијом се непрецизном идентификацијом у совјетској историографији изнедрило мноштво погрешних тумачења међу потоњим истраживачима.

¹¹⁵ Пермутовани иницијали – у оригиналном извору наведен је М. Н. Михајлов, а у стручној литератури идентификован је Н. М. Михајлов (Николай Михайлович Михайлов). Упореди: *Земгор в Праге*, нав. дело и *Русский заграничный исторический архив в Праге*, нав. дело.

¹¹⁶ Семјон Николаевич Николајев, истакнути есер, био је члан прашког Земгора и адвокат. До одласка у емиграцију радио је при Окружном суду.

¹¹⁷ Види Петрушева, нав. дело, стр. 131.

представљао је продужену руку есеровске политике и њој сродних идеолошкох концепција.

Да би се разумео идеолошки јаз који је у првој половини двадесетих владао не само у Прагу, већ унутар „Заграничне Русије“ у целокупном свом обиму између сукобљених политичких фракција, биће наведен пример из емигрантске штампе тог периода. У прашком емигрантском гласилу левоесеровске оријентације *Воля России* од 8. марта 1921. године, објављен је чланак под називом „Клеветници“ (Клеветники) без потписа аутора. Чланак је настао као рефлексija на Кронштатски устанак морнара против большевика,¹¹⁸ али и као одговор на извештаје о догађају из совјетске штампе. Како је целокупно уредништво листа било састављено од чланова Партије есера, првенствено заступника њеног левог крила, у поменутом чланку јасно је истакнут званични став партије поводом оптужбе за наводну сарадњу са монархистима. Аутор написа искористио је прилику да нагласи како пристлице Партије социјалиста-револуционара тзв. *есери* и десног крила Руске социјал-демократске радничке партије, познати као *мењшевици*, „не само да се не налазе у савезу са монархистима, већ потпуно супротно, увек су се борили и бориће се на најнеумољивији начин са сваким покушајем обнове царске и спахијске власти у Русији“.¹¹⁹

У првим годинама свог рада ни Архив, као ни друге установе под покровитељством прашког Земгора, није успео да остане изван политичке борбе различитих емигрантских струја. Руска избегличка јавност била је упозната са тиме да је прашки Земгор као организација одражавала есеровску политичку позицију. Са тим у вези, континуирано је исказивана бојазан да се на идентичним светоназорима утемељава и рад овог архива. Његово руководство неретко је критиковано у емигрантској штампи. Приликом набавке докумената и грађе постојало је супарништво између Руског иностраног историјског архива и Хуверовог института (Hoover institution) из Стенфорда, основног 1919. године у САД. Неповеће према есерима и бољи услови за откуп грађе довели су до тога да је Хуверов институт успео да придобије наклоност конзервативних кругова руске емиграције, захваљујући чему је успео да стекне предност приликом откупа грађе из архива генерала Врангела. Са тим у вези, још интензивније на себе привлаче пажњу супротности уочене при избору појединих чланова у архивски Савет.

Имена неколико чланова архивског Савета, објављена у Земгоровим извештајима поводом обележавања десетогодишњице рада организације, на политичко-идеолошком пољу представљају заступнике позиција супротстављених првобитној агенди организације Земгор под чијим се патронатом налазио Руски инострани историјски архив. Имајући у виду отворене сукобе између конзервативаца, демократских и либералних струја, један од најнеобичнијих случајева свакако представља пример Виктора Васиљевича Чернавина. Избор генерал-мајора руске императорске армије, белогардејског официра, чији је емигрантски живот започео евакуацијом трупа генерала Врангела и цивилног становништва са Крима, у управни орган установе која је радила под директним утицајем

¹¹⁸ У изворима и литератури на руском језику овај историјски догађај познат је као *Кронштадтское восстание* или *Кронштадтский мятеж*.

¹¹⁹ Аноним. „Клеветники“, *Воля России*, 8.3.1921, стр. 2-3. Наведено према В. С. Черепенчук, „Взгляд из Праги“. Газета 'Воля России' о событиях марта 1921 года“, *Вестник Русской христианской гуманитарной академии*, 2019. Том 20. Выпуск 3, с. 369-382, стр. 374.

социјалиста-револуционара у емиграцији, захтева додатно појашњење. Услед неповољних околности везаних за издржавање и финансирање многих емигрантских организација и удружења у Чехословачкој, од 1928. године у правном и техничком смислу надлежност над архивом пренето је под јурисдикцију чехословачке владе. Том приликом, дошло је и до промена у избору руководства, кадрова, као и чланова управљачких органа. Према препорукама наведеним у меморандуму о предаји архива под нову управу, назив установе остао је непромењен, а већински састав особља остао састављен од руских сународника.

Промена надлежности огледала се у томе што је тежиште доносиоца културних политика пренето са руске емигрантске организације Земгор на администрацију извршне власти Чехословачке Републике. Најпре је од 1928. до 1938. године функцију покровитеља архива вршило Министарство спољних послова Чехословачке, а од 1939. та обавеза пребачена је на Министарство унутрашњих послова. Са променом надлежности над архивом, почетком 1928. дошло је до промена курса, као и до нових, „одозго“ диктираних измена у организационој структури и културној политици установе. Таква промена тежишта имала је одраза у ширем избегличком контексту, што је довело до укључивања претходно неподобних лица у управне органе установе, али и до тога да се архивски фонд допуни грађом и документацијом избегличких групација које ни под каквим околностима не би сарађивале са организацијом есеровске провенијенције.¹²⁰

На потоњим списковима чланова управних органа Руског иностраног историјског архива нашла су се нова имена.¹²¹ Архивски Савет из 1932. чинили су прашки леви кадет „Миљуковац“¹²² Борис Александрович Јеврејнов (Евреинов), Сергеј Владиславович Завадски (Завадский), члан прашког Земгора Иван Иванович Каљужниј (Калюжный), припадник Радне народно-социјалистичке партије Сергеј Петрович Мелгунов (Мельгунов), леви кадет Павел Николајевич Миљуков (Милуков), историчар Сергеј Германович Пушкарјов (Пушкарев),¹²³ академик Пјотр Бернгардович Струве, члан прашког Земгора Георгиј Феофилович Фалчикова (Фальчиков). На списку чланова из 1935. године, састав Савета чинили су: инострани коресподент из Бугарске Фјодор Фјодорович Абрамов, Исак Наумович Алтшулер (Альтшулер), Јекатерина Дмитријевна Кускова-Прокопович (Кускова-Прокопович), Јевгеније Васиљевич Тарабрин, (Тарабрин), Аркадиј

¹²⁰ Један од примера представљају дневници генерала Врангела, последњег главнокомандујућег официра који је руководио Белом армијом у руском грађанском рату. Без обзира на значајна средства за откуп грађе којима је у то време располагао Земгор као претходни покровитељ архива, ова непроцењива грађа радије је уступљена Хуверовом институту (Hoover institution) у Стенфорду него „идеолошки неподобној“ емигрантској установи. Део ове грађе данас је дигитализован и доступан на:

<https://digitalcollections.hoover.org/advancedsearch/Objects/archiveType%3A4%3Bcollection%3A3480871>,

приступљено: 23.06.2024.

¹²¹ Списак чланова из 1932. и 1935. године преузет из: Л. Бабка, А. Копршинова и Л. Петрушева (сост.), *Русский заграничный исторический архив в Праге – документация...*, с. 273-275.

¹²² Жаргонски назив за присталице програма „Нове тактике“ П. Миљукова који је довео до цепања Партије кадета у емиграцији.

¹²³ Пушкарјов, Сергеј Германович (1888-1984), био је истакнути историчар и хроничар руске емиграције. Након емиграције живео у Прагу, кратак период био заинтересован за евријски концепт, али га је касније напустио. Био је члан Словенског института чешке Академије наука, доцент Карловог универзитета у Прагу и држао предавања на Руском слободном универзитету у Прагу. Након Другог светског рата емигрирао у Сједињене Америчке Државе. Види: „Пушкарев Сергей Германович“, <https://guides.rusarchives.ru/funds/8/pushkarev-sergey-germanovich>, приступљено: 09.11.2024.

Николајевич Фатејев (Фатеев), прашки кадет Василиј Акимович Харламов¹²⁴ и евразијац¹²⁵ Константин Александрович Чхеидзе.¹²⁶

Свеопшта емигрантска благонаклоност за културну делатност Руског иностраног историјског архива након промене покровитеља, види се и на основу прогласа од 24. маја 1930. године којим је руководилац РОВС-а¹²⁷ генерал Милер охрабрио емигрантске организације и појединце да своје материјале доставе на чување прашком архиву. Такође, одређена промена правца евидентна је и на основу потоњих именовања у Савет архива где су се нашли заговорник „Нове тактике“, леви кадет Миљуков са једним од својих чланова из прашког огранка Б. Јевреиновим, затим народни социјалиста Мељгунов, а нешто касније и евразијац Чхеидзе. Како је наведено у Земгоровом извештају из 1931. године, архивски фонд Руског иностраног историјског архива, између осталог, садржао је приватне архиве политичких и јавних делатника В. Л. Бурцева, Н. В. Чајковског, Л. П. Мењшчикова, И. И. Фондаминског, А. В. Амфитеатрова, Брешко-Брешковске и В. В. Шуљгина. Поред тога, фонд је чувао документе и материјале влада актуелних током руског грађанског рата, записе неколицине генерала и официра међу којима су Бермонт-Авалов, Бичерахов и М. В. Алексејев, као и документе Партије есера на Далеком истоку.¹²⁸ Поред овога, након затварања *Института за проучавање Русије* који је престао са радом 1929. године, Архив је откупио институтску картотеку са систематично прикупљаним материјалима од године пред избијања Првог светског рата, преко периода руске револуције и закључно са актуелним временом.¹²⁹ У техничко-технолошком погледу, архив је располагао свом неопходном опремом за правилно чување и складиштење грађе. Инфраструктура се састојала од специјалне вентилације, система противпожарне заштите и одговарајућих сефова, како би се испунили неопходни услови за правилан рад установе.¹³⁰

У оквиру Архива формиран је и засебан одељак библиотеке. О њеној организацији при Руском иностраном историјском архиву писао је С. Постников 1931. године у београдском листу *Руски архив*. Према његовом опису, прикупљање и систематизовање књига набављаних за архивску библиотеку било је усмерено на оне примерке, који су били непосредно везани за историју револуционарних и друштвених покрета у Русији, ток руског грађанског и Првог светског рата и савремене друштвене, политичке и културне токове унутар саме „Заграничне Русије“. Осим тога, фонд библиотеке допуњаван је књигама које су се тичале политичке историје Совјетског Савеза. Како је Постников истакао, библиотека је након првих седам година постојања располагала фондом од 18.000

¹²⁴ Вероватно леви кадет будући да је заједно са Миљуковим био уредник парских новина *Последние новости*. Више бројева овог периодичног издања данас су дигитализована и доступна на сајту Државне јавне историјске библиотеке Русије (Государственная публичная историческая библиотека России).

¹²⁵ Евразијство је теоријски концепт присутан у руској емигрантској интелектуалној мисли који промовише идеју о Русији као култури супротстављеној Западној Европи. У интерпретацији евразијаца, Русија не само што спаја Европу и Азију као географске појмове, већ их унутар себе обједињује и као културну целину.

¹²⁶ Детаљније о делатности Константина Александровича Чхеидзеа (1897-1974) из периода пре емиграције види у: Котляровы М. и В. „Высшая мера Константина Чхеидзе“, *Кабардино-балкарская Правда*, 15.09.2012, с. 11.

¹²⁷ Руска војна организација *Руски опште-војни савез*.

¹²⁸ *Земгор в Праге 1921-1931*, стр. 103.

¹²⁹ Исто, стр. 107.

¹³⁰ Петрушева, нав. дело, стр. 136.

налова. Око 4.000 књига објављено је на страним језицима, од којих је нешто више од једне четвртине штампано на француском. Поред тога, библиотека је поседовала збирку са 2.638 часописа. Набавка књига за потребе библиотеке, одвијала се према прецизној хронолошкој конципираној програмској схеми, коју је осмислио и одобрио архивски *Научни одбор*. Хронолошки оквир покривао је распон од краја 18. века до савременог доба, али је библиотека располагала и примерцима који нису хронолошки стриктно дефинисани, већ представљају литературу од универзалног значаја. Тај фонд био је сачињен од књига из области опште руске историје или историје руских револуционарних, друштвених и синдикалних покрета. Библиотека је располагала и специфичним библиографским прегледима на разне теме у складу са областима којима се Архив бавио. Као посебне целине издвојени су ауторски радови политичких мислиоца и публициста, међу којима су се налазила дела различитих аутора од Херцена (Герцен), Бакуњина, Крапоткина, Плеханова, до Троцког, Лењина, Чернишевског и Леонтјева. Део фонда употпунила су дела мемоарске садржине, углавном дневника, писама и успомена, затим нелегално објављивана агитациона и пропагандистичка литература, неретко штампана у корицама књига које су прихваћене од стране цензуре, као и литература о националним и покрајинским покретима свих периода.

Нарочито брижљиво прикупљани су материјали везани за личност последњег руског императора Николаја Другог Романова. Садржај тог фонда обихватао је дела општег карактера, најчешће она која су се бавила анализом периода његове владавине до почетка Првог светског рата или она која су расветљавала кратак период од почетка рата до избијања Фебруарске револуције. Колекција је садржала и одређени број књига које су се тицале приватног живота и судбине царске породице, али су сва та издања пре набавке морала да прођу селекцију по строгим критеријумима. Збирка је располагала страним издањима објављеним пре Октобраске револуције, издањима службеног и делимично службеног карактера, брошурама о цару из периода Фебруарске револуције, као и великим опусом емигрантске, стране и совјетске литературе објављене по смрти царске породице. Поред тога, Постников је навео да је до 1930. године библиотека Руског иностраног историјског архива поседовала готово целокупан обим „беле литературе“ издаване за време и на територији руског грађанског рата.

Велико занимање сарадника Руског иностраног историјског архива било је везано за изучавање државне политике транзиционог периода који се кретао из правца „апсолутизма ка уставности“. Тако је библиотечки фонд обиловао литературом о Државној Думи, почевши од агитационих и предизборних материјала до комплетних стенографских бележака седница сва четири сазива Државне думе. Период Првог светског рата заступљен је литературом која је забележила активности царске владе, као и различитих тела и организација везаних за ратна дешавања. Осим тога, сакупљена је и различита политичко-идеолошка и агитациона литература објављена у том периоду, а збирка је обогаћена и мноштвом књига мемоарског и дневничког карактера. Активности са фронта биле су заступљене само у области Руског фронта. Ратна литература прикупљена у библиотеци Архива садржала је више од 1000 наслова. Постников је истакао да је најзаступљенији период руске историје, са преко 1500 књига којима је библиотека располагала, било време Фебруарске револуције. Чак 5% од укупног броја књига из ове збирке припадало је литератури агитационог и пропагандног карактера.

Поред тога, прикупљани су мемоари, дневници, записници, државни акти, као и политичка и партијска литература.

У фонду библиотеке није занемарена ни литература настала после руског егзила. Фокус је био на прикупљању политичко-идеолошких издања емиграције, истовремено обухватајући целокупан политички спектар од крајње десног крила руских монархиста до комуниста, уз додатни одељак са литературом везаном за сепаратисте свих усмерења. Нарочита пажња усмерена је да се библиотечки фонд допуни материјалима везаним за културне активности руске емиграције, брошурама различитих емигрантских друштава и удружења, научно-образовних установа, као и кооперативних и професионалних заједница.

Целокупни библиотечки фонд систематизован је према два картонска каталога. Азбучни каталог разврставао је литературу по азбучном реду, а систематски каталог израђен је према образцу осмишљеном од стране архивске Научне комисије. Шаблон је заснован на моделу картона и обрасцу кутија из париске Националне библиотеке. Постников је 1931. године забележио да је током више година њеног рада, архивску библиотеку посетило чак седморо странаца, међу којима је било житеља Краљевине СХС/Југославије. Статистика посета библиотеци износила је у просеку око 60 посетилаца на годишњем нивоу.¹³¹

Предаја архива Министарству спољних послова Чехословачке Републике

До званичне предаје архива Министарству спољних послова Чехословачке било је неколико покушаја да се пронађе адекватно решење за његово издржавање и административна питања.¹³² Имајући јасну представу о значају установе, који „далеко превазилази искључиво избегличке границе“, питања положаја архива више пута су постављана на дневни ред. Већ почетком 1926. године било је иницијативе међу појединим члановима Савета да се за Архив издејствује правни статус самосталан од организације Земгор. Разлог за разматрање овог питања није долазио на ред искључиво због покушаја да се одржавање институције пренесе на друге изворе финансирања. Тај проблем свакако је био ургентан за решавање, јер је услед континуираног смањења средстава која је влада Чехословачке одвајала за помоћ избеглицима, установа располагала са све мање ресурса за откуп архивске грађе за коју је била заинтересована.

Овај разлог, иако најважнији, није био једини. Други важан разлог тежње ка одвајању од једне наводно неутралне, а у стварности есеровске организације прашког Земгора, одражавала је борбу различитих политичких фракција „Заграничне Русије“ да преузму примат над Архивом и дођу у посед грађе из његових фондова, која је већ у то време била од изузетне вредности. Када је коначно постало извесно да ће „Руска акција“ чехословачке владе бити укинута, било је неопходно да се права на Архив пренесу

¹³¹ С. Постников, „Библиотека Руског заграничног историјског архива“, *Руски архив*, бр. 13, 1931, с. 134-139.

¹³² Од 31. марта 1928. године Руски инострани историјски архив званично прелази у надлежност Министарства спољних послова Чехословачке Републике. Детаљније у Бочарова, *Российское зарубежье 1920-1930-х гг. как феномен отечественной истории...*, стр. 287.

Министарству спољних послова, како би његово издржавање ушло у ред редовних расхода планираних за наредни период. Највиши органи Земгора, Скупштина и Комитет, сагласили су се са овом одлуком.

Решење о промени надлежности коначно је одобрено на Ванредној скупштини Земгора 29. јануара 1927. године, а затим је формирана комисија задужена за разматрање пројекта према коме ће се одвијати предаја права на Архив. Међу члановима формиране комисије нашли су се представници Земгора М. Л. Слоњим и Г. Ф. Фаљчиков, И. И. Каљужниј, а као руководилац Културно-просветног одељења и Секретар комитета С. Н. Николајев. Написани пројекат, који је после одобрења руководећих органа предат Министарству спољних послова Чехословачке Републике, садржао је укупно десет тачака. У пројекту је, између осталог, наглашено да назив институције мора да остане непромењен; да се сви постојећи фондови морају сачувати у целости и неизмењеном облику; да се задрже постојећи управни органи Архива, те да у њиховом раду наставе да учествују представници руске јавности; да Архив може да се преда или потчинити другој организацији искључиво уз сагласност Колегијума. Неколико тачака било је везано за сâм архивски фонд, пријем нових материјала, њихову обраду и складиштење. Последња тачка пројекта инсистирала је на „очувању по могућности руског састава службеника Архива“.¹³³

Министарство спољних послова дало је сагласност за пријем Архива крајем октобра 1927. године, а 31. март 1928. званичан је датум када је Архив прешао под ново надлештво. Том приликом потписан је двојезични протокол на руском и чешком језику, а међу потписницима су се, поред представника руске и чехословачке стране, нашли и историчари А. А. Кизеветер и Е. Ф. Шмурло у име архивског Савета. У текст Протокола унета је и препорука да Архив може да се пребаци у Русију уколико дође до радикалне промене владајућег режима и стекну се услови за повратак руских емиграната у домовину.¹³⁴ До предаје Министарству спољних послова Чехословачке, фонд Руског иностраног историјског архива бројао је 218.565 листова докумената, око 5000 фотографија, карте, планове, новчанице из периода револуције, поштанске марке, књиге, емигрантска дневна и периодична штампана издања, као и многобројне рукописе прикупљене из свих центара руског расејања.¹³⁵

После 1928. године, када се променила надлежност над пословима архива, установа је добила Статут и престала да има статус искључиво емигрантске организације. Како је истакао један од архивских сарадника А. Изјумов у београдском листу *Руски архив*, ове околности одразиле су се на то да се Руски инострани историјски архив „претворио у једну солидну научну установу“, готово неизоставну приликом проучавања значајног сегмента руске историје.¹³⁶ Реформе које су уследиле после промене надлештва над Архивом огледале су се у промени руководећег кадра као и у смањењу надлежности Савета и Научне комисије. На изборима за новог управника, спроведеним 15. маја 1928. изабран је В. Г. Архангелски. Овај избор новог управника Архива наишао је на

¹³³ *Земгор в Праге 1921-1931*, стр. 101.

¹³⁴ Исто, стр. 101.

¹³⁵ Исто, стр. 101. Такође у Петрушева, нав. дело, стр. 136.

¹³⁶ А. Изјумов, „Руски историјски архив у Прагу (12 година)“, *Руски архив*, бр. 36-37, 1936, с. 171-181, стр. 171.

неодобравање дела чланова прашке групе Партије социјалиста-револуционара предвођене В. М. Черновим. Тим поводом у Земгор је упућено писмо у коме су изложени разлози неслагања са избором Архангелског за управника, а који су разматрани на партијском састанку 23. маја 1928. године. Главни наведени разлози, поред позних година изабраног кандидата, указивали су да политичка позиција таквог руководећег кадра и недостатак специфичног знања неопходног за обављање функције управника, могу нанети знатну штету у раду установе.¹³⁷ Питање о политичком, економском и друштвеном устројству постбољшевичке Русије условило је да се међу есерима у емиграцији артикулишу две главне струје. Десно крило идеолошки блиско „буржоаско-либералном моделу друштвеног развоја“, супротстављало се левоцентристичкој струји, која је промовисала идеју о „изградњи демократског социјализма на руском тлу“.¹³⁸ У самој суштини борбе за руководећу позицију над пословима архива, лежало је унутарпартијско одмеравање снага различитих фракција.¹³⁹ Са тим у вези, дошло је до унутарпартијског раслојавања на идеолошком нивоу, а Виктор Чернов се у то време већ у знатној мери удаљио од своје централне позиције и приближио левом крилу.¹⁴⁰ Архангелски и његов претходник Гуревич, иако чланови исте партије, били су заступници различитих фракција, што је довело до тога да ни један од два кандидата није успео да обезбеди подршку свих њених чланова.

Написи о раду установе у београдском листу Руски архив

О раду Руског иностраног историјског архива југословенску читалачку публику детаљно је извештавао часопис *Руски архив*, који је излазио у Београду у периоду од 1928. до 1937. године. Са надом да ће се у будућности и југословенски истраживачи заинтересовани за проучавање историје Русије у 19. и 20. веку наћи у његовим читаоницама, уредништво је сматрало сврсисходним да се домаћи читаоци упознају са радом сва три одељења највећег и најзначајнијег руског емигрантског архива. Опсежне текстове о одељењима докумената и дневне штампе дао је у неколико бројева прашки руски емигрант А. Изјумов (Изюмов). Како је аутор објаснио у једном од чланака, фокус за прикупљање грађе био је стављен на „писане споменике“ везане за друштвене и револуционарне покрете, историјски период Светског и руског грађанског рата, али и на теме везане за различите аспекте живота руских сународника у избеглиштву. Фонд је био богат грађом о друштвеним и револуционарним покретима закључно са 1917. годином, располажући материјалима који су до западноевропских земаља стигли захваљујући старој политичкој емиграцији. Период грађанског рата, нарочито материјала са Југа Русије, такође је великим обимом био заступљен у прашком архиву, јер је велика

¹³⁷ Петрушева, нав. дело, стр. 138.

¹³⁸ А. Ю. Суслов, „Еволюция партии эсеров в эмиграции: Конференция партии социалистов-революционеров в Праге (1931 г.)“, *Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки*, № 1 (29), 2014, с. 31-38, стр. 34.

¹³⁹ Још је српски делегат у Русији Милош Московљевић у својим дневничким белешкама од 15.09.1917. забележио кратак коментар о расцепу унутар соц. револуционарне пратије, када је Манифестом умерених есера на челу са „баком руске револуције“ Брешко Брешковском упућено на одвајање од Чернова и „других који симпатизују и раде са бољшевицима, не обазирјући се на партију“. М. Московљевић, *У великој руској револуцији. Дневничке белешке*, Исић М. (прир.), ИНИС, Београд: 2007, стр. 72.

¹⁴⁰ У прилог томе говори чињеница да Чернов као један од оснивача Партије есера није узео учешће у раду конференције коју је прашка група организовала 1931. године. Детаљније о раду Партије есера у иностранству види у Суслов, нав. дело.

количина приватне и службене грађе изнета из Русије приликом евакуација заједно са избегличком популацијом.

Прилог Изјумова из *Руског архива* инсистирао је на аполитичности и „опрезности у методама рада“ са којом су вођени архивски послови, инсистирајући да „архив у свом раду не иде за другим сврхама и прикупља документе само да би их сачувао“.¹⁴¹ Архивски материјал био је разврстан у 8 секција, именованих према првим словима алфавета. Секцију „А“ чиниле су фотографије, слике, мапе, плакати и друге врсте агитационих материјала, штампана наређења, новчанице и поштанске марке. Секција „Б“ представљала је збирку рукописне грађе мемоарског или историјско-литерарног карактера. Секцију „Ц“ чинили су приватни архиви или лична преписка која испуњава одређену форму. У одељак „Д“ складиштена је грађа о историји друштвених и револуционарних покрета у Русији. Они су обухватили низове докумената од окупљања декабриста до почетка фебруарске револуције, што је покривало хронолошки период од владавине императора Александра Другог до почетка Великог рата. Одељак „Е“ везан је за период Првог светског рата. Овај одељак прикупљао је документе који су се тицали војске и цивилног становништва. Део „Ф“ чинили су документи везани за догађаје из периода Фебруарске револуције. У секцији обележеној словом „Г“ чували су се документи из периода Октобарске револуције и грађанског рата. Значајан део фонда представљају документи везани за маневре руске војске на различитим фронтима и груписани су према територији на којој су се налазили. У овај фонд улазили су документи везани за рад различитих влада активних током периода грађанског рата. Ту су се сабирали документи Северне владе, Комуч-а са уралском и оренбуршком владом, управе аутономног Сибира, Директорије, уз грађу из периода владавине адмирала Колчака, Јужноруске владе и Далекоисточне владе, као и материјали везани за руководство генерала Деникина и Врангела. Последњи одељак означен словом „Х“ груписао је целокупну грађу везану за живот руске емиграције у свим центрима њеног расејања, а у оквиру тога формиран је пододељак у коме је сакупљена значајна збирка докумената везаних за руску колонију у Краљевини Југославији.¹⁴²

Сачувани документи из доба руског грађанског рата прикупљени у фонду прашког архива припадали су материјалима који углавном представљају „белу страну“. Грађа из редова „црвених“ била је заступљена у далеко мањем обиму, а большевичка периодика није систематски ни прикупљана.¹⁴³ Нарочито плодна у раду архива била је 1935. година, када је значајно попуњен фонд везан за *Јужни фронт* активан током руског грађанског рата. Те године фонд је обogaћен личним архивом генерала Дењикина, као и његовим службеним архивом који је био евакуисан из Русије.¹⁴⁴ Руски загранични историјски архив у свом издању објавио је неколико публикација које представљају одломке прикупљене грађе у оквиру одређених тематских целина, која је у Праг пристигла из различитих извора и од различитих власника. Једно од значајних издања представља 1. том збирке под називом „Русский Исторический Архив“, објављен у Прагу 1929. године.

Поред архивске грађе, важан сегмент рада архива фокусирао се на прикупљање дневне штампе и периодичних издања. Обимна збирка периодике из доба Руског

¹⁴¹ А. Изјумов, „Руски историјски архив у Прагу“, *Руски архив*, бр. 18-19, 1932, с.147-159, стр.148.

¹⁴² Исто.

¹⁴³ Изјумов, „Руски историјски архив у Прагу (12 година)“, стр. 176.

¹⁴⁴ Исто.

грађанског рата у фонд архива стигла је као поклон једног од уредника лондонског листа *Тајмс* (The Times). Груписање штампе и периодике било је готово идентично начину који се користио за разврставање докумената, с тим да су секције означаване римским цифрама. У последњем одељку под бројем V, а који се односи на емигрантску периодику, новине су разврставане према државама у којима су издаване, а до краја 1931. године само ова збирка имала је чак 1067 наслова.¹⁴⁵

Поводом обележавања десетогодишњице рада Руског иностраног историјског архива садржајан текст написао је и стални сарадник часописа *Руски архив* С. Постников.¹⁴⁶ Аутор је истакао да деценијска делатност архива представља „занимљив оглед прикупљања историјске грађе у периоду који је најближи догађајима необичне историјске важности“ и да ће делатност ове значајне емигрантске установе бити високо оцењена од стране стручних лица и истраживача. О почетним корацима у раду установе забележен је податак да је првобитни фонд архива заузимао једну омању собу и започео са радом са свега три запослена лица, док је десетогодишњица рада обележена распростирући се у тридесет соба једне веће зграде са више од двадесет службеника. Нарочито плодна 1932. година обогатила је архивски фонд за 207.668 листова рукописне грађе и докумената, 3.495 књижевних наслова, 8.670 бројева часописа и 45.026 примерака дневних новина.¹⁴⁷ За рад установе постали су заинтересовани и страни истраживачи, па је међу бројним посетама архиву било забележено и присуство четворице америчких научника.¹⁴⁸ У оквиру Руског иностраног историјског архива, као засебно одељење била је формирана и Библиотека. Књиге и материјали које је обухватао библиотечки фонд сакупљани су према јасно утврђеним мерилима. Она се није снабдевала целокупним опусом емигрантске „књижарске продукције“, већ је систематично попуњавана литературом и периодиком везаном за одређене историјске периоде којима се Архив бавио у својој делатности. Културолошки нарочито интересантан опус овог фонда био је везан за литературу која проучава живот и обичаје руске емиграције, као и њихове политичко-идеолошке и друштвене покрете.¹⁴⁹

Како је југословенској читалачкој публици објашњено у вези доступности архива за истраживаче, свако од три одељења истицало је своја правила и ограничења за коришћење грађе и материјала. Библиотечки фонд био је доступан свим заинтересованим лицима, док су се регуларне новине и часописи могли користити искључиво у читаоници. Изузетак су представљали примерци ретких периодичних издања, којима се могло приступити само под одређеним условима. Најстрожа правила владала су на одељењу докумената, где се сваки упућени захтев разматрао на заседању архивске *Научне комисије*. Рад са документима није дозвољен уколико јединица није претходно каталошки заведена и описана или уколико је постојала било каква забрана коришћења од аутора или власника документа.¹⁵⁰

¹⁴⁵ Изјумов, А. „Руски историјски архив у Прагу“, стр. 148.

¹⁴⁶ С. Постников, „О десетогодишњици Руског заграничног историјског архива у Прагу“, *Руски архив*, бр. 25-25, 1933, с. 200-201.

¹⁴⁷ Исто, стр. 201.

¹⁴⁸ Исто.

¹⁴⁹ С. Постников, „Књижевност емиграције“, *Руски архив*, 18-19, 1932, с. 145-147.

¹⁵⁰ Изјумов, „Руски историјски архив у Прагу (12 година)“, стр. 181.

Архив је 1939. године прешао под надлежност Министарства унутрашњих послова Чехословачке Републике и радио је до 1945. године. У време напада Немачке на Совјетски Савез, заменик директора Руског иностраног историјског архива био је Александар Изјумов. Недуго затим, уследило је његово хапшење и депортовање у концентрациони логор. Осим Изјумова, из архива су у то време отпуштени С. П. Постников, П. С. Бобровски и В. М. Краснов.¹⁵¹

Савремени истраживачи указују на то да су до предаје установе Министарству спољних послова Чехословачке Републике у архивском фонду преовладавали документи писани на руском језику. Промена надлежности одразила се на пораст броја докумената писаних на чешком, да би се после немачке окупације 1939. године комплетна службена преписка водила на немачком, а интерна углавном на руском и чешком.¹⁵² По завршетку Другог светског рата архив је ликвидан, а део његове збирке послат је у Совјетски Савез. Одељак докумената Архива после ослобођења предат је као поклон поводом двеста двадесетогодишњице Руској академији наука (РАН). Том приликом, у Москву је послато девет железничких вагона архивске грађе смештене у 680 сандука, што је чинило само део укупног архивског фонда прикупљеног у периоду 1923-1945.¹⁵³ Таквим чином симболично је и практично изневерена мисија коју су његови оснивачи поставили. Она је гласила: „У случају појаве питања о предаји Руског заграничног архива Русији, Министарство спољних послова (може да) реализује ту предају искључиво у условима престанка власти диктатуре комунистичке партије и при настанку и утврђивању у Русији режима који ће обезбедити правни поредак, слободу личности, друштвену независност и могућност да се данашња руска емиграција легално врати у Русију“.¹⁵⁴

Иако се током целог периода постојања Руског иностраног историјског архива акценат културне политике мењао са променама његовог руководства, а сама политика установе обезбеђивала слободан приступ странцима, главни и једини фокус његовог материјалног фонда остао је везан за прикупљање грађе о Русији, њеним етничким групама и претежно на руском језику, чиме је створена културна баријера за све оне који нису били тесно везани за руско говорно подручје. За дубинско разумевање културних политика, које су се посредством прашког Земгора и његових пратећих културно-образовних, научних и научно-истраживачких установа шириле из Прага током двадесетих година XX века, неопходно је узети у разматрање биографије неколицине особа релевантних у процесима њихових доношења и спровођења. Са културолошког аспекта, ово је важно да би се у ширем социо-културном и политичко-идеолошком контексту разумео друштвени статус и културни утицај који су поједини чланови Савета Руског иностраног историјског архива и чланови прашког Земгора остваривали у емигрантској средини, првенствено на основу свог претходно стеченог ауторитета. Њихов друштвени и културни утицај простирао се далеко изван граница Чехословачке

¹⁵¹ О. Копылова, В. Тарбеев, „Возвращение истории. Русский заграничный исторический архив в Праге“, (23.03.2023.), доступно на: <https://historyrussia.org/sobytiya/vozvrashchenie-istorii-russkij-zagranichnyj-istoricheskij-arkhiv-v-prage.html>, датум приступа: 21.06.2024.

¹⁵² Бабка, Копршикова и Петрушева, нав. дело, стр. 29.

¹⁵³ Исто, стр. 19.

¹⁵⁴ Земгор в Праге 1921-1931, стр. 101.

Републике, а био је евидентан и у другим центрима руског расејања. У том контексту, овај архив представља значајан пример институције преко које се ширио културни утицај Земгора, јер је поред центра у Прагу, до краја 1926. године своје огранке имао у Атини, Београду, Берлину, Варшави, Константинопољу, Њујорку, Паризу, Риги, Харбину и другим градовима.¹⁵⁵

О прашком Земгору у београдској штампи

Написи о раду прашког Земгора у београдској штампи нису били реткост. Са радом емигрантске организације своје читаоце обавестило је више локалних дневних листова и периодичних издања, што указује на значајну подршку коју је организација добијала од југословенских локалних медија. Међу првима је лист *Време* од 12. септембра 1924. године, објавио „апел“ прашког Земгора. Текст анонимног аутора објављен под насловом „Демократске организације међу Русима-избеглицама“ уз поднаслов „Величанствени напори у Чехословачкој“, настао је поводом оснивања београдског огранка ове руске емигрантске организације из Прага. Како је истакао аутор чланка, *Савез часника руских самоуправних тела у Чехословачкој републици* свој београдски огранак отворио је „на молбу напредних Руса“, а уз сагласност државног врха Краљевине СХС. Београдским читаоцима представљен је кратак историјат оснивања и делатности матичне прашке организације, уз наглашавање добротворног рада и самоиницијативног удруживања функционера руских самоуправних тела, окупљених око идеје да помогну својим сународницима у невољи. Нагласак текста стављен је на то да их је као своје представнике „бирао и овластио да врше његову вољу“ сам руски народ, те да као представници руског народа у емиграцији „нису могли нити хтели, да се одрекну свог друштвеног рада у иноземству“. На ово су били подстакнути чињеницом да су њихови суграђани у избеглиштву обитавали „у великој беди и невољи“.¹⁵⁶

Наратив идентичан овоме из листа *Време* коришћен је у многим јавно доступним извештајима о раду организације. У њима се често наглашавало да је ауторитет Земгору наметнут „одоздо“, односно од народне воље, те да он не произилази из „званичних пуномоћја“, већ је заснован на поверењу које организацији указују припадници руске избегличке колоније у Чехословачкој.¹⁵⁷ Истовремено, легитимност оваквих тврдњи правдана је аутономним статусом у расподели и трошењу новчаних средстава, која су преко фонда помоћи Чехословачке владе стизала у касу Земгора.¹⁵⁸ Београдски читаоци упознати су са тиме да је политичка елита на челу Чехословачке, „упознавши још од пређашњих времена улогу часника самоуправних тела у социално економском животу Русије (...), сву своју помоћ руским емигрантима пружала искључиво преко `Земгора`, указујући на тај начин овој добротворној организацији своје потпуно поверење.“¹⁵⁹ У српској штампи прашки Земгор промовисан је као „орган праве руске демократије“, чији су се чланови, у своје време, борили „под најтежим условима“ за узвишене демократске идеале. У културно блиским словенским срединама, локалној јавности скретана је пажња

¹⁵⁵ Исто, стр. 102.

¹⁵⁶ Аноним. „Демократске организације међу Русима-избеглицама“, *Време*, 12.09.2024. с. 4.

¹⁵⁷ *Очерк деятельности Объединения Российских Земских...*, стр. 7.

¹⁵⁸ Исто, стр. 16.

¹⁵⁹ Аноним. „Демократске организације међу Русима-избеглицама“, с. 4.

на то да су водећи принципи Земгора окренути ка јачању „словенског јединства“. Овакав наратив промовисао је идеју да ће у будућности Русије управо ти руски емигранти окупљени око Земгора бити главни амбасадори „општесловенске идеје“.¹⁶⁰ Поред тога, дужност београдског огранка прашког Земгора, у том контексту, поред хуманитарне и просветитељске мисије, била је да „окупи око себе демократски део руске емиграције“ насељене на територији Краљевине СХС.¹⁶¹ У истом чланку локалној јавности представљене су све научно-образовне и културне установе Земгора основане у Чехословачкој: Народни (пучки) универзитет, Библиотека, Руски историјски архив, Институт сеоско-домаћинске културе, као и Виша техничка школа за железничаре и ауто-тракторски курсеви.

Наредне године, у истом листу, прашки Земгор је добио епитет „једног идеалног руског удружења, које се не бав(и) политиком већ активним и позитивним радом“, а „о благотворном деловању“ Земгора као „савршенога механизма“ извештавало се у више наврата.¹⁶² Опсежан чланак о раду Земгора у Чехословачкој написао је С. Винавер¹⁶³ за лист *Време* од 23. јуна 1925.¹⁶⁴ У поднаслову свог текста Винавер истиче да избегличко искуство у Чехословачкој „ствара један нов руски менталитет“. Нарочито заинтересован за рад организација усмерених на побољшање статуса руског сељаштва, у време када је и сам у домаћим круговима окарактерисан као левичар због јавно исказаног одсуства емпатије према судбини царске Русије,¹⁶⁵ Винавер се у Прагу детаљно информисао о раду Земгора и другим организацијама тесно повезаним са прашким огранком партије есера, чија се платформа показала као „најближа сељачкој демократији“.¹⁶⁶ На основу овог чланка домаћи читаоци детаљно су информисани о животу руске колоније у Прагу, као и о томе да за „Есере – земгоровце“ важи то да су као радници „фантастични“, „изврсни“ у организацијским пословима¹⁶⁷ и да су у потпуности оправдали поверење које им је указала чехословачка држава дајући им могућност да се баве организовањем свакодневног живота унутар руских избегличких колонија на својој територији.

¹⁶⁰ Исто.

¹⁶¹ Исто.

¹⁶² Аноним. „Земгор у нашој режији“, *Време*, 07.07.1925. с. 3.

¹⁶³ Станислав Винавер (1891-1955) публициста, у међуратном периоду сарађивао је са београдским листовима *Време* и *Политика*. Јеврејског је порекла, рођен у угледној породици у Шапцу. Мајка се бавила музиком, била је пијанисткиња, отац по занимању лекар. Винавер је као одлучан критичар рада директора Опере Народног позоришта композитора и диригента Стевана Христића одслужио тродневну затворску казну. О томе види: М. Шеховић „Три дана затвора за критичара Винавера“, *Политика онлајн*, 31.10.2012. <https://www.politika.rs/scc/clanak/238380/Tri-dana-zatvora-za-kriticara-Vinavera>, приступљено: 15.06.2024; Московљевић је у свом петербуршком *Дневнику* од 20. октобра 1917. године написао да Винавер „сигурно вија курве“ уместо да се посвети делу *Југословенског института* и промовисању српских питања за која су били задужени током своје мисије у Петрограду. Московљевић, нав. дело, стр. 112.

¹⁶⁴ С. Винавер, „Руси у Прагу“, *Време*, 23.06.1925, с. 4.

¹⁶⁵ Као један од учесника у раду српске мисије у Петрограду, активне у периоду трајања руске револуције, Винавер је имао прилику да из непосредне близине испрати револуционарна дешавања у руској престоници. Без обзира на то, није био склон да показује нарочито саосећање према судбини царске породице.

¹⁶⁶ Винавер, „Руси у Прагу“, стр. 4.

¹⁶⁷ Исто.

Државни врх Чехословачке преко Министарства спољних послова, Министарства народне просвете и других извора, финансирао је многе емигрантске друштвене организације, међу њима и прашки Земгор. Тиме је руским избеглицама дата могућност да консолидују сопствене социо-културне снаге и унутар својих колонија спроводе различите програме и акције како би остали спремни за живот и „будући рад у Русији“.¹⁶⁸ Финансије којима је располагао Земгор директно су долазила из буџета чехословачког Министарства спољних послова, док скоро никаква материјална подршка није долазила од официјелних руских организација и њихових представника у иностранству, за која се знало да у свом поседу имају средства заостала из доба Руске империје.¹⁶⁹ Аутори Земгорових извештаја нису пропустили прилику да одају признања чехословачкој влади, чехословачком народу и председнику Томашу Масарику, приписујући им историјску улогу у очувању руског културног потенцијала у иностранству. Омогућивши избеглицама да се својим унутрашњим пословима у области културе, науке и образовања несметано баве уз незнатан степен надзора, те пружањем активне подршке развоју научно-образовних и културних пракси за које се веровало да ће бити имплементирани у руску постбољшевичку културу, чехословачка владајућа структура директно је и плански уређивала културне политике руске емиграције у својој држави. Финансирањем различитих типова руских друштвених организација, чехословачка влада обезбедила је услове за културну сегрегацију у много већој мери него што се трудила да промовише инклузивне или интегративне културне политике усмерене ка избегличком становништву. Међутим, културна аутономија и слобода коју је руска емиграција уживала у Чехословачкој последица је претходно спроведених мера, које је држава примењивала у процесу издавања улазних виза и радних дозвола за руске избеглице. Селективан приступ у пријему избеглих лица и јасно дефинисан профил „пожељних“ особа које је прописивала Чехословачка, јасно су структурисали избегличку колонију у овој земљи. Пожељне карактеристике подразумевале су демократски настројену интелигенцију, студенте и одређени проценат радне снаге специјализоване за пољопривредне послове. У том контексту, треба разумети да је оваквом селекцијом избегличког становништва и финансирањем руских установа и организација, чехословачка влада добрим делом давала правац културним политикама руске емиграције у својој држави.

Са културолошког аспекта, анализа културних политика промовисаних од стране прашког Земгора, показује да је ова избегличка организација била водећи промотер политике *културног изоловања* руске заједнице, јер је значајан проценат својих културно-просветних активности подредила припремама избегличког становништва за живот у будућој, демократски уређеној Русији. У прилог томе, између осталог, говоре и оснивање Руске народне библиотеке,¹⁷⁰ Руског народног универзитета, Института за изучавање Русије, Економског кабинета, као и Руског иностраног историјског архива, сви основани

¹⁶⁸ *Очерк деятельности Объединения Российских Земских...*, стр. 24.

¹⁶⁹ Исто, стр. 47.

¹⁷⁰ Библиотека је започела са радом током јесењих месеци 1921. са фондом од око 120 књига, да би касније њеном фонду до 1925. било уступљено на коришћење низ библиотека приватних лица и организација међу којима су В. В. Сухомлин, В. М. Чернов, књиге уз редакције часописа *Воля России*, В. Н. Тукалевског, Е. Е. Лазарева и др. Детаљније у *Очерк деятельности Объединения Российских Земских и Городских Деятелей в Чехословацкой Республике...*, стр. 129-130.

под патронатом и средствима из касе ове организације. Спектар тема курсева и јавних предавања организованих под покровитељством и уз подршку Земгора, односио се на низ друштвено-политичких, културно-уметничких, историјских и актуелних питања везаних за савремену Русију, док су активности везане за Чехословачку и друге државе имале углавном само васпитно-образовни, научни и/или практично-прагматични карактер.

Културна политика организације генерално је била окренута будућој Русији и припреми техничких и људских ресурса за живот у њој. Образовање у емиграцији под патронатом Земгора имало је за циљ да, поред личне користи за саме избеглице и њихово боље позиционирање на тржишту рада, попуни дефицит у знању и вештинама корисних за функционисање будуће Русије креиране на идеолошким позицијама које је подржавао прашки Земгор. Са тим у вези, нарочита пажња посвећивана је изучавању пољопривредног потенцијала, агро-културе, технике и технологије неопходне за развој сеоског потенцијала будуће Русије. За ове потребе при Земгору је 1924. године је основан Руски научни институт сеоске културе, касније преименован у Институт за проучавање Русије.

Без обзира на активну кампању и огроман буџет којим је организација располагала, не треба изгубити из вида да је Земгор имао бројне супарнике, као и неколицину ривалски настројених емигрантских установа и удружења. У контексту анализе културних политика руске емиграције у Београду и Прагу, треба разумети да је Земгор представљао само једну од организација које су се могле сматрати њиховим релевантним доносиоцима, и чији су ресурси допуштали актуелизацију тих политика у пракси. Међутим, не треба занемарити чињеницу да ова организација својим патронатом није заступала интересе целокупне избегличке колоније, већ се област културе, а посебно културних политика, мора посматрати као поприште борбе различитих струја и утицаја који су доминирали унутар руских избегличких колонија у Београду и Прагу.

3. Руска емиграција у Краљевини СХС/Југославији

Званични став владајућих кругова Краљевине СХС заснивао се на изразито наглашеној привржености руском трону и руском народу. Акције усмерене на помагање руском становништву у емиграцији поткрепљиване су наративима „о враћању историјског дуга“. Држава је са једне стране охрабривала културно изоловање руског од домаћег становништва, омогућивши руским емигрантима да несметано спроводе своје верске праксе и самостално реализују своје културне и образовне програме. Са друге стране, политика Краљевине била је таква да руско становништво при пријему у државну службу по правима и статусу изједначава са својим држављанима чиме је поспешивана културна политика интеграције руског становништва. Осим тога, влада Краљевине СХС прихватила је бројне припаднике руске армије као и њено руководство, а на територији државе био је успостављен главни штаб главнокомандујућег руским трупама, што је у извесној мери утицало на форму и структуру руског становништва у држави.

Специфична структура избегличког становништва настањеног у Краљевини СХС била је таква да се оно претежно састојало од припадника средњег сталежа. То су махом били виши и средњи чиновници, трговаци, официри и лица „либералних професија“, уз ретке изузетке припадника виших сталежа.¹⁷¹ Оваква разноврсна структура створила је погодну климу за диверзификацију разних политичко-идеолошких фракција које су биле актуелне и ван и унутар југословенске руске колоније у избеглиштву.¹⁷² Међу избеглицама на територији краљевине преовладавала су десничарска уверења, често чак и уверења крајње реакције. Тако су програми и наративи предводника различитих руских организација били у складу са њиховим политичко-идеолошким усмерењима. Према статистичким подацима, Краљевина СХС могла је да се похвали са чак 90% подржаваоца руске монархије. Краљ Александар Први Карађорђевић и државни врх Краљевине нису експлицитно настојали да већински привуку специфичан профил руског становништва, као што је то радио државни врх Чехословачке. Груписање изражено монархистички опредељеног руског становништва у Краљевини СХС у највећој мери проузроковано је одлукама да се да подршка функционисању највишег војног руководства Беле армије и званичницима Руске православне цркве у избеглиштву као промотерима две најјаче конзервативне струје у егзилу.

Приликом одабира места боравка руских избеглица, у изворима и литератури често је потенциран наратив о културној и духовној вези српског и руског народа која је инсистирала на „братској љубави“, историјским везама, међусобној привржености руских царева и српских монарха, нарочито последњег Романова и актуелног југословенског краља, као и о заједничком словенском и православном идентитету. Тиме је уједно и нуђено научно објашњење разлога да Краљевина СХС, као већински православна држава којом управља монарх и у том смислу концептуално блиска Руској империји, руском

¹⁷¹Детаљније у: Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији: 1918-1941. Део 3. Политика и стваралаштво*, Стубови културе, Београд: 1997, стр. 137.

¹⁷²А. Ф. Киселев (ред.), *Политическая история русской эмиграции 1920-1940 гг. Документы и материалы*, Гуманитарный издательский центр, Москва: 1999, <http://www.rusky.com/history/library/emigration/index.htm>, (присупљено 12.05.2020).

становништву у емиграцији интуитивно постане избор за живот током, како се веровало, привременог егзила. Будући да су у држави структурално владали услови живота у духовном и идеолошком смислу блиски предреволюционарној Русији, долазак конзервативних струја деловало је као логичан избор и могућност да се у њој консолидују снаге за наставак борбе против бољшевика и њихове Црвене армије.

Овакво стање у држави појачано је прихватањем делова руске „беле“ армије, која је према подацима пристиглим из статистичког одељења Државне комисије за руске избеглице, у одређеном моменту бројчано обухватала више од половине руског становништва стационираног у Краљевини СХС. Проф. Иванцов као шеф статистичке службе Државне комисије, раних двадесетих располагао је цифром од укупно 73.431 регистрованих руских расељених лица, а ову бројку чинило је 33.231 цивилно лице избегло у току различитих таласа евакуација, као и 40.000 припадника руске армије.¹⁷³ Мада се већина савремених истраживача слаже око тога да су ове цифре или претеране или биле само привремене док је трајао транзит избеглица из једног места у друго, евидентно је да је проценат војске и цивила међу руском емиграцијом у Краљевини СХС био приближан. Што се тиче броја руских избеглица настањених у југословенској престоници, на територији града Београда почетком двадесетих година урађен је попис становништва, а његови резултати објављени су у листу *Политика* од 17. фебруара 1921. године. Према јавним подацима, без житеља предграђа са територије Чукарице, Душановца, Вождовца, дела Карабурме и других приградских насеља која нису ушла у мапу града, па самим тим ни њихови житељи нису представљали интерес званичног пописа услед тога што „општина београдска још није стигла да постави тачну линију београдског рејона“, београдско становништво бројало је 110.319 „душа“.¹⁷⁴ У извештају није прецизиран тачан број београдских житеља руског порекла, али према подацима о матерњем језику регистровано је чак 3.047 особа које су се по том питању изјасниле за „друге словенске језике“ мимо званичних језика актуелних у Краљевини.¹⁷⁵ Непуну деценију касније, Евгеније Захаов као један од сарадника руске емигрантске организације Земгор, 1930. године у београдским *Општинским новинама* писао је о животу „девет хиљада“ београдских Руса и дао детаљан пресек стања у уређењу унутрашњег живота београдске руске колоније.¹⁷⁶

Од наведеног процента руских монархиста, нису сви били апсолутистичких и „црнототинашких“ уверења. Како је извештавала београдска штампа, међу руским монархистима било и „Кириловаца“ и „Николајеваца“, као и оних умеренијих струја које нису подржавале самодржавље, већ нешто рационалније конципиран царски режим. Овакво стање у земљи учвршћено је формалним прихватањем Руске православне цркве и Руске армије као главним носиоцима „беле идеологије“, те дозволом да се на територији Краљевине формира штаб главнокомандујућег руским трупама, тзв. „црног барона“, генерала П. Н. Врангела (Врангел).

¹⁷³ Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији*, стр. 135.

¹⁷⁴ Аноним. „Колики је Београд?“, *Политика* 17.02.1921., с. 2.

¹⁷⁵ Исто.

¹⁷⁶ Е. Захаров, „Живот девет хиљада Руса у Београду“, *Општинске новине – Службени орган општине града Београда*, 15. јануар 1930, с. 80-83.

Културни живот „Заграничне Русије“ одвијао се у пуној својој разноврсности током целог међуратног периода. Руски емигранти у неким аспектима били су нераскидиви део југословенског културног миљеа међуратног периода, док се истовремено у другим сферама културни живот руске емиграције одвијао потпуно независно од локалне културе. Руске избеглице имале су слободу да спроводе своје културне и уметничке праксе уз значајну помоћ дотирану из буџета Краљевине СХС, а 1933. године, углавном из југословенске касе, финансирано је подизање „Руског дома“ као модерно опремљене зграде намењене за потребе руског културног центра. Културна изолација руских емиграната одвијала се преко руских професионалних, културних и струковних удружења, уметничких кружока и друштава и књижевног издаваштва на руском језику. Издавањем сопствених гласила, штампе и периодичних издања, руска емиграција културно се изоловала од локалног становништва тако што су ове публикације остајале недоступне домаћој јавности која није говорила руски језик. Постојала су руска позоришта, руски хор, руске кафане са руским јелима и руским музичким уметницима окупљеним у ансамбле балалајки и хорове, а током тридесетих година на сцену су постављане и оригиналне ауторске руске опере-ревије.

О различитим аспектима живота руске емиграције писали су многи аутори.¹⁷⁷ Поред тога, данас постоји и обимна научна литература посвећена животу руских избеглица у Краљевини СХС/Југославији.¹⁷⁸ Међу најзначајнијима су радови аутора Мирослава Јовановића, Љубодрага Димића, Алексеја Арсењева, Алексеја Тимофејева, Остоје Ђурића и Бобана Ђурића. О општим питањима насељавања и адаптације руских избеглица на живот у Краљевини СХС, писали су М. Јовановић¹⁷⁹ и А. Арсењев.¹⁸⁰ О

¹⁷⁷З. Бочарова, *Российское зарубежье 1920-1930-х гг. как феномен отечественной истории. Учебное пособие*, АИРО- XXI, Москва: 2011; А. Пронин, *Российская эмиграция в отечественных диссертационных исследованиях 1980–2005 гг.*, Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук, Челябинский государственный педагогический университет, Исторический факультет, Кафедра отечественной истории и права, 2017; М. Раев, *Россия за рубежом. История культуры русской эмиграции 1919-1939*, Прогресс-Академия, Москва, 1994; В. Цепилова, „Историографическое наследие русского зарубежья 20-30-х гг. XX в.“, *Документ. Архив. История. Современность*, Вып. 4, 2004, с. 213-226, https://elar.ufrf.ru/bitstream/10995/30545/1/dais_04_15.pdf, (приступљено 18.09.2020); Е. Фирсова, нав. дело.

¹⁷⁸ О руској емиграцији у Краљевини СХС/Југославији писали су: Е. Бондарева, „Русская эмиграция в Югославии (1920–1945)“, *Перспективы*, 19.03.2007, (приступљено 16.07.2015), www.perspektivy.info/rus/rassey/russkaja_emigracija_v_jugoslavii_1920194_5_2007-03-19.htm; И. Петровић, „Руска емиграција кроз документа архива Војводине“, *Споменица историјског архива Срем*, бр. 17, Историјски архив „Срем“, Сремска Митровица: 2018; В. Тесемников и В. Косик (сост.), *Русский Белград*, Издательство московского университета, Москва: 2008; А.Тимофејев, М. Живановић и С. Мандић, *Руска емиграција у Београду од 1920-их до 1950-их*, Историјски архив Београда, Београд: 2021; В. Косик, *Русская эмиграция в Сербии XX–XXI вв*, Пробел-2000, Москва: 2022; М. Миљинич (отв. ред.), *Русское культурное наследие в Сербии*, Центр Русского географического общества в Сербии, Белград: 2020.

¹⁷⁹М. Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924*, Стубови културе, Београд: 1996; Јовановић, *Руска емиграција на Балкану*.

¹⁸⁰А. Арсењев и др. *Русские в Сербии*, Ателье Богдановић, Београд: 2009; А. Арсењев, *Русская эмиграция в Югославии. Библиография 1920-2023*. Русский научный институт, Архив сербской православной церкви, Центр по изучению России и Восточной Европы им. М. Йовановича Философского факультета Белградского университета, Институт славяноведения Российской академии наук, Кафедра истории южных и западных славян Исторического факультета МГУ им. М. В. Ломоносова, Београд: 2023; А. Арсењев, *Русская эмиграция в Югославии. Избранные статьи*. Кн. I и II, Центр по изучению России и Восточной Европы им. М. Йовановича Философского факультета Белградского университета, Архив сербской православной церкви, Русский научный институт, Београд: 2024; А. Арсењев, *У излучины Дуная. Очерки жизни и*

ниховом правном положају писала је Зоја Бочарова.¹⁸¹ Опсежан материјал о културним политикама које је Краљевина Југославија спроводила према руском избегличком становништву објавио је Љ. Димић.¹⁸² О руској књижевности, руским литерарним кружоцима, периодици и издаваштву у Србији током међуратног периода опсежну монографију објавио је О. Ђурић,¹⁸³ а постоји и читав низ научних радова домаћих и страних аутора који су се са различитих аспеката бавили анализом руских емигрантских публикација.¹⁸⁴ О руским инжењерима и архитектама који су деловали у Београду објављено је више значајних радова,¹⁸⁵ док је о руским стрип-цртачима и популаризацији овог жанра на нашим просторима највише писала И. Антанасијевић.¹⁸⁶ Свеобухватнијем разумевању руског музичког живота на концертним сценама Београда допринеле су сараднице Музиколошког института Српске академије наука и уметности Надежда

деятельности русских в Новом Саду, Русский путь, Москва: 1999; А. Арсеньев, О. Кириллова и М. Сибинович (ред.), Русская эмиграция в Югославии, Индрик, Москва: 1996.

¹⁸¹ З. Бочарова, „Правовое положение русских беженцев в Югославии (1920 – 1930е гг.)“, *Русское зарубежье и славянский мир: культурологический аспект. Тезисы*, Белград, Славистическое общество Србији, 2013.

¹⁸² Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији*.

¹⁸³ О. Ђурић, *Руска литерарна Србија 1920-1940*, Дечје новине, Горњи Милановац: 1990.

¹⁸⁴ А. Ермичев, *Философское содержание журналов русского зарубежья (1918–1939 гг.)*, Вестник, Санкт-Петербург: 2012; М. Jovanović, „Ruski arhiv i fašizam“, у: V. Matović i S. Barić (ur.), *Časopis Ruski arhiv (1928-1937) i kultura ruske emigracije u Kraljevini SHS/Jugoslaviji*, Institut za književnost i umetnost, Beograd: 2015, s. 109-140; Н. Михалев, „Проблема самоидентификации эмиграции в печати русского зарубежья в 1930-е гг.“, *Журналистика*, Сер.10, но. 3, 2011, с. 74-87; М. Пархомовский, „По другую сторону баррикад или кто создавал ‘Современные записки’“, у: Пархомовский, М. (сост.), *Евреи в культуре русского зарубежья. Сборник статей, публикаций, мемуаров и эссе, Выпуск 1, 1919—1939 гг.*, Ф. М. Пархомовский, Иерусалим: 1992, с. 219-228; Г. Струве *Русская литература в изгнании*, YMCA-Press, Русский путь, Париж, Москва:1996.

¹⁸⁵ Т. Миленковић, *Руски инжењери у Југославији 1919-1941*, Савез инжењера и техничара Србије, Београд: 1997; А. Кадијевић, „Прилог проучавању дела архитекта Николе Краснова у Југославији (1922— 1939)“, *Саопштења*, №26, 1994, с. 181—192; М. Мађановић, „Прилог проучавању београдског опуса Николаја Петровића Краснова (1922— 1939)“, *Наслеђе*, №16, 2015, с. 75—89; А. Кадиевич, „Выставки русских архитекторов в Белграде между двумя мировыми войнами“, *Русская эмиграция в Югославии, Индрик, Москва: 1996*, с. 270—278; С. Кипроски, „Зграда Државне архиве (1925—1928) у Београду, остварење руског академика Николаја Петровића Краснова“, *Наслеђе*, № 22, 2021, с. 21—35; А. Илијевски, „Прилог проучавању архитектуре и идеологије Моста витешког краља Александра Првог Ујединитеља у Београду“, *Наслеђе*, № 14, 2013, с. 211—220; Д. Милошевић, „Смедеревско архитектонско наслеђе Николаја Петровића Краснова“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, № 42, 2014, с. 231—247; К. Никифоров, „Руски архитекта Н. П. Краснов — градитељ Његошеве капеле на Ловћену“, *Историски записи: орган Историског друштва Народне Републике Црне Горе*, Бр. 1-2, 1991, с. 137—143; Д. Ацовић, *Николај Краснов: албум сећања. Николай Краснов: альбом памяти*, Хералдички клуб, Београд: 2017; А. Кадијевић, „Архитектура емиграната из Русије — између националне трауме и изградње југословенског идентитета“, *Југословенска архитектура између два светска рата (1918— 1941), Контексти тумачења*, Универзитет у Београду, Београд: 2023, с. 73—110; А. Kadijević, „Uloga ruskih emigranata u beogradskoj arhitekturi između dva svetska rata“. URL: http://www.arte.rs/sr/umetnici/teoreticari/aleksandar_kadijevic-4101/tekstovi/uloga_ruskih_emigranata_u_begradskoj_arhitekturi_izmedju_dva_svetska_rata-2183, (приступљено: 21.05.2023); Г. Гордић, „Дом Народне скупштине“, *Наслеђе*, № 3, 2001, с. 85—88; А. Арсеньев, „Петербургские архитекторы Нови-Сада: К. П. Паризо де ла Валетт и Ю. Н. Шретер“, в: О. Л. Лейкинд (отв.ред.), *Изобразительное искусство, архитектура и искусствоведение Русского зарубежья*, Дмитрий Буланин, Санкт-Петербург: 2008, с. 348—370; О. Латинчић, „Прилози биографијама руских архитеката — градитељима Београда“, *Наслеђе*, № 16, 2015, с. 147—160; Дж. Боровняк, „Российские архитекторы и инженеры — эмигранты в Белграде между двумя мировыми войнами“, *Ежегодник Дома русского зарубежья им. Александра Солженицына*, Москва: 2017, с. 46—60;

¹⁸⁶ И. Антанасијевић, „Серјожа и Ниночка у Краљевини Југославији“, *Култура*, бр. 165, 2019, с. 89-99.

Мосусова и Мелита Милин као и радови низа других истраживача,¹⁸⁷ а научни фонд значајно је попуњен и дисертацијом М. Голубовић, која је сумирала различите репрезентације руског музичког живота у Београду у распону од академске концертне активности до музицирања оркестара балалајки и руских кафанских певачица.¹⁸⁸ Више радова посвећено је развоју балетске уметности у Београду¹⁸⁹, а међу најзначајније спада опус Ксеније Шукуљевић Марковић¹⁹⁰ и монографија базирана на материјалу докторске уметничке дисертације посвећене руским балетским уметницима у београдском Народном позоришту између два светска рата коју је написала М. Петричевић.¹⁹¹ Из ове области нису занемарљиви ни доприноси Виктора Косика, А. Арсејева и других савремених истраживача. Питањима руског школског система и образовања руских ђака у Краљевини СХС/Југославији бавили су се Т. Миленковић, А. Арсејев и други истраживачи,¹⁹² док се

¹⁸⁷ М. Павлович, „Становление оперы и балета в белградском Народном театре“, в: *Русская эмиграция в Югославию*, Индрик, Москва: 1996, с. 293-312; Н. Мосусова, „Мир искусства на музыкальной сцене национального театра в Белграде. Украшение и преступление или оскорбление“, у: Б. Станковић (ред.), *Руска дијаспора и српско-руске културне везе*, Славистичко друштво Србије, Београд: 2007, с. 173-178; А. Ђорђевић, „Сучељавање српских и руских културно-уметничких пракси на оперској сцени Народног позоришта у Београду у периоду између два светска рата“, *Култура*, бр. 150, 2016, с. 239-253; Н. Мосусова, *Српски музички театар: историјски фрагменти*. Музиколошки институт САНУ, Београд: 2013; М. Milin, „The Russian Musical Emigration in Yugoslavia after 1917“, *Muzikologija*, № 3, 2003, р. 65—80; О. Milanović, *Pozorišne karikature Vladimira Žedrinskog*, MPUS, Beograd: 1974; А. Кадијевић, „Приказ монографије: Антоњина А. Шаханова: Леонид Михайлович Браиловский. Личность художника серебряного века“, *Наслеђе*, Бр. XX, 2019, с. 229—231.

¹⁸⁸ М. Голубовић, *Улога руске емиграције у музичком животу Београда (1918-1941)*, Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд: 2021.

¹⁸⁹ Ј. Стевановић, *Један век балета (Првих педесет година)*, Музеј позоришне уметности Србије, Београд: 2023; М. Петричевић, „Зачеци балетске уметности и утемељење балета народног позоришта у Београду (1919/20—1922/23)“, URL: <http://marijapetricevic.com/citanje.php?m=1&t=zaceti>, (приступљено: 11.02.2024); М. Zdravković, „Klasično baletsko stvaralaštvo od 1923. do 1998. godine. Bliže i dalje od klasičnog akademizma“, *Orchestra*, № 16, 1999/2000, р. 5—22; Н. Димитријевић, „Балетски репертоар Марине Олењине на сцени Народног позоришта између два светска рата“, *Славистика*, XXIV/1, 2020, с. 271—287; М. Антић, „Руски позоришни уметници у Србији између два светска рата – прва фаза пројекта“, *Театрон*, бр. 168/169, 2014, с. 143–148; Г. Драговић (гл. ур.), *100 представа балета и уметничке игре наших простора*, Orion Art, Београд: 2017.

¹⁹⁰ К. Шукуљевић-Марковић, *Нина Кирсанова. Примабалерина, кореограф и педагог*, Музеј позоришне уметности Србије, Београд: 1999; К. Шукуљевић-Марковић, *Јелена Дмитријељна Пољакова*, Музеј позоришне уметности Србије, Београд: 1995; К. Šukuljević-Marković, „Na početku беће 'Srce'“, *Orchestra*, № 12, 1998, с. 6—9; К. Шукуљевић-Марковић, „Анатолиј Жуковски“, *Театрон*, бр. 106, 1999, с.115–116; К. Šukuljević-Marković, „Ljubimica beogradske publike. Janja Vasiljeva, prima balerina Narodnog pozorišta“, *Orchestra*, zima, 1997, с. 14–15; К. Шукуљевић-Марковић, „Писма Анатолија Жуковског Ксенији Шукуљевић Марковић (1976–1997)“, *Театрон*, бр. 107, 1999, с.100–116.

¹⁹¹ Упореди М. Петричевић, *Руска балетска уметност у Београду: 1920—1944: Допринос руске уметничке емиграције формирању и развоју Балета Народног позоришта у Београду*, Граматик, Београд: 2020. и М. Петричевић, *Допринос руске уметничке емиграције формирању и развоју Балета Народног позоришта у Београду (1920–1944)*, Докторска дисертација, Факултет драмских уметности, Универзитет уметности у Београду, Београд, 2015.

¹⁹² Т. Миленковић, *Школовање деце емиграната из Русије у Југославији 1919-1941*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд: 2004; А. Арсејев, М. Л. Ордовский-Танаевский (автори – сост.), *Гимназия в лицах. Первая русско-сербская гимназия в Белграде*, Кн. 1-2, Архив Сербской Православной Церкви; Центр российских и восточно-славянских исследований им. Мирослава Йовановича Философского факультета Белградского университета; Институт славяноведения Российской академии наук Москва, Београд: 2018; Кастелянов, В. „Исход учебных заведений“, в: Лазић, Т. и Ћурчић, М. (прир.), *Русский исход – век памяти, РУСКИ егзодус - век сећања: зборник радова*, Национална библиотека “Руска библиотека”; Удружење

о руским универзитетским професорима у Београду и њиховим академским достигнућима издвајају радови М. Сорокине и Т. Уљакине.¹⁹³ Изузетан научни допринос у овај области дао је А. Тимофејев, као уредник значајног зборника докумената и архивске грађе, као и низа каталога и брошура без којих је данас немогуће обавити ваљано научно истраживање.¹⁹⁴

Поред наведених монографија, низ чланака о појединачним темама и личностима везаним за живот и рад руске колоније у Београду објавили су бројни истраживачи млађе генерације.¹⁹⁵ Од страних истраживача, истакнути радови на тему културе руске емиграције код нас изашли су из пера М. Сорокине, В. Косика, В. Тесемникова, М. Соколова, З. Бочарове и др. Осим тога, данас постоје и бројни дневнички записи, као и материјали биографског и аутобиографског карактера, који су након објављивања постали јавно доступни.¹⁹⁶ На српском и руском језику објављени су балкански дневници дипломате В. Штрандмана,¹⁹⁷ популарне певачице међуратног и послератног периода Олге Јанчевеце,¹⁹⁸ дневници позоришног редитеља Ј. Ракитина,¹⁹⁹ успомене стрип-цртача Ђорђа Лобачева познатог у српској култури као Ђока Стрип,²⁰⁰ аутобиографија

питомаца руских кадетских корпуса при Руском дому у Београду, Панчево, Београд: 2021, с. 47–50; О активностима везаним за ширење совјетске пропаганде у Првом руском кадетском корпусу у којима је учествовао син познатог позоришног редитеља Јурија Ракитина види: М. Живановић, „Истрага у Првом руском кадетском корпусу великог кнеза Константина Константиновича у Белој Цркви 1934. године“, *Токови историје*, 1/2022, с. 43-69; О ургенцији Министарства унутрашњих послова код Ректора Београдског универзитета за спровођење ригорозније селекција и контроле при уписивању руских студената на државне факултете, као и о другим питањима везаним за руске студенте види: Д. Алексић, „Руски студенти-емигранти на београдском универзитету између два светска рата“, *Токови историје*, бр. 1-2, 1992, с. 43-59; Такође види одељак „Образовање руских емиграната“ у: А. Тимофејев, М. Живановић и С. Мандић, нав. дело, с. 26-31.

¹⁹³ М. Сорокина, „Русское научное зарубежье и Сербская академия наук и искусств в XX веке“, в: А. Тимофеев (отв. ред.), *Столетие двух эмиграций 1919-2019*, Информатика, Москва–Белград, 2019, с. 229-238; Т. Уљанкина, „Русская академическая эмиграция в Сербии: обзор довоенного периода 1919–1938 гг.“, в: М. В. Лоскутова, М. Ф. Хартанович (ред.-сост.), *Российско-сербские связи в области науки и образования: XIX - первая половина XX в.*, РАН, Санкт-Петербург: 2009, с. 56-76.

¹⁹⁴ *Москва – Србија, Београд – Русија, документа и материјали, Том 4, Руско-српски односи 1917– 1945*, прир. А. Тимофејев, Г. Милорадовић и А. Силкин, Архив Србије, Алатырь, Главное архивное управление города Москвы, Београд – Москва: 2017.

¹⁹⁵ Између осталог Милана Живановић је писала о проблемима ширење епидемија тифуса међу руским избеглицама пристиглим у Краљевину СХС и формирању руских гробних комплекса на њеној територији, док је Сања Кипроски објавила монографију посвећену београдском периоду живота и рада руског архитекта Н. П. Краснова. Види: М. Живановић, *И крст и петокрака. Руски гробни комплекси у Југославији у 20. веку*, ИНИС, Београд:2020 и С. Кипроски, *Београдски опус (1922-1939) архитекта Николаја Петровића Краснова*, Спомен-збирка Павла Бељанског, Нови Сад: 2024.

¹⁹⁶ Г. Пио-Уљскій, *Русская эмиграция и ея значение въ культурной жизни другихъ народовъ*, Издание Союза Русскихъ Инженеровъ въ Югославии, Белград: 1939; Д-р Мих. П. Чубински, *професор университета. Поводом прославе његовог 35-годишњег рада*. Прештампано из часописа 'Полиција', Е. Пејчић, Суботица: б/г.

¹⁹⁷ В. Штрандман, *Балканске успомене*, Књ. 1-2, Жагор, Београд: 2009, такође Штрандман В. Н. „Балканские воспоминания“, *Русские о Сербии и сербах*, Том 2, Индрик, Москва, 2014. с.408-487.

¹⁹⁸ К. Димитријевић, *Краљица руске романсе. Животна исповест госпође Олге Јанчевеце*, Стручна књига, Београд: 2003.

¹⁹⁹ Ј. Ракитин, *Живот, дело, сећања*, Будућност, Нови Сад: 2003.

²⁰⁰ Ђ. Лобачев, *Кад се Волга уливала у Саву*, Просвета, Београд: 1997.

истакнутог палеографа, византолога и слависте Владимира Алексејевича Мошина.²⁰¹ Објављен је и транскрипт аутобиографије балетског уметника Анатолија Жуковског снимљене 1993. године у Менло Парку на аудио касети.²⁰² На руском језику штампани су делови дневника руског научника Евгенија Спекторског,²⁰³ Ирине Грицкат-Радуловић,²⁰⁴ преписка бројних значајних личности и интервјуи. Поред тога, у литератури се помиње и постојање за сада необјављених успомена Евгенија Васиљевича Ањичкова, које се под насловом „В прежней России и за границей (Повесть о судьбах родины и о самом себе)“ чувају у Архиву САНУ.²⁰⁵ Сва објављена литература и извори, уз додатак необјављене архивске грађе, представља значајан материјал за проучавање културних политика руске емиграције у Београду, као и анализу наратива којима су такве политике поткрепљиване у јавности.

3.1. Државни подстицаји Краљевине СХС/Југославије у актуелизацији интеграционих културних политика руске емиграције

Државна културна политика Краљевине СХС према руској емиграцији подржавала је, према мишљењу Љубодрага Димића, „романтично и магловито осећање словенства“, преко кога се тежило остварењу „духовног срастања“ словенских народа и анулирање дотадашњих асимилаторских, претежно германских, мађарских, турских и италијанских утицаја, нарочито изражених у пограничним зонама новоформиране Краљевине.²⁰⁶ Словенство као интегративни културни концепт промовисано је ради превазилажења уско националних идентитета троименог југословенског народа, а културним и идентитетским зближавањем са великом руском словенском културом требало је да се изврши мисија промовисања балканских култура међу тековинама европске цивилизације.²⁰⁷ Тако је културна политика интеграције руског становништва у локалне југословенске културне и јавне токове углавном вршена путем државних интервенција. Званична политика је, поред омогућавања избеглицама да раде на очувању сопственог националног идентитета, културну интеграцију промовисала и тиме што је избеглицама омогућила готово једнак статус са локалним становништвом. Приликом запошљавања руских држављана у јавном сектору Краљевине СХС, у првим годинама руског егзила скоро да није било разлике у условима за руске избеглице и локално становништво. Једина разлика била је у томе што су руске избеглице тек са примањем држављанства Краљевине СХС/Југославије могле да добијају уговоре за стално, док су у претходном, емигрантском статусу у зависности од занимања, морали да их обнављају у периоду између 1 и 3 године.

²⁰¹ В. Мошин, *Под теретом*, Народна библиотека Србије, Градска библиотека Панчева, Београд–Панчево: 2008.

²⁰² А. Жуковски, „Мој живот“, *Театрон*, Бр. 90, 1995, с. 79—96.

²⁰³ Е. В. Спекторский, *Воспоминания*, НРИИ, Рязань 2020.

²⁰⁴ И. Г. Грицкат-Радулович, „На зарубежной родине“, *Русские о Сербии и сербах*. Том 2, Индрик, Москва, 2014, с. 511-550.

²⁰⁵ Види, Ф. Поляков, „Југославские контакты Алексея Ремизова“, *Wiena Slavistisches Jahrbuch*, nr. 3, 2015, р. 348-362, стр. 365.

²⁰⁶ Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији*, стр. 141.

²⁰⁷ Исто.

Интегративна културна политика краљевине СХС/Југославије према руским избеглицама имплементирана је у различитим сферама. Током година руског егзила „многобројни и својеврсни модели интеграције избеглица у нову средину“ актуелизовани су у области науке и универзитетског образовања.²⁰⁸ Руски интелектуалци подстицани су да воде катедре на многим факултетима београдског и других Универзитета у Краљевини, а најистакнутији од њих били су учлањивани у Српску краљевску академију. Било је руских универзитетских професора који су сматрали својим дугом да дају некакав допринос држави која им је указала гостопримство. Један од таквих чинова представљало је и креирање уџбеника, које су за студенте писали руски научници из својих научних дисциплина.²⁰⁹ Како је Сорокина истакла, представници руске и југословенске науке у Београду током међуратног периода успели су да разраде и сарађују према моделу „интегративне узајамности“, јер руски интелектуалци у Краљевини СХС/Југославији нису били изоловани од локалних научних кругова.²¹⁰

За разлику од Прага, где се руска наука и универзитетско образовање руских студената у значајној мери одвијало независно од локалне културе, Београд није имао специјализованих руских високих и виших школа. Руски студенти, али и руски професори функционисали су у оквиру београдског и других Универзитета Краљевине. Према подацима из литературе,²¹¹ само на Техничком факултету Универзитета у Београду у академској 1923/1924 години професорски кадар чинило је 40% руских предавача. Међу најистакнутијима били су А. И. Косицки, Г. Н. Пио-Уљски, П. Н. Ришков, П. П. Фетисов, Ј. М. Хлитчијев и други.²¹² Филозофски факултет окупио је имена истакнутих руских универзитетских професора А. Погодина, С. М. Куљбакина, К. Ф. Тарановског, византолога Г. А. Острогорског, а не треба изоставити ни оснивача Математичког института Српске академије наука,²¹³ математичара Антона Билимовича. За допринос развоју научне мисли и угледу установе, Правни факултет Универзитета у Београду своју захвалност изразио је професорима Т. В. Тарановском, А. В. Соловјеву, Е. В. Спекторском, С. Н. Трегубову, К. М. Смирнову, М. П. Чубинском, П. Б. Струвеу, С. В. Троицком, Н. Н. Алексејеву, Н. В. Крајинском, Д. В. Демиченку и А. Н. Челинцеву.²¹⁴

Руски професори предавали су и на Пољопривредно-шумарском факултету, а међу истакнутим предавачима били су: Ј. К. Вагнер, С. Виноградски, Т. В. Локот и др. На београдским катедрама руски професори држали су предавања из области медицинских наука и ветерине, а у области хришћанске филозофије и мисли остали су упамћени предавачи Православно-богословског факултета у Београду А. Доброклонски, као и А. П.

²⁰⁸ Сорокина, „Русское научное зарубежье и Сербская академия наук и искусств в XX веке“, в; Тимофеев, А. (отв. ред.), *Столетие двух эмиграций 1919-2019*, с. 229-238, стр. 231.

²⁰⁹ Детаљније у Сорокина, „Русское научное зарубежье...“, стр. 233.

²¹⁰ Исто, стр. 233.

²¹¹ Биографске податке о руским универзитетским професорима у Краљевини СХС/Југославији види у М. Сорокина, *Русский адрес Белграда: профессора Белградского университета. Материалы к биографии*, Дом русского зарубежья имени Александра Солженицына, Москва: 2021.

²¹² Детаљније у: Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији*, стр. 161

²¹³ Математички институт основан је 1946. године.

²¹⁴ Табла постављена у знак захвалности руским професорима који су дали допринос у раду Правног факултета у Београду у периоду 1919-1950 изложена је у пријемном одељењу факултетске библиотеке.

Рождественски (Рождественский),²¹⁵ који је за време свог кратког боравка у Краљевини СХС значајно допринео раду овог факултета. Током двадесетих година у Српску краљевску академију примљена су два руска професора, док су сви остали учлањивани током тридесетих година. Филолог С. М. Куљбакин постао је дописни члан већ 1921, а математичар А. Билимович 1926. године. До почетка Другог светског рата учлањени су и геолог В. Д. Ласкарев, математичар Н. Н. Салтиков, као и двојица правника – Е. В. Спекторски и Ф. Тарановски.²¹⁶

Забележено је да је током прве деценије руског егзила на Београдском универзитету предавања држало 45 руских професора запослених у различитим статусима и под различитим врстама уговора о раду склопљених између предавача и матичних факултета. Када се током 1925. године већина руских професора определила за узимање држављанства Краљевине СХС, статус руских предавача у извесној мери је нивелисан. Без обзира на то, до краја међуратног периода статуси и звања руских професора нису стандардизовани, тако да се врста њихових уговора о раду и научних звања и даље углавном сводила на интерне одлуке факултетског већа.²¹⁷ Временом се и број руских предавача постепено смањивао, али до избијања Другог светског рата свакако није остао занемарљив.

Од руских универзитетских професора, у чланство Српске краљевске академије, која је 1945. преименована у Српску академију наука, примљени су Антон Дмитријевич Билимович (1897-1970), Степан Михаилович Куљбакин (1873-1941), Владимир Дмитријевич Ласкарев (1868-1954), Георгиј Александрович Острогорски (1902-1976), Никола Н. Салтиков (1872-1961), Евгеније (Јевгениј) Васиљевич Спекторски (1875-1951), Фјодор (Теодор) Васиљевич Тарановски (1875-1936), Владимир Владимирович Фармаковски (1880-1954), Јаков Матвејевич Хлитлијев (1886-1963) и Никола А. Пушкин,²¹⁸ а неки од њих, попут А. Билимовича²¹⁹ и Г. Острогорског²²⁰ били су оснивачи научних института Српске академије наука.

²¹⁵ Александар Петровић Рождественски (1864-1930) у Краљевини СХС боравио је свега неколико година. Током свог боравка у Београду предавао је на Богословском факултету. Већ 1924. године преселио се у Праг.

²¹⁶ Детаљније у Сорокина, „Русское научное зарубежье...“.

²¹⁷ Детаљније у Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији*.

²¹⁸ Наведено према Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији*, стр. 165; О делатности руских научника у оквиру Академије наука види: М. Сорокина, „Пересекая границы: российские ученые-эмигранты – члены Сербской академии науки искусств“, *Русская диаспора и изучение русского языка и русской культуры в инославянском и иностранном окружении*, Славистическое общество Србији, Београд: 2012, с. 69-77.

²¹⁹ Један од тројице иницијатора за оснивање Математичког института Српске академије наука и уметности, поред Милутина Миланковића и председника Академије наука Александра Белића, био је и руски емигрант А. Билимович.

²²⁰ Оснивач Византолошког инстиотута Српске академије наука и уметности био је А. Г. Острогорски. О професионалном раду и културном доприносу Острогорског види: Р. Радич, „Георгий Острогорский и сербская византология“, *Русская эмиграция в Югославии*, Индрик, Москва: 1996, с. 200-207; И. Иванов, „Југославски академик Г. А. Острогорски (1902–1976) и его работы о византийском иконопочитании“, *Христианское чтение*, № 2, 2017, с. 20-36; Н. Бондаренко, „Наследие Н. П. Кондакова и Г. П. Острогорского в контексте проблем современного словянского мира“, *Русская диаспора и изучение русского языка и русской культуры в инославянском и иностранном окружении*, Славистическое общество Србији, Београд: 2012, с. 161-165. У наслову последњег рада погрешно је наведен патроним Георгија Александровича Острог.

3.1.1. Делатност руских архитеката и инжењера у Београду

Према различитим изворима података, при Министарству грађевина Краљевине СХС у међуратном периоду радило је око стотинак грађевинских стручњака различитих образовних профила.²²¹ Сви они били су ангажовани на пројектима везаним за урбанизацију и модернизацију Београда, који је по завршетку Великог рата постао престоница новоформиране државе. Државна политика запошљавања руских архитеката и инжењера у јавном сектору била је условљена дефицитом професионалног кадра међу локалним становништвом, али и поривима да се пружи подршка интегрисању руских избеглица у нову средину.

Од најрепрезентативнијих представника руских архитеката прве генерације, односно оних који су у Београд дошли са већ изграђеном репутацијом, истакли су се Василиј Михаилович Ан드로сов, Василиј Фјодорович Баумгартен, Николај Васиљевич Васиљев, Георгиј Павлович Коваљевски, Николај Петрович Краснов, Виктор Викторович Лукомски и Валериј Владимирович Сташевски.

Рад руских архитеката на објектима различитих намена, не само у Београду, већ и широм Краљевине СХС/Југославије, карактерисала је употреба разноврсних уметничких стилова и праваца. За објекте државне и јавне намене најчешће је коришћен *руски академски стил*, ређе *руски ампир*. Поред тога, руски неимари прве генерације стварали су и у стилу *северне модерне*, а поједини су се опробали у коришћењу обележја локалне архитектуре употребом *моравског* и *византијског стила* који су били карактеристични за позни средњи век у Србији.²²²

Међу најзначајнијим изграђеним објектима јавне намене који су представљали пројекте руских архитеката, истакао се низ импозантних београдских грађевина. Објекат *Војно-географског института* подигнут у стилу северне модерне унутар зидина београдске тврђаве Калемегдан било је дело архитекте Н. Васиљева. Коваљевски је, поред

²²¹ Латинчић, нав. дело и Арсенјев, А. „Петербургские архитекторы Нови-Сада...“; З. Бранковић (ур.), *Руси без Русије: Српски Руси*, Београд: Дунај, Беоцин: Ефект, 1994; М. Сорокина, И. Антанасиевич, Н. Масоликова, М. Живанович, Dr.W (сост.), „Лукомски Виктор Викторович“, https://russianserbia.com/show_person?id=515, (приступљено 25.04.2023); Ј. Јовановић, „Виктор Викторович Лукомски – прилог за биографију“, *Наслеђе*, бр. 14, 2013, с. 171-174. О унутрашњој организацији Архитектонског одељења Министарства грађевина током међуратног периода види: С. Тошева, „Организација и рад Архитектонског одељења Министарства грађевине у периоду између два рата“, *Наслеђе*, № 2, 1999, с.171—181. О раду архитекте Васиљева из периода пре емиграције види: И. Лаврентјев, Т. Давидич и В. Лопатько, „Творчество архитектора Николая Васиљева“, *Academia. Архитектура и строителство*, № 3, 2017, с. 37-48. О београдском периоду у раду Васиљева види: А. Кадијевић, „Балтичка модерна у Београду: Пројекат Управе монопола и Министарства финансија (1908) Кричинског и Васиљева“, *Наслеђе*, XVIII, 2017, с. 65-78. Поједини руски инжењери и архитекте као и чланови њихових породица пронађени су на списковима погинулих у англоамеричком бомбардовању југословенске престонице 1944. године. Види: Т. Пауновић, *Жртве англоамеричких бомбардовања Београда 1944. године*, Музеј жртава геноцида, Графопринт, Горњи Милановац: 2020.

²²² Детаљније о елементима аутентичне руске културе у београдској архитектури види: А. Djordjević, „Post-revolutionary Russian Émigrés as Mediators of European Cultural Transfer in the Kingdom of SCS/Yugoslavia“, in: *Echoes of Europe: Cultural Transfer Europe-Serbia in the Kingdom of Yugoslavia*, Djurić, A. and Pantelić I. (eds.), Institute of European Studies, Zepter Book World, Belgrade: 2025, pp. 101-124.

награђеног пројекта *Генералног плана Београда* из 1923. године²²³ и плана уређења београдског насеља *Професорска колонија* по принципима „вртог града“,²²⁴ био и аутор пројекта *Студентског дома Краља Александра* подигнутог у стилу руског ампира.²²⁵ Зграда *Главне поште и главног телеграфа* ауторски је рад руског архитекта В. Андросова. *Руски дом*²²⁶ и зграда *Генералштаба* припадали су опусу В. Баумгартена, док је Н. П. Краснов као главни архитекта одсека за монументалне грађевине Министарства грађевина, био аутор пројекта за зграде *Министарства шума и руда*, *Министарства финансија Краљевине СХС*, пилона Моста витешког краља Александра, *Државне архиве* и других значајних споменика културе подигнутих ван територије града Београда.²²⁷ Краснов је био и потписник пројекта за обнову позоришта „Мањез“ на Врачару, које је средином двадесетих година претрпело тешка оштећења услед пожара и месецима било затворено за публику.²²⁸ Један од првих Красновљевих ангажмана по доласку у Београд био рад на обнови цркве *Ружица* на Калемегдану, која је због своје позиције на самој граници са Аустроугарском у великој мери пострадала у вихору Првог светског рата.²²⁹ Делатност руских архитеката није остала незапажена у југословенској јавности. Престоничка штампа редовно је извештавала о њиховом раду и постигнутим успесима.²³⁰

3.1.2. Криминалистички институт у Београду

Државни подстицаји усмерени на интегрисање руских избеглица у београдску културну средину огледали су се, између осталог, одобрењем за оснивање Криминалистичког института при Правном факултету Београдског универзитета.

²²³ М. Вукотић Лазар (ур.), *Београд у мапама и плановима од XVIII до XXI века - Belgrade maps and plans from the 18th - 21st century*, Урбанистички завод Београда, Београд: 2008; З. Вуксановић-Мацура, *Генерални план Београда 1923: Компарација планираног и оствареног*, Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Архитектонски факултет, Београд: 2014.

²²⁴ Детаљније у Б. Бојанић, „Да ли је нарушен концепт вртог града - урбанизам и архитектура у Професорској колонији”, *Архитектура и урбанизам*, бр. 36, 2012, с. 27—35.

²²⁵ П. Поповић, „Студентски дом краља Александра I”, у: *Југославија на техничком пољу 1919-1929*, Савез инжењера и техничара Србије; Савез грађевинских инжењера и техничара Србије; Инжењерска комора Србије, Београд: 2007.

²²⁶ М. Просен, „75 година Руског дома у Београду”, *Наслеђе*, бр. 9, 2008, с. 211-220.

²²⁷ С. Кипроски и Б. Ибрајтер Газибара, „Свестрани уметник Николај Петровић Краснов – Каталог изложбе”, *Спомен збирка Павла Бељанског*, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Нови Сад - Београд: 2024; А. Джорджевич, „Руски академизм у архитектурном облику Белграда”, *Сибирь гуманитарная*, № 4, 2024, с. 83—94.

²²⁸ Аноним. „Нови ‘Манеж’ биће готов у јануару”, *Време*, 20.10.1927, с. 5; Аноним. „Јуче је свечано отворено ново Позориште на Врачару ‘Манеж’”, *Време*, 04.03.1929, с. 5.

²²⁹ Аноним. „Обнављање цркве Ружице”, *Време*, 21.09.1924.

²³⁰ Аноним. „Вести (Награђени планови)”, *Застава*, 11.01.1922, с. 2; Аноним. „Конкурс за израду скица за израду нове палате мин. финансија”, *Време*, 08.04.1924, с. 6; Аноним. „Израда планова за нову палату Министарства Финансија у Београду”, *Време*, 16.04.1925, с. 2; Аноним. „Зграда Државне Архиве биће довршена до идућег лета”, *Време*, 22.12.1927, с. 9; О Коваљевском види: Аноним. „Подводно земљиште преко пута Савског пристаништа претстављаће један од најуређенијих крајева будућег великог Београда”, *Време*, 24.03.1932, с. 7; Критику рада руских архитеката при Министарству грађевина и оптужбе југословенских модерниста да руске колеге ометају развој југословенског градитељства на „здравим и технички оправданим градитељским принципима“ објавио је београдски лист *Време*. О објављеним предавањима М. Злоковића види: Аноним. „Савремена архитектура у Југославији”, *Време*, 7.12.1933, с. 8.

Институт је почео са радом 1927. године, а иницијатива за његово оснивање приписује се истакнутом руском правнику Михаилу Павловичу Чубинском. На челу новоформиране установе био је постављен Тома Живановић, али је његово деловање окарактерисано као самостално и самовољно, јер је институтске послове углавном водио независно од мишљења других стручњака.

Самовоља руководства ипак није спречила да у рад установе буде укључен изванредан број стручњака из редова руске емиграције.²³¹ Поред промотера оснивачке идеје М. Чубинског, међу значајним члановима Криминалистичког института истицали су се контрактурални професори Правног факултета у Београду Николај Васиљевич Крајински (1869-1951),²³² Сергеј Николајевич Трегубов (1866-1945),²³³ као и Максим Агапов који је у то време био релевантан „стручњак за психометрију“ Централног хигијенског завода.²³⁴

3.1.3. Руски емигранти као сарадници београдских новина и дневне штампе

Поједини руски емигранти вични писању или илустрацији током међуратног периода активно су сарађивали са уредништвима локалних новина, чиме је јавно подстицан процес руске културне интеграције. Највећи број руских емиграната разних професија и профила био је окупљен око београдског листа *Политика*,²³⁵ који је у међуратном периоду имао највећи тираж у односу на остала штампана гласила Краљевине.²³⁶

Од руских новинара и дописника *Политике*, по опредељењу најближих кругу београдског Земгора,²³⁷ истакли су се Аполон Еропкин, Клавдија В. Жухина и Фјодор

²³¹У стручној литератури се наводи да је Живановић при одабиру кадрова „првенствено запошљавао руске емигранте“. Види: I. Janković, „Kriminalistički institut Pravnog fakulteta u Beogradu 1927–1945“, *Pravni zapisi*, br. 2, 2015, s. 326-346, стр. 330.

²³² Психијатар по струци, до емиграције се бавио научним радом из области експерименталне психологије и електрофизиологије. Са циљем научног усавршавања, извесно време провео је као сарадник клинике Бинсвангера и клинике В. М. Бехтерева на Војно-медицинској академији. У Београд је стигао 1928. из Загреба где је радио као општински лекар и приват доцент Медицинског факултета у Загребу. Детаљније у Јанковић, нав. дело, стр. 330.

²³³ Трегубов је до емиграције академску каријеру у области криминалистике развио као професор петербуршке Александровске војно-судске академије. Од доласка у Београд радио у Техничкој (криминалистичкој) полицији као „криминално-технички експерт“. Јанковић, нав. дело, стр. 330.

²³⁴ Осим наведених, од припадника руско-украјинске емиграције на Институту је на месту „лаборанта-дневничара“ радио Георгије Кужински (Кулински?), „служитељ-дневничар“ односно домар Леон Бондаренко од кога је Институт повремено куповао књиге, а на платном списку се спорадично појављује и име извесне Надежде Бондаренко. Детаљније у Јанковић, нав. дело, стр. 330-331.

²³⁵ С. Богуновић, *Људи политике (1904-1941)*, Завод за уџбенике, Београд: 2019.

²³⁶ Према подацима из литературе, у тренутку када је Владислав Рибникар 1924. године постао руководилац *Политике*, ова дневна новина имала тираж од 150.000 примерака. Види: N. N. Stefanović, *Vodič kroz ljubavnu istoriju Beograda*, Knj.2, Laguna, Beograd: 2024, стр. 137.

²³⁷ Удружење одборника руских обласних и градских самоуправа (ЗЕМГОР) деловало је као добротворна организација за помоћ руским избеглицама. Своје београдско одељење организација је формирала 1924. године и током читавог свог постојања радила под руководством пуковника Ф. Е. Махина.

Јевдокимович Махин. Осим њих, као један од дописника листа и аутор бројних објављених текстова, био је дугогодишњи председник Савеза руских књижевника и новинара у Југославији Алексеј Иванович Ксјуњин. Међу руским илустраторима блиских београдском листу истакли су се Валеријан Константинович Апухтин, Константин Константинович Кузњецов, Владимир Иванович Жедрински, често потписиван као Жедри или Же, те Георгиј (Ђорђе) Павлович Лобачев, познатији као Ђока Стрип. У овом листу радио је и руски фотограф Јуриј Усаковски, као и дописник из Македоније, адвокат по струци Михаил Евтимов Цурев.²³⁸

Међу именима сарадника других београдских и југословенских листова истакла су се имена Евгенија Захарова који је писао за *Београдске општинске новине* и часопис *Нова Европа*, као и В. Глуздовског, дугогодишњег дописника београдског листа *Време*.

3.2. Државни подстицаји Краљевине СХС/Југославије у актуелизацији изолационог типа културне политике руске емиграције

Актуелизација руских културних политика изолационог карактера највише је реализована путем образовања, науке, цркве и војних представништва. Како се многи истраживачи слажу, руска емиграција током двадесетих година, и то не само она која је била настањена у Краљевини СХС, свој егзил перципирала је као привремено стање. Услед такве позиције, у првим годинама изгнанства руско избегличко становништво није показивало превише амбиција да се укључи у локалне токове више него што је то било неопходно.

Истрајавање у актуелизацији ванредно изражене политике културне изолације руске емиграције и чврста решеност да се таквим чином постигне очување сопственог националног идентитета и сталешких позиција, довело је до тога да Закон о држављанству Краљевине СХС од августа 1928. године, који је руским избеглицама нудио изузетно повољне услове за добијање држављанства, на крају није успео да постигне жељени одзив. У научној литератури постоји сведочанство о томе да бројни руски педагози запослени у југословенским образовним установама и након скоро десет година боравка у егзилу нису показивали амбиције да прихвате југословенско држављанство, већ су настављали да негују сопствени културни идентитет као носилаца руског поданства у избеглиштву. Из молбе коју је Министру просвете упутио *Савез руских педагога* почетком 1929. године, види се да потписници документа траже да педагози који су остали у статусу руских поданика и након измене Закона о држављанству из 1928. године, задрже статус запослених у поменутом ресору.²³⁹ Тако је до масовног отпуштања руских педагошких радника без југословенског држављанства дошло тек 1937. године, када је отказ контрактуалних уговора о раду у југословенској државној служби добило више од 60

²³⁸ Детаљније у: Богуновић, нав. дело.

²³⁹ АЈ, 66/СН, ф-1.108, бр. 7.261 од 28.02.1929. Наведено према Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији*, стр. 156.

руских просветних радника.²⁴⁰ Упркос свим мерама и препорукама државе да се охрабре руски емигранти у прихватању југословенског држављанства, према квантификованим подацима из гласила *Службене новине* за период од 1919-1937, евидентирано је да је свега 4.534 руска емигранта из статуса руског поданства прешло у држављане Краљевине СХС/Југославије.²⁴¹

3.2.1. Државна комисија за руске избеглице у Краљевини СХС/Југославији

Државну комисију за руске избеглице у Краљевини СХС формирала је Влада Краљевине са циљем пружања материјалне помоћи руским организацијама на својој територији. Комисија је основана средином 1920. у Београду, а на чело организације, након првобитног краћег периода под другим руководством, дошао је академик Александар Белић. Првобитни састав чланства чинио је подједнак број локалних и руских представника, међу којима су били Л. Ивановић, А. Белић, С. Кукић, М. В. Челнаков, С. Н. Палеолог и В. Д. Плетњов.²⁴²

У оквиру Државне комисије, а под надзором Министарства народне просвете чији је делегат био укључен у њен рад, формиран је специјални савет који се бавио питањима руских школа. Осим тога, почетком двадесетих година Државна комисија активно је учествовала у решавању питања статуса руских студената на Београдском универзитету и апеловала на универзитетско руководство да приликом пријема и одлучивања о статусу руских студената узму у обзир чињеницу да поједини руски емигранти живе у толико лошим материјалним условима, да су принуђени да, уместо на факултетска предавања, иду на рад, где обављају најтеже физичке послове.²⁴³ Поред тога, Комисија је посредовала у издавању месечног издржавања за помоћ руским студентима у висини од 400 динара, а у њен делокруг спадало је и давање уверења материјално угроженим студентима са којима су ова лица могла да аплицирају за стипендије, студентске домове или добијање других повластица.²⁴⁴

Активно подржавајући културни живот руских сународника, од 1926. године Државна комисија редовно је давала издржавање неколицини руских књижевника који нису живели на територији Краљевине СХС. Стипендије у износу од 1000 франака месечно добијало је осморо руских књижевника, а међу њиховим именима налазио се и потоњи добитник Нобелове награде за књижевност, Иван Алексејевич Буњин. Из средстава Државне комисије, од свог оснивања 1928. године финансиран је *Руски културни одбор*, а преко њега и новоформирани *Руски научни институт* и *Издавачка комисија*.

²⁴⁰ Исто, стр. 155-156.

²⁴¹ Тимофејев, А. *Нестајање руске емиграције у Југославији*, стр. 8.

²⁴² Д. Алексић, „Руски студенти- емигранти...“, стр. 53.

²⁴³ Исто, стр. 46-47.

²⁴⁴ Исто, стр. 49.

Против рада Државне комисије повремено су се чули гласови негодовања са различитих страна. Поједини домаћи политичари изнели су пред Народну скупштину мишљење да је Државна комисија за руске избеглице била легло руских цариста и „германофила“ на челу са генералом Врангелом. У августу 1924. године, Министру спољних послова тим поводом обратила се неколицина Земљорадничких посланика, међу којима су били М. Московљевић, Ј. Јовановић и В. Лазић.²⁴⁵ Политичари су иступили поводом Врангеловог статуса и моћи коју је ова личност за кратко време успела да успостави у Краљевини СХС. Они су инсистирали на томе да руски генерал „држи у формалном ропству бивше војнике и избеглице преко својих официра“, те да је он у Краљевину СХС „пренео своју владу, своју армију“, да у њој има активирани „своје команданте места па чак и свог војног агента“.²⁴⁶

Наратив наступа Земљорадничких посланика у Скупштини, а везан за коментар о личности и делу главнокомандујућег генерала руским трупама, концептуално и садржајно био је близак допису који је неколико месеци касније председник београдског одељења Земгора Ф. Махин упутио Високој краљевској влади поводом оснивања огранка прашке организације у Краљевини СХС.²⁴⁷ Будући да су посланици у свом излагању поменули и руског емигранта Тарасијевича, који је као агент при Управи града важио за експерта у пословима руских избеглица, а у афери са крађом поверљивих докумената из стана лидера једне од супарничких организација био ухапшен и отпуштен из службе, не треба искључити могућност да су поменути посланици били добро упознати са програмом и радом руским монархистима супротстављене организације Земгор, као и њеним руководством. То потврђује и чињеница да су се неколико година касније у часопису *Руски архив*, који је излазио под покровитељством Земгора, појавили текстови руских аутора чије је преводе потписао М. Московљевић.

Негативан став о раду Државне комисије за руске избеглице појавио се и у појединим емигрантским гласилима, претежно из иностранства, са којима домаћа јавност није била упозната. У неколико листова током 1927. године објављен је текст документа *Меморандум Лебедева и Махина*, у коме лидери организације Земгор тврде да се средства Државне комисије троше безвезе, на непотребне и дисфункционалне руске организације, те да новац који даје валада Краљевине СХС често нестаје без видљивог трага. Како се касније испоставило, спорни документ представљао је фалсификат који су саставили, и међу руским емигрантским читаоцима рапрострањивали, поједини чланови Савеза руских писаца и новинара у Краљевини СХС/Југославији. О овом сукобу ће више речи бити у једном од наредних поглавља.

У контексту анализе културних политика, сумирајући делатност Државне комисије кроз финансирање различитих емигрантских пројеката, од руских школа, вртића и научних установа до књижевног издаваштва и културно уметничких удружења, може се закључити да је ова Комисија представљала инструмент изолаторне културне политике коју је Краљевина СХС/Југославија код руских избеглица свесно и свесрдно подржавала.

²⁴⁵ Аноним. „После изгласане декларације“, *Време*, 14.08.1924. с. 1.

²⁴⁶ Исто.

²⁴⁷ Види текст писма датираног од 20.11.1924. које је у целости објављено у А. Ганин, *Свој међу туђима и туђ међу својима*, Еволута, Београд: 2021. с. 371-382. Оригинални документ откуцан на писаћој машини чува се у Архиву Југославије, АЈ, Ф. 335. Д. 20.

3.2.2. Руски школски систем у Краљевини СХС

Актуелизација изолационих културних политика руске емиграције вршена је кроз отварање руских образовних установа – школа, високошколских и научних установа, кадетских корпуса и девојачких института. Руске школе у Краљевини СХС/Југославији биле су под надлештвом конзервативних струја и као такве промовисале су идеју да се кроз образовање код деце и омладине може ојачати осећај руског националног идентитета и неговати љубав према напуштеној домовини. Иако су у великом броју школа забележени катастрофални услови за живот и рад ученика на ивици беде и сиромаштва, нарочито током првих година рада у кадетским корпусима који су били размештени ван Београда, руске просветне власти у Краљевини СХС истрајавале су на њиховом опстанку. Временом су њихови управници успевали да поврате ред и радну дисциплину својих питомаца, као и да им побољшају услове за живот.

Руски школски систем функционисао је независно од локалног, а брига о руским школама поверена је специјалним саветима и одборима при Државној комисији за руске избеглице. Ова тела сачињавали су делегати Државне комисије, Министарства војске и Министарства просвете Краљевине СХС, као и представници Руског Посланства и руског војног аташеа. Борба против денационализације руске деце и омладине започињала је још од вртићког узраста, а настављана у старијим разредима, што је временом довело до тога да ученици руских школа не буду компетентни за пријем у локалне државне школе. Таква ситуација изавана је првенствено славим познавањем локалног језика код руских ђака, као и недовољним знањем из области националне историје југословенских народа, који по руским наставним плановима и програмима нису уопште или су јако оскудно обрађивани.

Руски средњошколски систем, нарочито онај у кадетским корпусима и девојачким институтима, традиционално се заснивао на вери да централно место у образовању руске омладине заузима принцип одржавања онакве врсте поретка и вредносних система, који би након повратка у отаџбину били у служби стварања континуитета са претходном, предреволюционарном структуром. Руске школе у Краљевини радиле су на терету Државне комисије за руске избеглице, али избор наставног кадра и управника школа вршен је према руском законодавству, а не према законима Краљевине СХС/Југославије.

Као специјално струковно удружење, од 1921. године основан је *Савез руских педагога у Краљевини СХС*, чија је нарочита пажња била усмерена на то да за руске педагоге спроводи курсеве из групе националних предмета. Савез је посредовао у акцијама преко којих су руски педагози из других центара руског расејања добијали визе и дозволе за рад у Краљевини СХС/Југославији.

О томе да је руски школски систем у Краљевини СХС/Југославији промовисао врло изражену политику културне изолације, сведочи податак да се у дечијим домовима, који су категорисани као припремни степен образовања за упис у руске средњошколске установе, није изводила настава српског језика све до доношења *Закона о народним школама* датираног од 5. децембра 1929. године. Како је приметио Димић, „на примеру дечјих домова најбоље се може видети изолованост руске емиграције и њена неспремност

за интеграцију у друштвени живот нове отаџбине“, која је била карактеристична за руски образовни систем до краја двадесетих година прошлог века.²⁴⁸

Руске емигрантске високо-образовне установе и руски научни институти као „комуникторске мреже“ за повезивање руских интелектуалаца у избеглиштву, данас се сматрају „најзначајнијим институционалним достигнућима“ самоиницијативног организовања руских научника и интелектуалаца у емиграцији.²⁴⁹ У Београду је истовременим деловањем актуелне југословенске државне политике према руским избеглицама, акцијама локалних елита и наступима руских интелектуалаца, створена таква атмосфера интегративне узајамности, која је у континуитету доприносила паралелном развоју и емигрантске и локалне науке.

Под покровитељством државног врха Краљевине СХС и истакнутих представника локалне научне заједнице, хронолошким редом у Београду су осниване руске научне организације: *Друштво руских научника у Краљевини СХС* (мај 1920), *Руска академска група* (1921) и *Руски научни институт* (1928).

3.2.3. Главни промотери изолаторних културних политика изван територије града Београда

Руска загранична Црква у Краљевини СХС

Сагледавајући ширу слику у контексту анализе културних политика руске емиграције у Краљевини СХС и улогу југословенске државе у њиховом спровођењу, не треба занемарити званично одобрење да се на територији данашње Србије отворе два јака руска центра, који се могу сматрати главним промотерима политике културне изолације, али и заговорницима идеологије крајње реакције. Први од њих била је *Руска православна загранична црква*, чије оснивање датира од 1921. године, са центром смештеним у Сремским Карловцима. Загранична црква под руководством митрополита Антонија Храповицког (1863-1963) спроводила је своје саборе и одобравала „само онај део стваралаштва руске емиграције који је директно пропагирао Цркву и царско самодржавље“.²⁵⁰

Одвајајући Српску православну цркву од руске, влада Краљевине СХС одобравала је да се на духовном нивоу руско становништво изолује од домаћег. Њен утицај у Београду ширио се преко цркве Свете Тројице на Ташмајдану сазиране 1924. године према пројекту руског архитекте Валерија Сташевског, али и других локација на којима је вршено руско православно богослужење.

²⁴⁸ Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији*, стр. 150.

²⁴⁹ М. Сорокина, „Покровители, посредники, коллеги: Александр Белич (1876–1960) и русские ученые“, в: И. В. Созинов (сост.), *История науки и техники: источники, памятники, наследие. Четвертые чтения по историографии и источниковедению истории науки и техники. К 300-летию Российской академии наук*, ПресСто, Иваново: 2023, с. 250-252.

²⁵⁰ Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији*, стр. 138-139.

Руска војска и војне организације у Краљевини СХС/Југославији

Други важан центар око кога се првобитно окупљала руска емиграција у Краљевини СХС представљала је белоемигрантска војна организација *Русский общевоинский союз*, скраћено *РОВС* (Руски опште-војни савез) основан 1. септембра 1924. године у Сремским Карловцима. Пре тога, активну кампању, такође из свог штаба у Сремским Карловцима, водио је први човек Савеза, генерал Петар Николајевич Врангел (1878-1928). Организација је стала на страну претендента на руски царски престо Великог кнеза Николаја Николајевича Романова (1856-1929), признајући га за свог врховног команданта.

Центар организације задржао се на територији Краљевине СХС све до 1927. године, када је седиште пребачено у француску престоницу. Без обзира на измештање главног центра из Сремских Карловаца у Париз, огранци Савеза на територији Југославије били су активни и у потоњем периоду, а о отмицама њихових руководиоца, генерала Александра Павловича Кутепова (1882-1930?) и потом генерала Евгенија Карловича Милера (1867-1939), који су организацију водили након Врангелове смрти, читало се и полемисало чак и у локалној београдској штампи.²⁵¹

Политика културне изолације руског становништва војничког профила или са одређеним армијским заслугама, вршена је кроз оснивање и рад бројних руских друштава и савеза. Многи од њих имали су своје штампане органе информисања и редовно су, или наменски у вези својих јубилеја, објављивали публикације и извештаје. Само у Београду, *Савез галипољаца* окупио је око 4.500 чланова, а била су активна и друга сталешка удружења попут *Удружења руских ратних инвалида у Краљевини СХС/Југославији*, *Савеза официра царске руске војске учесника светског рата у Краљевини СХС/Југославији*, *Удружења бивших активних царских руских официра и војних обвезника у Краљевини СХС/Југославији* и *Удружења руских генералштабних официра*.²⁵²

Културне активности војних професионалних удружења углавном су везиване за организацију балова, предавања и неговање руских предреволюционарних традиција. Како је истакао Љ. Димић, по политичком опредељењу, сви војничко-сталешки савези били су изразито монархистички усмерени и налазили се углавном на позицијама крајње деснице.²⁵³

²⁵¹ Нпр. Аноним. „Г. Маслов о отмици генерала Кутепова“, *Време*, 08.03.1930. с. 5.

²⁵² *Удружење руских генералштабних официра* формирано је још у Константинопољу, а први Статут удружења ратификован је од стране генерала Врангела 12.12.1920. године. Руководство организације је временом постепено пребачено у Београд и његове активности у Краљевини СХС започињу од 1921. године. За почасне чланове организације именовани су и представници југословенске војне елите који су у своје време били питомци Николајевске академије Главног штаба. Доделом почасног чланства официрима С. Хаџићу, Милутиновићу и В. Максимовићу стварана је веза са локалним војним представницима и покушај да руски официри за себе придобију њихову подршку. Детаљније о раду Удружења руских генералштабних официра видети: А. Ганин, „Общество русских офицеров Генерального штаба в Королевстве сербов, хорватов и словенцев“, в: Буњак, П. (сост.), *Русское зарубежье и славянский мир*, Славистическое общество Србији, Белград, 2013, с. 107-116.

²⁵³ Списак руских војничких удружења у Краљевини СХС види у Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији*, стр. 139.

Не умањујући утицај који су Руска православна црква у избеглиштву и Руски општевојни савез имали током међуратног периода, и то не само у односу на свакодневни живот руске емиграције, већ и на формирање друштвене структуре избегличке колоније широм југословенске краљевине, њихова географска локација изван југословенске престонице сврстава их ван тематског оквира овог истраживања. Како је предмет истраживања везан искључиво за Београд и Праг, правила у формулисању научно-истраживачког рада не допуштају већи екскурс у анализи културних политика промовисаних од стране Руске заграничне цркве и Руског општевојног савеза, као ни наратива којима су се њихови релевантни представници служили са циљем промоције сопствених гледишта пласираних широј јавности кроз писане изворе и емигрантску и локалну периодику.

3.2.4. Деловање Руског културног одбора

Као подршка изолационој културној политици руске емиграције, Краљевина СХС преко Државне комисије за руске избеглице, Министарства спољних послова и Министарства народне просвете подржала је формирање *Руског културног одбора* у мају 1928. године. Ово радно тело преузело је на себе задатак бриге о духовним потребама руских избеглица. Према тексту Правилника о Руском културном одбору из 1927. године, евидентирано је да су у његов састав ушли професори Александар Белић и Сава Урошевић, а као трећи делегат Миша Трифуновић који је у одбору био представник политичке власти. Потоњи састав Одбора укључио је шест представника оснивачких институција, уз одобрење да се његовим заседањима обезбеди приступ и бившем руском царском дипломати Василију Николајевичу Штрандтману (1873-1963) као делегату који ће пред Одбором заступати интересе руске емиграције.

Циљ организације био је рад на очувању културе руског народа отргнутог из своје матичне средине, тако да је под патронатом Руског културног одбора основано и финансирано неколико значајних руских установа. У Правилнику је јасно артикулисана платформа из које се види да је поред прикупљања и очувања већ постојећих тековина руске културе, Одбор као један од својих циљева представио и вољу да паралелно ради на ширењу достигнућа руске културе у емиграцији.²⁵⁴

Под директним патронатом Одбора у саставу А. Белић, К. Кумануди, М. Грол, М. Трифуновић, С. Урошевић, Б. Гавриловић, са руским представницима В. Н. Штрандманом и секретаром Б. М. Орешковым, основани су *Руски научни институт*, *Руска јавна библиотека*, *Издавачка комисија* и студији посвећени музици, драми и уметности.²⁵⁵ Предлог за оснивање ових установа, као и идеју да Одбор покрене издавање специјално осмишљеног руског „дебелог“ часописа са књижевним прилозима најистакнутијих руских аутора у емиграцији, изнео је председник Руског културног одбора, Александар Белић. Покретање часописа захтевало је нарочиту пажњу, па је А. Белић уз подршку истакнутог

²⁵⁴ Исто, стр. 178.

²⁵⁵ Сорокина, М. „Покровители, посредники, коллеги...“.

руског професора Е. Спекторског убрзо започео преговоре са књижевником Иваном Буњиним у жељи да придобије сагласност аутора да га прикључе уредничком одбору издања.²⁵⁶

Политичко-идеолошка трвења унутар руске емигрантске заједнице нису мимоишла ни рад ове културне организације. Између осталог, последица кампање брачног пара Мерешковски-Хипијус²⁵⁷ усмерене против руског академика П. Б. Струвеа, довела је не само до удаљавања Петра Бернгардовича из уредничког тима и одустајања писца И. Буњина да пошаље свој текст за први планирани број будућег издања, већ је тиме потпуно онемогућено Комитету да спроведе у дело своју идеју за покретање литерарно-уметничког „дебелог“ часописа на руском језику са литерарним радовима истакнутих руских емигрантских аутора.²⁵⁸

Током свог постојања, Руски културни одбор, уз значајну материјалну потпору Државне комисије за руске избеглице, готово читаву деценију успешно је радио као промотер изолационе културне политике руске емиграције. Организација је престала са радом средином марта 1937. године, док су преостале установе које су биле под његовим патронатом, а које до тренутка његове ликвидације још увек нису биле угашене, пребачене под директну надлежност Државне комисије.

3.2.5. Руски научни институт

Историја самоиницијативног организовања руских научника у избеглиштву датира још из најранијег периода руског егзила. Концепт независне, „руске науке“, чијем су развоју доприносили сви руски научници у емиграцији, јасно је артикулисан још у првим годинама емигрантског живота. Национално одређење приликом формулације појма „руска наука“ објашњено је тиме да „у стварном, а не замишљеном тражењу научне истине не учествује одвојени општељудски разум, већ стварни ум живих људи, обојен специфичностима њиховог личног и националног духа“.²⁵⁹

У Београду се прво организовано удружење руских научника појавило већ средином 1920. године под називом *Друштво руских научника у Краљевини СХС*, али се недуго потом из њега издвојила група интелектуалаца образујући 1921. године *Руску академску групу*. Велики конфликт политичко-идеолошке природе присутан у свим порама руског друштва, није мимоишао ни руску академску заједницу у Београду. Чланови руске Академске групе као интелектуалци либералне позиције издвојили су се од претежно монархистички настројеног и конзервативног Друштва руских научника. Повод

²⁵⁶ А. Бакунцев, „И. А. Бунин и Русский культурный комитет в Белграде (1928–1937)“, *Литературный факт*, № 6, 2017, с. 70-91.

²⁵⁷ Реч је о књижевнику Дмитрију Мерешковском (Мережковский) и његовој супрузи Зинаиди Хипијус (Гипиус) који су били водећи актери руских емигрантских литерарних кружока у Паризу.

²⁵⁸ Бакунцев, нав. дело, стр. 76.

²⁵⁹ Е. Спекторский, „Десятилетие Русского научного института в Бѣлградѣ (1928—1938)“, *Десятилетие Русского научного института в Белграде 1928—1938*, Белград: 1938, стр. 5.

за то било је искључивање Леонида Таубера из удружења због свог јеврејског порекла, које није било добро прихваћено у конзервативним круговима. Након гласних оптужби да је удружење састављено од „црнототинаша“²⁶⁰ и „погромника“,²⁶¹ Друштво су напустили М. Чубински, Ј. Ањичков, Н. Салтиков, Л. Таубер и А. Соловјов,²⁶² а према неким изворима и Ф. Тарановски.²⁶³

Удружења руских научника из свих значајних центара руског расејања, током 1921. године формирала су обједињену организацију под називом *Савез руских академских организација у иностранству* (Союзъ русскихъ академическихъ организацій заграницей). Њена агенда укључивала је јавно иступање против „хомицидног и срамног“ бољшевичког режима, уз приложене спискове научника убијених са њихове стране. Поред тога, Савез се бавио и давањем подршке руским студентима, првенствено је реализујући оснивањем „специјалних руских образовних установа“.²⁶⁴

Руски научни институт основан је при Руском културном одбору 1928. године. Први организационини састанак одржан је 23. јуна 1928. године, док се као званичан датум почетка рада установе наводи 16. септембар исте године. Овај датум није одабран случајно. У то време у Београду се одржавао *Четврти конгрес руских научних организација у емиграцији*, а у оквиру његових заседања званично је изнето саопштење о томе да је новоформирани београдски Руски научни институт, окупивши око себе руске научнике стационаране у Краљевини СХС, започео са радом.

Евгеније Спекторски као председник новоформираног Руског научног института у Београду, обраћајући се скупу, постао је творац идеје о духовној мисији намењеној руској науци и руским научницима у емиграцији. Према његовим речима, „празне руке“, али „пуно срце“ руских научника није изазвано материјалним, већ духовним благом „светог пламена руског духа“ који су интелектуалци приликом напуштања домовине носили са собом у неизвесну будућност. Са тим у вези, њихова главна брига и задатак било је „не гасити тај дух, сачувати пламен и предати га будућем поколењу“. Формулишући овакву мисију руских научних организација у егзилу, Руски научни институт у Београду свечано је отворен.

Као епилог конгреса руских академских организација била је организована аудијенција руских научника код краља Александра Првог Карађорђевића у оквиру које је уприличена додела ордења Краљевине СХС најзначајнијим представницима руске науке у избеглиштву. Том приликом десетак руских научника расељених широм Европе постали су носиоци Ордена св. Саве другог и трећег реда. Деветорица од њих, међу којима су С. В. Завадски, Ј. Л. Зубашев, А. А. Кизевтер, И. И. Лапо, А. С. Ломашков, Н. О. Лоски, М. Н. Новиков, П. Б. Струве и Е. Ф. Шмурло, налазили су се у Прагу и припадали руској интелектуалној елити под покровитељством чехословачке владе.²⁶⁵

²⁶⁰ Ђурић, нав. дело, стр. 208.

²⁶¹ Уљянкина, „Русская академическая эмиграция в Серби...“.

²⁶² С. Марковић, *Један век велике ложе СХС 'Југославија'*, Досије, Београд: 2019, стр. 80.

²⁶³ Ђурић, нав. дело, стр. 208.

²⁶⁴ Е. В. Спекторский. „Десятилетие...“, стр. 3-4.

²⁶⁵ Ђурић, нав. дело, стр. 208.

Иницијална идеја за оснивање Руског научног института у Београду била је да се у оквиру овакве академске установе формира низ „руских катедри са специфично руским предметима“, док је требало да предавачи буду окупљени из редова најеминентнијих личности руске емиграције, и то не само оних чије је место боравка била Краљевина СХС/Југославија.²⁶⁶

У оквиру институтских катедри радили су: филозофско одељење, одељење језика и литературе, одељење друштвених и историјских наука, одељење природних, агрономских и медицинских наука, одељење математичких и техничких наука, којима је придружена и војна секција. Међу именима истакнутих предавача били су Ант. Д. Билимович, Г. Н. Пио-Уљски, Е. В. Спекторски, П. Б. Струве, Ф. В. Тарановски, С. Л. Франк, Н. Н. Головин, В. В. Зењковски (Зењковский), И. А. Иљин (Ильин), као и низ гостијућих руских интелектуалаца из Прага међу којима су били А. А. Кизеветер, И. И. Лапо, Н. О. Лоски и Е. А. Љацки. Током својих посета Краљевини Југославији, допринос раду Института дали су и руски књижевници у емиграцији К. Д. Баљмонт, Д. С. Мерешковски са супругом З. Н. Хипијус, Е. Н. Чириков и други.

По оснивању Института, средином 1928. године вођени су активни преговори да се као предавач у току једног тромесечног семестра доведе писац И. А. Буњин. Преговоре је водио председник Руског културног одбора и Државне комисије за руске избеглице академик Александар Белић на иницијативу Евгенија Спекторског. У руским архивима данас је остао сачуван документ у коме је наведено да се као висина месечне плате за овог истакнутог руског предавача предлаже износ од 6.000 динара.²⁶⁷

До отварања зграде Руског дома 1933. године, Руски научни институт био је смештен у просторијама Српске краљевске академије наука. Ова научна установа међу локалном елитом имала је значајне покровитеље. Међу њима је био краљ Александар Први Карађорђевић, који је заједно са руским интелектуалцима у избеглиштву неговао „веру у бесмртну Русију и у непролазну вредност њене националне културе“.²⁶⁸ Александар Белић, будући председник Српске краљевске академије наука, на чију је иницијативу и основан Руски научни институт, био је још један његов значајни покровитељ. Белић је био изабран у Управу установе, као представник научне заједнице земље домаћина.

Представници Руског научног института су укључивани у органе управе Руског народног универзитета са седиштем у Београду, а узимали су учешће и у раду низа других руских културно-образивних установа и организација. Делегати Института били су укључени у рад Руске издавачке комисије, Руске јавне библиотеке, као и специјалне Комисије која је била формирана за организацију великог руског националног празника „Дан руске културе“.

Руски интелектуалци наведени на списку потписника Статута установе били су: В. И. Баскаков, А. Д. Билимович, А. П. Доброклонски, Ј. Н. Вагнер, Н. И. Васиљев, Д. Ф.

²⁶⁶ Ф. 166. Оп. 508/3. Д. 258. Л. 5. Архив внешней политики Российской империи при МИД РФ (Архив спољне политике Руске империје при Министарству спољних послова Руске Федерације). Наведено према Бакунцев, нав. дело.

²⁶⁷ Детаљније о преговорима између Руског научног института са И. Буњиним види у: Бакунцев, нав. дело.

²⁶⁸ Спекторский, „Десятилетие...“, стр. 8.

Конев, А. И. Косицки, С. М. Кулбакин, В. Д. Ласкарев, Т. В. Локот, И. П. Марков, Г. Н. Пио-Уљски, А. Л. Погодин, Н. Н. Салтиков, И. С. Свишчев, Е. В. Спекторски, Ф. В. Тарановски, Л. Ј. Таубер, С. В. Троицки, В. В. Фармаковски и А. И. Шчербаков.²⁶⁹ Састав Института у наредном периоду допуњен је и изборним члановима који су, у складу са Статутом, могли бити редовни или почасни, а постојала је могућност и да се поједина лица бирају у статус сарадника.

Ригорозан правилник за избор чланства ублажен је почетком 1938. године, када је издејствовано да међу сталне чланове могу бити изабрана „сва лица која се баве предавањем на југословенским универзитетима“, уместо претходне клаузуле која је статус редовног члана допуштала једино лицима која су „претходно држала катедре високошколских установа у Русији, или се тренутно налазе у статусу редовних и ванредних професора на неком од југословенских универзитета“.²⁷⁰

Број сталних чланова током прве године рада института износио је укупно 49 особа, а деценију касније тај број попео се на 58. У званичном извештају објављеном поводом десетогодишњице рада установе²⁷¹ наведено је да су два лица добровољно иступила из састава сталних чланова, али није јасно истакнуто о којим особама је реч. Поред тога, тенденција смањења броја сталних чланова у једном периоду рада Института настала је као последица смрти извесног броја његових чланова.

Активан рад Руског научног института на ширењу мреже између сродних руских научних установа из других центара руског расејања, огледао се позивањем руских колега из различитих научних установа да одређено време проведу у Београду као предавачи. На позив Института, у Београду су држали предавања П. Б. Струве, као и гостујући предавачи из Прага Кизеветер, Лапо, Лапшин, Лоски, Флоровски и Шмурло. Поред њих, гостујућа предавања држали су и Металников, Рјабушински и руски филозоф Семјон Људвигович Франк. Осим истакнутих научника, као гости института наступали су и истакнути руски књижевници међу којима су били Константин Баљмонт, Зинаида Хипиус (Гиппиус), Дмитри Мерешковски, Игор Северјањин и Евгениј Чириков. Наступ светске економске кризе, која је свет захватила почетком тридесетих година двадесетог века, значајно је утицао на рад Института. Установа више није могла да приушти гостовања виђенијих руских личности, али није одбијала могућност да предавања држе лица која су по сопственој иницијативи допутовала у Београд. На списку таквих особа, између осталог, налазили су се филозоф Иван Иљин, као и руски религиозни филозоф Василиј Зењковски.

Културна политика Руског научног института није била искључива према домаћим предавачима. Повремено, мада ретко, значајне личности југословенске науке и културе имале су прилику да наступе на скуповима ове установе. Од југословенских предавача током низа година и у различитим приликама наступали су: Драгутин Милутиновић,

²⁶⁹ Исто, стр. 9.

²⁷⁰ Исто, 9.

²⁷¹ Спекторский, „Десятилетие...“, као и идентичан текст Спекторског објављен у Записки Русского научног института, бр. 14. Види: Е. Спекторский, „Десятилетие Русского научнагo института въ Бѣлградѣ (1928 – 1938)“, *Записки Русскаго научнагo института в Белграде*, бр. 14, 1939, с. 1-27.

Стеван Бошковић, Бранислав Петронијевић, Ђорђе Тасић, као и директор дубровачког Државног архива Бранимир Трухелка.²⁷²

Током прве четири године свог рада, Институт је обезбедио низ стипендија за младе руске научнике не само са територије Краљевине Југославије, већ и из иностранства. На списку стипендиста Института, између осталих, били су: професор београдског универзитета и будући члан Српске академије наука и уметности физичар Константин Петровић Вороњец, публициста и хроничар руског „белог покрета“ Владимир Христиановић Даватц, руски зоолог Владимир Емануилович Мартино, палеограф, византолог и слависта Владимир Алексејевич Мошин, доктор ботанике Павел Иванович Черњавски, стипендиста из Прага П. А. Остроухов и други.²⁷³

Руски научни институт у Београду по својој структури био је уређен „у складу са традицијама руске академске самоуправе“.²⁷⁴ Установом је управљао Савет који је на институтске дужности именовао изабрана лица, учествовао у избору новог састава чланова Савета, бавио се планом рада, расходима и свим осталим пословима Института.

Управа као извршни орган била је састављена од петоро чланова. Поред председника и његовог помоћника, састав управе имао је још три именована члана. Њен састав делимично се проширио од 1931. године, када су у управне органе почели да улазе и руководиоци институтских одељења, као и уредници институтских издања. Осим тога, рад управе је дозвољавао и укључивање својих чланова независно од функције коју су обављали у Институту, уколико се испостави да су релевантни за решавање одређеног питања.

На челу установе налазио се председник. Ову дужност током прве деценије рада заузимао је Е. В. Спекторски, који је Институту управљао од оснивања до новембра 1930. године, након чега је ту позицију заузео Ф. В. Тарановски. Тарановски је председничку функцију обављао до своје смрти која је уследила почетком 1936. године. Након обављене изборне процедуре дужност је преузео А. П. Доброклонски који је и сам недуго потом преминуо. Од 17. јануара 1938. на место председника био је изабран А. И. Игњатовски.

Поред Управе, Институт је располагао Редакционом комисијом и Ревизионом комисијом. Редакциона комисија, са сталним председником В. Д. Ласкаревим, састојала се од представника свих институтских одељења који су у њен састав бирани на годишњем нивоу. Ревизиона комисија као изборно тело постојала је само у периоду од 1928. до 1930. године, када су у њеном саставу били А. Д. Билимовић, А. И. Косицки и П. Н. Ришков. Од изборних функција за састав ове комисије одустало се из разлога што су средства за потребе Института стизала из југословенских извора, па су самим тим управо ти органи били одговорни за бригу о финансијским потребама установе.

Рад Института одвијао се у оквиру пет постојећих одељења, а на челу сваког од њих налазио се по један истакнути руски интелектуалац. Први човек филозофског одељења током 1928. и 1929. године био је Н. О. Лоски, да би га потом на тој позицији

²⁷² Исто, 11.

²⁷³ Исто, 11.

²⁷⁴ Исто, 14.

заменио академик П. Б. Струве. Одељење језика и литературе од оснивања до 1932. године предводио је С. М. Кулбакин, а потом А. П. Погодин. Челни човек одељења друштвених и историјских наука био је А. П. Доброклонски, а од 1936. године ову дужност имао је Е. В. Ањичков. Математичко-теничким одељењем управљали су најпре Г. Н. Пио-Уљски, а затим од 1933. године Н. Н. Салтиков. Само једно од одељења института радило је у континуитету под истим руководством. Одељењем природних, агрономских и медицинских наука током читаве деценије руководио је А. И. Игњатовски.²⁷⁵

Током прве деценије постојања, при Институту је формирана мала библиотека. Формирање овог одељка није било планирано током оснивачких састанака, али се сплетом околности почела у институтским просторијама накопљати различита библиотечка грађа која је стизала или путем донација или претплатама Института на одређена издања. Иницијатива да се састави библиотечки каталог потекла је од тадашњег председника Ф. В. Тарановског, који је својом руком у картотеку унео 516 наслова књига и брошираних издања. Након деценије рада, библиотека је располагала са око 900 различитих наслова. За библиотекара Института именован је А. В. Соловјов.

Поред научне делатности, у организацији Руског научног института реализоване су свечаности и јавни скупови намењени обележавању значајних датума и јубилеја личности значајних за историју руске науке и културе. Паралелно са свечаним седницама, Институт је организовао беседе, различите типове предавања у оквиру којих су држане дебате, семинари и курсеви. Поједини чланови института били су укључени у рад Управног одбора *Руског народног универзитета* за време његовог постојања, држали јавна предавања на југословенским народним универзитетима, наступали као гостујући предавачи по позиву других руских организација и били говорници на трибинама организованим у различитим градовима Краљевине Југославије.

Већ у првим годинама свог рада, као излагачи на скуповима су постепено почели да се појављују гостујући научници из других руских института и да на тај начин јачају мрежу руских научних установа насталих у иностранству. Истакнути историчар А. А. Кизеветер из Прага гостовао је 26. маја 1929. године на предавању посвећеном Грибоједову, а већ у фебруару наредне године на свечаности уприличеној у част С. М. Соловјова, излагања су имала друга двојица „прашких Руса“, историчари Иван Иванович Лапо (Лаппо) и Е. Ф. Шмурло. Таква пракса није дуго потрајала, а разлог за то је највероватније био везан за недостатак финансијских средстава проузрокован гашењем фонда помоћи „Руска акција“ дотираном од стране чехословачке владе. Смањење дотација из Прага значајно је утицало на рад Руског научног института у чехословачкој престоници, чији су предавачи претходно често и радо гостовали на београдским скуповима. Када је позивање гостујућих предавача спало на терет искључиво београдске установе, која се и сама једва издржавала од средстава добијених од Државне комисије за руске избеглице преко Руског културног одбора, њихов број се драстично смањио. Током тридесетих година приментан је минималан проценат гостујућих научника из других руских емигрантских центара.

²⁷⁵ Исто, 15-16.

Међу првим штампаним издањима, Руски научни институт као издавач 1929. године објавио је *Радове са IV конгреса руских академских организација* у две свеске (Труды IV-ого съезда русских академических организаций за границей). Већ наредне године у оквиру установе покренута је серија публикација названа *Записи Руског научног института* (Записки Русского научног института),²⁷⁶ конципирана тако да се у њој објављују радови руских научника из свих области којима се Институт бавио. Свеске су раздвојене према принципу парних и непарних бројева, с тим да су у непарним бројевима објављивани радови из области друштвених, а у парним сваскама радови из области природних наука. За једанаест година од штампања прве свеске, у периоду од 1930. до 1941. године објављено је укупно 17 бројева Записа. Последњи двоброј 16-17 објављен је 1941. године, а након тога је ово издање престало да излази.

Институт је још двома својим публикацијама дао нарочити допринос у систематизацији достигнућа руских научника у емиграцији. *Материјали за библиографије руских научних радова у иностранству* (Материалы для библиографии русских научных трудов в иностранстве) објављени су у два тома 1930. и 1941. године. Прикупљање материјала за састављање библиографије научних радова руских интелектуалаца у емиграцији и данас представља једну од најзначајнијих активности којом је Руски научни институт у Београду дао свој допринос систематизацији достигнућа руске науке активне у условима емиграције.

Предлог о састављању овакве библиографије потекао је од истакнутог руског правника Александра Васиљевича Маклецова. Овај предлог је размотрен на четвртм конгресу руских академских организација и том приликом при београдском Руском научном институту оформљена је специјална комисија која је добила задатак да се бави овим делом. У њен састав ушли су Билимович, Вагнер, Ласкарев, Локот, Спекторски и Флоровски, а почетак рада датира од фебруара 1929. године под председништвом В. Д. Ласкарева и уредничком функцијом додељеном Е. В. Спекторском. Већ 1931. године у продаји се појавио први том Материјала који је за кратко време успео да обухвати укупно 7.038 научних радова насталих из пера 472 аутора. Према тврдњама уредника Е. В. Спекторског, први том библиографије није успео да обухвати све ауторе, а такође један од недостатака ове публикације био је и то што су спискови радова које су на молбу уређивачке комисије достављали сами аутори, често обухватили и наслове текстова који нису пратили строго научну форму. Неки од аутора су у спискове радова укључивали и текстове који спадају у ред научно-популарних жанрова или су били чисто публицистичког карактера.²⁷⁷

Након почетка окупације Југославије од стране Сила осовине, у Београду је у јулу 1941. године објављена друга свеска *Материјала за библиографију руских научних радова у иностранству*. Измењен састав Библиографске комисије формиране за прикупљање и уређивање библиографске грађе чинили су Маклецов, Сухотин, Острогорски и Остроухов,

²⁷⁶ Детаљније о публикацији видети Б. Чурич, „Записки Русского научног института в Белграде“, у: *Русское зарубежье и славянский мир*, 2013, с. 202-317.

²⁷⁷ Спекторский, „Десятилетие...“, 26-27.

уз несебичну помоћ колега из институтске управе.²⁷⁸ За ово издање дуго се веровало да је изгубљено „у вихору“ Другог светског рата на основу монографије Глеба Струвеа под називом „Русская литература в изгнании“. Остоја Ђурић указао је да овај податак ипак није тачан и да је више примерака ипак сачувано у Београду, како у фондовима неколико јавних библиотека, тако и у приватним колекцијама.²⁷⁹

Културна политика установе

Институт је до 1938. године објавио неколико штампаних издања међу којима су двотомни зборник научних радова са четвртог конгреса руских академских организација у иностранству, Материјали за библиографију руских научних радова у емиграцији и више бројева публикације Записи руског научног института. Главна карактеристика издања руског научног института била је тесна сарадња са руским научницима расељеним ван територије Краљевине Југославије. Тиме су поједина њихова издања добила „карактер научног органа целокупне емиграције“, а не само њене одељене групе смештене у Југославији.²⁸⁰ Како је сумирао рад Руског научног института С. В. Троицки као један од његових оснивача, установа је поседовала „карактер научне објективности и аполитичности и у томе раду су узимали учешће научници различитог политичког правца, како монархисти, тако и републиканци и социјалисти. Овај правац Института није се допао десничарским круговима у емиграцији и немачком окупатору и стога за време окупације Институт је био приморан да прекине свој рад“.²⁸¹

Политика Института је подразумевала затворен круг руских научника, а странци су са изузетном реткошћу били уврштани међу гостујуће предаваче. На основу броја излагача и учесника позиваних из редова југословенске елите, уочљиво је да су у оквиру свечаних скупова у организацији Руског научног института локални предавачи учествовали свега неколико пута, а њихова излагања најчешће била везана за област војних наука. Поводом стогодишњице Руске Академије Генералног Штаба на скупу одржаном 16. јануара 1933. године, говорили су Драгутин Милутиновић на тему „Утицај руске војне науке на српску“ и Стефан Бошковић, који се присутнима представио предавањем под називом „Утицај руске геодезијске науке на геодезијске радове у Србији, а потом у Југославији“. Поред тога, на свечаности посвећеној научнику Менделеевју, 20. марта 1934. године међу групом руских предавача скупу се обратио српски интелектуалац Б. Петронијевић. На листи коју је за потребе Института саставио Ф. Тарановски као један од његових председника, поред набројаних југословенских предавача, налазило се још и име Ђорђа Тасића.²⁸²

²⁷⁸ Ђурић, нав. дело, 212-213.

²⁷⁹ Исто, 213.

²⁸⁰ Спекторский, „Десятилетие...“, 25.

²⁸¹ С. Троицки, „Елаборат о организацији и делатности Руског научног института у Београду, који је С. В. Троицки написао за Институт за историјска питања Управе за координацију рада научних института“, у: *Москва – Србија, Београд – Русија*, с. 628-633.

²⁸² Ф. Тарановский, „Русский научный институт в Бѣлградѣ за первыя шесть летъ его деятельности“, *Десятилетие Русскаго научнаго института в Белграде 1928—1938*, Белград:1938, стр. 222.

Велики уступак од стране Института учињен је српском академику А. Белићу његовим учлањењем у ову научну установу. Двадесет друго по реду Свечано предавање у организацији Института било је посвећено Белићу као великом покровитељу руске науке и културе у емиграцији. Повод за организовање овог догађаја уприличеног 3. марта 1938. године био је његов избор у статус почасног члана Руског научног института, а међу излагачима су били Игњатовски, Погодин и Н. А. Пушкин.²⁸³ У том тренутку Белић је већ био председник Српске краљевске академије (од 1937).

Имајући у виду списак свих особа које су током првих десет година рада биле позиване да узму учешће на свечаним скуповима у организацији Руског научног института, извештаји руководства забележили су излагања свега петорице југословенских представника. Поред тога, уприличена је само једна свечаност приређена у част југословенског грађанина, а та свечаност организована је поводом избора Александра Белића међу почасне чланове Института. Читаву деценију по оснивању установе која је заживела на Белићеву иницијативу и његовим умећем да током овог периода обезбеди финансијску потпору за њено издржавање, а готово две деценије од када је почела његова активна борба и непрекидно лобирање да руске организације добијају адекватну финансијску подршку од стране југословенске државе, српски академик је успео да заслужи место у руским научним и интелектуалним круговима. Из овог примера евидентно је да је културна политика коју је артикулисала и спроводила управа Руског научног института била усмерена искључиво на подржавање принципа културне изолације руске науке и руских научника, та да је у свега неколико изузетака допуштала да се представници локалне елите укључе у њен рад.

3.2.6. Издавачка комисија

Издавачка комисија основана је као непрофитна организација настала са циљем да издаје дела значајних руских писаца и ставља их у продају по приступачним ценама. Основна идеја оснивача Издавачке комисије била је да руским избеглицама, нарочито млађим генерацијама, обезбеди приступ квалитетним и јефтиним књигама преко којих би очували додир са изгубљеном отацбином и неговали сопствени национални идентитет и матерњи језик.

Оснивање Издавачке комисије датира од 29. јуна 1928. године. За њеног руководиоца изабран је председник Представништва Сверуског савеза градова у Краљевини СХС Виктор Диодорович Брјански,²⁸⁴ који је на челу комисије остао до њеног

²⁸³ Кратак преглед биографских података као и адреса редовног професора физичке хемије на Универзитету у Загребу Николе Пушкина, рођеног 1875. године у Саратову, објављен је у одељку *Ко је ко?* Годишњака Краљевине СХС за 1926. годину. Види: *Годишњак Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*. Графички институт 'Народна мисао', Београд: 1926, стр. 479.

²⁸⁴ Виктор Диодорович Брјански (1868–1944) правник по струци, до емиграције био је активни друштвено-политички делатник. У Краљевини СХС од 1920. до 1941. председавао је Представништвом Сверуског савеза градова и био укључен у рад низа других емигрантских организација и удружења.

гашења 1937. године. Секретарску функцију обављао је Василиј Михайлович Пронин,²⁸⁵ а одговорни уредник књижевне продукције постао је Борис Михайлович Орешков.²⁸⁶ Поред наведених, у први састав издавачке комисије ушла су и два универзитетска професора као представници руских образовних установа у емиграцији. Испред Руског научног института у састав Издавачке комисије ушао је Е. В. Спекторски, а испред Савета за руске школе који је радио при Државној комисији укључио се Александар Павлович Доброклонски (Доброклонский).²⁸⁷

Одлика овог сазива Издавачке комисије, без обзира на високи културни и друштвени капитал који су сви његови чланови неоспорно поседовали, била је одсуство стручних лица за послове издаваштва и књижевне критике. Недуго по формирању комисије, у њеним редовима дошло је до одређених измена. Уместо Доброклонског, Савет за руске школе почео је да представља тадашњи директор Руско-српске женске гимназије Лев Михайлович Сухотин, а крајем тридесете Издавачкој комисији придружили су се Фјодор Васиљевич Тарановски уместо Е. Спекторског и уз препоруку Руског културног одбора Михаил Алексејевич Суворин. Суворину као издавачу руске емигрантске (конзервативне реакционарне) новине *Новое время* додељен је задатак да врши „литерарну експертизу“ материјала који пристижу на адресу Издавачке комисије.²⁸⁸

О раду Издавачке комисије данас у научној литератури постоје различите интерпретације. Док је код О. Ђурића делатност Комисије интерпретирана у духу идеолошких и политичких циљева одређеног дела руске емиграције, Бакунцев истиче да критеријуми којима се руководио њен састав „нису били политички, већ најпре прагматичко-дидактички“.²⁸⁹ Званичан став гласио је да сви издати наслови буду штампани под обједињеним именом „Руска библиотека“ и да се за целу едицију користи исти формат. Изнет је предлог да се уџбеници, деџа и класична литература штампају у тиражу од 2000 примерака, а предвиђени хонорари за ауторе износили би 1000 динара за табак материјала, уз додатних 10% од продатих примерака књиге.²⁹⁰ Финансирање издавања нових наслова заснивало се на суми од 20% укупне зараде Издавачке комисије,

²⁸⁵ Василиј Михайлович Пронин (1882–1965) био је Генералштабни пуковник и један од начелника Државне комисије за помоћ руским избеглицама у Југославији. Активно се бавио издаваштвом војних издања, а као уредник сарађивао је на издавању емигрантске публикације *Русский голос* која је излазила у периоду од 1931. до 1941. Истицао се као предавач на Вишим војним курсевима организованим у Београду.

²⁸⁶ Борис Михајлович Орешков (1881–1971) по струци саобраћајни инжењер, био је дугогодишњи секретар Руског културног комитета и члан управног одбора Руско српског клуба којим је од послератне обнове председавао генерал Стеван Бошковић.

²⁸⁷ Александар Павлович Доброклонски (1856-1937), доктор црквене историје, до емиграције је обављао низ значајних функција, између осталог и као приват-доцент на катедри за црквену историју при Московском универзитету. Једно време био је ванредни професор Новоросијског универзитета, а затим је изабран на место декана на коме је остао током два мандата. Догађаје из 1917. дочекао као ректор Императорског Новоросијског универзитета. Интересантно је да га је након поднете оставке на месту ректора заменио други будући руски емигрант настањен у Краљевини СХС/Југославији, Антон Дмитријевич Билимович. Од средине 1920. живи у Београду где је и преминуо 1937. године.

²⁸⁸ Бакунцев, нав дело, 79.

²⁸⁹ Исто, 80.

²⁹⁰ Архив САНУ, Збирка А. Белића, III-248, наведено према Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији*, 183.

уз редовне дотације у износу од 50.000 динара, које је Културни одбор издвајао на месечном нивоу за потребе руског издаваштва.²⁹¹

Резултат рада Комисије било је издавање три серије руских публикација. У оквиру *Руске библиотеке*, *Дечје библиотеке* и *Библиотеке за младе* објављено је укупно 58 књижевних наслова, од којих је чак 48 издато у серији *Руска библиотека*. Међу истакнутим ауторима чија су књижевна и књижевно-историјска дела угледала светлост дана захваљујући Издавачкој комисији из Београда, били су руски емигрантски књижевници Д. Мерешковски, З. Хипијус, А. Ремизов, и Надежда Александровна Тефи (Тэффи) из Париза, Чириков из Прага, Александар Валентинович Амфитеатров (1862-1938) који је у то време већ живео у Италији и редовно сарађивао са београдским руским емигрантским листом *Новое время*, као и члан Иностраног комитета Радне Народно-социалистичке партије (Трудовая Народно-социалистическая партия – ТНСП) Сергеја Петровича Мељгунова (1879-1956). Мисија едиције Дечја библиотека била је да кроз бајке и дечју литературу санира последице „кварења руског језика“ насталог као последица услова живота у избеглиштву. Поред тога, комисија је издала и неколико уџбеника намењених ученицима руских средњих школа.

Иако Издавачка комисија није била формирана од стране Државне комисије за руске избеглице, већ од ње независног *Руског културног одбора*, 23. фебруара 1937. године, председнику Брјанском упућено је решење о покретању поступка ликвидације рада установе. Решење је потписао члан Државне комисије С. Н. Смирнов, а чак и уз сво негодовање искусног правника Брјанског, који је са правне тачке гледишта указао да Државна комисија нема права да претендује на средства и ресурсе који су били у поседу Издавачке комисије пре ликвидације, њено гашење није избегнуто.

3.3. Делатност Руског дома и културне политике руске емиграције у Београду

Руски дом цара Николе Другог као својеврсни културни и духовни центар руске емиграције започео је са радом 9. априла 1933. године. Највећу улогу везану за изградњу и будућу намену објекта одиграли су Руски културни одбор и Државна комисија за руске избеглице, са академиком Александром Белићем на челу.²⁹² Оваква институција створена је са идејом да се под истим кровом обједине различите руске установе, друштва и организације, чији је примарни рад био везан за очување духовне културе руског народа у емиграцији. Како је забележено, у Руском дому преовладавала је „научна, културна и уметничка атмосфера старе Русије“, ²⁹³ тако да је овај културни центар око себе окупио

²⁹¹ Исто.

²⁹² Детаљније о процесу изградње и делатности Руског дома види: И. Антанасиевич, *Русский дом в Белграде: история и память. К девяностолетию со дня открытия*, Российский центр науки и культуры в Белграде «Русский дом»; Русский научный институт в Белграде; Руски центар за науку и културу у Београду «Руски дом»; Руски научни институт у Београду, Белград: 2023.

²⁹³ Обраћање А. Белића поводом отварања Руског дома. *Русский Дом имени Императора Николая II*, Типографија Светлост, Белград: 1933, с. 35.

конзервативне струје руске емиграције склоне идеји о обнови Русије и враћања на престо руске монархије. У новоизграђени простор, одмах по отварању уселили су се Руски научни институт, којим је у то време руководио Ф. Тарановски, Руска јавна библиотека под управом Брјанског, мушка и женска Руско-српска гимназија, руска соколска организација, Друштво руских уметника на челу са В. Баумгартеном и Руско музичко друштво којим је управљао Бељски. Поред тога, своје просторије у Руском дому имали су Руски културни одбор и Државна комисија, а формирана су и два значајна музеја од којих је један био посвећен императору Николају II.

Посматрано са културолошког аспекта, сам ток церемоније свечаног отварања Руског дома говорио је много, не само о структури избегличке колоније окупљене око овог културног центра, већ и о локалним приликама у којима су руски културни посленици обитавали. Свечаност отварања започела је наступом комбинованог руског хора, који је интонирао југословенску и руску царску химну. Химне су изведене под диригентском палицом истакнутог виолинисте и диригента И. И. Слатина, након чега је уприличен молебан и освећење зграде. Чин освећења Руског дома поверен је проти П. Бјеловидову. По завршетку молебана и наступа ученичких хорова, присутнима су се обратила лица делегирана испред руских културних организација које су представљали. У име руских научних и културних организација скупу су се обратили Ф. В. Тарановски, В. Д. Брјански, А. И. Ксјуњин, В. Баумгартен, В. И. Бељски, В. М. Пронин и В. Н. Штрандман. Од представника локалне интелигенције, једино је југословенски академик А. Белић, као један од најзначајних људи чијом је иницијативом дошло до реализације овог пројекта, одржао говор током свечаног програма. Церемонија је затворена наступом обједињеног руског хора под диригентском палицом руског композитора Н. Н. Черепњина,²⁹⁴ са чијим је уметничким радом руска и домаћа јавност већ увелико била упозната.

С аспекта анализе културних политика руске емиграције, интересантно је да се осим химне Краљевине Југославије интонирала и званична химна Руске империје, која је укинута након Фебруарске револуције. Звучима старе руске химне *Боже, Царя храни* репрезентоване су тежње већинског дела руске емиграције настањене у Београду да се одржи активним осећање руског предреволюционарног поретка.²⁹⁵ Поред тога, Белић је у свом обраћању истакао да је током промишљања о називу ове установе, која треба да представља „нову жижу руске просвете и просвећености“, одлучено да се „жртвеник рускоме духу и руској култури“ посвети „ономе коме наша земља највише дугује за своју слободу и уједињење“.²⁹⁶ Тако је лику цара Николаја Другог, који је „платио крвљу својом и трагичним уништењем целе своје царске породице“, посвећен Руски дом као „новоподигнути споменик великоме руском народу“.²⁹⁷ Југословенски краљ Александар Карађорђевић, који је умео да „зналачки цени велики значај духовних потреба руског народа“, проглашен је „духовним покретачем“ замисли о изградњи најзначајније институције руске културе подигнуте у емиграцији.

²⁹⁴ Детаљније о церемонији отварања види у: *Русский Дом имени Императора Николая II*.

²⁹⁵ М. Голубовић, нав. дело, стр. 233.

²⁹⁶ Аноним. „Освећење Руског дома Цара Николе II“, *Политика*, 10.04.1933, с.7.

²⁹⁷ Исто.

Појединачна обраћања руских представника, сумирала су културну делатност руске емиграције и њихових организација из периода од досељавања првих избеглица до отварања Руског дома. У име Руског научног института присутнима се обратио Ф. Тарановски. Он је истакао важност уједињавања руских научника у емиграцији и указао на задатак који је у избеглиштву пао на њихов терет. Са једне стране, руски научници имали су обавезу према држави која им је обезбедила уточиште и могућност да наставе да се баве својим професијама, а са друге стране стајали су интереси њихове напуштене домовине. После година изгнаничког живота, емигрантима је постло јасно да је њихов дуг управо у томе да „култивишу слободну руску науку“, која је захваљујући имплементацији „материјалистичке“ и „механистичке“ идеологије у Совјетском Савезу престала да постоји.²⁹⁸ Поред тога, као важан задатак који су руски научници преузели на своја плећа, било је и васпитавање младог нараштаја у духу „славне традиције руске науке“.

Према речима представника Руске јавне библиотеке и председника Издавачке комисије В. Д. Брјанског, руска библиотека формирана је у скромном обиму још 1920. године. Као неодвојиви део руског духовног живота она је постојала готово од самог почетка руских избегличких дана. Скроман почетак био је везан за донацију руских књига коју је Савез градова добио од једне српске добротворке, да би до усељења у нову зграду Руског дома, библиотека располагала фондом од око 60.000 књига. Рад Издавачке комисије као непрофитне организације имао је за циљ „издавање дела најпознатијих руских писаца, како би руски подмладак могао добити ваљану и добру књигу, по могућству јефтину, која би одговарала зачињању код руске омладине здравих националних, моралних и чисто људских начела“.²⁹⁹ Присутнима су се још обратили председник Руског музичког друштва г. Бељски, председник Друштва руских уметника у Краљевини Југославији В. Баумгартен, А. Ксјуњин као председник Савеза руских писаца и новинара у Југославији и М. Пронин испред руског соколског друштва. В. Штрандман, као делегат за заштиту интереса руске емиграције сумирао је своје обраћање речима везаним за однос руског и југословенског народа. Он је нагласио како је „овај дом у обавези да служи узвишеном задатку културног контакта два народа, њиховом још тешњем срастању за добробит и процват у свету свих најсветијих и најбољих принципа хришћанске словенске културе“.³⁰⁰

Ефекат који ће новоотворени руски културни центар остварити на локално становништво и локалну културу, у свом излагању истакао је А. Белић. Он је изразио наду да ће „приказивање богатства руске културе нашем народу, увек у њему будити уважавање према свом северном брату“, као и да ће „речју и делом бити усађено у сва руска и српска срца наше међусобно познавање“.³⁰¹ Скуп је трајао око два сата и закључен је усклицима у част краљевске породице Карађорђевић.

Чак и здање Руског дома имало је упечатљиво руски карактер, будући да је зграда овог културног центра за коју је пројекат осмислио и израдио руски архитекта Василиј Баумгартен подигнута у духу руског ампира стила. Унутар зграде налазили су се и наменски простори у виду велике концертне дворане, као и гимнастичка сала, чија је

²⁹⁸ Обраћање Тарановског, *Русский Дом имени Императора Николая II*, стр. 10.

²⁹⁹ Обраћање Брјанског, *Русский Дом имени Императора Николая II*, стр. 18.

³⁰⁰ Обраћање Штрандмана, *Русский Дом имени Императора Николая II*, стр. 42.

³⁰¹ Обраћање Белића, *Русский Дом имени Императора Николая II*, стр. 37-38.

намена била за тренирање руских сокола. Оквирна вредност изградње Руског дома цара Николаја Другог у Београду, не рачунајући плац који се од раније налазио у власништву царског Руског посланства, процењена је на износ од близу 9 милиона динара. Из угла културних политика, евидентно је да је изградња овако конципираног руског културног центра остварена са циљем да се подржи културно-уметничка делатност затворене, и у овом случају конзервативне, руске емиграције у Београду.

О значају који је почетак рада Руског дома имао и за руску и за домаћу јавност, говори списак југословенских званичника присутних током чина свечаног отварања, али и медијска пажња посвећена свечаном догађају. О свечаности отварања Руског дома писали су београдски листови *Правда*, *Политика*, *Београдске општинске новине* и др.³⁰² Од званичника у публици присуствовали су чланови краљевске породице, краљица Марија, кнез Павле и кнегиња Олга, принцезе Јелисавета и Марина, као и бројни локални политички, културни и јавни раници. Церемонију отварања својим присуством увеличали су министри Б. Јефтић и Р. Станковић, прота С. Димитријевић, председник Академије наука Б. Гавриловић, као и амерички и чехословачки дипломатски представници Принс и Флидер.

Негативан однос према изградњи Руског дома исказала је у одређеном степену руска студентска омладина, која је због великих расхода током процеса изградње објекта остала без значајног дела средстава којим се у претходном периоду издржавала. Са идентичног друштвеног стновишта окомили су се на Руски дом, и нарочито његовог првог директора Б. Орешкова, аутори окупљени око руског сатиричног часописа *Бух!*. У једном чланку аутори су уверавали читаоце да руководица ове установе у свом поседу чува дневничку белешку под називом „Как я умер от голоду (Како сам умро од глади)“, чији је аутор био непознати руски студент.³⁰³ Орешков се налазио на мети уредништва и због мноштва функција које је обављао у оквиру различитих организација које су директо утицале на организацију и квалитет живота руских емиграната. Поред тога, замерано му је што је као председник Издавачке комисије себи обезбедио изузетно висок хонорар за лош превод Нушићевог дела „Ожалошћена породица“.³⁰⁴ Кроз сатиричан и подсмешљив тон, читаоцима 22. броја из 1934. године, предочено је да је након свечаности приређене у част југословенског писца Бранислава Нушића, у просторије Руског дома пристигао погребни венац намењен и аутору и преводицу, а потписан од стране „ожалошћене емиграције“.³⁰⁵

Према речима И. Антанасијевић, руски емигрантски часопис *Бух!* који је излазио у Београду у периоду од 1930. до 1936. године, може се сматрати значајним сведочанством друштвеног расположења актуелног међу руским избеглицама међуратног периода. Са аспекта анализе културних политика, највећи значај часописа је у томе што су у њему рефлектовани ставови и културне тежње одређеног дела руске емиграције у Београду, а на

³⁰² Аноним. „Њ. В. Краљица Марија, Кнез Павле, Кнегиња Олга, Јелисавета и Марина, на освећењу Руског дома у Београду“, *Београдске општинске новине*, бр. 4, април 1933. с. 302-303; Аноним. „Њ. В. Краљица, Њ. Кр. Вис. Кнез Павле и Кнегиња Олга на освећењу Руског дома Цара Николе Другог“, *Правда*, 10.04.1933, с. 3; Аноним. „Освећење Руског дома Цара Николе II“, *Политика*, 10.04.1933, с.7.

³⁰³ И. Антанасијевић, „Русский дом на страницах белградского эмигрантского сатирического журнала 'Бух!'“, у: Станковић, Б. (гл. ур.), *Руска дијаспора и изучавање руског језика и руске културе у југословенском и иностраном окружењу*, Славистичко друштво Србије, Београд: 2012, с. 247-254.

³⁰⁴ Исто, стр. 252.

³⁰⁵ Исто.

његовим страницама преиспитиван је не само чин оснивања Руског дома, већ је довођена у питање и његова делатност, као и активности његовог руководећег кадра.³⁰⁶

До избијања Другог светског рата, Руски дом постао је главно стедиште руске културе и место за слободну актуелизацију руских културно-уметничких пракси. Посматрано из угла анализе културних политика руске емиграције, већина културних активности спровођених унутар зидова Руског дома, са изузетком Руско-српске гимназије, била је усмерена на омеђавање руске избегличке културе и покушај њеног очувања од инвазивних страних културних утицаја.

3.4. Културне политике самоорганизоване руске емиграције у Краљевини СХС/Југославији

Први покушаји да се обезбеди помоћ и организује свакодневни живот избегличких маса након завршетка свих таласа евакуација руског становништва, преузело је на себе неколико руских и међународних хуманитарних организација. Од самоорганизованих руских добротворних организација које су деловале на територији Краљевине СХС, поред *Руског друштва црвеног крста* (*Российское общество Красного Креста* – РОКК) обновљеног у Паризу 1921. године, а чија је мрежа представништава радила у чак 25 држава,³⁰⁷ били су *Представништво Северског савеза градова* основано у Београду 1920. године и њему конкурентска организација *Земгор*, чије је београдско одељење формирано четири године касније.

За разлику од Руског црвеног крста који се бавио искључиво питањима медицинско-санитарне помоћи руским избеглицама, друге две организације, паралелно са материјалним питањима, дубоко су залазиле и у духовну сферу, обликујући културни живот руске колоније у Краљевини СХС својом активном културно-просветном делатношћу.

³⁰⁶Исто, стр. 254.

³⁰⁷Руско друштво црвеног крста у Краљевини СХС/Југославији са опуномоћеним В. Н. Штрандманом на челу, првенствено се бавило пружањем медицинске помоћи руским избеглицама. У надлештву организације радило је неколико амбуланти, санаторијум, болница у Панчеву, Дом инвалида у Рисну и др. Детаљније о организацији види: *С. И. Голотик, С. С. Ипполитов, „Российское общество Красного Креста (1917 – 30-е гг.)“, The new historical bulletin, No. 2(4), 2021, доступно на: http://www.nivestnik.ru/2001_2/17.shtml, приступљено: 21.02.2025.*

3.4.1. Представништво Сверуског савеза градова у Краљевини СХС као промотер културне политике

Представништво Сверуског савеза градова постојало је у периоду између 1920. и 1941. године. Организација је годинама радила и активно деловала под руководством В. Д. Брјанског (Брянский),³⁰⁸ док је краћи период током свог боравка у Београду функцију секретара и руководиоца школског департмана обављао Александар Васиљевич Маклецов.³⁰⁹ Рад организације ослањао се на продужетак традиција наслеђених од предреволюционарних друштвених организација сличне намене и карактера. Разлика у односу на старе организације огледала се првенствено у томе што је са измештањем руског становништва из матичне средине, значајно промењен фокус и циљна група према којој је било усмерено њено првобитно деловање.³¹⁰

Историјат организације и њено културно деловање у Београду

Део *Главног Комитета Сверуског савеза градова*, који је после зимске евакуације руске војске и цивила из 1919/1920 године био стациониран у Цариграду/Константинопољу, добио је задатак да „преузме на себе бригу о просветној и културној помоћи руским избеглицима на Балкану“.³¹¹ Са тим у вези, јуна 1920. године у Краљевини СХС је формирано представништво организације на чијем се челу као главноопуномоћени нашао П. П. Јурењев, уз М. В. Челнокова и В. Д. Брјанског у функцији чланова Комитета.

Прве културно-просветне активности које је Представништво спровело у Београду биле су отварање библиотеке и Дечијег дома. Обе установе основане су током летњих месеци 1920. године, након чега је уследила пракса отварања те врсте установа и у другим градовима и унутрашњости Краљевине СХС. Дечији домови били су оснивани у свим местима где су руске колоније бројале више од 50-оро деце предшколског и школског узраста. У надлежност Представништва спадало је штампање уџбеника који су били дефицитарни у првим годинама руског егзила, спровођење курсева страног језика и обучавање руског становништва неким занатским вештинама. Уверење да је егзил привременог карактера и „све мисли усмеривши на домовину“, ³¹² Представништво је себи задао циљ да „окупи руску децу и подржи њихова знања“.³¹³

Концепт првобитно формираних дечијих домова подразумевао је установе у оквиру којих су се „обједињавале све потребе деце“, а групе за учење формиране су на

³⁰⁸ Аноним. „Представительство Всероссийского союза городов в Югославии. г. Белград. 1920–[1941]“, *Путеводитеи по российским архивам*, <http://guides.rusarchives.ru/node/8980>, приступљено: 12.09.2024.

³⁰⁹ Аноним. „Маклецов Александр Васиљевич“, <https://www.domrz.ru/encyclopedia/makletsov-aleksandr-vasilevich/>, приступљено: 21.12.2024.

³¹⁰ Детаљније о традицијама и праксама Земских и градских самоуправа види у Сабенникова, нав. дело.

³¹¹ Г. Брянский, *Отчетъ о деятельности Представительства Всероссийскаго Союза Городовъ въ Королевстве Сербовъ, Хорватовъ и Словенцевъ за 1924 годъ*, Русская Типографія, Белградъ: 1925, стр. 1.

³¹² Исто, 13.

³¹³ Исто, 2.

основу знања којима су полазници располагали. Тек су последице пораза руске армије на Криму увериле чланове Представништва да се суочавају са ситуацијом која захтева дугорочније решење, па је организација Дечјих домова подигнута на виши ниво. Установе су организоване према узрасту полазника и структурисане у три образовна нивоа. Ти нивои обухватали су вртићку групу која је примала децу узраста од 4-8 година, припремну школу у коју су примани ученици старости 8-10 година и гимназију за ученике старијег узраста.

Школа је, уз сагласност родитеља, у почетку радила по предратном програму руске реалне гимназије, а затим је њен програм усклађен са наставним планом српских реалки и са додатом групом националних предмета из југословенске историје, географије, језика и културе. Разлика у предметима између школа под покровитељством Представништва, у односу на руске школе чији су ученици наставу похађали по другим програмима, доводила је до потешкоћа приликом пребацивања ученика из једног система у други. Представништво је приметило да се проблеми јављају код питомаца кадетских корпуса и девојачких института при преласку у школе са реалним типом гимназијског програма учења, као и тешкоће приликом обрнутог ученичког трансфера. Према званичном годишњем извештају Представништва Сверуског савеза градова у Краљевини СХС за 1924. годину, на територији града Београда и Земунa, Представништво је имало две школе за ученике старијег узраста – *Београдску прогимназију* и *Земунско реално училиште*. Осим тога, *Савез градова* имао је под својом управом Дечије домове и друге школе на територији Краљевине СХС.³¹⁴

За вођење културно-просветне делатности организација се првобитно финансирала из касе Владе Југа Русије, а затим из донација британских добротворних организација упућиваних преко руског посланика у Краљевини СХС В. Н. Штрандмана. Када су ови извори пресушили, издржавање организације свело се на повремене дотације пристигле из различитих извора. Како би спречили укидање организације која се старала о образовању руске деце на територији Краљевине СХС, новоформирана Државна комисија за руске избеглице преузела је на себе њено месечно издржавање. Своте које су давале организацији биле су у висини од 50.000 до 200.000 динара, што је чинило половину укупног буџета којом је организација располагала до краја 1924. године. Средствима Државне комисије током 1921. обезбеђивана је и исхрана за полазнике Дечјих домова, а издвојена сума износила је 100 динара по детету на месечном нивоу. Осим тога, од 1921. Представништво је почело да добија редовну материјалну и нематеријалну подршку од Главног комитета Савеза градова смештеног у Паризу.

Ради боље координације и организације школског система, Представништво је формирало посебан Савет као орган у чијем су раду учествовали истакнути руски педагози настањени у Београду. Међу њима су били В. Н. Смољанинов (Смољаниновъ), Н. Н. Салтиков (Салтыковъ), А. Д. Билимович А. П. Доброклонски (Доброклонский), А. Л. Погодин, Г. Н. Пио-Уљски, С. М. Куљбакин (Кульбакинъ), И. М. Малињин (Малининъ), В. В. Хомицки (Хомицкий) и други. Комплетна организација рада школских установа под

³¹⁴Исто.

покровитељством Представништва, у финансијском, организационом и педагошком смислу спровођена је преко органа Савета.³¹⁵

Изолаторна образовна политика у Дечјим домовима и школама Савеза градова нарочито је била усмерена на развијање осећања руске националне припадности код руског подмалдк најмлађег узраста, како деца и млади не би „престали да буду Руси у српској школи“.³¹⁶ Управа је истицала да је „управо у том узрасту деци неопходна матерња школа, која у њиховим душама може зачети националну самосвест и осећања“.³¹⁷ Истичући чињеницу да руски емигранти неретко обитавају у врло неоповољним материјалним условима и да су родитељи некада принуђени да раде по неколико послова како би издржавали породицу, те да самим тим немају довољно времена да код деце подижу националну свест, Представништво је истицало потребу да руска припремна и основна школа преузму на себе улогу јачања националне припадности код мале деце. Како се веровало, на правилно постављеним основама, руска деца „када одрасту могу похађати и локалну школу с мањом опасношћу да ће изгубити своје националне особине“.³¹⁸

Поред уређења и вођења Дечијих домова и гимназија, школски систем Савеза градова преузео је на себе обавезу организовања групних предавања и за остала лица која су заинтересована да уче, али су формално прерасла школски узраст или не поседују предзнање за праћење редовне наставе у другим руским школама. За њих су организована посебна предавања и у два рока на годишњем нивоу спровођени испити из свих предмета. Оваквим приступом Представништво је приписивало себи кредит за заслуге што многи млади људи који би „остали неприлагођени за даљи живот“³¹⁹ услед губитка адекватног образовања и тиме „постали излишно бремене у будућем стваралачком раду који младом поколењу предстоји у Русији“, ³²⁰ кроз своје програме пружа могућност сустизања нивоа знања њихових редовно школованих вршњака и тиме ове младе људе спречава да у будућем животу постану „изгубљени за Русију“.³²¹

Бојазан од денационализације руске деце која одрастају у туђини, као и рад усмерен на корист будућој Русији, централни су концепти око којих је гравитирала културна политика промовисана од стране Представништва Савеза градова у Краљевини СХС. Културна политика изолационог карактера, нарочито усмерена на најмлађе узрасте, требала је да постави баријеру између руске деце и страних културних утицаја, како би се предупредила могућност да млади Руси изгубе осећај националне припадности и руског идентитета услед сталног контакта са страним језиком и културом.

Објашњавајући значај образовања руске деце и омладине у руским школама и важност да се избегне њихова денационализација, Представништво у свом извештају користи наратив којим потенцира терет који ће пасти на „одраслу и васпитану ван домовине“ омладину приликом „исправљања свега исквареног“ током владавине

³¹⁵ Исто, 3.

³¹⁶ Исто, 3.

³¹⁷ Исто, 7.

³¹⁸ Исто, 7.

³¹⁹ Исто, 12.

³²⁰ Исто, 12.

³²¹ Исто, 4.

„безумља“ актуелног совјетског режима. Како би се развиле компетенције за будућу „обнову свега разрушеног“ у домовини, неопходно је код младих генерација учврстити осећања националне припадности, а такав осећај најбоље се развија кроз образовни систем у коме ће се ближе упознавати и изучавати домовину, те на тај начин очувати нераскидиву везу са њом.³²²

Финансирањем руских школа при Савезу градова преко Државне комисије за руске избеглице, Краљевина СХС јавно је подржавала изолаторне културне политике које је школски савет Представништва промовисао. Једини захтев на коме је Министарство народне просвете Краљевине СХС инсистирало, било је укључивање у школски програм националне групе предмета, како би руска омладина при уписима на високошколске установе или потрази за послом у локалној средини могла бити конкурентна са домаћим становништвом.

Занимљиви су ставови којима се у годишњем извештају за 1924. годину описује улога укључивања локалних националних предмета у школски програм. Пролазак ученика кроз специфичан школски систем руског образовања у Краљевини СХС³²³ „има огромно и политичко значење за будућу Русију, јер деца која су прошла руску школу у Србији, (односно) школу која по програму обједињује и захтеве српске школе, прикључују се животу и идеалима српског народа и ту везу чувају не само током свог живота, већ је преносе и на своју децу. На такав начин, руска школа у Србији представља моћну карику која уједињује Србију, њене интересе, њену политику и идеале са будућом снажном и слободном Русијом. Ако би руска деца околностима била принуђена да имају само српску школу, они би брзо изгубили своју националност и самим тим постали би безначајни за будућу Русију, што би их спречило да постану амалгам³²⁴ општесловенског јединства“.³²⁵ У извештајима Савеза остало је забележено да је око 1/5 руске деце у Краљевини СХС до краја 1924. године похађала неку од образовних установа формирану при Представништву Савеза градова.

Осим образовних установа, Представништво Савеза градова активно је радило на оснивању и ширењу руских библиотека. Почетком 1925. године у Краљевини СХС радиле су укупно три библиотеке Савеза градова. Поред Београда, преостале две су биле смештене у Загребу и Новом Саду, а фонд је, од првобитних 40 наслова колико је имао средином 1920. године када је библиотека почела са радом, до краја 1924. године располагао са око 20.000 књига чија је вредност процењена на око 600.000 динара.

Чланарина за коришћење свих библиотека Савеза градова плаћала се на месечном нивоу. Временом је ова установа у Београду добила статус централне библиотеке, јер су се из ње издавале књиге и руским колонијама насељеним изван престонице. Током 1924. године регистровани број корисника износио је око 1.500 чаланова, а како је истакнуто у годишњем извештају Представништва, тај број био је у сталном порасту без обзира на оснивање Земгорове библиотеке која је за кориснике била потпуно бесплатна.³²⁶

³²² Исто, 13.

³²³ У оригиналном документу помиње се само Србија иако је Савез градова имао образовне установе у многим местима широм Краљевине СХС.

³²⁴ У оригиналном тексту пише „не могли бы явиться цементомъ укрепления общеславянского единения“.

³²⁵ Брянский, нав. дело, 13.

³²⁶ Исто, 14.

Београдску библиотеку Савеза градова на дневном нивоу посећивало је између 150 и 300 читалаца, који су могли, поред централног дела са читаоницом, да посећују и дечије или научно одељење. Представништво Савеза градова престало је се радом током 1941. године, у периоду када је већина емигрантских организација у Краљевини Југославији ликвидирана.

3.4.2. Земгор у Београду

Испоставе прашког Земгора, међу којима се налазила и она у Београду, формиране су из тежње да се организација приближи руском избегличком становништву и тиме олакша услове за добијање помоћи у оним срединама где је таква врста активности сматрана најпотребнијом. Локалне прилике највише су утицале на то када ће се и где отворити Земгорови пунктови. Београдски центар основан је услед тога што је Краљевина СХС обиловала избегличком масом која је живела у условима крајње беде и сиромаштва, док су у неким местима отворани Земгорови пунктови како би се избеглицима олакшао транзит из једне државе у другу.³²⁷ Београдски огранак званично је започео са радом априла 1924. под управом пуковника Ф. Е. Махина. Активни преговори да се у Београду отвори испостава прашког Земгора започели су још почетком исте или крајем претходне године, а посредничке улоге у овим преговорима имали су представници Министарства спољних послова Чехословачке Републике, као и југословенско посланство у Чехословачкој. После добијања званичног одобрења од стране владе Краљевине СХС, београдски огранак прашког Земгора и званично је започео са радом.³²⁸

Према Земгоровим извештајима, специфична структура руске колоније у Краљевини СХС, у највећој мери састављена од делова беле армије, на челу са главнокомандујућим генералом Врангелом, овај слој становништва ставила је у положај правно и материјално подређен „бившем свом руководству“ и појединим елементима који су показивали склоности ка експлоатацији „избегличких армијских маса“ на разне начине.³²⁹ Под агендом да није у питању политичка борба, већ демократске побуде Земгора да „створи атмосферу слободног контакта међу избеглицима“ и обезбеди им услове за самостално организовање сопствених живота, организација је посебан акценат ставила да се београдској избегличкој колонији омогући приступ библиотеци и читаоницама у којима би се поред „београдске монархистичке литературе“ могла наћи литература и периодика „свих усмерења“, а коју би читаоци могли несметано да користе према сопственим преференцијама.³³⁰

Овакве и сличне јавне констатације директна су последица политичке и идеолошке борбе унутар „Заграничне Русије“. Иза Земгорових извештаја и деловања стоји јасна намера да се у конзервативној београдској емигрантској средини промовишу есеровске и сродне идеолошке концепције. Присталице партије есера и других демократских политичких фракција придружених организацији Земгор, настојале су да ослабе моћ

³²⁷ *Очерк деятельности Объединения Российских Земских...*, стр. 59.

³²⁸ Исто, стр. 60-61.

³²⁹ Исто, стр. 61 и 186.

³³⁰ *Земгор в Праге 1921-1931*, стр. 128-130.

руских монархиста и војног руководства у Краљевини СХС, који су несумњиво спадали у ред најзаступљенијих фракција у овој држави, истовремено уживајући највећу подршку самог југословенског монарха и других званичних представника владајуће структуре.

У априлу 1924. године прашки Земгор отворио је свој огранак у Београду. Његов представник и оснивач, пуковних Фјодор Јевдокимович Махин упутио је званично писмо краљу Александру Првом Карађорђевићу са молбом да подржи отварање ове добротворне емигрантске организације. Циљ оснивања београдског Представништва само делом је имао хуманитарни карактер, у значајној мери своју делатност усмерио је на борбу против политичке инструментализације избегличких маса потчињених реакционарном руководству различитих конзервативних монархистичких кругова активних на територији Краљевине СХС. Почетна резервисаност руских емиграната ка Земгору објашњена је тиме да зависност коју одређени кругови руског становништва у Београду и другим крајевима Краљевине СХС имају према појединим војним и монархистичким организацијама и личностима, спречавала их је да се масовно обрате новој организацији за помоћ.

Како би, као демократска емигрантска организација успео да се промовише у таквој средини, Земгор је морао да „освоји поверење избегличке масе“ и да је увери да не постоји никаква потенцијална опасност од коришћења њихових услуга.³³¹ Нарочито су за рад Земгора у Београду били проблематични руски монархистички и војни кругови, који су у Краљевини СХС били изузетно високо позиционирани и располагали значајним ресурсима да мобилишу избегличко становништво за своје политичке и идеолошке циљеве. Са друге стране, влада Краљевине СХС дала је изразиту подршку отварању овакве добротворне организације на својој територији. Већ од самог почетка, организацији Земгор је из државног буџета за издржавање додељено 60.000 динара на месечном нивоу, а пружана је и свака друга врста подршке и помоћи.³³²

Већ у јесен прве године свог деловања у Краљевини СХС, београдски огранак *Уједињења часника руских самоуправних тела у Ч.С.Р. (Земгор)* апеловао је преко локалних и појединих емигрантских штампаних медија да државни и општински уреди, као и приватна предузећа, могу да користе услуге организације у потрази за кадровима из редова руског избегличког становништва различитих стручних спрема и вештина. Понуђени спектар пријављених лица у Земгоровом бироу обухватао је „р у с к е интелегентне, квалификоване и неквалификоване раднике и раднице разних струка“, а њихов ангажман преко земгоровог бироа спровођен је искључиво „у хуманитарне сврхе“ и подржан од стране органа државне управе Краљевине СХС.³³³ Земгорови огласи за потрагу потенцијалних послодаваца углавном могу да се похвале тиме да су водили рачуна о стандардима родно сензитивног језика.

Од наредне календарске године, одељење прашког Земгора у Београду уживало је велику подршку домаћих медија. Београдски лист *Време* почетком јула 1925. године извештавао је своје читаоце како су се сви већ уверили у „корисност и ваљаност“ ове добротворне организације. Београдској јавности Земгор је представљен као „идеално

³³¹ *Очерк деятельности Объединения Российских Земских...*, стр. 186.

³³² *Земгор в Праге*, стр. 29.

³³³ Аноним. „Тражња и понуда службе“, *Време*, 27.09.1924, с. 6; Аноним. „Биро Рада“, *Време*, 30.11.1924, с. 10.

руско удружење, које се не бави политиком већ активним и позитивним радом“, а део написа посвећен је хвалоспеву о „благотворном деловању тога савршенога механизма“ који „без ларме и вике“ потпуно бесплатно пружа избеглицама различите врсте помоћи. Аутор је јавно поздравио иницијативу „једне групе енергичних људи, ван ситне дневне политике“ да спроводи организовану акцију помоћи руским избеглицама без наметања „принудних политичких лозинки, и без штетнога губљења времена у отужним и јаловим дискусијама, нарицањима и бирократским излишностима“.

Текст срочен у складу са званичним извештајима прашког Земгора који су штампани у том периоду у чехословачкој престоници, подражавао је наратив да се организација експлицитно руководи девизом о заради која „непосредно припада раднику“, те да се зарађени новац не расипа на „разне сумњиве политичке циљеве“. Са културолошког аспекта интересантно је што аутор чланка поставља питање о томе који проценат руског становништва после шест година проведених у Краљевини уме правилно да говори српски језик. Мисија Земгора, у том контексту, представљена је и као прва иницијатива да се спроведу курсеви српског језика, историје и културе за избегличко становништво, чиме би се најшири кругови „не дилетантски, већ темељно“ упознали с посебностима земље домаћина.³³⁴

Своје услуге Земгор је рекламирао у емигрантској и локлавној периодици. Према подацима наведеним у листу *Ступени* (Степенице) из 1927. године, истицано је да представништво има сопствену канцеларију која руским избеглицама нуди пружање различитих видова правне и административне помоћи без икакве новчане накнаде. Преко Бироа рада Земгора понуђене су услуге посредовања у проналажењу послова, а такође и спровођени различити занатски курсеви и курсеви језика како би избегличко становништво постало конкурентно на тржишту рада. Избеглице су преко овог представништва могле да рачунају на бесплатну медицинску или правну помоћ и на добијање различитих уверења неопходних за решавање сопственог избегличког статуса.

Поред наведеног делокруга рада, Земгорово представништво у Београду значајну пажњу посветило је културном раду. Библиотека и читаоница Земгора биле су бесплатне за коришћење, а чак је понуђена могућност да се литература доставља и у градове у унутрашњости. Поред тога, београдско представништво имало је под својом надлежношћу неколико културно-уметничких секција, па су тако под покровитељством организације, а вероватно и добрим делом од њихових средстава, функционисале литерарна, музичко-вокална, драмска и шаховска секција, док је члановима секција јавно понуђен инструмент пианино (клавир) на бесплатно коришћење.³³⁵ Представништво прашког Земгора у Београду званично је постојало до средине 1928. године, када је овај огранак добио пуну самосталност. Непосредно пред одвајање београдског огранка од матичне организације, представништво Земгора у Краљевини СХС своје просторије имало је у улици Милоша Великог, бр. 45.³³⁶ Пре тога, као званична адреса за пријем странака и поште наведена је

³³⁴ Аноним. „Земгор у нашој режији“, *Време*, 07.07.1925, с. 3.

³³⁵ *Ступени*, Април, Издање Руской Студии Искусств, Београд: 1927, б./с.

³³⁶ На истој адреси налазила се и редакција друштвено-литерарног зборника *Ступени*, који је, осим руских сународника окупио и неколицину истакнутих домаћих аутора. Међу сарадницима листа налазили су се Густав Крклец, Радован Кошутих, Десанка Максимовић и др. У опису наведеном у априлском броју из 1927. који је изашао пре званичне промене назива државе Краљевина СХС у Краљевина Југославија, наведено је

ул. Теразије бр. 7, II степениште.³³⁷ Од 23. априла 1928. године организација је наставила са својим активностима под новим називом *Унија руских обласних и градских делатника у Југославији* (Объединение Российских земских и городских деятелей в Югославии).³³⁸

Актуелизација Земгорове културне политике у Београду

За разлику од експлицитне и јасно дефинисане антиасимилационе културне политике коју је пропагирао прашки Земгор, руководство његовог београдског одељења није у тој мери било против културне размене између локалног и избегличког становништва. Крајем новембра 1924. године Махин је у име *Савеза руских земских и градских јавних радника у Чехословачкој Републици* (у оригиналном документу стоји назив *Уједињење часника руских сеоско-варошких самоуправних тела у Чехо-Словачкој Републици*), Високој Влади Краљевине СХС упутио званично писмо са похвалама за „племениту и мудру политику“ коју води према братском руском народу у изгнанству.³³⁹ Како је нагласио, очекивања о топлотном гостопримству код „врлог и јуначког српског народа“ у стварности су вишеструко надмашена, али истовремено није пропустио да истакне како такав пријатељски однос није спречио одређене елементе да злоупотребе ситуацију и сво добротинство усмере за своје сопствене циљеве. Махин се у писму дотакао неколико, за руску емиграцију важних тема и понудио своје објешњење одређених појава и догађаја из руске историје и културе.

Према Земгоровом моделу већ опробаном у Чехословачкој Републици, Махин је изложио концепт најоптималнијег улагања државних средстава за пружање помоћи руским избеглицама. Под тим моделом подразумевало се да уместо директних појединачних исплата, новац буде преусмерен на обезбеђивање курсева којима би се што већи број избеглица оспособио да уђе на тржиште рада и у будућности био у стању да самостално обезбеди своје приходе. Идентично као у матичној прашкој организацији, београдски огранак поновио је агенду о потреби за доступном медицинском и лекарском негом, обезбеђивању јефтиних мензи и комуналних станова, као и потреби за улагањем средстава у школовање младих нараштаја на свим нивоима образовања. Као важан елемент помоћи, посебно је истакнут рад на развоју „славенске узајамности и солидарности“, који би се продубио и неговао код избегличког становништва тако што би се руски народ упознао са тековинама историје и културе државе која им је указала гостопримство.³⁴⁰

Имајући у виду да је потписник текста, као и његови најближи сарадници, заступао левосеровску позицију у политичко-идеолошком спектру,³⁴¹ понуђене интерпретације у

да часопис излази у издању Руског уметничког студија у Југославији (Русская Студия Искусств в Югославии [Sic.]). Види *Ступени*, Април, 1927.

³³⁷ Види Аноним. „Тражња и понуда службе“.

³³⁸ *Земгор в Праге 1921-1931*, стр. 128-130.

³³⁹ Текст Махиновог писма од 20.11.1924. у Ганин, *Свој међу туђима и туђ међу својима*, стр. 371-382.

³⁴⁰ Исто.

³⁴¹ Лево крило партије есера у емиграцији, коме су припадали прашки руски емигранти Махин, В. Лебедев и Марк Слоњим не треба мешати са Партијом левих есера која је на територији Русије званично постојала у периоду од 1917-1922. Постоји податак да је на суђењу есерима Махин у одсуству осуђен заједно са још

овој депеши потпуно су се придржавале званичних партијских ставова. Као узрок пада старог режима истакнута је природна потреба преласка са апсолутизма на демократско државно уређење, чији су процеси захватили готово целу Европу. Узрок револуције, по Махиновом мишљењу, био је тај што се руска аристократија оглушила о све „поуке револуционарних покрета“. Према већ укореењеним традицијама и инерцији, народне масе држане су ван политичке арене, а њихов глас гушен је са циљем да се одржи статус привилегованих слојева становништва. Повлашћени слојеви руског друштва настојали су да се културно приближе напреднијим центрима Западне Европе, а њихов спољни сјај „сакрио је од света јадни живот народних маса“, што је додатно утицало на социјални раскол. Вековни јаз између малобројне властеле и већинског становништва могао је бити нивелисан темељним социјалним и политичким реформама, да је код државних управитеља било „правог схватања државних интереса“ и „довољно културе“. Ово је довело до тога да самодржац и племићко-велепоседнички сталеж „тврдоглавим чувањем“ увелико застарелих политичких форми, одведе државу право у револуционарну катастрофу.³⁴²

Иако је веровао у нужност руске револуције, Махин је изразио став да је она превазишла оквире нужних реформи и „прешла границе историјски потребнога“. Бољшевичку власт оптужио је за искоришћавање унутрашње руске друштвене кризе у циљу ширења светске револуције. Према агенди бољшевика, из таквог експеримента Русија као држава не би имала никакве користи, већ само штету. Бољшевички експеримент Русију је подразумевао као „жеравицу“ из које би се распламсала светска револуција, али која би на крају њу претворила у прах и пепео. Народне масе су за комунистичке лидере постале „слепо оруђе“ које им је помогло да се учврсте на својим позицијама. Као противтежа бољшевицима стајале су снаге рестаурације монархије, оваплоћене у личностима Деникина, Колчака и Врангела. Ове снаге подједнако су сматране погубним за руско друштво као и њихови бољшевички антиподи.³⁴³

Окршај са руском реакцијом огледао се и кроз Махинов апел у име демократски настројеног дела „избегличке масе“ да Висока Влада Краљевине СХС овој групи додели статус „једнакоправан с онима, који су себе до сада издавали за једине репрезентанте Русије и својатали монополно право на патриотизам“. Под изговором да код емиграната демократских уверења преовладава бојазан како братски југословенски народ може развити мишљење да „руски народ није дорастао до демократског устава“, те да су једини преостали опциони државотворни елементи „или преживели апсолутизам или нечувена и одвратна диктатура реакционарног у својој суштини бољшевизма“, изражена је мисао да руска демократска удружења и организације треба да „ужива(ју) пажњу баш онакву, као до сада врангеловска и слична њима друштва“. Са тим у вези, и решење руског питања

неколицином чланова регуларне Партије социјалиста-револуционара, што указује да његова левоесеровска позиција у емиграцији нема додирних тачака са претходно постојећом партијом. Детаљније о раду Партије левих есера (ПЕР) види: M. Melancon, „Left socialist revolutionaries“, in: J. R. Miller (ed.), *Encyclopedia of Russian history*, Thomson – Gale, e-book, ISBN 0-02-865907-4 (set), pp. 838-840.

³⁴² Махиново писмо од 20.11.1924.

³⁴³ Исто.

представљало би ослобађање руских емиграната од деловања „врангеловских органа“, као и независност од „загрижено-страначарских присташа апсолутистичког режима“.³⁴⁴

Као искусни и награђивани официр, Махин није пропустио прилику да истакне своје виђење неуспеха руског ратовања. Он је главним разлогом руских војних неуспеха у Првом светском рату сматрао „слаби развитак индустрије“ који је довео до несташице техничких средстава од чијих је последица страдала руска армија. Уместо развитка технике, тактика ратовања сведена је на „бацање руских маса у борбу“. Осим тога, дефицит намирница и велике економске неприлике које тадашња влада није била способна да санира, уз мукотрпна и дуготрајна ратна дејства, додатно су појачали незадовољство свих слојева становништва.³⁴⁵

Поред јасно изнетих политичко-идеолошких позиција самог Махина и организације прашког Земгора, у чије име је Краљевској Влади њен београдски промотер упутио допис, ово писмо представља значајан извор за добијање података о културној политици коју је ова руска емигрантска организација из Прага спроводила у Београду. Са културолошког аспекта интересанто је да је Махин у допису јасно дефинисао задатак намењен руској интелигенцији у избеглиштву, као и предлог решења „руског питања“. Осим тога, ово писмо представља почетак окршаја демократских елемената руске емиграције са претежно монархистички настројеном руском популацијом насељеном у Краљевини СХС.

Махин је као „најгоре непријатеље сваког демократизма“ у Краљевини СХС издвојио званичне заступнике руских избеглица. Њихов ауторитет одражавао се на квалитет живота хиљада људи које су се, подлегнувши притиску „грубе реакције“, удаљиле од друштвеног и јавног рада. Он је указао да су за званичне заступнике руске колоније у Краљевини СХС, либерализам и демократизам изједначавани са „најтежим злочинима“, а још гори утицај цариста одразио се на студентску омладину. Руска високошколска омладина је „или сасма изгубила свој образ или пала у неку апатију или пак се повела за најгорима царистима“. Са тим у вези, Махин је изразио забринутост да услед таквог стања које влада међу руском „тероризираним од цариста“ омладином у Краљевини СХС, када наступи време повратка у ослобођену Русију, мало ко од њих ће бити припремљен за активан живот и корисну јавну или друштвену делатност у њој.³⁴⁶

За чланове прашког Земгора и његове следбенике, једино пут демократије могао би да омогући руској држави да крене стазом „истинског прогреса“. Зато је задатак руске интелигенције је да се искрено „одушеви“ демократијом и из те позиције активно делује на пољу „стварања нове Русије“. Предност живота у иностранству лежи у томе да су се многе избеглице, неке и по први пут, сусреле са концептом демократије и имале прилике да „упознају демократичне установе савремених модерних држава“. Уколико су успели да избегну „затрованост сталешком охолошћу“, ови слојеви руског становништва у избеглиштву погодни су да се прикључе демократским снагама. „Словенска демократија“ као концепт, руским избеглицама могао је да послужи као најбољи пример. Базиран на оваквим основама, реципроцитет између руског и осталих јужнословенских и

³⁴⁴ Исто.

³⁴⁵ Исто.

³⁴⁶ Исто.

западнословенских народа у будућности би требало да ослика везу „реалних интереса и идеалних побуда“.³⁴⁷

Циркуларно писмо које је приликом отварања београдског одељења Земгора Махин упутио уредништвима свих значајних локалних новина са молбом да пружи подршку новој руској демократској организацији, апеловало је да реакционарни елементи „старе руске аристократије и бирократије“ не бирају средства да спрече рад Земгора у својој околини. Махин је истакао да хуманитарној мисији Земгора и руској демократији у Београду прети нарочита опасност услед тога што руска реакција, интегрисана у локалну државну инфраструктуру, активно се служећи „клеветом и денунцијацијама“, не преза од тога да „израбљује у своје ниске сврхе државне уреде краљевине“.³⁴⁸

Одмах по доласку у Београд, Махин је у локалним штампаним медијима почео активно да промовише рад прашке организације Земгор, као и културне и просветне акције спроведене од стране припадника и симпатизера партије есера за добробит руских избеглица. У интервјуу који је Махин обавио са новинаром *Времена* средином јула 1924. године, београдској јавности овај руски емигрант представљен је као биши официр руске војске који гаји велике симпатије пред „слободоумним демократизмом и великим херојским традицијама ослобођења“ који су у српском народном духу истакнути изнад свих осталих премиса.³⁴⁹ Величајући монархију Краљевине СХС, која је по својој суштини „уставна и демократска“, Махин је инсистирао да домаћа јавност мора бити упозната са тиме каква је врста руских монархиста настањена у њиховој држави.

Себичне тежње ове групације фокусиране су једино на покушаје да поврате привилегије племићког сталежа коме су припадали у предреволюционарној Русији. Уместо жеље да промовишу акције корисне за народ и концепт Словенства, у покушајима рестаурације руског апсолутизма читавају се искључиво уски сталешки интереси. Како је Махин истакао, руски царисти у емиграцији „ништа нису учинили за културу и просвету међу овдашњим Русима“, већ су само представљали расадник мржње и према бољшевицима и према осталим неистомишљеницима.³⁵⁰

С културолошког аспекта интересантно је то што Махин у овом интервјуу, иако званични представник прашког Земгора, своју матичну добротворну организацију није поменуо ни једним словом. Уместо тога, „народни просветитељ и народни командант“ Махин величао је партију есера, наглашавајући њена достигнућа у Русији и њен будући потенцијал који ће доћи после свргавања бољшевика са власти. Оваквим ставовима Махин је само потврдио тезу да је Земгор као организација представљао продужену руку за промоцију политике партије есера у избеглиштву. За разлику од руских цариста, рад есера у емиграцији био је окренут организовању руског избегличког живота, подизању стања њихове материјалне и духовне културе и припреми становништва „за оно блиско време када ће Русији требати свесна интелигенција која води свој народ“.³⁵¹ Њихова главна идеја

³⁴⁷ Исто.

³⁴⁸ Махин, Ф. „Циркуларно писмо Представништва Земгора у Краљевини СХС уредницима новина о раду Земгора [Београд, 1924]“, у: *Москва-Србија...*, с. 661-663.

³⁴⁹ Аноним. „Културни и просветни рад есера“, *Време*, 12.07.1924. с. 4.

³⁵⁰ Исто.

³⁵¹ Исто.

била је да буђењем народне свести кроз образовање и културу може да дође до рушења „грубе силе болшевизма“ и победе руске демократије.

Рад београдског Земгора на културном зближавању руског и југословенских народа

Већ прве године од почетка Махиновог званичног боравка у Краљевини СХС, приметно је његово деловање у београдском културном и јавном простору и интензивирано његово присуство у домаћим медијима. Махин је, поред отворених наступа усмерених против руских монархиста и војног руководства, потенцирао културно-образовну и хуманитарну делатност партије есера која је показала јавне претензије да у будућој, ослобођеној Русији, постане лидер у политичком устројству постболшевичке државе.

У складу са званичним културним политикама прашког Земгора, београдски огранак спровео је низ активности за културно приближавање руских избеглица локалној историји и култури државе домаћина. Једну од таквих акција представљала је културно-уметничка манифестација уприличена поводом годишњице од оснивања Краљевине СХС. На дан уједињења југословенских народа, 1. децембра 1924. године организована је свечаност која је у просторијама Земгора окупила руску омладину и неколико истакнутих Београђана. У оквиру програма професор Агапов присутнима се представио садржајним рефератом посвећеним уједињењу Јужних Словена, истовремено изражавајући „тврду веру у сјајну будућност“ југословенске краљевине.³⁵² У уметничком делу програма учествовали су Иванов, Сисојева, Мошковски и Лебедински. Уметнички програм испуњен је читањем ауторске поезије, прозним текстовима, музичким нумерама, а финализиран клавирским реситалом госпође Винавер. Тог дана је Махин у име Земгора упутио министру спољних послова др М. Нинчићу депешу у којој је изразио радост поводом уједињења југословенских народа. Како је у писму истакнуто, овакав чин народног уједињења представља „почетак нове историје човечанства, у којој ће слободно Словенство у свем своме сјају показати свету свој благо(р)одни геније“.³⁵³

Пуковник Фјодор Махин и лица окупљена под окриљем београдског огранка прашке организације Земгор, промовисали су политику културне интеграције потенцирајући концепт *Словенства* који би био обједињујући за све групе словенских народа. Према Махиновим речима, Словенство је у глобалу „успело да заведе режим слободе и уставности“, а идеал партије есера, макар групе којој је припадао Фјодор Левдокимович, представља „слободно и демократско Словенство од Тихога Океана до плаве Адрије“.³⁵⁴ Како је београдској читалачкој публици објаснио Илија Алко, један од чланова ревизионе комисије Земгора приликом своје посете Београду, од свих руских социјалиста једино партија есера, па преко ње и прашки Земгор, могу да се похвале тиме да промовишу нову свесловенску идеологију. Он је истакао да се приступ есера у контексту словенске идеје значајно разликује од маркистичког, али и од царистичког. За разлику од марксиста, есери имају јасну визију о „демократском новом Словенству“. Такво Словенство „није империјалистичко“, јер демократско Словенство у поимању

³⁵² Аноним. „Дан уједињења у Земгору“, *Политика*, 02.12.1924. с. 6.

³⁵³ Аноним. „Руска прослава нашег уједињења“, *Време*, 02.12.1924. б.с.

³⁵⁴ Аноним. „Културни и просветни рад есера“.

припадника партије есера промовише „плодно развијање свих словенских народа без потчињавања слабијега јачему“.³⁵⁵

Крајем децембра 1925. године, у великој сали Народног Универзитета уредник левоесеровског листа *Воля России* Владимир Лебедев, иначе блиски сарадник Фјодора Махина још из доба Руског грађанског рата, одржао је предавање на тему Русије и Словенства. На скупу је уводну реч имао Радован Кошутић информишући домаћу јавност о војним и политичким успесима Лебедева почевши од времена када је као младић узео учешће у Руско-јапанском рату, па све до његовог избора за министра из доба руске револуције. Будући да Лебедев није говорио српски језик, текст предавања окупљенима је прочитао проф. Јелач.³⁵⁶ Двочасовно предавање између осталог дотакло је тему словенства из различитих аспеката, а новинар *Времена* је забележио и то да су у појединим тренуцима, у зависности од става предавача, људи из публике напуштали салу, демонстративно лупали вратима и чак се на галерији међусобно физички сукобљавали.

У вези Словенства, Лебедев је јасно изразио став да царски режим није био подједнако благонаклон према свим словенским народима, што се нарочито односило на Пољаке, Хрвате и Чехословаци. Говорник је доказивао јавности да су „бели генерали“ потајно сарађивали са Немцима и радили уз њихову „прећутну припомоћ“. Према његовој интерпретацији, двоструко лажна легенда о панславизму владала је у раздобљу царизма. Са једне стране „царизам сам по себи није био за праву слободу Словена и њихово самоопредељење“, већ су ове групе народа сматране оруђем за спровођење сопствених политика. Са друге стране, европски лидери „надували су идеју панславизма да би њиме кочили и ометали развој Русије као и ослобођење Словена“. Словене су у тим наративима представљали као „навалице“ и као „руске агенте“, а сопствене народе застрашивали Русијом и руском реакцијом. Поред тога, Лебедев се изразито критички изразио против марксистичких идеолога Маркса и Енгелса, за које је сматрао да су били склони кочењу процеса ослобођења словенских народа због бојазни да би се таквим чином могао „завадити западни пролетаријат“. На крају излагања изнет је и један политички коментар. Предавач је скуп закључио вером у то да је „бољшевизам појава пролазна“ и да будућност Русије представља демократско државно устројство на челу са партијом есера којој и сам припада.³⁵⁷

О првим корацима београдског одељења прашког Земгора, руску читалачку публику у Прагу известио је Л. Росељ (Россел) у свом тексту објављеном у левоесеровском часопису *Воля России* поводом обележавања петогодишњице рада организације. Како је аутор истакао, неопходност да се у Краљевини СХС отвори истурено одељење ове званично аполитичне али латентно есеровске организације, појачана је резултатима теренског истраживања које је испред Комитета Земгора спровео пуковник Ф. Махин. Његов рапорт инсистирао је на томе да се положај руских избеглица у овој држави своди на пуко робовање руским генералима и врангеловском руководству, са чиме је савршено добро упозната југословенска државна елита. Концепт демократије међу руским емигрантима потпуно је запостављен или изједначен са илегалним радњама, док је „исконска љубав Срба према Русима уопште оскрнављена деловањем и понашањем

³⁵⁵ Аноним. „Тешински договор и његов значај“, *Време*, 22.02.1925. с. 4.

³⁵⁶ Највероватније је реч о А. Јелачићу.

³⁵⁷ Аноним. „Русија и Словенство. Предавање г. Лебедева“, *Време*, 23.12.1925, с. 5.

представника старе Русије“ који су у нову средину са собом донели све „старорежимске безобразлуке“.³⁵⁸

У моменту када је у Београду прашки Земгор тек почео са радом, организација ка себи није привукла већу пажњу избегличког становништва. Та појава објашњена је страхом који је преовладавао међу руским становништвом од ступања у разговор са непознатим лицима. Овај јаз премошћен је „упорним, аполитичним, несебичним радом чланова Земгора“ и активном кампањом против руског војног руководства.³⁵⁹ У тренутку објављивања овог текста, Земгор је на територији Краљевине СХС радио пуне две године, а како је аутор објаснио, за то време унутар избегличке колоније десиле су се круцијалне промене. Под утицајем Земгора избегличка маса почела је да разуме то да „генерали нису ни цареви ни богови и да је непотребно бојати их се“, због чега су руске избеглице постале осамостаљене од утицаја својих вођа, али је уместо тога, прашка организација на себе навукла бес руских „црностотинаша“ настањених у Краљевини СХС.³⁶⁰

Интересантно је што је аутор написа иницијативу за оснивање београдског одељења приписао главном уреднику листа у коме је текст објављен, Владимиру И. Лебедеву.³⁶¹ У званичним Земгоровим извештајима из 1925. и 1931. име ове особе уопште се не помиње, не само у оквиру београдског одељења, већ ни на једној функцији унутар саме организације или установа које су формиране под њеним покровитељством.³⁶² Још је интересантније то што је аутор, иако га за писање овог текста није експлицитно користио као извор, био упознат са првим од ова два извештаја, и чак дао кратак коментар о томе како је емигрантска штампа у свим центрима руског расејања намерно пропустила да своје читаоце упозна са обимним садржајем документа и ближе их упути у достигнућа која је организација прашког Земгора постигла током првих пет година свог постојања.³⁶³

Бивши секретар београдског одељења Земгора М. Агапов био је још један од руских емиграната који су оставили сведочанство о улози В. И. Лебедева у раду београдског огранка прашког Земгора. Премда аутор наглашава да Лебедев „није био ни у каквом званичном односу“ са београдским одељењем све до 1923. године, он је посредно остваривао велики утицај на његов рад.³⁶⁴ У београдској штампи име Лебедева почело је да се појављује средином 1924. године. Један новински напис из листа *Време* помиње га као једног од учесника заједничке вечере организоване у познатом београдском ресторану

³⁵⁸ Л. Россел, „К пятилетию Пражского Земгора“, *Воля России*, но. 3, 1926, с.144-171, стр. 169.

³⁵⁹ Исто.

³⁶⁰ Исто.

³⁶¹ Иако је годинама живео у Прагу, В. И. Лебедев био је чест гост у Београду. О његовим активностима редовно је извештавала београдска штампа и може се сматрати једним од значајнијих креатора југословенског јавног мњења о појединим руским и совјетским питањима. Детаљније види у А. Ђорђевић, „Улога руских емиграната у креирању југословенског јавног мњења о животу у Совјетском Савезу током 1929. и 1930. године“, *Токови историје*, бр.1, 2024, с. 37-62.

³⁶² Упореди изворе: Россел, нав. дело; *Очерк деятельности Объединения Российских Земских и Городских деятелей в Чехословацкой Республике 'Земгор' и Земгор в Праге 1921-1931*.

³⁶³ Россел, нав. дело, стр. 171.

³⁶⁴ Ова изјава се треба узети са опрезом јер београдски огранак прашког Земгора није постојао до априла 1924. године. У том контексту, Лебедев са њиме није ни могао имати никакве везе све до овог датума, а будући да се његово име не помиње у званичним Земгоровим извештајима, може се претпоставити да је везе са организацијом могао остваривати једино преко приватних контаката које је имао са Земгоровим будућим председником и њему блиским круговима.

Клерици, где је вече провео у друштву Фјодора Махина, Косте Тодорова и још неколицине бугарских емиграната и српских интелектуалаца.³⁶⁵ Том приликом вођена је прича о темама актуелним у Бугарској и Цанковљевом покушају да доведе у опасност живот К. Тодорова. Лебедев је евоцирао успомене на „старамајку руске револуције“ Брешко-Брешковску, зверства адмирала Колчака и наводио многе друге интригантне детаље из периода ратова и руске револуције, док је пуковник Махин друштво забављао анегдотама из совјетске свакодневице. Како се председник београдског одељења Земгора свега недељу дана пре овог окупљања нашао у центру једне интерне емигрантске афере када је приликом званичног претреса Махиновог стана нестала одређена документација, у разговору је поменут и „крадљивац“ спорних докумената, полицијски агент Тарасијевич. У новинском напису Тарасијевич је заједно са другим руским царистима, извргнут осуди и доведен је у питање чин његовог повратка у полицију. Учесници овог неформалног скупа изнели су став да се таквм актом озбиљно угрожава и рад партије есера и сваки други покушај промовисања руске демократије на територији Краљевине СХС.³⁶⁶

Према сведочанству Агапова које је настало много година касније, састав београдског огранка организације чиниле су групе „правих“ и групе „тобожњих“ есера. Он је Лебедева окарактерисао као „никаког партијца“ и особу којој је недостајало „знање материје и стрпљивост“ да би се снашао у теоријско-догматским или конкретним партијским питањима. Уместо тога, представио га је као личност изузетне харизме и велики узор оснивачу београдског одељења Земгора Фјодору Махину.³⁶⁷

Самостална делатност београдског Земгора

Београдско одељење Земгора издејствовало је своју самосталност од прашке организације 1928. године. То је највероватније проузроковано гашењем фонда „Руске акције“ кроз који је чехословачка влада потпомагала руске емигрантске организације на својој територији. У то време, београдско одељење још увек је добијало апанажу из државне касе Краљевине СХС, тако да му је било у интересу да самостално води сопствене послове. Београдском огранку је одвајање могло ићи у прилог јер би на тај начин располагало целокупним новчаним следовањем, без да део средстава шаље у заједничку касу матичне организације. Према сведочењу Агапова, једног од београдских сарадника организације, после одвајања београдског одељења дешавало се „да је из месечне субвенције (Београдског – А.Ћ.) Земгора готово половина одлазила у џепове В. Лебедева, Ф. Махина и С. Верешчака“.³⁶⁸ Осим тога, Агапов се сећао да је после одређених „услуга“ које је Махин обављао за Министарство спољних послова и неке угледне политичке и јавне личности Краљевине СХС, компензација долазила у виду увећаних новчаних субвенција које су пристизале у касу београдског одељења Земгора.³⁶⁹

³⁶⁵ Аноним. „Мирни свет“, *Време*, 17.08.1924, 6./с.

³⁶⁶ Исто.

³⁶⁷ М. Агапов, „Успомене М. Агапова о раду југословенског огранка Земгора“, *Москва – Београд...*, с. 663-687, стр. 666.

³⁶⁸ Исто, стр. 677.

³⁶⁹ Исто, стр. 681.

После осамостаљивања, београдска организација добила је назив *Удружење одборника руских обласних и градских самоуправа у Југославији*. Како је извештавано у београдској штампи, током тридесете године просторије Земгора налазиле су се на адреси Београдска бр. 35. Рад организације био је усмерен на пружање различитих видова помоћи руским емигрантима са циљем „одржања њиховог културно-моралног нивоа“. Те године београдске *Општинске новине* писале су да удружење предводи „вредни и у престоници необично омиљени“ пуковник Фјодор Јевдокимович Махин.³⁷⁰ При организацији је радио и новоформирани *Институт за проучавање Русије и Југославије*, настао са задатком да „учвршћује културне везе Руса са Југословенима“.³⁷¹ Библиотеке овог института и Земгора заједно су располагале фондом од око 15.500 публикација. Београдски Земгор од свог оснивања почео је да објављује и своје периодично издање *Руски архив* на српском језику. Публикација конципирана у форми „дебелих“ руских часописа излазила је у двомесечним размацима. Као издавач часописа наведено је *Научно одељење Земгора*, које релевантни истраживач руске емиграције у Србији Остоја Ђурић сматра другим називом за горе поменути Институт.³⁷² Поред издавања часописа *Руски архив*, најављено је и скоро објављивање серије зборника радова на руском језику под називом „Југославија“, чији ће задатак бити „упознавање Руса са културним и уметничким вредностима Југославије“.³⁷³

Часопис Руски архив

Часопис за политику, културу и привреду Русије *Руски архив* почео је да излази у Београду 1928. године. Лист на српско-хрватском језику штампан је у штампарији Мирка Ерлевајна, а адреса уредништва смештена на адреси Краља Петра бр. 79. У уводном чланку првог броја *Уређивачки Одбор* је на три штампане стране читаоцима дао образложење својих циљева у креирању овакве врсте часописа, настојећи да понуди одговор зашто је потребно да се руски емигранти обрате домаћој читалачкој публици преко специфичног гласила, а не путем локалне штампе. Како је објашњено у уводном чланку, једну деценију после бољшевичког преврата, Русија и „руско питање“ остали су енигма за ширу јавност. Иако се готово целокупна инострана јавност из разних побуда бавила политичким аспектом „руског питања“, актуелна ситуација остала је таква да „ни садашња влада Русије, ни режим који је она увела“ нису били заинтересовани да страном јавном мњењу отворе простор за објективно сагледавање „саме Русије“ и процеса који се у њој одвијају. У таквим околностима, однос јавног мњења према совјетском владајућем режиму варирао је од симпатисања са њим, до врло негативних ставова усмерених на рад актуелне владе. Важан удео у креирању јавног мњења у иностранству имали су руски емигранти који су перципирани „као нека врста експерата у пословима Русије“.

Према званичном ставу уредничког тима, идентификација Русије са бољшевичким режимом у иностраном јавном мњењу, било у позитивном, било у негативном контексту, довела је до тога да се скрене са „правог пута ка познавању Русије“. Тако је политички аспект „руског питања“ довео до тога да Русија *per se* остане потпуно ван фокуса пажње

³⁷⁰ Пограшно наведени Махинови иницијали у Захаров, „Живот девет хиљада Руса у Београду“, стр. 82.

³⁷¹ Захаров, нав. дело.

³⁷² Ђурић, нав. дело, стр. 32.

³⁷³ Захаров, нав. дело.

иностране јавности. Како би се Југословенима боље приближило шта појам Русије подразумева, уредништво се потрудило да у уводном чланку изнесе основне њене одлике. Тако је домаћа читалачка публика добила информацију да се територија ове државе простире на једној шестини целокупне светске копнене површине и да „огроман резервоар племена и народа“ сачињених од преко 160 етничких група, представља јединствену целину која броји око 140 милиона њених житеља.

Аутори уводног чланка настојали су да увере домаће читаоце да политички режими који су се кроз историју смењивали на овој територији нису били заслужни за развој *генија руског народа*, нити су имали утицаја на стваралачки и културни потенцијал народа Русије. На овај развој утицали су други фактори, а они су у највећој мери били везани за сложене историјске процесе, као и специфичне географске и економске чиниоце који су на њих утицали. *Геније руског народа* тренутно скривен иза „бољшевичке фасаде“, некада је био замагљен „царском фасадом“, која је подједнако застрашивала Европу као и ова данашња. У том контексту, „часни“ задатак уредничког тима, као и сваког „Руса у иностранству“ лежао је у томе да покаже и прикаже посебности „праве Русије“. Кроз такво деловање, његов задатак је био да страног читаоца приволи да најпре разуме Русију, а потом је и заволи.³⁷⁴ Како је закључила М. Циндори-Шинковић, мисија *Руског архива* била је да „у колективну читалачку свест утка имаголошку представу о Русији“ и прикаже силуете „руске душе и руског генија“, чија је слика, углавном захваљујући руским емигрантима, почела да се образује пред послератном Европом.³⁷⁵

Културна политика промовисана од стране уредништва подразумевала је потребу за одређеним степеном интегрисања у југословенски културни и јавни простор. Како се види из 4. броја, објављеног као другог по реду у 1929. години, позитивна кампања у промоцији листа довела је до тога да се одлуком југословенског министра просвете, донетом под бројем 4164 од 12. фебруара 1929. године, одобри набавка часописа „за све школске и наставничке књижнице“. Још већим постигнућем београдског Земгора у процесу културне интеграције може се сматрати наредба министра вера Краљевине СХС изречена под бројем 17049³⁷⁶ од 14. децембра 1928. у којој се инсистирало на томе да сва одељења која раде при овом министарству буду у обавези да издају препоруку школама под својом управом да користе часопис *Руски архив* у едукативне сврхе. Како је цитирано на другој страни овог београдског емигрантског листа, оваква наредба издата је са циљем „како би се ђаци по школама што више упознали са братском Русијом, те тиме дошло до темељите љубави нашег народа према Русији“.³⁷⁷ У заглављу овог броја наводи се да је часопис објављен у издању Научног одељења „Земгора“ у Краљевини СХС под уредништвом проф. Павла Стевановића.

Часопис *Руски архив* нарочито је био заинтересован за промовисање *Словенства* и неопходности да словенски народи успоставе сарадњу међу собом. Читав један сегмент уводног чланка првог броја посвећен је концепту *Словенства* и нуди објашњење шта оно

³⁷⁴ Уређивачки Одбор, „Наши циљеви“, *Руски архив*, бр. 1, 1928.

³⁷⁵ М. Циндори-Шинковић, „Компаративни преглед часописа *Руски архив*, *Нова Европа* и *Књижевни север*“, у: *Часопис Руски архив и култура руске емиграције у Краљевини СХС/Југославији*, Матовић В. и Барић С. (ур.), Институт за књижевност и уметност, Београд: 2015, с. 69-77.

³⁷⁶ После 1934. године у заглављу неких бројева стоји да је наредба објављена под редним бројем 17040.

³⁷⁷ *Руски архив*, бр. 4. 1929, с. 2.

за његов уређивачки тим значи. Будући да часопис заступа емигрантску друштвену струју која подржава демократске идеале, и у том тренутку чврсто верује да се Русија „мора претворити у велику демократију“, часопис је нарочиту пажњу посветио различитим питањима која ће се у будућности тицати међусобних односа и сарадње преуређене руске државе и Јужних Словена.

Будући да је београдски емигрантски часопис *Руски архив* настао у јеку промоције концепта „интегралног југословенства“ у Краљевини СХС и када су многе политичке и друштвене струје подривале изнутра сâм уједињујући принцип, званичан став уредништва потенцирао је „стварно уједињење свију Јужних Словена“ и девизу да Балкан треба да припада искључиво балканским народима, без стварања било каквих „утицајних зона“. Тим поводом евоцирана је успомена на „снове пренете низом покољења“ до 1917. године, када је руска држава званично почела да промовише право на *самоодређење* угњетаваних словенских народа и за које је успела да обезбеди подршку америчког председника В. Вилсона (Wilson). Тако је руска демократија, у то време предвођена *Привременом владом*, „засновала чврсту базу плодног сарађивања Русије са словенским народима и посебице са Јужним Словенима“. Са циљем да се ова сарадња још више учврсти „не само на осећањима узајамне љубави“, већ и на истинском „међусобном познавању“, уредништво часописа успоставило је сарадњу са релевантним руским стручњацима и јасно изразило тежњу ка „најпотпунијој беспристрасности и максималној објективности“.³⁷⁸

У духу истицања важности успостављања веза међу словенским народима, двоброј X-XI *Руског архива* из 1930. године, у уводном делу, објавио је текст „Рођење словенске идеје у руском друштву“.³⁷⁹ Ово је први пут од оснивања часописа да се појавио текст В. Лебедева. Текст је настао као рефлексија на чланак М. Прелога који је посвећен руско-југословенским односима и објављен у истом часопису неколико месеци раније. Лебедев хвали Прелога да његов чланак није написан у „тону сладуњаваог словенофилства и сталног усхићења пред словенском политиком старе, званичне Русије“, већ се базира на методи истраживања старих извора и реалних веза међу словенским народима, неvezано од званичне политике влада „које су отишле у прошлост“. Према мишљењу Лебедева, метод којим се користи М. Прелог погодан је не само за разумевање прошлости и садашњости, већ дозвољава и да се предвиди будућност.³⁸⁰ Лебедев је истакао да је на снази „разочарење и опадање вере у стабилност симпатија између Русије и словенских народа“ проузрокована тиме што је „бесконачан број грехова старог руског режима“ према словенским народима и словенском питању постао очигледан широј јавности захваљујући отварању императорских архива након свргавања царске власти у Русији.

Као присталица и члан Партије есера у иностранству, Лебедев је настојао да увери читаоце у историјски континуитет свих руских револуционарних токова у односу на развој „словенске идеје“, а такође и да укаже на то како се иза „безобзирног третитрања“ словенства од стране савремене совјетске владе заправо крије наслеђе старог царског режима. Он је нарочито разликовао званичну и друштвену „словенску политику“, наглашавајући да се свака од њих историјски развијала засебно. Док је званична политика

³⁷⁸ Уређивачки Одбор, „Наши циљеви“, с. III-V.

³⁷⁹ В. Лебедев, „Рођење словенске идеје у руском друштву“, *Руски архив*, 10-11, 1930, с. 5-18.

³⁸⁰ Исто, стр. 5.

тежила формирању „утицајних зона у словенским државама“, дотле је друштвена „са подједнаком љубављу“, кроз читаву своју историју, приступала и православним и неправославним словенским народима и све њих заједно „позивала на ослобођење и друштвени препород“.³⁸¹ Укидањем царског режима у Русији и доласком на власт *Привремене владе* 1917. године, однос државе према словенској идеји, према речима Лебедева, значајно је побољшан. Ово се у првом реду одражавало у званичном ставу према статусу Пољске, подршци уједињавању јужнословенских народа и признавању Чехословачке државе. Тако је „влада социјалиста–револуционара“ оваплоћена у раду *Сверуске Уставотворне скупштине* (Всероссийское Учредительное собрание) показала „верност руског демократског и револуционарног друштва славној словенској традицији“³⁸² која је у руској друштвеној мисли формулисана у прогласима *декабриста* и друштва *Уједињених словена* још на почетку XIX века и опстала у континуитету до савременог доба.

Према садржају првих шест бројева часописа, евидентно је да је *Руски архив* значајну пажњу посветио Совјетском Савезу. Домаћа читалачка публика информисана је о основним демографским одликама СССР-а, његовом правном и државном апарату, политичком систему, као и проблемима економије и привреде. Са културолошког аспекта, а у контексту културних политика руске емиграције, можда најинтересантнији чланак представља напис Елене Кускове под називом „Може ли суд о савременој Русији бити објективан“. Овај чланак објављен је у 3. броју часописа и у њему ауторка образлаже могућност да се појам „савремене Русије“ сагледа објективно и без уписивања политичких и идеолошких значења. Питање о објективности у извештавању Руса о Русији први је поставио др М. В. Суботић у 318. књизи *Летописа матице српске*. Његов напис настао је поводом објављивања првог броја часописа *Руски архив*. Суботић је поздравио излазак једне, на објективном и аполитичном извештавању конципиране информативне ревије, која се „у изобиљу пропагандистичке и полемичке литературе“ црвених и белих усмерења, одважила да обећа „потпуну објективност у приказивању данашње Русије“.³⁸³ И мада се аутор врло позитивно изразио о изласку оваквог часописа, који „чини услугу“ и Русији и домаћим читаоцима, у напису је јасно артикулисано питање о објективности руске (емигрантске) позиције у извештавању о Совјетском Савезу. Кускова је већ на почетку текста образложила исправност оваквог става, појашњавајући читаоцима да Суботић не указује на одсуство способности Руса, нити било ког другог народа, да се приликом писања о националним темама „уздигну од уско националних интереса и суђења“, већ на постојање несумњиво специфичних околности у савременој Русији „које ометају“ да јој се истраживач објективно приближи.³⁸⁴ Као одговор на постављено питање о објективности, ауторка је указала на савремене тенденције у покушају реалног *уознавања*, а не субјективног *оцењивања* догађаја и појава. Те тенденције захватиле су како совјетске научнике, тако и истраживаче из редова руске емиграције. Нови радови написани на теме савремене Русије почели су да губе своје „пропагандиске циљеве“ у корист објективности.

³⁸¹ Исто, стр. 6.

³⁸² В. Лебедев, „Рођење словенске идеје у руском друштву“, *Руски архив*, 10-11, 1930, с. 5-18, стр. 18.

³⁸³ Наведено према Е. Кускова, „Може ли суд о савременој Русији бити објективан“, *Руски архив*, бр. 3, 1929, с. 3-10, стр. 3.

³⁸⁴ Исто, стр. 3-4.

С културолошког аспекта интересантно је како је Кускова описала начин на који се током дванаестогодишњег периода мењао однос емиграције према свему совјетском.

*„Првих година сматрано је за преступ додирнути совјетске новине или књигу, као да се задах отрова ширио из тог непријатељског табора. И сад је тај непријатељ за огромну већину емиграната исти непријатељ, само још јачи и страшнији због своје вештине, лукавости и умења, да се задржи у земљи у току толиких година“.*³⁸⁵

Како је Кускова писала, однос емиграције према свему што има везе са совјетским режимом или совјетском културом био је изразито негативан. Током времена дошло је до промене, која није суштински изменила парадигму, али се огледала у новом, другачијем начину на који су емигрантски стручњаци почели да приступају анализирању свега што могу добити као податак везан за живот и уређење Совјетске Русије.³⁸⁶ Тако је дошло до ситуације да сви, укључујући и учеснике и идејне присталице белог покрета, почну активно да прате статистичке податке из Совјетског Савеза и показују интересовање за цео спектар тема везаних за савремену Русију. Стварни циљ овакве промене уведен је ради „објективног упознавања“ Русије, без намере да се субјективно оцењује „оно што постоји“ у њој. Ове тенденције захватиле су и најконзервативније кругове руске емиграције, па је Кускова упознала југословенске читаоце са примером париског *Савеза Галипољаца*, који је започео са низом предавања на тему Совјетске Русије. Међу гостујућим предавачима нашла су се лица разних усмерења, али обавезна да „добро познају ту област живота 'Нове Русије'“ о којој држе предавања. Тим примером ауторка је заокружила одговор на питање „објективности“ са почетка чланка, указујући да „нико више не верује пропаганди црвених о огромним резултатима њихове политике“, али и на то да су „бели пропагатори“ остали без могућности да испуњавају своје задатке формулисане на принципу „изобличити, оскрнавити, не износити истину (курзив у оригиналу)“. Са тим у вези, целокупну масу руског становништва, било у матичној држави, било у емиграцији, обузела је тежња да јасно спозна „оно што је у ствари“, без интересовања за „несавесну пропаганду“ која је ранијих година била јако изражена. „Свест“ свих Руса, независно од тога са које се стране државне границе налазе, „развила се за време ових страшних догађаја и преживљавања“ током револуције и грађанског рата. Она зато данас тежи „реалности“, избегавајући да постане „играчка“ сопствених осећања. Као таква, она је данас оспособљена да даје објективан суд о савременој Русији. Окретање разуму и потрага за надом у спасење „родне груди“ може да се сматра почетком „оздрављења свести замагљене осећањима“. У том контексту, руски народ и са једне и са друге стране руске границе, започео је овај посао „у име правде“ и „у име среће“ своје домовине Русије.³⁸⁷

Још један културолошки значајан текст објављен је у претходном, другом броју часописа. У њему се анализира појам „руске интелигенције“. Др Надежда Мелњикова-

³⁸⁵ Исто, стр. 8.

³⁸⁶ Употреба термина *Совјетска Русија*, *Нова Русија* или *савремена Русија* представља одреднице којима руски емигранти у појмовном и културолошком смислу раздвајају оно што им је непосредно и искуствено блиско у вези руске предреволюционарне државе и транзитног периода грађанског рата у односу на оно што се ново изградило након њиховог напуштања земље. У том контексту сви наведени термини односе се на Русију као административну јединицу и једну од република у саставу СССР-а.

³⁸⁷ Кускова, нав. дело, стр. 10.

Папоушкова у чланку под насловом „Стара и нова руска интелигенција“, домаће читаоце упознала је са појмом „руска интелигенција“ и објаснила шта он представља у предреволюционарном и совјетском контексту. Нарочит осврт дат је на анализу ликова имагинарних интелектуалних типова из актуелних руских књижевних романа, који представљају репрезенте једног слоја становништва који полако ишчезава. За Папоушкову, „руска интелигенција“ не представља по себи скупину високообразованих и елоквентних људи, већ „ванкласну и вансталешку групу којој се припадало само под условом да се имају неке сасвим нарочите моралне особине“. Једна од тих особина била је „осећање служења народу“, а поред тога и „идеализам“ достигнут „уздицањем духа изнад материје и идеала над стварношћу“.³⁸⁸

Ауторка је објаснила да је материјалистичка теорија која је у другој половини 19. века захватила руску интелектуалну мисао, приволала ка себи само један део руске интелигенције, док су се „народници“ и њима блиски кругови кретали путем словенофила и сродних концепата, остајући наизглед верни „идеалистичком схватању света“. Религиозност као специфична особина „руског карактера“ довела је до тога да материјализам буде прихваћен не на рационалним основама већ „на веру“, а то је утицало да комунизам у својој раној фази буде прихваћен више као „религијска теорија, него политичка и државна“. Са доласком војног комунизма, партијско руководство формирало се у мешаном саставу.

Један део чинили су остаци „интелигентских вођа“, а други је био састављен од „масе прозелита, који нису ништа знали, али који су у све веровали“.³⁸⁹ На основу тога Папоушкова закључује да у самом корену мржње болшевика према интелигенцији лежи „страсна вера“ која се током борбе трансформисала у „директни фанатизам“, као и опште разочарење у своју „јучерашњу браћу“ која нису пружила подршку заједничкој мисији „уређења новог света“. Друга врста нетрпељивости била је она коју су „некултурни слојеви“ исказивали „према свима онима који носе шешире (и) перу руке“, мада је то ефемерно у односу на оно што је „давало главни тон оној кампањи која се водила и која се води још и данас у Русији“.³⁹⁰

Совјетска власт је борбу против интелигенције оправдала оптужбом за „припадност буржоазији“, због држања „монопола“ на знање и науку, као и због одвајања од народних маса. Папоушкова је нарочито истакла да се све претходно наведено односило на „стару руску интелигенцију“ и да се у Совјетском Савезу активно формира „нова интелигенција“, подједнако удаљена од народних маса као и претходна. Карактеристика нове интелигенције подразумевала је да је она „класна“, услед чега није била у прилици да изазива негативне реакције. Истовремено, она поседује далеко мање квалификација него руска интелигенција предреволюционарног доба.³⁹¹

Будући да нова, комунистичка интелигенција за свега деценију свог постојања није могла да прође цео пут органског развоја неопходног за „формирање читавог друштвеног

³⁸⁸ Н. Мелникова-Папоушкова, „Стара и нова руска интелигенција“, *Руски архив*, бр. 2, 1928, с.111-127, стр. 111.

³⁸⁹ Исто.

³⁹⁰ Исто, стр. 112.

³⁹¹ Исто, стр. 112.

реда“, Папоушкова је новоформирани слој совјетског становништва дефинисала термином *полуинтелигенције*, „која је избила у прве редове захваљујући само политичким успесима, а не широком хоризонту који све обухвата“.³⁹² Тако је ауторка закључила да је процес нестајања старе интелигенције настао услед одсуства способности групе „да се прилагоди новим условима живота“. Права интелигенција још није формирана, а празнину која се у међувремену створила, попунила је „она група полуобразованих и провинцијалаца који су још пре револуције тежили ка титули интелектуалаца, без нарочитих права на то“.³⁹³

Поводом петогодишњице свог публицистичког рада, уредништво часописа *Руски архив* у двоброју XXVI-XXVII из 1934. године дало је опсежни уводни чланак посвећен свом јубилеју. Уреднички текст започео је промоцијом тврдњи о томе како је последњих шеснаест година у развоју руске државе представљало енигму светских размера. Државни политички и економски систем поставили су Русију у специфичан положај, што је довело до тога да се на сам помен њеног имена, створи представа „о земљи једног бунтовничког народа, који захваљујући своме анархизму сам срља у пропаст и прети да повуче са собом у анархистичку провалију и остале народе“.³⁹⁴ Као главног кривца за ширење овакве представе, уредништво је кривило „политику комунистичке странке“, која је наводно заиста била усмеравана на подривање унутрашњег мира у оквиру других држава. Ипак, уредништво је стало у одбрану руског народа, који се мимо државне политике заправо залаже за сопствене циљеве, а они првенствено подразумевају унутрашњи развој и напредак. Упркос кризним временима, из тог народа изнедриле су се нове „народне стваралачке силе“. Те силе представиле су вишевековни креативни потенцијал, а отелотворене су кроз рад најзначајнијих руских појединаца који су постали део „Пантеона човечанства“.³⁹⁵ У наставку текста истицана је позиција „београдске руске друштвене групе `Земгор`“, која се увек одликовала ставовима заснованим на „објективним чињеницама“.³⁹⁶

И поред одређених скандала који су били везани за долазак есеровске организације међу већински конзервативну, монархистички настројену руску емиграцију у Краљевини СХС (касније Југославија), у уредничком тексту је истакнут повољан положај који је организација имала од самог почетка. Поверење указано од стране југословенског друштва огледало се у подршци која је Земгору указана у тренутку када су се стекли услови за издавање специфичног часописа *Руски архив*, „чији би циљ био тумачење оних путева по којима је текао историјски развитак Русије“.³⁹⁷ Омиљено Земгорово начело „потпуне објективности“ наведено је као руководеће и приликом уређивања и формирања листа.³⁹⁸

Иницијатива за покретање овакве публикације дошла је са српске стране и припадала је симпатизеру Земгора Станоју Пеливановићу. Часопис је био фокусиран на то

³⁹² Исто, стр. 120.

³⁹³ Исто.

³⁹⁴ Од Уредништва, „Пет година `Руског архива`“, *Руски архив*, бр. 26-27, 1934, с. 5-15.

³⁹⁵ Исто.

³⁹⁶ Исто.

³⁹⁷ Исто, стр. 6.

³⁹⁸ Многи документи и текстови везани за рад Земгора у Прагу и његовог одељења у Београду инсистирали су на принципима објективности. Тај наратив задржан је и након осамостаљивања београдског огранка.

да, независно од политичког уређења, представи објективне услове и ресурсе којима Русија располаже, као и да укаже на њену виталну снагу која проистиче из „несаломиве тежње руског народа ка стваралачком животу“. Редакција је неведени потенцијал земље и њених народа промовисала као средство које би послужило да се „збрише заоштреност спољне совјетске политике“.³⁹⁹

По строгим програмским одредницама, уредништво се придржавало принципа да се у часопису паралелно обрађују теме везане и за прошлост Русије и за њену садашњост. Нарочито је приступљено приказивању различитих аспеката савременог живота Совјетског Савеза, па су се теме које су дотицале ову област кретале од економских, политичких, аграрних и организационих проблема, до питања из области образовних политика, културе и свих грана уметности. Као најчешћи сарадници на политичким темама истакли су се Е. Стаљински и Е. Евгеев (Јевгеев). Економска и аграрна питања најчешће је обрађивао инж. агрономије С. И. Верешчак. Читав низ аутора бавио се правним питањима и проблемима совјетских финансија, док су о социјалној култури и свакодневном животу Совјетског Савеза писали су В. Г. Архангелски,⁴⁰⁰ С. Постников, Е. Кускова, др А. Јелачић (Јелачич) и други. Област савремене совјетске и емигрантске књижевности најчешће је заступао Марк Слоњим потписујући се личним именом или псеудонимом Борис Аратов,⁴⁰¹ док су се питањима из историје књижевности и културе бавили А. Јелачић, Н. Мељникова-Папоушкова и И. Лапшин.

Са културолошког аспекта интересантно је да се у првим годинама рада часописа питањима Далеког Истока, „са свим сложеним комплексом његових проблема“, бавио „одличан зналац тих проблема“ М. А. Крол, док се истакнути стручњак за далекоисточна питања признат у југословенском друштву Фјодор Јевдокимовић Махин, аутор књиге „Кина у пламену“⁴⁰² и председник београдског Земгора под чијим је патронатом издаван часопис *Руски архив*, до 1934. године није представио ни једним јединим својим написом, чак ни у области у којој је важио за експерта.

Током првих пет година рада и објављених 25 бројева, уредништво је успело да окупи не само руске стручњаке и ствараоце, већ је у часопису сарађивао и одређени број југословенских, чехословачких и француских аутора. Међу значајним руским књижевницима и поетама, на странцима Руског архива редовно су сарађивали Алексеј Ремизов, Јевгениј Замјатин и Марина Цветајева. Објављено је више прилога и о поетеси Ани Ахматовој, док је Наталија Гоначарова давала личне приказе на различите уметничке теме.

³⁹⁹ Од Уредништва, „Пет година `Руског архива`“.

⁴⁰⁰ Код појединих аутора наводи се да је аутор више текстова објављених у *Руском архиву* био извесни Владимир Владимирович Архангелски. Овај податак није тачан и реч је о погрешно утврђеном идентитету личности. Сарадник часописа *Руски архив* и аутор бројних чланака објављених у њему био је један од оснивача Руског иностраног историјског архива у Прагу и истакнути члан партије есера Василиј Гаврилович Архангелски (Василиј Гаврилович Архангельский). Упореди: Од Уредништва, нав дело и Д. Грујић и Г. Ђоковић, *Руски архив библиографија*, Институт за књижевност и уметност, Београд: 2012, стр. 19-20.

⁴⁰¹ Детаљније види у Г. Струве, *Русская литература в изгнании, Краткий биографический словарь русского зарубежья*, УМСА-Press, РУССКИЙ ПУТЬ, Париж – Москва: 1996.

⁴⁰² Ф. Махин, *Кина у пламену. Савремени проблеми Далеког Истока*, Издање књижаре Косте Јов. Михаиловића, Београд: 1939.

Поред тема о руској и совјетској књижевности, часопис је нарочиту пажњу посвећивао руској уметничкој музици и балету. Већ од другог броја почели су да се појављују текстови посвећени овој области. Други број донео је чак два написа на музичке теме. Др Кноринг насловио је свој текст „У уметничкој радионици П. И. Чајковскога“ и посветио га најзначајнијем руском композитору, док је А. Ре.⁴⁰³ аутор чланка под називом „Музика у Русији“. Двоброј 5-6 је, поред редовних тема, спољнополитичких и унутрашњеполитичких питања, донео неколико интересантних чланака везаних за културу и уметност Совјетског Савеза, али и културу времена предреволюционарне Русије. Међу првим написима који су се бавили темом уметничке музике био је текст бившег професора филозофије Петербуршког универзитета Ивана Лапшина. Аутор је дао свој приказ најзначајнијих руских композитора, међу којима су у првом наставку фелтона приказани М. Глинка, А. С. Даргомижски, А. Н. Сјеров и А. Г. Рубинштајн,⁴⁰⁴ у другом М. Балакирјев, Ц. Кјуи, А. Бородин и М. Мусоргски,⁴⁰⁵ а у последњем Н. А. Римски-Корсаков, А. К. Љадов, А. К. Глазунов, А. Н. Скрјабин и П. И. Чајковски.⁴⁰⁶

Како се сам аутор изразио, дати огледи нису представљали покушај приказивања историје руске музике, већ се могу сматрати намером да се изнесу „збивене психолошке и естетске карактеристике“ најзначајнијих музичких ствараоца који су на себе привукли пажњу не само руске јавности већ и „опште-европски интерес“.⁴⁰⁷ Осим тога, у броју VII нашао се и опсежан преглед С. П. Орлова посвећен музичко-хорској култури Русије у историјском и савременом контексту,⁴⁰⁸ док је број 9. донео текст истог аутора на тему руске црквене музике.⁴⁰⁹ Из двоброја 14-15 истиче се текст извесног А. Ре. посвећен раду савременог руског композитора Игора Стравинског.⁴¹⁰ Преглед о савременом музичком животу у Совјетском Савезу дао је и прашки руски емигрант Б. Јеврејинов, чији је текст „Музички живот у савременој Русији“ био први чланак овог аутора објављен на страницама *Руског архива*.⁴¹¹ Лапшин је један свој текст посветио успомени на композитора А. К. Глазунова.⁴¹² Осим тога, уредништво је настојало да ову тему прошири и у општесловенском контексту, објавивши текст потписан иницијалима А. Ре. који је југословенску публику настојао да упозна са чешким музичким утицајима који су захватили Русију током XVIII века.⁴¹³

Часопис није запоставио ни област уметничке игре, па је тако први број *Руског архива* из 1930. године, а седми од почетка издавања, донео интересантан напис руског емигрантског књижевника Алексеја Ремизова о балетским спектаклима под руководством

⁴⁰³ Грујић и Ђоковић у библиографији *Руског архива* изнеле су претпоставку да је реч о писцу Алексеју Ремизову, док Ф. Пољаков истиче да тај податак не може бити тачан. Упореди: Грујић и Ђоковић, нав. дело, стр. 70, одреднице 300 и 303 са Ф. Пољаков, „Алексей Ремизов и Русски архив эпизоды взаимоотношений“, у: *Часопис Руски архив и култура руске емиграције у Краљевини СХС/Југославији*, Матовић В. и Барић С. (ур.), Институт за књижевност и уметност, Београд: 2015, с. 249-265, стр. 253.

⁴⁰⁴ И. Лапшин, „Силуете руских композитора“, *Руски архив*, бр. 5-6, 1929, с. 136-151.

⁴⁰⁵ И. Лапшин, „Силуете руских композитора“, *Руски архив*, бр. 7, 1930, с. 119-135.

⁴⁰⁶ И. Лапшин, „Силуете руских композитора“, *Руски архив*, бр. 8, 1930, с. 118-144.

⁴⁰⁷ И. Лапшин, „Силуете руских композитора“, *Руски архив*, бр. 5-6.

⁴⁰⁸ С. Орлов, „Музичко-хорска култура у Русији некад и сад“, *Руски архив*, бр.7, 1930, с. 96-102.

⁴⁰⁹ С. Орлов, „Црквена музика у Русији“, *Руски архив*, бр. 9, 1930, с. 81-91.

⁴¹⁰ А. Ре, „Игор Стравински“, *Руски архив*, бр. 14-15, 1931, с. 105-119.

⁴¹¹ Б. Јеврејинов, „Музички живот у савременој Русији“, *Руски архив*, бр. 16-17, 1932, с.113-132.

⁴¹² И. Лапшин, „Успомени А. К. Глазунова“, *Руски архив*, бр. 36-37, 1936, с. 131-134.

⁴¹³ А. Ре, „Чеси у руском музичком животу 18. века“, *Руски архив*, бр. 24-25, 1933, с. 102-113.

маестра Сергеја Дјагиљева. Славни руски импресарио преминуо је крајем претходне године у Венецији, али је претходно годинама његова балетска трупа остваривала највећи успех на сценама Париза и читаве Европе. Балет као важан део руске сценске традиције имао је изузетан значај, како у Руској империји, тако и потом у емиграцији. Чланак Ремизова насловљен „Вечери Ђагиљева“ посвећен је славном маестру поводом његове смрти. Аутор је истакао да су спектакли Дјагиљева били толико упечатљиви и код руског народа изазивали буђење националних осећања, да је сваког руског човека после његових балетских вечери спадао жеља да гласно говори својим матерњим језиком.⁴¹⁴ Специфичности балетских представа Дјагиљева, према мишљењу Ремизова, биле су у томе што је славни маестро код руских гледалаца увек успевао да изазове национални понос.

Поред наведеног Ремизовљевог чланка, облашћу балета бавила су се још и два написа руске сликарке Наталије Гончарове. Један је био посвећен сценском декору и костимима из балета *Свадба* Игора Стравинског, који су били израђени према њеним нацртима,⁴¹⁵ а други је написан на тему историје стварања балета *На Бористену*.⁴¹⁶

Са културолошког аспекта значајно је нагласити да су се сви текстови везани за балетску уметност у *Руском архиву*, односили искључиво на његову савремену форму. О руском класичном академском балету, који је на београдској сцени тога времена био на свом врхунцу, није посвећен ни један једини текст. Ова појава може се објаснити разилажењем руске емиграције у политичко-идеолошком погледу, па самим тим и на различитој рецепцији руског културног наслеђа. Будући да класичан балет представља наслеђе „старе Русије“, а да је уредништво часописа тежило ка промовисању концепта „нове Русије“, није чудо да на страницама *Руског архива* овој области класичног руског уметничког стваралаштва није било места.

Паралелно уз област уметничке музике и књижевности, у часопису су обрађиване теме позоришта, кинематографије и ликовне уметности. У часопису је објављено и неколико некролога посвећених значајним личностима или сарадницима. Тако је са страница *Руског архива* упућен последњи поздрав краљу Александру Првом Карађорђевићу⁴¹⁷ као великом покровитељу руског народа у избеглиштву, али и својим сарадницима Евгенију Замјатину, Борису Алексејевичу Јеврејнову, Измаилу Васиљевичу Бајеву, Семјову Ивановичу Верешчаку и другим виђенијим личностима.

Часопис *Руски архив* оставио је углавном повољан утисак у југословенској култури, а његова појава наишла је на позитивне реакције у локалној периодици. Ипак, било је и појединих написа који су указивали на потребу да се квалитет часописа подигне за изванредан степен. Један од аутора таквог написа био је сарадник листа *Нова Европа* Јосип Баделић. Његова главна замерка уредништву односила се на стилске и језичке неуједначености, што је било нарочито евидентно у недоследној транскрипцији руских имена на српски језик. Некада се користила фонетска транскрипција, употребљавана према принципу превода западноевропских имена, а некада су само преписивана руска

⁴¹⁴ А. Ремизов, „Вечери Ђагиљева“, *Руски архив*, бр. 7. 1930, с. 5-8.

⁴¹⁵ Н. Гончарова, „Декорације и костими у `Свадби`“, *Руски архив*, бр. 20-21, 1932, с. 19-31.

⁴¹⁶ Н. Гончарова, „На Бористену“, *Руски архив*, бр. 26-27, 1934, с. 75-88.

⁴¹⁷ Од Уредништва, „Успомени краља Александра“, *Руски архив*, бр. 30-31, 1935, с. 5-6.

презимена без икаквих измена. Тако се понекад писало о Наталији Ганчаровој, а некад о Гончаровој, што није био јединствени пример. Осим тога, нека презимена драстично су мењала смисао услед „сувишног фонетизирања“, па је тако уместо о импресарију Дјагиљеву у *Руском архиву* изашао текст о Ђагиљеву. Исто је важило и за варијанте презимена Трећаков – Третјаков (Третьяков), Фађејев – Фадјејев (Фадеев) и Феђин – Федјин (Федин). Примећена је и недоследност приликом навођења презимена сталних сарадника часописа, који су наред навођени у једној, а некад у другој варијанти. То је важило за Марка Слоњима – Слонима, Мељникову-Папоушкову – Мелникову-Папоушкову, Семјона Верешћака – Верешчака. Критичар је замерио и то што је до 7. броја часопис објављиван искључиво ћириличним писмом које се не користи у свим крајевима Краљевине Југославије, док се у уводнику експлицитно наглашава да часопис излази на српско-хрватском језику.⁴¹⁸ Аутор је такође изнео став да би се часопис драстично удаљио од своје иницијалне идеје уколико попусти пред трендовима руске белетристике и почне да „фелџонизује“ гледишта појединих аутора. Поред тога, једна од потенцијалних опасности на коју је указао односила се на бојазан да могу да почну да се износе теме за које је заинтересован само „ограничен круг специјалиста извесне струке“ или ставови аутора који „износе своје личне и у знатном делу спорне погледе на поједина питања секундарне нарави“.⁴¹⁹

Сумирајући све бројеве часописа, са техничке стране уређивачка политика часописа спроводила се доследно. Како је истакао савремени руски историчар В. А. Тесемников, Махинов уреднички приступ био је такав да није затварао очи пред недостацима и негативним странама свакодневног живота унутар Совјетског Савеза. На страницама *Руског архива* објављени су бројни текстови који су критички анализирали совјетску свакодневицу, третирајући различите аспекте живота од економије и пољопривреде до културно-уметничких питања. Истовремено, на страницама часописа није примећена никаква агресивна кампања против бољшевизма и његових политичких лидера,⁴²⁰ што је за одређене фракције унутар руске емигрантске заједнице представљало велики и непремостив проблем. Са друге стране, И. Лукшић је указала на то да руска емигрантска колонија у Краљевини СХС/Југославији кроз цео међуратни период није била обједињена заједничком платформом којом би се дефинисали „емигрантски статус и политик(а) односа према окружењу“. Уместо развијања стратегија „останка/опстанка и сурадње“ са новим окружењем, неговани су принципи „разводњености“, неодлучности и инерције“ који су опстајали све док политичка ситуација у Европи и свету није почела да се мења у мање повољном правцу за руске избеглице. Часопис *Руски архив* проистекао је из „новог друштвено-политичког контекста“ и одржавао је уредничку политику њему блиског емигрантског листа *Воля России* из Прага, чије је главно обележје био „избалансиран приступ совјетским темама“.⁴²¹

Сведочанства о успеху часописа *Руски архив* у југословенској средини појављују се и у локалној периодици. Београдски лист *Правда* 1930. године писао је о томе како су се

⁴¹⁸ Ј. Баделић, „Руски архив“, *Нова Европа*, бр. 4, 16.04.1930, с. 281-285.

⁴¹⁹ Исто, стр. 284.

⁴²⁰ В. Тесемников, „Превратности судбине генерала Ф. Е. Махина“, *Токови историје*, 1-2/2008, с. 68-83.

⁴²¹ И. Lukšić, „Руски архив и култура руске емиграције: тежишта“, у: *Часопис Руски архив и култура руске емиграције у Краљевини СХС/Југославији*, Матовић В. и Барић С. (ур.), Институт за књижевност и уметност, Београд: 2015, с. 29-40, стр. 31-32.

руководиоци Земгора Ф. Махин и В. Лебедев управљали у свом раду и једним вишим циљем од „олакшавања живота“ и збрињавања руских избеглица. Тај циљ представљао је рад на међусобном културном упознавању руског и југословенског становништва. Како је Махин често волео да истиче, „упознавање једнога народа у суштини је упознавање његових моралних и духовних особина, које се стварају под утицајем геофизичких и историјских фактора“.⁴²² Зато је *Институт за проучавање Русије* који је, уз Махиново одобрење, отворен при Земгору, настао са циљем ширег представљања Русије „у свој њеној данашњој и историјској сложености“. Институт је располагао обимном грађом и литературом, нарочито значајном за проучавање „оне Русије“ која је остала недоступна за српску јавност.⁴²³ Као специфични задатак у раду Института истакнуто је проучавање савремене Русије, проучавање њене прошлости и интересовање за руску историју и културу „у свима њеним гранама“. Као други важан сегмент у његовом раду истакнуто је „изучавање руско-југословенских односа и словенске узајамности“.⁴²⁴

Податке о почетку рада *Института за проучавање Русије* налазимо у београдској дневној штампи. Лист *Време* најавио је свечано отварање установе за 22. март 1931. године са почетком од 15 часова у Великој дворани Новог универзитета.⁴²⁵ И мада се у локалној периодици не помиње да при овом Институту ради и одељење које се бави проучавањем Југославије,⁴²⁶ о његовом фактичком постојању сведочи први број часописа *Руски архив*. Као делатност Института за изучавање Русије и Југославије истакнуто је да „завод истражује историјске путеве развића руског народа, проучавајући поједине струје и појаве у његовом животу како у прошлости тако и у садашњости. У циљу учвршћивања темељних културних веза са Јужним Словенима проучава њихову историју и њихове везе са руским народом, културне и економске услове њиховог опстанка“.⁴²⁷

Карактеристично је да се у већини написа објављених у *Руском архиву* као име државе употребљава термин „Југославија“, без обзира на то што у тренутку објаве текста држава Краљевина СХС још увек није званично променила свој назив. Осим тога, о интензивном раду Института у београдској средини сведочи и податак да је установа имала свог представника на *Првом конгресу словенских филолога* одржаном од 6. до 13. октобра 1929. године у Прагу. Као делегат испред *Института за проучавање Русије* наступио је члан Главног одбора Земгора А. Јелачић са темом „Из историје руско-југословенских односа и њихова изучавања“. Како је објављено у часопису *Руски архив*, ово излагање одржано је на српско-хрватском језику и посвећено је томе да се шири аудиториј упозна са програмом рада Института у областима којима се излагач А. Јелачић бавио од самог почетка његовог оснивања.⁴²⁸

⁴²² Махин, Ф. *Кина у пламену*, стр 5.

⁴²³ Аноним. „Пет година `Земгора` и годишњица `Руског Архива`“, *Правда*, 05.09.1930, с. 6.

⁴²⁴ А. Јелачић, „Први конгрес словенских филолога у Прагу“, *Руски архив*, бр. 7, 1930, с. 163- 167.

⁴²⁵ Аноним. „Данас“, *Време*, 22.03.1931, с. 10.

⁴²⁶ Види Аноним. „Данас“, стр. 10 и Аноним. „Пет година `Земгора` и годишњица `Руског архива`“, стр. 6. Напомена: у дигиталном репозиторијуму Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ број 269 у коме је објављен текст, заведен је под датумом 05.09.1930.

⁴²⁷ Аноним. „Институт за изучавање Русије и Југославије“, *Руски архив*, бр. 1, 1928, б.с. и Аноним. „Институт за изучавање Русије и Југославије“, *Руски архив*, бр. 36-37, 1936, с.193.

⁴²⁸ А. Јелачић, нав. дело.

У циљу да домаћу јавност упозна са свим значајним материјалима у поседу Института, Земгор је започео издавање часописа *Руски архив*. Овај лист штампан на српско-хрватском језику настао је са идејом да пружи „бескрајан поглед на Русију, на њене данашње под(у)хвате и њене заблуде“.⁴²⁹ Циљ издавача био је да се Русија као земља која броји око сто четрдесет милиона житеља, уједно обједињавајући преко сто народности на територији величине једне шестине копнене површине земљине кугле, југословенским народима представи у пуном свом капацитету. Модел живота, рада и стваралаштва руских народа није представљен као производ разних владајућих режима који су се вековима смењивали на њеној територији, већ је формиран у оквирима „сложеног историјског процеса и специфичних географских и историјских услова“.⁴³⁰ Суштину моћи Русије, како су објашњавали сарадници *Руског архива*, чини моћна сила руског народног генија, која се распламсава независно од политичких режима и државног руководства. Уредништво је назначило основни правац часописа као покушај дубинског приказивања Русије кроз давање основних „путоказа“ у правцима њеног развоја, представљањем њене „огромне стваралачке силе“, кроз „праћење њених историјских путања и ослобађање непролазног испод онога што је само привременог карактера“.⁴³¹ Заинтересованост уредништва да упозна троимени југословенски народ са специфичностима Русије не лежи само у сентименталним убеђењима, већ и у реалистичном приступу уредничког тима заснованом на свести да је историја Русије са историјом осталих словенских народа испреплетана на много нивоа. Само током прве две године свог постојања, *Руски архив* је на српском језику објавио око 2000 страна текста посвећеног Русији, обухватајући различите аспекте и теме за објашњавања њене комплексне природе.⁴³²

Паралелно са овом акцијом београдског Земгора, крајем 1930. спроведена је иницијатива за покретање часописа који ће руске читаоце упознати са посебностима Краљевине Југославије. У дневном листу *Правда* најављено је покретање часописа *Југославија* (Југославия) који ће бити штампан на руском језику. Планирано је да првим бројем буде обухваћен широки спектар тема, па су тако најављени текстови везани за развој српске средњовековне уметности, историју југословенске државе, тему народног уједињења, рецепцију Словенства код народа Југославије, географске карактеристике поднебља и др. Међу ауторима наведених написа најављени су Владимир Ћоровић, Милоје Васић, Душан Лончаревић, Лаза Костић, Милан Прелог, Коста Тодоров и др.⁴³³ Колико је данас познато, уместо периодичног издања, у Београду је 1930. године објављен само први том поменуте публикације.⁴³⁴

Зборник чланака *Югославия*, имао је поднаслов *историја, политика и култура*, а био је штампан новом руском ортографијом у издању „Руског архива“.⁴³⁵ Уредништво зборника окупило је низ представника југословенског друштва, науке и уметности, као и

⁴²⁹ Аноним. „Пет година `Земгора` и годишњица `Руског Архива`“.

⁴³⁰ Русский архив, „Предисловие“, *Югославия. Историја, политика, култура. Сборник статей, Т. I*, издание «Русского Архива», Белград: 1930, стр. 5.

⁴³¹ Исто, стр. 5.

⁴³² Исто, стр. 5-7.

⁴³³ Аноним. „Пет година `Земгора` ...“.

⁴³⁴ Русский архив, *Югославия*.

⁴³⁵ Исто.

представнике страних држава који су тесно сарађивали са београдским огранком Земгора. Циљ оваквог подухвата није експлицитно наведен у предговору издања, већ је представљен као жеља југословенске јавности да руске читаоце, који нису били „гости у недаћи“ ове државе, ближе упозна са специфичностима Краљевине Југославије и карактеристикама њених народа и културе.⁴³⁶ Како се наводи у 9. броју часописа *Руски архив* из 1930. године, зборник „Југославија“ објављен је у Паризу, штампан је у *Француско-Словенској штампарији* и обухвата око 350 страна. Од аутора чији су радови објављени у њему, највећи број припадао је југословенским универзитетским професорима, али било је и неколико домаћих и страних дипломата и представника југословенских војних кругова. Ово издање најављено је као „први зборник, у коме сарађују и Срби, и Хрвати, и Словенци, па и један Бугарин, велики пријатељ Југославије и идеолог интегралног Југословенства“.⁴³⁷ Публикација је у Београду била у продаји преко уредништва часописа *Руски архив* на адреси Београдска 35, а продајна цена износила је 60 динара.

Сам избор коришћене ортографије приликом штампања публикације *Југославия*, у емигрантској средини давао је своју јасно изражену културну поруку. У условима емиграције, употреба ортографије добила је изразито политички карактер, идеолошку позадину, али и културно одређење још од најранијег доба руског егзила. Према поимању одређених кругова, нова ортографија поистовећивана је са болшевизмом и свим злом које је он са собом донео. Такав наратив није се обазирао на чињеницу да је покушај језичке реформе у Русији датирао још са краја XIX века и био експлицитно везан за тенденције императорске Академије наука, које су стицајем околности имплементирале тек са доласком на власт *Привремене владе* и под руководством тадашњег министра Народног просвећења Манујлова (Манујлов). Ова околност довела је до тога да уведене промене у руској азбуци добију пејоративан назив *манујлица* (манујлица) и затим буду повезане са болшевизмом и концептом „нове Русије“. Са друге стране, стара ортографија означавала је чување традиционалних руских културних вредности у условима емиграције. Нарочито гласно против нове ортографије устао је књижевник И. Буњин, који је још 1919. године изразио јасан став да се никада неће прихватити „болшевичког правописа“. Овакво виђење поткрепио је мишљу о његовој апсолутној неприхватљивости, првенствено због тога што „људска рука никада није писала ништа слично ономе што се данас пише тим правописом“.⁴³⁸

Осим мишљења ауторитативних представника руске књижевности, у емигрантској штампи вођена је у научна расправа на ову тему. Раних двадесетих година прошлог века, у релевантним емигрантским листовима објављивани су текстови руских интелектуалаца који су заступали различите позиције и ставове везане за употребу нове ортографије. Међу првим руским емигрантима-лингвистима који су теми приступили са различитих позиција, били су Фјодор Браун и Николај Куљман (Куљман).

⁴³⁶ Исто, стр. 5-7.

⁴³⁷ Аноним, „Зборник `Југославија`“, *Руски архив*, бр. 9. 1930, с. 187-188, стр. 187.

⁴³⁸ Бунин, И. *Окаянные дни*, в: Бунин И. *Собр. соч. в 11 томах*, Т. 10. Петрополис, Берлин: 1935, с. 120. Наведено према М. Вендитти. „Вопрос о реформе орфографии в эмиграции (Н. К. Кульман и Ф. А. Браун)“, в: Гриценко, Н. (отв. ред.), *Ежегодник Дома русского зарубежья имени Александра Солженицына 2014–2015*, Дом русского зарубежья имени Александра Солженицына, Москва: 2015, с. 716- 722, стр. 716-717.

Браун је са чисто научног, неидеолошког становишта заступао заштитничку позицију новог правописа и тврдио да је употреба нове ортографије у потпности научно и практично оправдана. Он је истицао да ортографија сама по себи не садржи „идеју“ и да као таква не може бити идеолошка, па самим тим ни болшевичка. Његов чланак у берлинском емигрантском часопису *Руль* изашао је под називом „Новая орфография“ (Нова ортографија) 10. маја 1921. године.⁴³⁹ Две године касније, супротно гледиште заступао је његов колега Куљман у напису „О русском правописании“ (О руском правопису) који је објављен у часопису *Русская мысль* 1923. године. Сам Куљман, који је 1903. и 1904. године као члан комисије и подкомисија при Академији наука учествовао у расправама о ортографској реформи, сматрао је да реформа из 1917. није била нити формулисана нити одобрена по академским принципима. Према његовом сећању о заседању подкомисија од 11. маја 1917. године под председништвом А. Шахматова, ортографска реформа усвојена је „у атмосфери револуционарног кључања и уз помоћ револуционих метода“, тако да је нова ортографија у својој суштини, уместо академске, добила одлике „болшевичке“.⁴⁴⁰

Тим поводом, сматрајући стару ортографију неодвојивим делом руске културе и њене литерарне историје, Куљман је закључио да свако ко се сматра противником болшевизма, има задатак да чува неизмењене принципе старе руске ортографије. Са друге стране, свако ко верује у то да „нова Русија“ започиње са болшевицима“, има обавезу да промовише и штити нови правопис, који представља један од главних болшевичких „атрибута“.⁴⁴¹ Имајући у виду овако јасно изражену идеолошку диференцијацију, није необично што је унутар руских избегличких кругова делатност београдског Земгора и нарочито његових лидера, током тридесетих година прошлог века сматрана проболшевичком пропагандом.

Часопис *Руски архив* окупио је значајан број сарадника, од којих су многи били руски емигранти настањени на територији Чехословачке Републике или у другим центрима руског расејања. О тесној сарадњи коју је Махин остваривао са својим сународницима из Прага, говори у прилог чињеница да су поједини прашки аутори често своје текстове објављивали у београдском емигрантском издању *Руски архив*. Један од таквих примера свакако представљају лекције професора И. И. Лапшина, који је током академске 1927/28. године у оквиру пограма Руског народног универзитета из Прага, одржао низ предавања о руској музици у провинцијалним градовима Чехословачке.⁴⁴² У наредне две године, делови ових предавања насловљени као „Силуете руских композитора“ појавили су се на српском језику у бројевима 5-8 часописа *Руски архив* из 1929. и 1930. године.⁴⁴³

Ради се о томе да је овај часопис на српском језику излазио као публикација испоставе руске емигрантске организације Земгор у Београду, којом је руководио

⁴³⁹ Ф. Браун, „Новая орфография“, *Руль*. 10.05. (27.04).1921, № 143, с. 2–3. Наведено према Вендитти, нав. дело.

⁴⁴⁰ Н. Куљман, „О русском правописании“, *Русская мысль*, Кн. VI–VIII, 1923, с. 3–16, стр. 12. Наведено према Вендитти, нав. дело, стр. 721.

⁴⁴¹ Исто.

⁴⁴² *Русский Народный Университет в Праге. Отчет...*, стр. 35-36.

⁴⁴³ И. Лапшин, „Силуете руских композитора“.

пуковник Фјодор Јевдокимович Махин. Будући да је и сâм Махин учествовао у раду једног од органа управе *Руског народног универзитета* у Прагу, који је првобитно основан и функционисао при прашком Земгору, те да се његово име налази на списку чланова универзитетског Савета до 1925. године,⁴⁴⁴ није изненађујуће да су се Махинови контакти са руском емиграцијом у Прагу наставили и у годинама пошто се преселио у Београд. Пуковник Махин, као водећи промотер интереса одређеног дела руске избегличке колоније у Краљевини СХС, али и град Београд, били су погодан избор за сараднике из Прага када су средства из фонда „Руска акција“ чехословачке владе за подршку руским избеглицама у потпуности укинута. Влада Краљевине СХС/Југославије и даље је давала стабилне дотације руским организацијама и појединцима, а Махин који се у то време већ добро позиционирао у одређеним југословенским круговима, имао је на располагању средства за исплату хонорара својим руским колегама који су своју научну и друштвену делатност наставили да обављају у Прагу.

Како је приметио историчар М. Јовановић, последњи период у раду часописа обележило је скретање уређивачке концепције улево, тако да је од 1934. године почела да се по том питању разилази са спољнополитичком оријентацијом Краљевине Југославије формулисаном после убиства краља Александра Карађорђевића.⁴⁴⁵ То је уједно и година када је у часопису први пут изашао текст Махинове блиске сараднице Клавдије Жухине у двоброју 26-27, као и први објављени напис самог Махина посвећен далекоисточним питањима који је штампан у наредном двоброју. Према доказима савремених истраживача, период у коме часопис заузима ново усмерење углавном се подудара са моментом када је Фјодор Јевдокимович Махин успоставио сарадњу са совјетском обавештајном службом.⁴⁴⁶

У очима одређеног дела руске емиграције, *Руски архив*, као и њему идеолошки близак прашки лист *Воля России* предвођен Махиновим узором и блиским сарадником В. И. Лебедевим, подсећао је на „шарене јоргане руских сељакиња [sic.]“, састављене од рестлова и остатака различитих шарених крпица и материјала. Ову аналогију употребио је бивши секретар београдског Земгора М. Агапов да би описао скуп јавних личности чији су написи објављивани у ова два гласила. Од „правовernih партијаца“ штампани су текстови В. Чернова, Е. Лазарева и В. Архангелског. Као представник анти-социјалистичког табора представљен је В. Фаљчиков, а као „отпадник од социјализма“ К. Р. Кочаровски. У листу су била заступљена и супротстављена гледишта оних која су припадали „совјетофилима“ попут С. Верешчака и Ал. Јелачића.⁴⁴⁷ О томе да ови часописи не садрже никакву целовитост и да „нису уједињени макар у привидну целину некаквим планом или програмом“ сведочи и литерарни одељак, који по избору аутора представља „неприродну мешавину творевина различите вредности и разних књижевних праваца“.⁴⁴⁸

⁴⁴⁴ Списак чланова видети у: *Очерк деятельности Объединения Российских Земских...*, стр. 145-146.

⁴⁴⁵ М. Јовановић, „Руски архив и фашизам“, у: Матовић В. и Барић С. (ур.), *Часопис Руски архив и култура руске емиграције у Краљевини СХС/Југославији*, Институт за књижевност и уметност, Београд: 2015, с. 109-139.

⁴⁴⁶ Детаљније у А. Timofejev, „Nulti pacijent`: Počeci delovanja sovjetske obaveštajne službe u Kraljevini Jugoslaviji“, *Istorija 20. veka*, 2/2023, s. 303–322.

⁴⁴⁷ Агапов, „Успомене М. Агапова о раду југословенског огранка Земгора“, стр. 666.

⁴⁴⁸ Исто, стр. 676.

Фјодор Махин у београдском јавном и културном простору

Ауторитет Фјодора Јевдокимовича Махина као председника београдског представништва прашког Земгора у југословенској јавности био је неоспоран, иако је у одређеним, нарочито емигрантским војним круговима важио за контроверзну личност.⁴⁴⁹ Београдска штампа извештавала је о томе да је на женевској конференцији за руске избеглице одржаној средином 1926. године, управо Махин био један од представника руске емиграције испред организације Земгор. Према извештавању листа *Време*, учешће у раду конференције узели су делегати 25 држава, док су у име руских избеглица наступила „четири угледна представника аполитичких крупних организација“.⁴⁵⁰ Тројица од њих били су делегати организације Земгор. Испред матичне прашке организације наступио је Брушвит, париски огранак представљао је Рубинштејн, а београдско одељење Махин. Нолде је конференцији присуствовао као представник организације *Руског црвеног крста*.⁴⁵¹ Новинар Времена С. В. на питање зашто је управо Земгор као заступник руских избеглица имао највише представника у односу на све друге емигрантске организације, од Ф. Махина добио је одговор да за то постоје два разлога. Први се односио на углед који је ова емигрантска организација остварила у Женеви преко својих радних контаката, а други се позивао на очигледну аполитичност Земгора у односу на већину других избегличких удружења која су, поред добротворне, имале и политичку позадину.⁴⁵²

Махин је често био позиван и радо виђен гост на многим културним дешавањима у Београду. Тако је његово присуство забележено на отварању *Уметничког павиљона* уз присуство највиших званица, међу којима су били Њ. В. принц Павле, принцеза Олга, многи министри, народни посланици и други представници домаће политичке и културне елите.⁴⁵³ Као представник Земгора, заједно са Кочаровским, присуствовао је свечаном банкету код „Српског краља“ организованом у част индијског књижевника, драматурга и философа Рабиндраната Тагореа (Rabindranath Tagore; रवीन्द्रनाथ ठाकुर) 1926. године.⁴⁵⁴

Крајем тридесетих година Махин је у београдским круговима јавно почео да се декларише као стручњак за далекоисточна питања и да из ове области износи мишљење по разним питањима. У београдској штампи остале су забележене теме Махинових

⁴⁴⁹ Савремени истраживачи посветили су више радова осветљавању различитих аспеката живота и дела Ф. Е. Махина. О војно-обавештајним маневрима Фјодора Јевдокимовича из периода руског грађанског рата види: Ганин, А. *Измена командармов. Представители высшего командного состава Красной армии, перешедшие на сторону противника в годы Гражданской войны в России 1917-1922 гг.*, Пятый Рим, Москва: 2020; В. Каминский, „Почему генштабист РККА Ф. Е. Махин `открыл ворота` Уфы белому Комучу 4 июля 1918 г.?“, *История белой Сибири. Материалы 5-й международной научной конференции (4-5 февраля 2003 года)*, Кузбассвузиздат, Кемерово: 2003, с. 140-147. Детаљније о томе зашто се *Удружење руских Генералштабних официра* (Общество русских офицеров Генерального штаба) формирано у емиграцији оградиле од Махина као официра руске војске види: А. Ганин, „Общество русских офицеров Генерального штаба в Королевстве сербов, хорватов и словенцев“, в: *Русское зарубежье и славянский мир*, Буњак, П. (сост.), Славистическое общество Србији, Белград: 2013, с. 107-116; Публицистичко и обавештајно деловање Фјодора Јевдокимовича у међуратном Београду помиње се у: S. Odić i S. Komarica, *Partizanska obavještajna služba 1941-1942. Šta se stvarno događalo*, Knj. 3, Centar za informacije i publicitet, Zagreb: 1988, str. 93.

⁴⁵⁰ С. В. „Стање руске емиграције“, *Време*, 02.06.1926, с. 4.

⁴⁵¹ Аноним. „Податци о Русима у нашој држави“, *Време*, 01.06.1926, с. 4

⁴⁵² С. В. „Стање руске емиграције“.

⁴⁵³ Аноним. „Свечано отварање Уметничког Павиљона“, *Правда*, 24.12.1928, с. 3.

⁴⁵⁴ Аноним. „Банкет Рабиндранату Тагоре“, *Време*, 16.11.1926, с. 7.

излагања припремљених за представљање у два издања *Усмених новина*. У 27. броју најављеном за децембар 1936. године, Махин је окупљенима изнео сопствену интерпретацију догађаја који стоје у позадини побуне Чанг Сунг Љанга (Zhang Xueliang; 張學良).⁴⁵⁵ Тема 39. броја *Усмених новина* у организацији Београдске секције Југословенског новинарског удружења из октобра наредне године, односила се на „савремени стадијум јапанског империјализма“.⁴⁵⁶ Махин је одржао и јавно предавање у фебруару 1937. године после свог боравка у Кини. Тим поводом, у оквиру пројекције филма „Кина“ на Коларчевом народном универзитету било је уприличено његово предавање на одговарајућу тему.⁴⁵⁷ Неколико месеци касније, у оквиру наредне пројекције истог филма, Махин је појаснио „етапе културног напретка Кине“ и изнео поређење развика ове државе у старом и савременом контексту.⁴⁵⁸ Своје познавање прилика на Далеком истоку крунисао је ауторском публикацијом под називом „Кина у пламену“. Ова књига изашла је 1939. године у Београду у издању књижаре Косте Јов. Михаиловића као део библиотеке „Земље и народи“.

У некрологу поводом Махинове трагичне смрти објављеном у листу *Борба* од 4. јуна 1945. године његова предратна културна и јавна делатност биле су окарактерисане на следећи начин: „Пре рата он је своју професију публицисте и све своје зреле године – које је провео далеко од своје отаџбине – посветио ширењу истине о огромном делу кога су народи Совјетског Савеза на челу са руским народом вршили градећи од заостале царске Русије моћну социјалистичку државу“.⁴⁵⁹ Анализирајући културни и јавни утицај који је Махин остварио не само међу руским емигрантским, већ првенствено у југословенским круговима, треба разумети да ова личност представља *par excellence* пример једног од водећих актера културне политике руске емиграције у Краљевини СХС/Југославији. Културни утицај који је остваривао посредно и непосредно у значајној мери формирао је живот одређеног дела руске колоније у Београду. Непосредно остваривање утицаја преко есеровске организације Земгор, а затим и кроз пласирање публикација *Руски архив* и *Југославија*, утицали су на артикулисање одређених културних политика и на формирање југословенског јавног мњења по питањима важним за живот и рад руске колоније на територије краљевине. Непосредни Махинов друштвени утицај вршен је кроз његову интеграцију у локалну средину.

Фјодор Јевдокимович био је члан земунског Ротари клуба, активно је сарађивао са локалним медијима и чак једно време био дописник београдског листа *Политика*. Забележено је да је аплицирао за приступање једној од југословенских масонских ложа, али његова пријава за приступање ложи *Шумадија* није прихваћена јер је подносилац захтева био „под сумњом да је левичар“.⁴⁶⁰

Постоје подаци да је Махин почетком тридесетих година ступио у контакте са Совјетском обавештајном службом и преко њихових веза добијао директне информације

⁴⁵⁵ Аноним. „Двадесет седми број `Усмених новина`“, *Правда*, 18.12.1936, с. 22.

⁴⁵⁶ Аноним. „Тридесет девети број `Усмених новина`“, *Време*, 10.10.1937, с. 9.

⁴⁵⁷ Аноним. „Културни филм `Кина` на Коларчевом универзитету“, *Време*, 13.02.1937, с. 11.

⁴⁵⁸ Аноним. „Данас на Коларчевом универзитету даје се филм Кина“, *Време*, 20.10.1937, б. с.

⁴⁵⁹ Аноним. „Фјодор Јевдокимович Махин генерал-лајтнант“, *Борба*, 04.06.1945, с. 1.

⁴⁶⁰ Marić i Kosić, nav. delo, str. 120.

из Совјетског Савеза које је касније пласирао кроз свој публицистички рад.⁴⁶¹ Имајући у виду доказану сарадњу са Совјетима, данас се може довести у питање објективност његовог извештавања, али без обзира на то, његов утицај као једног од доносиоца културних политика руске емиграције у Београду остаје неоспоран и трајан. Са културолошког аспекта интересантно је да Фјодор Јевдокимович Махин, без обзира на свој значајни удео у емигрантској и југословенској журналистици међуратног периода и тесну сарадњу са респектабилним београдским листом *Политика*, никада није постао члан *Савеза руских писаца и новинара у Краљевини СХС/Југославији*.⁴⁶²

Кампања против Земгора и његових лидера

Рад Земгора није био добро прихваћен у многим круговима руске емиграције и током целокупног периода његовог постојања предузимани су кораци да се утицај организације сведе на минимум, а поједини сарадници дискредитују или компромитују. Без обзира на јаку мрежу у појединим центрима руског расејања и широко распрострањен друштвено-хуманитарни рад који је организација вршила, прашки Земгор није био универзално схваћен као заступник интереса целокупне руске дијаспоре. О томе сведочи писмо из Београда С. Н. Иљина (Иљин), упућено Александру Ивановичу Гучкову 16. маја 1923. године, са молбом да у *Савету (руских) амбасадора* са седиштем у Паризу изрази жаљење што се њихова средства упућују организацији коју сви сматрају „сувишном“ и, како се касније испоставило на основу јавних наступа њених претставника, „блиском сменовеховским организацијама“.⁴⁶³ Са културолошког аспекта интересантно је то што ово писмо, упућено из Београда, датира из периода пре него што је прашки Земгор званично отворио своје истурено одељење у Краљевини СХС.

Активна кампања против Земгора у Београду и његовог руководства вођена је и пре и после осамостаљивања организације од прашког центра. Она је долазила подједнако из табора руских цариста, као и преко појединих чланова *Савеза руских писаца и новинара у Краљевини СХС/Југославији*.⁴⁶⁴ Неколико упечатљивих догађаја указују на озбиљност размирица различитих фракција унутар руске емигрантске заједнице, а неки од тих случајева имали су одзив не само у београдској и емигрантској штампи, већ су захтевали и интервенцију локалне полиције.

⁴⁶¹ Детаљније о Махиновом обавештајном раду и контактима са Совјетским Савезом види: Тесемников, „Превратност судьбы генерала Ф. Е. Махина“; Timofejev, „Nulti pacijent: Počeci delovanja sovjetske obavешtajne službe u Kraljevini Jugoslaviji“; Гањин, „Свој међу туђима, туђ међу својима“, као и у монографији: Ганин, *Свој међу туђима и туђ међу својима*.

⁴⁶² Види Ђурић, нав. дело.

⁴⁶³ Письмо С. Н. Иљина А. И. Гучкову. Белград, 16 мая 1923 г. Наведено према З. С. Бочарова, (сост.), *Русские беженцы. Проблемы расселения, возвращения на Родину, урегулирования правового положения (1920-1930-е годы): Сборник документов и материалов*. РОССПЭН, Москва: 2004, с. 195-196.

⁴⁶⁴ О томе сведочи М. Агапов. Види *Москва – Србија Београд – Русија*, с. 663-687.

Претрес стана председника Земгора у Београду Ф. Махина и крађа поверљивих докумената

Партијска борба руске емиграције одвијала се „иза кулиса“ и углавном је остајала ван видокруга београдске јавности. О неким крупнијим инцидентима повремено су се појављивали трагови у београдској штампи, али је главни међустранички медијски рат вођен на страницама емигрантске штампе. Један од првих политичких окршаја између руских цариста и есера о коме се „ништа не би знало да *Времену* није успело да открије тај догађај и да га прикаже својим читоцима“, ⁴⁶⁵ догодио се недуго пошто је Ф. Махин као представник прашког Земгора дошао у Београд и ту основао испоставу организације.

Потребно је имати у виду да се у време Махиновог доласка у Краљевину СХС, на територији државе налазило око 40.000 руских избеглица, рачунајући и највише представнике Руске заграничне цркве и руске армије, од којих је око 90% политички подржавало неку од опција за рестаурацију руске монархије. Како је државна политика према руским избеглицама била таква да су руска избегла лица приликом запошљавања и других свакодневних активности располагала готово истим правима као и држављани Краљевине, јасно је да су се многи руски емигранти запослили у локалној државној служби, на позицијама како им је то стручна спрема и вештина преговарања допуштала.

Земгор као организација коју је заступао Махин, водила је јавну кампању против руске реакције, инсистирајући на својој аполитичној позицији и добротворном раду намењеном за помоћ свим руским избеглицама којима је помоћ потребна. У стварности, Земгор је због своје унутрашње организације и структуре чланства сматран испоставом партије есера у емиграцији, ⁴⁶⁶ и као такав отвореним непријатељем свих осталих политичких фракција које историјски, идеолошки или фактички нису биле у стању или нису желеле да са њима сарађују.

Инцидент везан за крађу поверљивих докумената из приватних просторија Ф. Махина, био је један од покушаја дискредитације председника Земгора пред јавношћу и државним врхом Краљевине СХС. Поред тога, за нека од лица утврђено је да су се преко својих интерних веза бавила обавештајним радом и само су захваљујући јаким везама са високим функционерима и уступцима које су чинили за њих, успели да избегну хапшења или депортацију. Да би разјаснио читаоцима природу овог инцидента, новинар *Времена* објаснио је политичке и идеолошке позиције обе водеће стране које претендују да после слома бољшевизма преузму улогу управљача Русијом. Антагонизам између ове две групе заснован је на програмима који је код цариста реакционаран, а код социјалиста-револуционара успостављен на принципима народне демократије. Традиција хапшења и прогањања есера датирала је још из доба царистичке Русије и временом се пренела и интензивирала на просторима „Заграничне Русије“. Извештавајући о београдском окршају ове две групе, анонимни дописник листа *Време* истакао је да, иако су последице инцидента минорне, „овај догађај је веома важан, јер открива колико је јака и безочна у

⁴⁶⁵ Аноним. „Хапшење руског агента при Управи Града“, *Време*, 06.07.1924, с. 3.

⁴⁶⁶ О питањима унутрашње организације Партије есера у иностранству, као и теоријском расколу његових главних струја види: Д. Местковский, „Партия социалистов-революционеров в эмиграции в 1920-х годах. Пути возрождения организации: централизм или демократизм“, *Вестник Волгоградского государственного университета*, Сер. 4, Но. 1 (21), 2012, с. 44-50.

својој борби организација цариста у нашој земљи на чијем је челу генерал Врангел“.⁴⁶⁷ Упркос томе што је Махин у Београд дошао као представних аполитичне добротворне организације, са циљем да направи инфраструктуру за пружање помоћи избеглицама у виду бесплатних курсева, библиотеке и бироа рада, „царистичке избеглице виделе су у њему више свог партијског непријатеља него културног и просветног радника“.⁴⁶⁸

Против Махина је Министарству унутрашњих послова поднета пријава у којој је представник Земгора осумњичен за болшевизам, па су 1. јула у поподневним часовима двојица иследника изашла на терен ради претреса његовог стана. Без присуства самог корисника спорних просторија, собу у улици Крунска бр. 79 претресли су агент при Управи Града руски емигрант Терасијевич уз присуство писара Јовановића. Том приликом конфискована су бројна документа, а пред крај претреса наишао је и њихов сопственик, који се одмах са представницима власти упутио ка Управи Града. О извршеном претресу обавештен је помоћник шефа Опште полиције Д. Поповић, који је одбио да Махина прими на разговор. Недуго потом о инциденту је био обавештен и Управних Града М. Лазаревић, на чије инсистирање је документација одузета од агента Терасијевича и који је издао наредбу да се због евидентног политичког карактера инцидента, ови документи до даљњег задрже у полицији. Неколико сати касније, агент Терасијевич ухваћен је на делу док је прегледавао заплећену Махинову архиву. После тога, издата је наредба за лични претрес агента Терасијевича, као и за претрес његовог стана. Том приликом пронађени су компромитујући докази против њега, због чега је одмах ухапшен, после неколико сати ослобођен и отпуштен са службе.

Како је извештавао новинар *Времена*, приликом поменутог инцидента нестала су важна документа из Махинове архиве везана за „учешће цариста из руске емиграције у Цанковљевом преврату у Бугарској“. Бивши руски агент при Управи Града Терасијевич поново је ухапшен након што су се за овај случај заинтересовали „виши званични кругови“. Како је закључио новинар, чином хапшења царистичког агента, Махин је „као један од најистакнутијих јавних и политичких радника, не само руске емиграције већ Русије уопште“ добио заслужену сатисфакцију.⁴⁶⁹

Лебедевљев боравак у Совјетском Савезу

Још једна медијска хајка на сараднике *Руског архива* била је усмерена на В. И. Лебедева, а започела је након објављивања неколико извештаја са његовог тајног, илегалног и високо ризичног путовања у Совјетски Савез.⁴⁷⁰ Према чланцима које су готово истовремено објавили прашки лист *Воля России* и београдске дневне новине *Политика*, Владимир Иванович Лебедев током августа 1929. године илегално је посетио Совјетски Савез и боравао у неколико његових градова. Утиске са овог путовања објавио је у више наставака на руском и српском језику. Фељтон се најпре појавио у прашком

⁴⁶⁷ Аноним. „Хапшење руског агента при Управи Града“.

⁴⁶⁸ Исто.

⁴⁶⁹ Исто.

⁴⁷⁰ Детаљније о начину извештавања о овом путовању у београдским штампаним медијима види А. Ђорђевић, „Улога руских емиграната у креирању југословенског...“.

гласилу *Воля России* чији је Лебедев уредник био, а први наставак објављен је у броју Х-ХІ из 1929. године. Текст насловљен „В России“ (У Русији) заузео је чак 33 стране и углавном је био посвећен начину на који је аутор успео да се пребаци преко совјетске границе и његовим првим утисцима са совјетске територије.

Већ 23. новембра исте године, београдски лист *Време* објавио је непотписани чланак посвећен Лебедеву. Наслов овог написа гласио је „Г. Владимир Лебедев, чувени руски публициста који је успео да се незапажен пребаци у совјете, описује савремени живот у ‘Стаљиновом царству’“, а у поднаслову је истакнуто да „живот у Русији тече као и на другим странама“, те да обилује разним варијацијама и разноликошћу. Према његовом сведочењу „у Русији је све кооператива, бон. Оно што је ван тога, то нема одређене цене и често је на зеленашком основу“. Кооперативе су снабдеване различитим производима, па су тамо доступне чак и свилене чарапе. Иако је живот у Русији солидан, Лебедев је евидентирао незадовољство сељака, који су услед „диктатуре комунистичке странке“ стављени у стање економске и политичке неједнакости. Са тим у вези, отпор овог слоја становништва огледао се у стратегији смањивања површина засађеног земљишта, како би се избегло да се произведени вишкови дају влади, која им за пољопривредне производе не плаћа „добром валутом“.⁴⁷¹

Почетком децембра исте године, на основу Лебедевљевих путничких белешки, у београдском листу *Политика* на насловној страни објављен је непотписан текст под називом „Како сам прешао границу“. Иако на крају написа није наведено име аутора, према приложеној Лебедевљевој карикатури јасно је о ком аутору је реч. Уводни део чланка базиран је на цитату „Треба проћи кроз Русију“ из Гогољеве преписке датиране од 1845. године. Сентиментални цитат руског књижевног великана савршено је уклопљен у наставак текста у коме Лебедев описује своје пробијање кроз тешко проходне, али ванредно лепе и њему блиске руске шуме. Његов рецепт за успешан прелазак границе био је „револуционо-војна припрема проживљеног живота“, а како је нарочито нагласио, „најбоља гаранција за успех је ићи бескрајном руском шумом“. За руског емигранта је то нарочито било значајно, јер сâм осећај руског и руске припадности наводи да се „свом душом, свим својим бићем, преудешаваш са емигрантског на руски начин“.⁴⁷²

У наредним прилозима насловљеним „Деца“, „Русија је наша“ и „Модерна болест“, који су у истим новинама објављени 7, 8. и 12. децембра, аутор је изнео и друге импресије. Оронулост и сиромаштво које је владало у совјетској престоници, у његовој белешци приказани су на следећи начин: „Гомила је била шарена. Гомила је била живописна. Али изношена, поабана. Пословна. Заузета. Поабани су били дугачки ре(д)ови крај задруга. Поабана је била калдрма. Поабане су биле куће. Поабани кочијаши, терали су поабану, мршаву кљусад, упрегнуту у поабане кочије; камиони и аутомобили – све је било поабано. Само по некад засија сасвим нови Ролс-Ројс или Пакар совјетског велможе... Али као светао тон, весео и звучан, уливао се у московски улични шум говор, смех и песма деце. Деца су још јаче подвлачила изношеност о поабаност одраслих“.⁴⁷³

⁴⁷¹ Аноним, „Г. Владимир Лебедев, чувени руски публициста који је успео да се незапажен пребаци у совјете, описује савремени живот у ‘Стаљиновом царству’“, *Време*, 23. 11.1929, с. 7.

⁴⁷² В. Лебедев, „Како сам прешао границу“, *Политика*, 06.12.1929, с. 1-2.

⁴⁷³ В. Лебедев, „Деца“, *Политика*, 7. 12. 1929, с. 1–2.

Коментаришући разговоре које је ослушкивао или спорадично водио са случајним пролазницима лутајући московским и лењинградским улицама, Лебедев као декларисани леви есер није пропустио да читаоцима латентно представи и своје сопствено гледиште. Тако је једна од девојчица замишљено прокоментарисала како је у историји руске револуције чудно што су бољшевици „само водили пропаганду“, док су се социјалисти-револуционари, као прави хероји „борили, бацали бомбе, умирали“.⁴⁷⁴ Из интеракције са младим комсомолцем закључио је да су према званичној совјетској интерпретацији историје руске револуције, социјалисти-револуционари изједначени са бољшевицима, иако код омладине постоји свест о постојању и значају есера у револуционарној борби.

Лебедев је истицао да је све што је видео и чуо на свом путовању по Русији било другачије. Чак су се разликовала и деца коју је имао прилике да слуша на московским улицама. Она су сањала другачије снове и ти снови нису имали сличности са сновима деце која су живела под старим руским режимом. „Детињи сан и одушевљење“ младих московских житеља „били су сан и одушевљење деце нове Русије“.⁴⁷⁵

Како би остварио упечатљив утисак на читаоца, али и доказао да је заиста време провео у новој руској престоници, Лебедев је спорадично остављао коментаре о архитектонским и урбанистичким променама у градовима које је посећивао. Са тим у вези, није преопустео да као градску новост опише Лењинов маузолеј смештен уз зидине московског Кремља. Према његовом мишљењу, маузолеј је имао кубе слично метрополитену у берлинској улици „Таунинцинштрасе“.⁴⁷⁶ Ова изјава за руске емигранте морала је представљати врло упечатљив доказ његовог реалног боравка на совјетској територији.

Поред вере у децу „нове Русије“, у Лебедевљевим написима провејавале су и друге интерпретације, које су југословенским читаоцима биле познате као званични ставови уредништва часописа *Руски архив*. Међу таквим примерима треба издвојити његову конверзацију са извесним Глебом Гоњцовим, који га упућује у атмосферу владајућој међу житељима совјетске Русије. Тако је Лебедевљев саговорник нагласио да је код савремене руске деце, али и осталог становништва најважније „осећање сопствености над свом земљом“ и да то највероватније представља „најјаче осећање сопствености“ које је у Русији захватило све слојеве становништва, почевши од деце и комсомолаца, до радника, војске и сељака. Такво осећање да све припада њима „родило се из револуције“. На питање шта се дешава са бољшевизмом у Совјетском Савезу, Гоњцов му је одговорио да нема више ни бољшевика, ни бољшевичке партије, нити њихове идеологије. Саговорник је закључио да бољшевици „не могу више ништа обојити својом бојом, јер `њих` самих нема“.⁴⁷⁷

Све ове написе, уз још неколико текстова које београдска читалачка публика није могла видети на страницама локалне периодике, објавио је прашки лист *Воля России* током 1929. и 1930. године. Овај фељтон из Лебедевљевог путног дневника објављиван је у наставцима током неколико месеци, а поред текстова везаних за опис Москве и

⁴⁷⁴ В. Лебедев, „Русија је наша“, *Политика*, 08.12.1929, с. 1-2.

⁴⁷⁵ В. Лебедев, „Модерна болест“, *Политика*, 12.12.1929, с. 1-2, стр. 1.

⁴⁷⁶ Лебедев, „Русија је наша“.

⁴⁷⁷ Лебедев, „Модерна болест“.

Лењинграда, руски читаоци, за разлику од југословенских, могли су да се информишу и о стању које је владало у руској провинцији.⁴⁷⁸ Прва три наставка фелтона „В России“ (У Русији), „В шапке-невидимке“ (Са невидљивом капом) и „Одна из деталей большевицкого быта“ (Детаљ из большевичког начина живота), штампани су као ексклузивни прилози на самом почетку свезака у којима су објављени. После тога, приметно је одступање од овог шаблона, тако да су се наредни прилози штампали у средишњем делу, а временом измештани и на сам крај публикација. Тако је прилог „В России. Последний день в Москве“ о Лебедевљевом последњем дану проведену у совјетској престоници заузео место од 97. до 110. стране другог броја часописа из 1930. године, а прилог „Провинциальное“ са текстом о руској провинцији започео је на 195. страни наредног броја. Наставак фелтона „Волшебный палец“ (Магични прст) у 4. броју штампан је од 307- 319 стране, док је последњи објављени текст под насловом „Лик Ленинграда“ (Лик Лењинграда) штампан од 407. стране па надаље. Последњи део путописа изашао је у двоброју 5-6 из 1930. године. Иако је на крају чланка најављен наставак у следећем броју, до краја календарске године не само да нема наставка фелтона „У Русији“, већ није објављен ни један једини текст Лебедева као аутора без обзира на то што је лист излазио у неизмењеном саставу редакције – Лебедев, Слоњим, Стаљински и Сухомлин.

Промена у уредничкој политици могла је бити изазвана великим полемикама које су у том периоду биле присутне у емигрантској штампи. Многа емигрантска гласила постављала су питање о истинитости информације да је Лебедев боравио на територији Совјетског Савеза и исказивали тврдње да је цела фама око тог путовања измишљена. Већ у марту 1930. године, југословенска читалачка публика била је обавештена о томе да једна друга руска емигрантска организација, такође смештена у Прагу као и уредништво листа *Воля России* чији је Лебедев уредник био, редовно шаље своје агенте на совјетску територију. Извештаји њихових агената драстично су се разликовали од бележака из Лебедевљевих путних дневника и то не само по стилу извештавања, већ и према изнетим запажањима.

Са другачијим детаљима о животу у Совјетском Савезу, према извештајима агената са терена, југословенску читалачку публику известио је гост из Прага, руски емигрант Сергеј Семјонович Маслов. Маслов је као оснивач и лидер Радно-сељачке партије *Крестьянская Россия*, једине релевантне руске партије настале у емиграцији, у Београд дошао на позив Савеза руских књижевника и новинара у Југославији. Тиме је, од раније разбуктали конфликт између овог савеза и уредништва београдског часописа *Руски архив* са Ф. Махином и посредно В. Лебедевим на челу, постављен на нови ниво. Оваквим чином Савеза дошло је до тога да са актуелним темама међуемигрантских конфликта буду редовно извештавани и домаћи југословенски читаоци, а не само руски, каква је до тада била пракса. Имајући у виду још и потоње оптужбе о учешћу тројице чланова-оснивача *Савеза руских књижевника и новинара у Југославији* Жукова, Ксјуњина и Глуздовског у креирању и распрострањивању за челнике *Руског архива* компромитујућих

⁴⁷⁸ В. Лебедев, „В России“, *Воля России*, X-XI, 1929, с. 3-36; В. Лебедев, „В России. В шапке-невидимке“, *Воля России*, XII, 1929, с. 3-17; В. Лебедев, „В России. Одна из деталей большевицкого быта“, *Воля России*, I, 1930, с. 3-15; В. Лебедев, „В России. Последний день в Москве“, *Воля России*, II, 1930, с. 97-110; В. Лебедев, „В России. Провинциальное“, *Воля России*, III, 1930, с. 195-205; В. Лебедев, „В России. Волшебный палец“, *Воля России*, IV, 1930, с. 307-319; В. Лебедев, „В России. Лик Ленинграда“, *Воля России*, V-VI, 1930, с. 407-413.

документа, јасно је да су управо ова лица била кључна за то да се лидеру емигрантске партије из Прага *ТКП – Крестњанская Россия* Сергеју Семјоновичу Маслову упути позив за посету Краљевини Југославији и пружи могућност да држи предавања у просторијама Савеза. Маслову је обезбеђен медијски простор у београдској штампи, па су тако, поред интервјуа са њим и његовим анонимним пратиоцем, објављени и делови белешки са његових гостујућих предавања.⁴⁷⁹

Ставови из неколико новинских написа чији је С. Маслов аутор, као и текстова који се баве упознавањем домаће јавности са садржајем његових предавања, уз придодате исказе Масловљевог анонимног сапутника који је посетио Београд, у бруталном тону извештавају о екстремном сиромаштву које влада у Совјетском Савезу, као и о изузетно лошим условима у којима обитава совјетско становништво. Са екстремно антибољшевичке позиције, у извештајима су истакнуте појаве дугачких колона испред радњи са основним животним намирницама, поменуто је мноштво бескућника међу којима има и деце, као и третман бољшевичке владе према црквама и другим верским објектима. Писало се о томе да је колективизација готово уништила сељаштво у Русији, а бољшевици су демонизовани до те мере да су представљени на нивоу пљачкаша и отимача деце.

За разлику од Лебедевљевих интеракција са совјетским становништвом које је помирљивим тоном давало информације о стању у земљи, Масловљеви извештаји тврдили су да је против бољшевика организован велики народни отпор и сталне радничке саботаже попут убацивања шрафова и делова мачака у тесто за израду хлеба.⁴⁸⁰ Оваквим приступом требало је пољуљати углед Лебедева у југословенској јавности. Маслов је настојао да опонентов кредибилитет поткопа разним инсинуацијама које су доводиле у питање боравак левог есера Лебедева на совјетској територији. Једна од таквих била је да „Г. Лебедев *сматра*, да народ одобрава извесну основицу економске политике совјета (курзив – А.Б.)“, док чланови Масловљеве организације *знају* да јој се становници Совјетског Савеза изузетно противе.⁴⁸¹ Поред тога, у Београд је као пратња стигао и један од агената Масловљеве организације, који је тврдио да је неколико месеци, а закључно са фебруаром 1930. године, провео на тајном задатку у Совјетском Савезу. Агент, чије је име због природе посла југословенској јавности остало непознато, тврдио је да се из Лебедевљевих написа види да они ниси истинити и да аутор заправо не познаје реалну ситуацију каква је владала у Москви у периоду када ја наводно био тамо.

Како би југословенској јавности појаснио позадину овог медијског конфликта, руски емигрант и сарадник београдског листа *Време* Василиј Платонович Глуздовски у тексту везаном за отмицу руског генерала Кутепова, објаснио је да не претерано оштар став левих есера према бољшевицима баца сенку сумње на све активности везане за руске чланове и симпатизере овог крила руске Партије социјалиста-револуционара у

⁴⁷⁹ Види: С. Маслов, „За ‘Време’ написао Сергеје Маслов, вођа руске сељачке странке“, *Време*, 31.3.1930, с. 1; Аноним, „Живот у данашњој совјетској Русији“, *Време*, 11.3.1930, с. 3; С. Маслов, „На границама Русије (За ‘Време’ написао Сергеје Маслов, вођа руске сељачке странке)“, *Време*, 02.04.1930, с. 4; Аноним, „Г. Маслов о отмици генерала Кутепова“, *Време*, 08.03.1930, с. 5.

⁴⁸⁰ Види Аноним, „Живот у данашњој совјетској Русији“.

⁴⁸¹ Аноним, „Г. Маслов о отмици генерала Кутепова“.

емиграцији.⁴⁸² Под сумњом да би лако могли променити страну и ступити у савез са бољшевицима, целокупна делатност левих есера, а међу њима и Лебедева и Махина била је под сталном лупом руске емигрантске јавности.

Тек 6. априла 1930. године у београдској штампи огласио се лично Владимир Лебедев чланком „О ‘тајанственим пратиоцима’, ‘експертизи’, ‘сељачком вођи’ и руском писцу Гогољу“.⁴⁸³ Текстом објављеним у листу *Време*, аутор је настојао да раскринка стварне намере и личност свог опонента Сергеја Маслова. Маслов је окарактерисан као бекрупулозни опортуниста чија извештавања настоје да манипулишу југословенским јавним мњењем, а његов анонимни пратилац описан је као особа која у својој експертизи само испуњава Масловљеве налоге без икакве стварне аутентичности. Поред оваквих закључака, Лебедев је истакао да га Масловљева пропаганда и пропаганда његових сарадника начелно не дотичу, али да има обавезу да о њиховим нечасним намерама упозна југословенску јавност. Лебедев је истакао да међу домаћом читалачком аудиторijом несвесном праве природе и намера Сергеја Маслова, осећа обавезу да заштити свој углед и сопствену личност.⁴⁸⁴

Он је нагласио да руски читаоци „којима је каријера г. Маслова добро позната“ не захтева одговор „на овај напад иза бусије“ и на оптужбе које му је таква бескрупулозна личност упутила „под заштитом ‘анонима’“.⁴⁸⁵ Обавеза да не оставља у заблуди југословенско јавно мњење, „подвргнуто утицају веома насртљиве рекламе о личности г. Маслова“, навела га је да понуди југословенским медијима овакав писмени одговор.⁴⁸⁶ И док је према тврдњама Лебедева, Масловљева биографија обиловала радњама и делима од којих би се *частан човек могао ослободити једино смрћу*,⁴⁸⁷ Маслов је из Прага послао допис истом листу у коме тврди да Лебедев *није* извршио „мушки акт“ који себи приписује, а служи му искључиво за прикупљање политичких поена. Лебедеву је директо упутио речи у којима тврди да 1929. године није био у Москви, и да својим изјавама у штампи само обмањује људе који су му веровали и да са том обманом и даље истрајава.⁴⁸⁸

На овакав отворени напад од стране Маслова, Лебедеву су својим дописима објављеним на страницама београдске штампе у одбрану прискочили један од најистакнутијих чланова партије есера Осип Соломонович Минор и бивши пуномоћни министар Бугарске Коста Тодоров. Обојица су, као блиски пријатељи Лебедева настојали да му јавно дају кредибилитет. Минор је тврдио да је упознат са свим детаљима путовања

⁴⁸² В. Глуздовски, „Да ли је генерал Кутепов одвезен у Суздаљ? (Утицај отмице на рад руске емиграције)“, *Време*, 05. 04.1930, с. 5.

⁴⁸³ В. Лебедев, „О ‘тајанственим пратиоцима’, ‘експертизи’, ‘сељачком вођи’ и руском писцу Гогољу“, *Време*, 06. 04.1930, с. 5.

⁴⁸⁴ Исто.

⁴⁸⁵ Исто.

⁴⁸⁶ Исто.

⁴⁸⁷ Фраза коју је по речима Лебедева употребио Маслов у интервјуу поводом бољшевичког хапшња и затварања генерала Кутепова. В. Лебедев, „О ‘тајанственим пратиоцима’...“.

⁴⁸⁸ С. Маслов, „Љуто политичко јело (наставак текста са стр. бр. 4)“, *Време*, 11.04.1930, с. 6.

свог партијског истомишљеника,⁴⁸⁹ а Тодоров је дискредитацијом личности С. Маслова покушао да спере љагу са пријатељевог имена.

Међу најзначајнија сведочанства на српском језику о обиму сукоба који је владао између левих есера Махина и Лебедева и појединих чланова *Савеза руских писаца и новинара у Југославији* спада текст објављен у београдском листу *Правда* крајем августа 1930. године. Сам по себи интригантан наслов, указује да се унутар „Заграничне Русије“ водила интензивна борба различитих фракција. Текст под насловом „Поводом полемике о томе да ли је г. Лебедев био на савској плажи...“ представља Лебедевљев коментар на претходне догађаје који су уздрмали руску емигрантску периодику широм Европе. Према напису у београдској *Правди* евидентирано је да је о Владимиру Ивановичу Лебедеву „неки Евгеније Жуков, `књижевник` и `антрепренер` штампао у Берлинском дневнику `Руљ` допис из Београда пун лажи и клевета“. Након тога, исти аутор изнео је тврдњу у париском емигрантском листу *Дни* да и поред тога што је Осип Соломонович Минор ставио цео свој углед да докаже истинитост Лебедевљевог путовања, постоји низ писмених изјава сведока у којима се тврди да је Лебедев у време наведеног путовања виђен на савској плажи у Београду. Чак три сведока била су спремна да изађу на суд са овом тврдњом. Наведени „књижевник“ и „антрепренер“ Жуков није нико други до београдски руски емигрант, један од оснивача Савеза руских писаца и новинара у Југославији и особа која се нашла на челу предузећа за организацију престоничког музичког живота *Југоконцерт*. Лебедев у свом обраћању преко листа *Правда* изазива Жукова да са спорним текстовима које је достављао емигрантским новинама, употпуњеним писменим изјавама наведених сведока, изађе пред југословенску јавност како би му пружио могућност да београдском суду против њега поднесе тужбу за клевету.

Са културолошког аспекта овај напис је интересантан по томе што Лебедев јавно помиње догађај из 1927. године, када је исти београдски дописник Е. Жуков, у емигрантском берлинском листу *Руљ* објавио клеветнички текст о Махину и Лебедеву, користећи се документом њиховог наводно оригиналног Меморандума. Како је Лебедев закључио, велика вероватноћа да би се тек са иступањем Е. Жукова пред руску и југословенску јавност, али и пред београдски суд, дошло до података о „опасном злочинцу“ који стоји иза текста злогласног Махиновог и Лебедевљевог Меморандума. Аутор је закључио да је тај „злочинац“ по свој прилици „`снабдео` г. Жукова својим `документом`“ на исти начин као што је дотична особа снабдевена и „исказима“ о његовом присуству на јавној градској плажи у Београду током августа 1929. године.⁴⁹⁰

Из данашње перспективе није могуће прецизно утврдити да ли је Владимир Лебедев заиста био у Совјетском Савезу у наведеном периоду или је његово извештавање било осмишљено искључиво са циљем да се привуче пажња јавности. Сведочанство о његовом боравку на територији Совјетског Савеза постоји као податак у бројној литератури енциклопедијског и биографског карактера, као и у тексту анонимног аутора који тај акт спомиње у некрологу објављеном 1956. године поводом смрти истакнутог

⁴⁸⁹ Види О. Минор, „Г. О. С. Минор категорички тврди да је г. Владимир Лебедев био у Совјетској Русији“, *Време*, 21.05.1930, с. 4.

⁴⁹⁰ В. Лебедев, „Поводом полемике о томе да ли је г. Лебедев био на савској плажи... (изјава г. Владимира Лебедева)“, *Правда*, 27.08.1930, с. 5.

руског друштвеног делатника.⁴⁹¹ О илегалним путовањима у Совјетски Савез агената из организације *Опус* којој је припадао С. Маслов постоји цела научна монографија савременог руског историчара М. Соколова заснована на бројним документима сачуваним у различитим архивима, између осталих и у архиви ФСБ-а (Федерална служба безбедности) у Москви.⁴⁹²

Меморандум Махина и Лебедева

Ширење документа *Меморандум Махина и Лебедева* био је још један скандал који се захуктао као део политичко-идеолошке борбе унутар „Заграничне Русије“. О наводном кривотворењу таквог документа и конкретне оптужбе уперене против појединих лица за која се веровало да су учествовала у овом клеветничком чину, опсежно је писано на руском језику у прашком левосеровском месечном листу *Воля России*.⁴⁹³

Кампања против челника организације Земгор започела је објављивањем низа новинских чланака у респектабилним емигрантским гласилима поводом текста специјалног документа *Меморандум Махина и Лебедева* (Записка Махина и Лебедева) чијим су ауторима проглашени В. Лебедев и Ф. Махин. Ширу руску емигрантску јавност о постојању таквог документа, током марта и априла 1927. године известили су париске *Последние новости*, берлински *Руль* и београдски лист *Россия*. У своју одбрану, Махин, Лебедев и А. Јелачић упутили су допис редакцији листа *Воля России* 03. фебруара 1931. године,⁴⁹⁴ у коме је изражено веровање да постоји обједињена емигрантска медијска кампања против њих као челника београдског одељења Земгора. Настојећи да одбране личну позицију и позицију организације Земгор чији су представници били, они су истицали да је овај лажни документ осмишљен са јасним циљем да међу руском емиграцијом поткопа рад организације, док „антидруштвени и потказивачки тон“ фалсификованог документа настоји да „оклевета Земгор као друштвену организацију у очима часних људи“.⁴⁹⁵

Спорни документ настао у марту 1927. године, а касније именован Меморандумом Махина и Лебедева, садржао је податке везане за унутрашњу политичко-идеолошку поделу руске емиграције настањене у Краљевини СХС и мање или више негативне коментаре који су се тицали њихових активности. Према тексту документа, пет основних група чинили су Кириловци, Николајевци удружени са Вишим Монархистичким Саветом, десни кадети удружени са левим крилом Николајеваца, уједињена национално-прогресивна и демократски оријентисана руска емиграција везана за десене кадете и кадете центра, док су последњу групу чинили леви кадети, умерене и лево оријентисане козачке организације, социјалисти и групе „повратника-спораумаха“ (оригинално: *возвращенцы-примиренцы*).⁴⁹⁶ Карактеристика свих наведених група била је истовремено бављење политичком и културно-просветном делатношћу. Према мишљењу аутора

⁴⁹¹ Аноним, „К кончине В. И. Лебедева“, *Новое русское слово*, No. 15618, 01.04.1956, с. 1.

⁴⁹² Соколов, нав. дело.

⁴⁹³ *Воля России*, No. 1-2, 1931, Прага, с. 201-208.

⁴⁹⁴ Ф. Махин, В. Лебедев и А. Елачич, „Письмо в редакцию“, *Воля России*, No. 1-2, 1931, Прага, с. 201-205.

⁴⁹⁵ Исто, стр. 203.

⁴⁹⁶ Исто, стр. 206-207.

документа, овакав приступ на пољу културе и образовања није могао да да повољне резултате због несразмерно великог броја установа, попут гимназија или библиотека, које се баве пружањем идентичних или врло сличних услуга. У том контексту, наводни потписници документа извели су закључак да би најпрактичније решење било да се групе међусобно уједине уз одрицање бављења политиком и са истоветним циљем спровођења заједничких акција на пољу образовања и културе.

Други део спорног документа осветлио је рад *Државне комисије за руске избеглице* формиране у Краљевини СХС. Ова организација окарактерисана је као „гомила бирократије“ према којој нико од избеглица не гаји никакве симпатије. Истакнуто је да ни ову организацију није заобишао принцип политичке пристрастности, која је нарочито исказивана према корпусима и институтима. Евидентирано је да у њеном раду има доста пропуста, мада се не могу са сигурношћу доказати низови злоупотреба о којима се интерно спекулисало. Истакнуто је да се новац којим организација располаже за помоћ избеглицама неразборито троши и да се средства која Краљевина улива у њу губе без икаквих јасних трагова. У том смислу, Земгор као организација која се бави пружањем различитих видова помоћи руским емигрантима, постигао је боље резултате, па самим тим претендује на веће право на опстанак у односу на недовољно функционалну Државну комисију.

Последњи сегмент документа представљао је напад на организацију *Савез руских писаца и новинара у Краљевини СХС*. Текст указује на то да ова организација, уз емигрантски лист *Новое время* и Државну комисију у Београду, опстају само захваљујући спољној подршци и својим значајним покровитељима. Документом се захтевало распуштање многих, у то време добро организованих руских супарничких организација у избеглиштву. Међу њима су се нашли, поред већ поменутог Савеза руских писаца и новинара, организације Сверуског земског савеза, Сверуског савеза градова, као и прашка организација „Крестьянская Россия“, на чијем се челу налазио истакнути друштвени делатник С. С. Маслов. Према мишљењу аутора документа, остале емигрантске организације налазе се у процесу гашења и изумирања. Како је закључено на самом крају Меморандума, Земгорова стриктна културно-просветна делатност и одсуство учешћа у разним политичким интригама којима је начелно склона руска популација у избеглиштву, чине Земгор једином подобном организацијом „популарном и у руским и у српским круговима“.⁴⁹⁷

За фалсификовање и ширење лажног документа спорног Меморандума унутар руске емигрантске заједнице, Махин, Лебедев и Јелачић оптужили су неке од чланова Савеза руских писаца и новинара у Краљевини Југославији. Комитет Земгора у Југославији дошао је до низа доказа који су упућивали на то да су у овој афери учествовали Алексеј Иванович Ксјуњин, Евгениј Андрејевич Жуков и Василиј Платонович Глуздовски, те је упутио апел Сверуском савезу књижевника и новинара у иностранству и другим релевантним организацијама да санкционишу понашање поменутих колега. Као доказ да је у питању клевета на рачун Земгора и зла намера поменутих лица, у прилогу дописа редакцији часописа *Воля России* додата су два писма

⁴⁹⁷ Махин, Лебедев и Елачич, „Письмо в редакцию. Подложный документ – Записка Лебедева и Махина“, *Воля России*, Но. 1-2, 1931, Прага, с. 206-208, стр. 208.

извесног Андреја Филипенка, адресирана на лично име В. И. Лебедева.⁴⁹⁸ Уредник и издавач недељника *Утро* и *Русское дело* А. Филипенко,⁴⁹⁹ сведочио је да је у време настанка спорног документа из 1927. године радио у канцеларији и био члан Савеза руских писаца и новинара у Краљевини СХС. Он је В. Лебедеву дао писану изјаву да је својеручно, у близу двадесет примерака, прекуцао податке добијене од А. Ксјуњина, као и то да му је лично Ксјуњин издао налог да као творце документа потпише вође београдског огранка прашког Земгора Махина и Лебедева.⁵⁰⁰ Према овом сведочењу, документ је био умножен са циљем да се достави издавачима познатих емигрантских гласила, међу којима су били А. А. Кизеветер, П. Н. Миљуков, Астров, С. Маслов, Харламов и Аргунов.⁵⁰¹

О веродостојности Меморандума и његовим стварним ауторима за сада не постоје научно верификовани подаци. На основу новинских написа и литературе, данас је могуће изнети само претпоставке. У прилог тези да би документ могао бити оригиналан и настао из пера наведених аутора, говори чињеница да на списку чланова Савеза руских писаца и новинара у Краљевини СХС/Југославији који је дао О. Ђурић за период од 1925-1935,⁵⁰² нема имена сведока чија су писма објављена на страницама часописа *Воля России*. У прилог тези да поменути чланови Земгора нису аутори компромитујућег документа говори кумство Фјодора Махина са једним од руководиоца канцеларија *Државне комисије*, која се у документу терети за финансијске малверзације са државним новцем. Дугогодишње познанство Ф. Махина и пуковника беле армије В. М. Пронина датирало је, према сведочењу бившег секретра Земгора Агапова, још из студентских дана. Махин је био крштени кум Пронинове кћери, њихов однос био је присан и одвијао се на обострану корист током читавог међуратног периода.⁵⁰³ Пронин је руководио канцеларијом Државне комисије за руске избеглице, а од 1937. до 1939. године био је издавач и уредник емигрантског националног, друштвеног и војног београдског недељника *Русский голос* (1931-1941).⁵⁰⁴

Имајући то у виду, мало је вероватно да би се руководиоц Земгора директно сукобио са члановима Државне комисије, а преко тога и са целокупним југословенским државним врхом који је подржавао ову организацију. Са друге стране, Ксјуњин као сарадник предреволюционарних конзервативних новина *Новое время*, чије се уредништво и само својевремено послужило праксом штампања и дистрибуирања наводно оригиналног документа Протокола сионских мудраца, могао је посегнути за тим примером и против супарника употребити „доказе“ настале у сличном маниру.

Као и у претходно вођеној кампањи која се одвијала између челника Земгора и чланова Савеза руских писаца и новинара у Југославији поводом Лебедевљевих тврдњи да је боравао у Совјетском Савезу, ни о Меморандуму тренутно нема научно потврђених

⁴⁹⁸ Махин, Лебедев и Елачич, „Письмо в редакцию. Два письма г. Филипенко о том, как распространялся (и подделывался?) подложный `документ`“, *Воля России*, Но. 1-2, 1931, Прага, с.205-206.

⁴⁹⁹ Тако је потписан у писму Лебедеву од 04.08.1930.

⁵⁰⁰ Махин, Лебедев и Елачич, „Письмо в редакцию“.

⁵⁰¹ Писмо је 22.11.1930. упућено В. И. Лебедеву и Комитету Земгора у Београду.

⁵⁰² Ђурић, нав. дело, с. 156-202.

⁵⁰³ Агапов, „Успомене М. Агапова о раду југословенског огранка Земгора“, стр. 667-668.

⁵⁰⁴ „Русский голос (Белград, 1931-1941)“, <http://www.emigrantica.ru/item/russkii-golos-belgrad-1931-1941>, приступљено 27.11.2024.

доказа да су његови аутентични аутори били Лебедев и Махин, али ни да документ представља злонамерну пропаганду супарничких организација.

Часопис Руски архив у светлу савремених истраживања

О деловању и раду емигрантског часописа *Руски архив* опсежна монографија на српском језику још увек није написана. Ипак, постоји поглавље књиге О. Ђурића и низ научних радова који се баве овом темом. У неким од њих примећене су мање погрешке, али било би неприкладно занемарити њихов значај за развој и истраживање ове области руског емигрантског културног живота у Београду.

Остоја Ђурић као један од првих домаћих истраживача руске емигрантске издавачке делатности на нашим просторима, детаљно је обрадио руско емигрантско издаваштво на територији Србије у периоду између два светска рата. У вези теме свог истраживања, аутор се делимично дотакао и рада организације Земгор у Београду, његовог председника Фјодора Махина, као и самог часописа *Руски архив*, који је од 1928. до 1937. године излазио под покровитељством ове организације.⁵⁰⁵ Ђурић је указао на тадашње уверење редакционог тима часописа које је веровало да „у сучељеном односу између прошлости и садашњости Русије“, на границама „између њене културе и револуције“, успева да назре „контуре будуће Русије“.⁵⁰⁶ Према њиховој рецепцији, будућност Русије кретала се ка „постепеном утапању револуције у еволуцију“.⁵⁰⁷

Четврт века после Ђурићеве књиге посвећене руској литерарној Србији између два светска рата, објављен је зборник радова *Часопис Руски архив и култура руске емиграције у Краљевини СХС/Југославији*. Међу текстовима зборника значајним за анализу културних политика руске емиграције у Београду и Прагу, нарочито су значајни радови Александра Петрова, Ирене Лукшић и Марије Циндори-Шинковић. У њиховим написима третирано је културно деловање руског часописа у југословенској средини, схваћено као концепт близак културно-интегришућем моделу културне политике које је уредништво *Руског архива* у континуитету промовисало.

У тексту А. Петрова јавно и културно деловање *Руског архива* разуме се и тумачи као спој руске културне мисије и парадокса.⁵⁰⁸ Радови друге две ауторке посвећени тумачењу и анализирању часописа у ширем југословенском контексту. Циндори-Шинковић спровела је компаративну анализу листова *Руски архив*, *Нова Европа* и *Књижевни север* који су у Краљевини СХС/Југославији излазили готово у истом временском раздобљу и указала на поједине њихове заједничке особине.⁵⁰⁹ Код Лукшић су нарочито истакнути блискост концепта и компатибилност уредништва *Руског архива* са часописом *Нова Европа*, где је загребачки лист често објављивао прилоге из пера

⁵⁰⁵ Ђурић, нав. дело, стр. 29-33 и 248-251.

⁵⁰⁶ Исто.

⁵⁰⁷ Исто, стр. 250.

⁵⁰⁸ А. Петров, „Руски архив – часопис мисије и парадокса?“, у: Матовић, В. и Барић, С. (ур.), *Часопис Руски архив и култура руске емиграције у Краљевини СХС/Југославији*, Институт за књижевност и уметност, Београд: 2015, с.15-28.

⁵⁰⁹ Циндори-Шинковић, нав. дело.

сарадника *Руског архива* и подржавао њихов рад промовишући руског емигрантског издавача међу својим читалачким аудиторијумом. Како је ауторка приметила, у контексту културне размене, сва руска емигрантска гласила „су дјеловала као важни посредници између избјегличке популације и средине која их је примила“.⁵¹⁰ Изузетак од овога није представљао ни часопис *Руски архив*. Његови дописници су актуелне руске теме интерпретирали на себи својствен начин, а у духу идеологије блиске уредништву. У смислу културних политика руске емиграције, таквим приступом остваривна је културна размена између руског и југословенског становиштва и на тим основама вршен је процес културне интеграције руских избеглица у југословенски јавни и културни простор.

Александар Петров, чији је рад објављен као први на страницама зборника посвећеног часопису *Руски архив*, базира се на анализи његове мисије и циљева. Аутор износи низ претпоставки којима настоји да објасни уредничку политику и са њом повезане „парадоксе“ који се појављују на страницама часописа. Једна од таквих претпоставки у интерпретацији Петрова указивала је на то да је, осим јасно формулисаних и јавно објављених циљева у уводном тексту првог броја из 1928. године, уредништво часописа могло имати и своје скривене мотиве за објављивање листа на српско-хрватском језику. Та мотивација била је инспирисана жељом да привуче специфичну локалну читалачку публику са мисијом „да се циљани адресати, нарочито они левицарски настројени, одврате од стаљинистичке варијанте оновремене совјетске власти“.⁵¹¹ Петров као писац и уредник *Антологије руске поезије: XVII-XX век*, књиге која је у своје време била полузабрањена у социјалистичкој Југославији,⁵¹² велики део свог живота провео у САД-у (Сједињене Америчке Државе), сарађујући са великим руским емигрантским ауторима. У том контексту, његове интерпретације могу се сматрати релевантним, имајући у виду да је аутор преко својих личних и пословних контаката имао свеобухватни увид у супротстављена мишљења која су владала унутар руске емигрантске заједнице.

Други истраживачи, сагласни са тиме да су текстови у *Руском архиву* критички настројени према различитим аспектима живота у Совјетском Савезу које анализирају, ипак истичу да је уредништво часописа заузело прилично умерен став према болшевизму и готово да на страницама часописа није било агресивне кампање усмерене против болшевичких лидера. Још је 1930. године новинар београдског листа *Време* В. Глуздовски скренуо пажњу домаћој читалачкој публици да есери (социјалисти-револуционари) у емиграцији начелно немају претерано оштар став према болшевицима, чиме код осталих емигрантских струја изазивају сумњу да би се лако могли њима придружити ако околности то икада дозволе.⁵¹³

Данас постоје подаци да су се поједини сарадници *Руског архива* раних тридесетих повезали са совјетском обавештајном службом. Међу њима је био и председник београдског Земгора Фјодор Махин,⁵¹⁴ као и двоје прашких сарадника *Руског архива*,

⁵¹⁰ Lukšić, nav. delo, str. 30.

⁵¹¹ Петров, нав. дело, стр. 21.

⁵¹² А. Петров (ур.), *Антологија руске поезије: XVII-XX век*, Књ. 1, Просвета, Београд: 1977. Проширена књига слободно је објављена у Србији тек 2011. године. Види: А. Петров (ур.), *Антологија руске поезије: XVII-XXI век*, Завод за уџбенике, Београд: 2011.

⁵¹³ Глуздовски, „Да ли је генерал Кутепов одвезен у Суздаљ?...“.

⁵¹⁴ Види Timofejev, A. „Nulti pacijent“...“.

Ярослав Папоушек и његова супруга Надежда Мељникова Папоушкова.⁵¹⁵ Са тим у вези, мало је вероватно да би се активна антибољшевичка пропаганда заиста промовисала на страницама часописа.

Један од „парадокса“ на који је указао Петров огледа се у томе што часопис није позвао на сарадњу сва „значајна имена руске интелигенције и уметности“ настањена на територији Краљевине СХС/Југославије. Аутор поставља питање зашто на страницама часописа нема познатих личности из локалног емигрантског културног миљеа, попут Екатерине Таубер или Кирила Тарановског, већ су руски сарадници углавном бирани из Прага и других центара расејања руске емиграције? Узимајући у обзир различите факторе, али базиране само на литерарним и уметничким елементима, приликом формулисања оваквог истраживачког питања, аутор занемарује политички фактор и идеолошке конфликте руске емиграције. Он цитира текст писма које је Махин још 1924. године упутио Високој Влади Краљевине СХС са молбом да подржи оснивање организације Земгор на својој територији, али не узима у обзир чињеницу да је организација Земгор радила и била у сукобу како са конзервативним монархистичким круговима у Београду, тако и са прогресивним члановима *Савеза руских књижевника и новинара у Краљевини СХС/Југославији*.

Поводом отвореног сукоба руководиоца Земгора са челницима поменутог књижевничко-новинарског Савеза, забележеном у штампаним медијима још 1927. године, изјаснио се Владимир Лебедев преко београдских дневних новина. Он је отворено оптужио Е. Жукова као једног од оснивача Савеза, да у јавност износи лажи и клевете о њему и Земгоровој организацији за које може бити тужен београдском суду.⁵¹⁶ Кампања међусобних трвења и покушаја дискредитације наставила се и у каснијем периоду. Трагови о томе постоје у локалној и емигрантској периодици до 1931. године. Са тим у вези, за објашњење „парадокса“ на који је указао Петров, треба имати у виду да су поменута песникиња Екатерина Таубер од 1932. године и Кирил Тарановски од 1934. године били чланови Земгору непријатељског Савеза.⁵¹⁷ Ипак, на чињеницу да је одређени парадокс у уредничкој политици постојао, указује то што је *Руски архив* 1937. године објавио аутобиографију у Совјетском Савезу проscribeованог аутора Јевгенија Замјатина.⁵¹⁸

Осим наведеног, постоји још један фактор зашто су сараднике часописа првенствено сачињавали дописници из Прага, а не из Београда. Треба се подсетити да је у време објављивања првог броја *Руског архива*, организација Земгор у Београду већ издејствовала своју независност од прашког центра,⁵¹⁹ док је већина Махинових сарадника и партијских истомишљеника и даље живела на својим ранијим пребивалиштима, углавном у Прагу и Паризу. Познато је да је током 1927. године укинута такозвана „Руска

⁵¹⁵ Lukšić, nav. delo, str. 37.

⁵¹⁶ Лебедев, „Поводом полемике о томе да ли је г. Лебедев био на савској плажи...“.

⁵¹⁷ Ђурић, нав. дело.

⁵¹⁸ Детаљније о сарадњи Замјатина са прашким листом *Воля России* и београдским часописом *Руски архив* види у: С. Марковић, „Савремени човек дистопије: Замјатин, Фројд и Хаксли“, у: *Савремени човек и савремени свет* 2, Радуловић, С. и Д. Станић (ур.), Матица српска, Библиотека Матице српске, Нови Сад: 2016, с. 69-98.

⁵¹⁹ У томе Петров греша када наводи да је *Руски архив* издаван под покровитељством „прашког“ Земгора. Види Петров, нав. дело, стр. 21.

акција“ као фонд помоћи преко кога је чехословачка влада издржавала руске избеглице и њихове организације на својој територији. Услед гашења фонда, многе руске организације, мада не све, остале су без финансијске потпоре. Највећа промена за емигрантску заједницу која се догодила у том периоду у Прагу, била је предаја *Руског иностраног историјског архива*, установе која је до тада радила под покровитељством прашког Земгора, под ново надлештво у Министарству спољних послова Чехословачке Републике. У околностима губљења финансијске потпоре од чехословачког државног врха, није нелогично претпоставити да је уреднички тим *Руског архива*, чији је издавач био дојучерашњи огранак исте организације прашког Земгора, а која је у том периоду остала без сталних прихода, нашао начин да финансијски, преко хонорара за ауторе, потпомогне своје колеге и партијске истомисљенике.

Будући да је Махин био познат по пракси према којој је каса организације чији је председник био, била погодна за упућивање и примање различитих новчаних „захвалница“ за разне уступке и услуге учињене организацији или које је организација чинила за друге, можда није погрешно претпоставити да су поред најчешће објављиваних аутора чак и поједини преводиоци на неки начин посредно или непосредно могли задужити или бити корисни за рад Земгора и његовог руководства. Неке од примера такве врсте „захвалности“ забележио је бивши секретар организације у својим успоменама. Како се сећао М. Агапов, просторије са скромним намештајем у палати Извозне банке на Теразијама, Земгор је изнајмљивао од Махиновог блиског познаника Андре Поповића. Само за коришћење неколико комада оскудног намештаја, из касе Земгора Поповићу је исплаћен износ од око 5.000 динара.⁵²⁰

Београдски Земгор званични је носилац статуса последње угашене руске емигрантске организације у Југославији. Током ратних година делатност организације је у потпуности замрла, али без обзира на то, Земгор је успео да сачува свој формални статус све до почетка 1947. године. Дана 2. јануара 1947. године, решењем Министра унутрашњих послова, организација је званично престала да постоји. Предмет: *Земгор – организација за помоћ руским избеглицама* закључен је гашењем организације у складу са Законом о удружењима, зборовима и другим јавним скуповима, а имовина која је била у њеном власништву прешла је у посед *Комитета за социјално старање* оформљеног од стране Владе Федеративне Народне Републике Југославије.⁵²¹

3.4.3. Савез руских књижевника и новинара у Краљевини СХС/Југославији

Савез руских књижевника и новинара у Краљевини СХС/Југославији представља струковно удружење које је окупило руске писце и новинаре настањене на територији Краљевине СХС/Југославије. Оснивање Савеза датира од 1. октобра 1925. године, а у прво време, за потребе организације, уступљене су просторије *Клуба југословенских новинара*. Пракса оснивања професионалних и струковних удружења руских књижевника и

⁵²⁰ Агапов, „Успомене М. Агапова о раду југословенског огранка Земгора“, стр. 683-684.

⁵²¹ Тимофејев, *Нестајање руске емиграције у Југославији*, стр. 14.

новинара у расејању започела је већ 1922. године, када је у Паризу основан први савез оваквог типа. У наредном периоду оваква пракса настављена је и у другим центрима руског расејања.

Поред Београда, слична професионална удружења постојала су и у другим европским градовима, али је састав чланства зависио од тога да ли је новинарска или литерарна струка преовлађавала међу избегличким становништвом у одређеној средини. У Београду као центру руске избегличке колоније у Краљевини СХС није било истакнутих прозних писаца, али се зато ова колонија одликовала истакнутим новинарима и издавачима чији су листови пре емиграције имали дугу традицију, велики углед и значајну репутацију. Карактеристично за београдски Савез било је то да је, поред малог броја писаца и далеко већег броја новинара, у чланство успео да привуче одређени број лица која нису специфично била везана за неку од ове две струке. Делатност овог руског струковног удружења, поред промовисања литерарних достигнућа руске емиграције, у великој мери била је усмерена на ширење политичких идеја, првенствено антикомунистичке пропаганде и промоцију „идејне борбе за ослобођење Русије“.⁵²² Адреса организације првобитно се налазила у Косовској улици, а након тога је пребачена на адресу Кнегиње Персиде бр. 81.

На првом оснивачком састанку, међу чланове - осниваче уписана су имена десет редовних и три почасна члана. Најистакнутије личности, а како ће се касније испоставити и доносиоци културних политика у име Савеза, били су Ј. А. Жуков, А. И. Ксјуњин, Ј. Љ. Ракитин, С. С. Страхон и В. Н. Челишчев. За тројицу почасних чланова именовани су Ј. В. Ањичков, А. И. Буњин и В. И. Немирович-Данченко. Касније озваничен списак чланова изнео је нешто опширнији именик у односу на број лица која су била наведена у Записнику са оснивачке седнице. За домаћу јавност најпознатија имена придодата првобитном списку оснивача, био је новинар и сарадник београдског листа *Време* В. П. Глуздовски. Листа почасних чланова обогачена је истакнутим припадницима руске емиграције који нису живели на територији Краљевине СХС, тако да су се на проширеном списку нашли књижевници А. В. Амфитеатов и Александар Иванович Куприн, касније повратник у Совјетски Савез, као и историчар А. А. Кизеветер и писац Е. Н. Чириков из Прага. Списку су додата и бројна имена припадника домаће политичке и интелектуалне елите, међу којима су били А. Белић, Љ. Давидовић, Б. Нушић, Н. Пашић, П. Поповић, Ј. Цвијић и др.⁵²³

Током прве деценије рада руководство Савеза није трпело веће измене. За време једанаест мандата на место управника биран је А. И. Ксјуњин, а остала места у управи заузимали су најчешће Жуков, Ракитин и Глуздовски. Поред њих, по неколико мандата у управи имали су Челишчев и Ј. Јелачић, уз занемарљиви проценат учешћа неколицине других личности.

Политичко-идеолошка трвења актуелна унутар „Заграничне Русије“ нису заобишла ни рад овог руског професионалног удружења, па је средином тридесетих година дошло до великих размирица унутар организације. Унутрашњи конфликти првенствено су били

⁵²² Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији...*, с. 176; Ђурић, нав. дело, 144.

⁵²³ Детаљније о оснивању и раду Савеза руских писаца и новинара у Југославији, као и комплетан списак чланова види у: Ђурић, нав. дело, 144-160.

везани за идеолошку расправу, још увек актуелну у емигрантској средини. Савез руских писаца и новинара у Југославији стајао је „против комунистичке пропаганде“, а у политичко-идеолошком спектру обухватио је чланове готово свих усмерења, са изузетком есера⁵²⁴ и чланова организације Земгор.⁵²⁵ У том смислу, није изненађујуће што су у критичном моменту демократске, либералне и конзервативне струје почеле да устају једне против других.

Заседања Савеза по питању избора нове управе из 1936. године била су нарочито непријатна, јер су на видело изашле оптужбе на рачун председника Алексеја Ксјуњина, коме се замерало што међу предлоге за избор у ново чланство Управе убацује лица којима ту није место због евидентног учешћа у ширењу просовјетске идеологије. Са друге стране, чуо се глас предводника млађе генерације литерарних ствараоца, „младоруса“ школованог на Сорбони - Илије Голенишчев-Кутузова, који је тврдио „да у изборним скупштинама присуствују људи које рад *Савеза* не занима, да они годинама не само да ништа не штампају, већ ништа и не пишу, а када нешто и ставе на папир, онда су то само молбе Државној комисији“.⁵²⁶ Поред тога, постојала је и друга врста политичких интрига тесно повезана са руководством новинарско-књижевничког удружења, а односила се на сложене односе између Савеза руских писаца и новинара у Краљевини СХС и београдског Земгора. Челиници Савеза водили су активну кампању против председника левосеровске организације Фјодора Махина и његовог блиског сарадника Владимира Лебедева, која је пунила ступце емигрантске и локалне штампе у периоду од 1927. до 1931. године.

Културна политика промовисана од стране управе Савеза актуелизована је кроз неколико штампаних периодичних издања. У краћем периоду током 1926. године, под уредничким тимом Ањичков, Жуков, Ксјуњин, Челишчев и Чубински, Савез је издавао гласило *Призыв* (Позив). Према постојећим изворима, већ у то време поједини руски емигранти били су посвећени у српске масонске ложе⁵²⁷ преко којих су намеравали да промовишу културне политике и шире свој друштвени утицај.⁵²⁸ То је довело до формирања унутрашњих кланова и раскола унутар уредничког тима. Идејне несугласице, уз различито концептуализоване визије око вођења и усмерења часописа, могле би да буду један од узрока гашења овог гласила после свега неколико месеци постојања.

То потврђује и чињеница да је већ у септембру 1926. године у издању Савеза руских писаца и новинара у Краљевини СХС у Београду почео да излази нови емигрантски лист у чијем је поднаслову експлицитно наглашено да је реч о „непартијском недељнику“ под називом *Россия* (Россија: еженедџљная безпартійная газета). Као одговорни уредник и власник наведен је Миодраг Павловић, а састав уредништва, осим чланова Ксјуњина и Жукова, донекле је измењен у односу на колегијум претходно издаваног листа. Према различитим изворима, уреднички одбор је био или у идентичном

⁵²⁴ За београдске есере окупљене око организације Земгор се веровало да су идејно блиски болшевицима и склони томе да брзо промене страну уколико дође до таквих околности. Са тим у вези, активности руководства Савеза руских књижевника и новинара у Краљевини СХС/Југославији нарочито су усмераване ка дискредитацији представника Земгора у емигрантској и београдској штампи.

⁵²⁵ Једини изузетак чини истакнути члан Земгора Алексеј Јелачић, који је Савезу руских писаца и новинара приступио почетком марта 1926. године. Детаљније у Ђурић, нав. дело, с. 158.

⁵²⁶ Исто, 147.

⁵²⁷ Д. Ј. Б., „Здравица браћи Русима“, *Неимар*, бр.41/42, јул-август, 1925, с. 377.

⁵²⁸ По свему судећи то су могли бити чланови Ањичков и Чубински.

саставу као и претходно објављивани периодик са изузетком двојице руских масона Ањичкова и Чубинског,⁵²⁹ или је имао потпуно нови састав у који су ушли Даватц, Жуков, Ксјуњин Офросимов, Рибински (Рыбински) и Шуљгин (Шульгин).⁵³⁰

Осим штампаних издања, Савез је организовао и друге формате информативног карактера попут *Усмених новина*, *Интимних* и *Јавних вечери*. Преко њих је промовисана културна политика Савеза, али и ширене идеје и концепти везани за стање, питања и проблеме руске емиграције. Редовно обрађиване теме тичале су се руске културе схваћене у најширем смислу, анализе односа према Совјетском Савезу, његове позиције у међународном систему и тумачења актуелних дешавања. *Јавне вечери* и *Усмене новине* служиле су као инструменти културне политике коју је артикулисала управа Савеза. Савез је са јавним вечерима започео одмах по свом оснивању, а прва оваква манифестација одржана је крајем октобра 1925. године. Програмска схема манифестације обухватила је актуелне теме којима се руска дијаспора највише бавила у то време. На отварању је наступио Ксјуњин читајући реферат посвећен борби „за ослобођење Русије“, у наставку је Ањичков говорио о руском „месијанству“. Од локалних представника присутнима су се обратили Радован Кошутић, Глигорије Божовић и Душан Николајевић, а затим је изведен прикладан културно-уметнички програм.⁵³¹

Тежиште *Јавних вечери* организованих у првим годинама рада Савеза било је првенствено усмерено на политичко-идеолошку пропаганду и у том контексту осликавала су општу атмосферу која је владала међу руским емигрантима. У каснијим годинама теме су више добиле културно-уметнички карактер, нарочито посвећен обележавању комеморативних датума и јубилеја значајних за руску културу.

Програмом такозваних *Интимних вечери*, као посебној форми окупљања чланова Савеза, углавном су доминирали његови оснивачи Глuzдовски, Жуков, Ксјуњин, Ракитин, Страхов и Челишчев. Под њиховим утицајем, уз допринос руских професора Погодина, Ј. Јелачића, Ањичкова и Соловјова, рад трибине усмеравао је ка неговању меморијалне културе уместо да се бави неговањем стваралачких потицаја. Отклон од оваквог принципа дошао је тек појавом младе генерације руских књижевних стваралаца, која је почетком тридесетих почела да масовније ступа у чланство Савеза.

Усмене новине као један од формата информисања организованог од стране Савеза, према речима О. Ђурића, у уређивачком смислу биле су најбоље организоване од свих јавних догађаја удружења. Дешавања са светске и локалне сцене пратио је низ „способних и добро обавештених“ дописника, иако су коментари, како се то и очекивало, углавном били усклађени са атмосфером која је преовладала унутар „десно оријентисане београдске средине“.⁵³² Читање *Усмених новина* неретко је најављивано у београдској штампи. У листу *Време* од 19. маја 1930. године дат је кратак преглед програма планираног за друго по реду издање овог гласила. Интересантан спектар тема најављених фељтона прочитан је уз учешће Ф. Тарановског који је наступио са темом „Словенство и

⁵²⁹ Ђурић, нав. дело, 151.

⁵³⁰ Аноним. „Россия (Белград, 1926-1927, 1934-1935)“, <http://emigrantica.ru/item/rossiia-belgrad-19261927-19341935>, приступљено: 28.12.2024.

⁵³¹ Детаљније у Ђурић, нав. дело, 148.

⁵³² Исто, 152.

Русија“, В. Даваца у обради проблема „Активизма код емиграције“, С. Страхова чије је излагање насловљено „Политички фељтон у песми“ и уз присуство неколицине других излагача.⁵³³

По питању односа према земљи домаћину, руководство Савеза у извесном смислу показивало је добру вољу за укључивање у југословенску културну средину. Она се огледала кроз издавање едиције *Словенски класици* на српскохрватском језику и *Антологије нове српске лирике* која је објављена на руском. Ипак, сумирајући целокупну делатност Савеза руских писаца и новинара у Краљевини Југославији у међуратном периоду, ова организација може се у потпуности сматрати промотером политике културне изолације и подржаваоца принципа да елементи руске емигрантске заједнице треба да остану целина у реализацији заједничких, искључиво руских циљева.

Највећи импулс у актуелизацији изолаторних културних политика потекао од стране овог професионалног руског удружења дат је у јесен 1928. године, организацијом великог *Конгреса руских писаца и новинара у емиграцији*, када је Београд званично постао домаћин бројним делегатима из различитих центара руског расејања.

Први конгрес руских писаца и новинара

Септембар 1928. године у Београду био је цео у знаку руских манифестација. Најпре је средином месеца организован *Четврти конгрес руских академских организација у иностранству*, а крајем месеца организован је *Први конгрес руских заграничних писца*. Организација конгреса, спроведеног на иницијативу председника београдског Савеза руских књижевника и новинара А. Ксјуњина и његовог блиског сарадника Е. Жукова, започела је већ почетком године. У саставу Организационог бироа, формираног за потребе интерне координације, од београдских Руса били су Ањичков, Глуздовски, Жуков, Ј. Јелачић, Ксјуњин, Наркевич, Сухотин, Ф. Тарановски, Челишчев и М. Чубински. Чланови овог тела из иностранства били су И. М. Троцки испред берлинског Савеза, а као представник прашког удружења изабран је А. В. Маклецова. Одбором је председавао Ксјуњин, а место секретара поверено је Жукову.

Први конгрес руских књижевника и новинара у емиграцији, уз прикладну свечаност, започео је са радом 25. септембра 1928. године. Свечаност отварања обављена је уз присуство бројних руских писаца и новинара, као и низа истакнутих личности из београдског културног и јавног живота. Током свечане седнице, од руских представника публици су се обратили председавајући В. И. Немирович-Данченко и делегат за питања руских избеглица у Краљевини СХС В. Н. Штрандман, а са југословенске стране поздравне речи одржали су Министар народне просвете, председник Београдске општине, председник Државне комисије за руске избеглице, Епископ нишки и др.⁵³⁴

У свом поздравном говору на отварању Конгреса, поред речи захвалности за могућност организовања оваквог скупа и топли пријем којим су руски књижевници и

⁵³³ Аноним, „Усмене новине“, *Време*, 19.05.1930, с. 7.

⁵³⁴ Ђурић, нав. дело, 163.

новинари дочекани у Београду, Немирович-Данчеко истакао је да ни десет, ни петнаест година изгнанства у животу „великог (руског) народа“ не значе ништа.⁵³⁵ Према његовим речима, такав велики народ неће да васкрсне услед удара непријатеља, јер за разлику од мртвих који васкрсавају, он је и даље активан и жив. „Руски ум, руско срце, руска уметничка стваралачка моћ никада неће престати да служи идеалу“.⁵³⁶ И мада су се на таквом стваралачком путу дешавала разна одступања, „здрави инстинкт и осећај, смелост и вера у Русију, увек су нас помагали да изађемо на чистину“.⁵³⁷

Говор Немирович-Данченка прожет је осећајем и вером у привремени карактер руског егзила. Он је подвукао да руски народ своје избеглиштво подноси достојанствено и да се учесници скупа могу поносити својом емиграцијом. Василиј Иванович истакао је да су за понос „професори на катедри, књижевник и новинар у сиромашној собици за још сиромашнијим столом, сјајни официр од најмлађег потпоручника до најстаријег генерала сад су рудари, носачи, шофери, чистачи и ноћни чувари“.⁵³⁸ Од свих њих, „нико није бацио сенку на руско име, на машту радне Русије“ у чему се осликава достојанство руског човека без обзира на околности у којима се нашао.⁵³⁹ Свесни да су братски словенски народи руским избеглицама изашли у сусрет колико су год могли, писац је истакао да „васкрсла Русија“ никада неће заборавити све што су пријатељске словенске земље, „племенита“ Чехословачка, „витешка“ Србија и Бугарска урадиле за руске избеглице.⁵⁴⁰

О степену подршке државног врха Краљевине СХС који је овај скуп имао, говори списак представника државних институција који су присуствовали на свечаном отварању. Поред министра народне просвете Милана Грола, пленарном заседању су присуствовали председник Београдске општине др К. Кумануди, ректор Београдског универзитета др Чedomиљ Митровић и Александар Белић испред Државне комисије, а на почасним местима у великој сали Новог универзитета седели су представник Пен-кулба Вељко Петровић, док је као представник Патријарха свечаности присуствовао и епископ нишки Доситеј.⁵⁴¹ Преседник Владе др Антон Корошец скупу је упутио телеграм са поздравним речима упућеним учесницима и организаторима, уз извињење што је спречен важним државним пословима да лично присуствује церемонији отварања.

О раду конгреса извештавала је емигрантска и локална штампа.⁵⁴² Београдски лист *Време* од 26. септембра 1928. године детаљно је писао о отварању манифестације и сликовито приказао атмосферу која је владала током првог конгресног дана. Према извештавању овог листа, Министар народе просвете Милан Грол током свог поздравног говора подвукао је утицај руске уметности на путу развоја локалног стваралаштва, уз исказивање чврстог уверења да ће она и у будућности остати „не само утицајна, него и пресудна“ у стваралаштву југословенских народа. Коста Кумануди испред Београдске општине истакао је да Београд и његови житељи најбоље разумеју „крст избеглиштва“

⁵³⁵ А.Б.Х. „Први дан конгреса руских књижевника и новинара у Београду“, *Време*, 26.09.1928, с. 5.

⁵³⁶ Исто.

⁵³⁷ Исто.

⁵³⁸ Исто.

⁵³⁹ Исто.

⁵⁴⁰ Исто..

⁵⁴¹ Z. Paunković, „Ruska inteligencija u Beogradu 1928. – Kongres predstavnika saveza ruskih književnika i novinara u inostranstvu“, *Kultura*, br. 80-81, 1988, s. 198-214, str. 204.

⁵⁴² А. Б. Х. „Први дан конгреса руских књижевника и новинара у Београду“, *Време*, 26.09.1928, с. 5.

који носи руска емиграција, јер су и сами имали прилику да током рата искусе недаће избегличког живота. Према његовим речима, Русија, онаква каква је била у историјским околностима у моменту када је пружала несебичну подршку и помоћ Београду, „и данас живи и постоји“ захваљујући стваралаштву и делима руских књижевника и новинара. Обраћање Александра Белића у име Београдског универзитета и Српске краљевске академије одвијало се двојезично. Један део обраћања био је на српском, а други на руском језику. Уз наклон „великом општечовечанском делу руске књижевности“, Белић је пожелео руским књижевницима и новинарима успех у очувању заоставштине „великих духова руског народа“. Посредник Патријарха Димитрија епископ Доситеј, у патријархово име дао је скупу „свети архијерејски благослов“ и подвукао захвалност према „мајци Русији“ и верност идеалима „којима нас је руска књига научила“.⁵⁴³

На списковима руских учесника из Београда, у раду конгреса узели су учешће Глузговски, Жуков, Ј. Јелачић, Ксјуњин, Ракитин, Сухотин, Тарановски, Челишчев и Чубински. Као представници из Прага, у Београд су дошли Астров, Варшавски, Завадски, Јурењев, Могилански, Фјодоров, Харламов, Чириков и др. Чак је и руска емигрантска партија *Крестњанская Россия* (Сељачка Русија) из Прага, са којом је београдски Савез књижевника и новинара тесно сарађивао, имала своје представнике на конгресу. Учесће у панелима узела су двојица лидера и оснивача руске емигрантске Радне-сељачке пратије – Сељачка русија, Андреј Александрович Аргунов и Алфред Људвигович Бем.⁵⁴⁴ Међу делегатима париске руске емиграције, најистакнутије личности били су књижевници Дмитриј Мерешковски, Зинаида Хипијус, Александар Куприн и др. Од истакнутих руских књижевника оправдано спречених да допутују у Београд и присуствују Конгресу, били су Алданов и Баљмонт. Њихови поздравни телеграми прочитани су на свечаном отварању скупа.

Рад конгреса обухватио је цео спектар тема. Од питања ауторских права до места савремене руске емигрантске књижевности у односу на совјетско литерарно стваралаштво. Позиционирање емигрантске литературе према совјетској књижевности било је једна од кључних тема заседања од 27. септембра, којим је председавао В. Зелер. Како је закључено на скупу, организовано и уједињено деловање руских писаца и новинара у емиграцији имало би за циљ стварање противтеже продору совјетске штампе на међународним форумима и интернационалној журналистичкој сцени.⁵⁴⁵

Поред седница затворених за јавност, конгресни програм био је обогаћен бројним друштвеним и културним догађајима. Панелистима и учесницима слободно време од заседања испуњавале су чајанке организоване у Дому југословенских новинара, на Двору и у Друштву кнегиње Љубице. Једну чајанку заједничким снагама организовали су чланови друштва Цвјете Зузорић и Пен-кулба. Поред тога, пратећи културни програми обухватили су свечану комеморацију писцу Лаву Толстоју, академију руских сокола, свачану представу у Народном позоришту, а једне од вечери у великој сали Новог универзитета уприличено је вече посвећено савременој руској литератури.⁵⁴⁶

⁵⁴³ Исто.

⁵⁴⁴ Раунковић, *nav. delo*, 203.

⁵⁴⁵ Исто, 210.

⁵⁴⁶ А.Б.Х. „Први дан конгреса...“.

Краљ Александар Карађорђевић подржао је ово руско окупљање на сличан начин као и претходно одржани *Конгрес руских академских организација*. За све учеснике приређен је банкет са пратећим концертним програмом, а забележено је и да се том приликом краљ лично обратио сваком од 111 учесника присутних на банкету. Наредни сусрет југословенског краља са најистакнутијим руским писцима организован је 29. септембра и том приликом додељено је четрнаест одликовања. Два Ордена Св. Саве првог реда отишла су у руке Немирович-Данченка и Мерешковског. Хипијус, Чириков, Куприн и Зајцев одликовани су Орденом Св. Саве другог реда. Носиоци светосавског ордена трећег и четвртог реда постали су Боголепов, Јаблоновски, Кељнич, Могиљански, Варшавски, Рудњев, Бељговски и Волковски.⁵⁴⁷

Последњег дана конгреса објављена је одлука о обједињавању пет постојећих Савеза руских књижевника и новинара у иностранству. Уједињењем француског, немачког, пољског, чехословачког и југословенског Савеза руских писаца и новинара, дошло је до именовања јединственог, централног руководства. Као главни орган проглашен је *Савет* са седиштем у Паризу, док је Београд постао главно седиште његове *Управе*. Том приликом предложено је и формирање заједничког руског литерарног фонда.⁵⁴⁸ После овог конгреса, руски књижевници и новинари у емиграцији до избијања Другог светског рата нису имали више ни један заједнички скуп, али је *Савез руских књижевника и новинара у Југославији* као оснивач догађаја био и до краја међуратног периода остао, значајни промотер изолационог типа културне политике руске емиграције.

3.5. „Органска интеграција“ као пример културне политике руске емиграције

Поред „формалне интеграције“ која је била усмеравана државном политиком Краљевине СХС/Југославије и извођена са циљем решавања практичних проблема свакодневног живота руских избеглица, што се огледало првенствено у области рада и запошљавања, као и нуђењу уступака руским поданицима у процесу подношења захтева за добијање југословенског држављанства, културна политика руске емиграције водила је и ка „органској интеграцији“ руског становништва у југословенски културни и јавни простор. Таква врста интеграција углавном актуелизована путем професионалне оријентације избегличког становништва, огледала се у томе да су поједини ствараоци били интензивно и искрено привржени култури „троименог југословенског народа“ и током свог боравка на територији Краљевине покушавали да прихвате обрасце југословенске културе и њених народа и укључе их у своје професионално знање и уметничко стваралаштво.

Важно је разумети да се под појмом „органске интеграције“ не подразумева асимилација и губитак матичног, у овом случају руског идентитета, већ да људи интуитивно свом руском идентитету додају и елементе културе државе у којој живе и тиме доприносе обогаћењу културе, фонда знања и уметничког садржаја.

⁵⁴⁷ Ђурић, нав. дело, 165.

⁵⁴⁸ Раунковић, нав. дело, стр. 213.

Примера оваког типа културне политике има много, а значајне личности које су за собом оставиле материјалне трагове на основу којих се може сагледати овакав тип културне политике⁵⁴⁹ завређују посебну истраживачку пажњу. Карактеристика њиховог стваралаштва није пука репродукција знања и вештина стечених пре одласка у емиграцију, нити одсуство инвентивности какве срећемо код појединих руских уметника. Специфичност стваралаштва ових личности представља синтезу елемената руске и локалне културе. Међу значајније примере оваког типа културне интеграције спада опус дугогодишњег сарадника београдског листа *Политика*,⁵⁵⁰ стрип цртача Ђорђа Лобачева. Осим тога, примери ове културне политике присутни су у раду појединих балетских уметника који су део свог радног века провели на даскама београдског Народног позоришта, као и међу одређеним руским издавачима.

Из табора самоорганизованих руских организација у емиграцији, рад београдског Земгора, као и часопис *Руски архив* који је излазио на српскохрватском језику, значајни су представници оваког типа културних политика и „органске“ интеграције у којој се огледа, од самих руских емиграната проистекла, жеља за стварном интеграцијом у југословенску културну средину.

3.5.1. Руски издавачи као актери и промотери концепта „органске“ културне интеграције

Међу водеће актере и промотере „органске“ интеграције руских емиграната у југословенску културну средину, у области књижевног и стрип издаваштва спадају оснивач и власник предузећа *Народна просвета* Анатолиј Иванович Прицкер (1897-1954) и Александар Јефимович Ивковић (1894-1969), власник издавачко-књижарског предузећа и фотоцинкографије *Рус*.

Анатолиј Иванович Прицкер,⁵⁵¹ у чијем је власништву било издавачко предузеће *Народна просвета*, може се сматрати једним од најважних актера у промовисању

⁵⁴⁹ М. Ю. Сорокина за овај тип руских емиграната користи термин „интегранти“ и најчешће га везује за руску научну емиграцију која је значајно утицала на развој готово свих области југословенске науке.

⁵⁵⁰ Детаљније о ангажману Лобачева као сарадника *Политике* види Богуновић, нав. дело.

⁵⁵¹ Издавач и власник предузећа „Народна просвета“ Анатолиј Иванович Прицкер, рођен је 1897. године. Местом рођења сматран је град Ростов на Дону, што представља податак верификован у више идентификационих докумената у биографији А. И. Прицкера. У недавним истраживањима др Ирине Антанасијевић утврђено је да је Прицкер рођен у месту Каховка на Криму, као син почасног грађанина, апотекара по професији, Јоне Давидовича Прицкера. Као учесник кримске евакуације током 1920. године, двадесеттворогодишњи Анатолиј доспео је у Краљевину СХС, најпре у Сомбор, затим Нови Сад, да би се од 1923. године са супругом Крунославом Шешевић и тек рођеним сином Александром настанио у Београду. Млађи син Никола рођен је средином 1928. године. Према Указу краља Александра Карађорђевића објављеном у Службеним новинама Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 23. јуна 1927. године, Прицкер је примио српско држављанство и променио име у Анатолиј Иванович. Успешно пословање у оквиру издавачке куће *Народна просвета* води од 1923-1930, након чега проширује делатност отварањем штампарије у приземљу своје породичне куће на Обилићевом венцу у Београду. Уочи Другог светског рата Иванович отвара фабрику картона и лепенки „Дрвопродукт Умка“ која му је заједно са значајним делом

културне политике „органске“ интеграције руских избеглица у југословенску културну средину на пољу књижевног издаваштва. Интензиван рад његовог предузећа трајао је у периоду од 1923. до 1930. године, а затим му се посао додатно проширио оснивањем сопствене штампарије. Културна политика *Народне просвете* била је усмерена првенствено на локално окружење и локалну читалачку публику. Жеља Прицкера да се integriше у домаћу културу и допринесе културном развоју своје „нове отџбине“, поред узимања држављанства Краљевине СХС и промене имена у складу са културом локалне заједнице, употпуњена је и пажљиво одабраним списком објављених аутора, као и групе сарадника окупљених око сваке од три библиотеке у издању *Народне просвете*.

Овај издавач окупио је око своје издавачке куће низ реномираних припадника локалне интелектуалне елите. Академик Владимир Ђоровић, Исидора Секулић, Богдан Поповић, Миодраг Ибровац, Хенрик Барић, Јеремија Живановић и Урош Џонић само су неки од чланова уређивачког одбора *Библиотеке српских писаца*, *Библиотеке страних писаца* и *Библиотеке савремених југословенских писаца* које је *Народна просвета* издавала.

Почевши од назива предузећа, књига штампаних српским ћириличним писмом, па све до избора сарадника и књижевног програма, јасни су показатељи да је стратешка позиција овог књижара-издавача била намењена југословенском, односно српском читалаштву, а не припадницима руских колонија на територији Краљевине. Како је истакла Божовић: „аутентичност ‘Народне просвете’ управо почива на симбиози идеја и делатности једног руског емигранта који је лично, као књижар-издавач, био део српског књижарског еснафа и низа српских културних посленика који су кроз издавачки програм ‘Народне просвете’ настојали да унапреде српску културу у доба њеног значајног уздицања.“⁵⁵²

Прицкер је кроз своје предузеће и непосредну културну делатност омогућио и другим талентованим руским емигрантима да стекну име међу локалном публиком. У оквиру својих издања, *Народна просвета* издавала је недељни илустровани лист *Панорама* (1935-1941) и забавни лист *Стрип* (1935-1936), оба под уредништвом Војина М. Ђорђевића. У њима су објављени пионирски радови руских емиграната илустратора и стрип-мајстора, потоњих чланова чувеног *Београдског круга*, Јурија (Ђорђа) Лобачева, Тишченка и Навојева.

Сведочанство о раду Прицкера оставио је један од његових блиских сарадника, најпре обичан разносач књига, а касније познати стрип мајстор, Ђорђе Лобачев. Лобачев

имовине одузета током окупације. Уместо накнаде за ратну одштету за коју је по завршетку рата поднео захтев надлежној Комисији, током 1946. године, нова власт га оптужује за сарадњу са окупатором, спроводи бројна саслушања и доноси низ Решења о одузимању његове имовине. Након ових мера, породица се преселила у Јужну Америку, где је 1954. године Анатолиј Иванович и преминуо. Детаљније у: И. Божовић, „Значај ‘Народне просвете’ и њеног оснивача Анатолија Ивановича Прицкера у историји југословенског књижаства“, *Зборник радова Филозофског Факултета*, III (1) / 2022, с. 211–231; И. Божовић, „Анатолиј Иванович Прицкер: Биографија“, *Славистика XXIV/1*, 2020, с. с. 245-255; И. Антанасиевич, „Русские авторы югославского комикса: Александр Ивкович – издатель“, доступно на:

<https://www.comicsnews.org/articles/chronology/irina-antanasievich-russkie-avtory-yugoslavskogo-komiksa-aleksandr-ivkovich-izdatel> приступљено: 14.10.2023.

⁵⁵² Божовић, „Значај ‘Народне просвете’ ...“, стр. 218.

је забележио сећање везано за почетне кораке у раду Прицкера и присетио се његове делатности пре освајања тржишта Краљевине: „причало се да је почетком двадесетих година по вашарима продавао брошуру `Алал ти вера, комунизам`. Негде у унутрашњости затражио је да му се изда дозвола за продају књига. Кад тамо чиновник погрешно и уместо за продају издао му дозволу за издавање“.⁵⁵³ Поред књижевног издаваштва, Прицкер је заслужан за популаризацију првих стрипова објављених у Краљевини Југославији, по чему ће касније постати познат и један други руски издавач.

Први ауторски стрипови објављени у Београду датирају из 1935. године. Настали су као оригинални радови руског илустратора Јурија (Ђорђа) Лобачева, који је отприлике у то време и започео са цртањем стрипова и илустрација. Први пројекат назван *Крваво наследство*, пионирски је рад Вадима Курганског и Ђ. Лобачева, а објављен је у часопису *Панорама* у издању Прицкеровог предузећа *Народна просвета*.⁵⁵⁴ Стрип је у деловима излазио у периоду од 23. марта до 15. јуна 1935. године, а био је инспирисан остварењем *Детектив X-9*, чији су идејни творци и реализатори били Дешајел Хемет и илустратор Александар Рејмонд. Кумови Лобачев и Кургански, који је стварао под псеудонимом Вл. или Владимир Цилић, инспирисали су се америчким илустрованим остварењем које је од 21. октобра 1934. године почело да излази у београдском листу *Политика*.⁵⁵⁵ Тако је први домаћи ауторски стрип штампан у Београду у Прицкеровој штампарији, у потпуности подражавао америчку стрип продукцију. Маркетиншки је било важно нагласити да су илустрације израђене „на амерички начин“, због чега Лобачев присваја себи амерички надимак Џорџ Стрип, а касније и његову посрбљену верзију *Ђока Стрип*.

Ауторски допринос, али и степен интеграције руских аутора Лобачева и Курганског у југословенску културну средину, огледали су се у употреби југословенских топонима, као и кроз радњу у целини смештену у Београд и Дубровник. Стилским карактеристикама подражаван је комикс-стрип жанр, проистекао из америчке популарне културе. Наредни оригинални стрип *Зрак смрти* на текст Вл. Цилића уз илустрације Џ. Стрипа објављен је 10. априла 1935. године. И ово ауторско остварење спада у заједнички опус кумова Јурија Лобачева и Владимира Курганског, а стрип је у наставцима излазио у издању руског емигранта А. И. Прицкера и издавачког предузећа *Народна просвета*.⁵⁵⁶ Током више од годину дана редовног излажења од априла 1935. до јуна 1936. године, објављена су укупно 63 броја. Према Божовић, тематско опредељење овог остварења спадало је у жанр научне фантастике, а стрип је настао по совјетском узору, инспирисан романом *Хиперболоид инжењера Гарина* (Гиперболоид инженера Гарина) совјетског књижевника Алексеја Николаевича Толстоја.⁵⁵⁷ Наведени роман први пут је штампан у Москви и Лењинграду 1927. године, као десети том сабраних дела А. Н. Толстоја.

Други издавач заслужан за промоцију стрип културе у Краљевини Југославији био је руски емигрант Александар Ј. Ивковић. Ивковић као издавач илустрованог журнала *Мика Миш* и других издања, допринео је промоцији стваралаштва руско-српске групе

⁵⁵³ Лобачев, нав. дело, 46.

⁵⁵⁴ Исто.

⁵⁵⁵ С. Драгинчић, и З. Зупан, *Историја југословенског стрипа I*, https://www.rastko.rs/strip/1/zupan-draginicic_1/politika.html, приступљено: 14.10.2023.

⁵⁵⁶ Антанасиевич, нав. дело.

⁵⁵⁷ Божовић, „Значај `Народне просвете` ...“, стр. 219.

цртача познате као *Београдски круг*.⁵⁵⁸ Руски емигранти - уметници окупљени око овог издавачког предузећа били су Ђорђе Лобачев, Николај Навојев, Сергеј Соловјов, Константин Кузњецов, Алексеј Ранкхнер и Иван Шеншин, а поред њих се појављују и имена неколицине домаћих аутора. У раду наведених илустратора, све до почетка другог светског рата, приметни су руски и српски (југословенски) утицаји најчешће видљиви у избору тема и мотива илустрованих романа. У међуратном периоду као илустровани ликови појавили су се Тарас Буљба, Хајдук Станко, Краљевић Марко, Биберче и други епски јунаци. Поред тога, кроз стрип жанр евидентан је и трансфер елемената америчке поп културе, јер су странице југословенских стрипова биле преплављене ликовима америчких јунака од Мики Мауса до Принца Валианта, Фантома и Мандрака.

Учешће руских емиграната у развоју југословенске стрип културе међуратног периода најбоље је сумирала И. Антанасијевић. Према њеном мишљењу, „основе стрипа у Југославији, земље која није мало допринела историји европског стрипа, дали су емигранти из Русије. Тако је руски стрип имао успеха, али не у отаџбини, већ ван њених граница. Он се није развио као епизода југословенске националне историје стрипа или као део европске традиције илустроване приче која сада представља популарни огранак књижевне индустрије, већ као посебна култура са својим формираним школама“.⁵⁵⁹ Имајући у виду да су се и школе цртања и илустровани мотиви развијали у југословенском културном окружењу, евидентно је да се ова руска група стрип цртача добро упознала са југословенском националном културом и постала јој блиска по уметничком сензибилитету.

3.6. Балет Народног позоришта у Београду и примери културних политика руске емиграције – студија случаја

Културна делатност руске емиграције у Београду у највећој мери је остварена у односу на две доминантне културне политике. Једна је окренута упознавању нове културе, односно културе државе која је у периоду од 1919-1921 прихватила између 40.000 и 60.000 руских емиграната, а друга усмерена ка очувању сопственог националног идентитета и аутентичног руског културног наслеђа у избеглиштву. Још у најранијој фази формирања феномена данас познатог као „Загранична Русија“, власти у Београду на челу са краљем Александром Карађорђевићем, настојале су да избеглицама обезбеде основне егзистенцијалне услове у оквиру многобројних руских колонија оформљених у свим већим градовима Краљевине. *Државна комисија за руске избеглице у Краљевини СХС* формирана у јулу 1920. и *Руски културни одбор* који је започео са радом 1928. године, између осталог су се бавили расподелом финансијских средстава за организацију културно-образовних активности Руса у избеглиштву. Новац који је одвајан преко ових

⁵⁵⁸ Детаљније види у И. Антанасијевић, нав. дело, N. Grujić, „Avantura je šampanjac života“, *Време онлајн*, бр.604, 01.08.2002, <https://www.vreme.com/kultura/avantura-je-sampanjac-zivota/>, приступљено: 15.10.2023; Драгинчић и Зупан, нав. дело.

⁵⁵⁹ И. Антанасијевић, „Русские авторы югославского комикса – предисловие“, <https://www.comicsnews.org/articles/chronology/irina-anatasievich-russkie-avtory-yugoslavskogo-komiksa-predislovie>, приступљено: 14.10.2023.

организација за издржавање избеглица пристизао је углавном из буџета Краљевине СХС и других извора. Поред тога, државна политика запошљавања руских стручњака у јавном сектору довела је до тога да културна делатност руске емиграције у Београду постане видљива и препознатљива у многим областима културног и јавног живота.

Према статистичким подацима, само у уметничким занимањима било је запослено око 10% Руса.⁵⁶⁰ У том смислу, културну интеграцију као једну од две доминантне културне политике руске емиграције у Београду усмеравала су два фактора. Први се односио на интегрисање руског становништва у српску културу захваљујући интервенцији „одозго“ и подразумевала је учешће југословенске државе у организацији свакодневног живота Руса у избеглиштву. Политика запошљавања руских емиграната у јавном сектору резултирала је тиме да руски уметници, архитекте, универзитетски професори, инжењери и људи разних дефицитарних професионалних профила напрасно буду укључени у нову културну средину, често не знајући чак ни неки од језика југословенских народа.⁵⁶¹

Оваква интервенција „диктирана одозго“ није нужно водила ка реалној, органској интеграцији, нити је то био њен примарни циљ. Запошљавањем руских избеглица у јавном сектору требало је попунити дефицит у кадровима, обезбедити избеглицама самостално издржавање, а у политичком погледу био је доминантан наратив о „враћању историјског дуга Русији“ и идеја ојачавања веза са будућом владајућом структуром, када се избеглице врате у своју домовину и „рестаурирају Руску империју“.

Настанак и развој балетске уметности у Београду, сагледан са аспекта културних политика руске емиграције, представља случај који осветљава читав процес током кога су актуелизовани различити типови културних политика руске емиграције. Овај процес у Краљевини СХС започео је културним трансфером балета као нове музичко-сценске форме, недовољно познате београдској публици, наставио се путем запошљавања руских балетских играча и сценских радника у београдском Народном позоришту, а затим је еволуирао до настанка првих југословенских националних балета у чијем су креирању активно учествовали руски балетски уметници, сценографи и кореографи. Имплементирање балета као нове форме музичко-сценских уметности одвијала се према следећем обрасцу:

- 1) Трансфер доминантних елемената руске/европске културе у српску културу посредством руских стручњака
- 2) Упознавање руских стручњака са специфичностима локалних културних обележја
- 3) Имплементација елемената локалне културе у оквире већ усвојених културно-уметничких и стилских форми.

Пратећи овакав пут развоја београдске балетске сцене, при томе имајући у виду да су током међуратног периода у овом процесу учествовали готово искључиво руски уметници, евидентно је да су руски актери прибегавали различитим типовима културних политика у складу са сопственим сензибилитетом и поимањем улоге руске уметности и

⁵⁶⁰ А. Шешкен „Александр Белич и `Русский Белград`“, *Славјанский вестник*, Вып. 2, МАКС Пресс, Москва: 2004.

⁵⁶¹ Види Ђорђевић, „Сучељавање српских и руских културно-уметничких пракси...“.

руске културе у новом окружењу. Код различитих руских кореографа који су стварали у београдском Народном позоришту између два светска рата, као главних креатора визуелног идентитета постављене балетске представе, могу се уочити сви до сада изведени типови културних политика руске емиграције. Они варирају од чисто изолаторних модела код оних кореографа који су се кратко задржавали у Београду или током читавог међуратног периода остали доследни конзервативној руској балетској школи, формалне интеграције у локалну културу применом класичних балетских техника у покушају адаптације етничких игара југословенских народа, до потпуне, „органске“ интеграције која је подразумевала дубинско разумевање специфичности локалне културе, али не и губитак сопственог руског националног идентитета.

Оснивање београдског балета и руски уметници у Народном позоришту у Београду

Историја класичног балета у међуратном Београду тесно је повезана са приливом руских емиграната, јер је у избегличким таласима између 1919. и 1922. на територију Краљевине СХС пристигла неколицина професионалних балетских играча и сценских радника. Руски уметници били су утемељивачи балета у београдском Народном позоришту и носиоци целокупног балетског репертоара у периоду између два светска рата. Њихов долазак омогућио је да се балет институционализује као најмлађи департман Народног позоришта у Београду, који је већ у сезони 1922/23 успео да стекне самосталност.

Незваничан почетак београдског балета датира од 8. маја 1920. године⁵⁶² и везује се за наступ Марије Бологовске, званично прве руске балерине која је наступила на сцени Народног позоришта. Она је дебитовала изводећи „Руску игру“ на премијери опере *Евгеније Оњегин* Петра Иљича Чајковског постављеној као један од последњих оперских спектакла на крају прве концертне сезоне од оснивања департмана Опере при Народном позоришту. Бологовској се приписује ауторство прве изведене кореографије коју је београдска публика могла том приликом да види.⁵⁶³ Овим наступом дат је почетни импулс да се балетске тачке пригодно умећу и у друге опере, те је већ у септембру исте године Бологовска у својој режији припремила кореографију за „Циганску игру“ у опери *Мињон* А. Томаа. Остало је забележено како је у недостатку професионалних играча, кореографија увежбавана са „снажним крупним хористкињама, које никада нису заиграле у животу“.⁵⁶⁴

Наредне две сезоне под окриљем Опере наступао је мали балетски ансамбл сачињен од свега шест играча. Балерине првог ансамбла биле су Марија Бологовска, Нина Хитрово, Ана Јурењева, Соња Станисављевић, Ната Милошевић и Наташа Бошковић. На концертним плакатима из тог времена помињу се наступи Татјане Кружалове и Владимира Бологовског, који су повремено наступали са балетским ансамблом, али нису били у сталној поставци. Почетком сезоне 1920/21. ансамбл је оснажен доласком експерта

⁵⁶² Према неким изворима помиње се и среда 05.05.1920. Види Р. Бунушевац, „Први балетски кораци у Београду“, *Политика*, 27-30.04.1940, с. 19.

⁵⁶³ Петричевић, „Зачеци балетске уметности ...“.

⁵⁶⁴ Бунушевац, нав. дело. Такође у Петричевић, „Зачеци балетске уметности ...“.

за пластичне игре Клавдије Исаченко која је одмах именована за редитеља/кореографа, а потом и водећег педагога у новоформираној *Глумачко-балетској школи*. Тада се балетски ансамбл појавио у Вердијевим операма *Риголето* (фебруар, 1921) и *Травијата* (април, 1921), а у наступима су се истакле три руске балерине – Бологовска, Кружалова и Јурењева. Исте године основана је Глумачко-балетска школа у којој су рускиње предавале предмете везане за уметничку игру. Клавдија Исаченко предавала је пластику, а Марија Бологовска била је демонстратор класичног балета.

Од позоришне сезоне 1922/23 балетски департман стекао је независност и званично се одвојио од Опере. Те сезоне балетски ансамбл окупио је 22 играча, међу којима су готово све чланице првобитног ансамбла, уз допуну руских балерина Олењине,⁵⁶⁵ Шматкове и Вуршел, које су се у Београд доселиле са новим таласима руских избеглица. Поред наведених, мање или више професионално образованих балерина, као приправнице у балетском ансамблу ангажоване су и ученице Глумачко-балетске школе. Најзначајнија имена на списку чланова београдског балета те позоришне сезоне припадала су примабалерини Јелени Пољаковој и њеном плесном партнеру, првом солисти београдског балета Сергеју Стрешњеву. У том тренутку при београдској Опери као балетски редитељи и кореографи ангажоване су две Русиње. Класична балерина Јелена Пољакова, учествовала је у поставкама класичног академског европског репертоара, осмишљавајући балетске нумере за Сметанину оперу *Продана невеста* (1922) и оперу *Кармен* Ж. Бизеа (1923). Клавдија Исаченко, као поборница модерног плеса више оријентисана на пластику, опробала се у поставци балетских делова у опери из националног репертоара, тако да је у фебруару 1923. године балетски ансамбл у њеној кореографији извео плесне нумере у Коњовићевој опери *Женидба Милошева (Вилин вео)*. Из ове позоришне сезоне датирају и први класични балети одиграни на сцени Народног позоришта. Јелена Пољакова као кореограф поставила је одломке из балета *Крцко Орашчић* (Рскало) П. И. Чајковског у јануару 1923. године, а затим Корсаковљеву *Шехерезаду* и балет *Силфиде* на музику Шопена у марту исте године. Крајем те концертне сезоне београдска публика имала је прилику да упозна играчки пар Фортунато-Кирсанова, који су се најпре појавили само као гостујући уметници на наступима у оквиру солистичког програма на сцени Мањежа, да би се од наредне сезоне овај пар и званично нашао на списку запослених у београдској позоришној кући.

Именовањем играча руско-пољског порекла Александра Фортуната за првог директора балета 1924. године, започела је најинтензивнија фаза развоја београдског балета. Тада су постављени на сцену највећи бисери европског класичног репертоара. Те године приказан је први целовечерњи балет Леа Делиба *Копелија*, а у наредним сезонама премијерно су изведени: *Лабудово језеро* (1925) П. И. Чајковског, Бородинов *Половецки логор* (1925), *Жизела* (1926) Адолфа Адама, као и једночини фантастични балет *Делија Крпа у зачараном замку* (1926) који је постављен на музику О. Недбала. Савремена музиколошка истраживања указују на то да су Фортунатовљеве кореографије биле „далеко од оригинала“, често са измењеним распоредом нумера, избаченим ставовима или уметнутим музичким материјалом који није био део оригиналних представа, те се у професионалном смислу његов рад може да се окарактерише као „пун кореографских

⁵⁶⁵ Детаљније о професионалној биографији Марине Олењине у Димитријевић, „Балетски репертоар Марине Олењине...“.

недоследности“. Без обзира на то, захваљујући његовим напорима београдска публика се први пут сусрела са неким од најзначајнијих дела балетског репертоара.

У Лабудовом језеру у Фортунатовљевој режији, извођене су две оригинално непостојеће нумере. Нумере „Сладолед торта“ и карактерна улога „Дворске будале“ преузете су од Александра Горског,⁵⁶⁶ а у оригиналном балету Чајковског оне нису постојале. Без обзира на такав приступ и недоследност кореографског поступка који карактерише Фортунатовљев рад, сви истраживачи се слажу да је његова улога у развоју београдског балета изузетно значајна. Његов највећи допринос огледао се првенствено кроз увођење европског репертоара на београдску балетску сцену,⁵⁶⁷ иницијативу да се започне са стварањем првог југословенског националног балета са мотивима јужносрбијанског фолклора⁵⁶⁸ и потом, што је препознао таленат и упутио на професионално балетско образовање младог статисту А. Жуковског, који ће током тридесетих година постати најзначајнији мушки играч и кореограф београдског балета до краја међуратног периода.⁵⁶⁹

Након Фортуната, као кореографи и шефови балета смењивале су се бројне личности, од којих је већина припадала истом таласу руских постоктобарских избеглица. Од оних који су се краткотрајно задржавали у Београду треба поменути кореографа Фјодора Васиљева, који је у сезони 1926/27 премијерно поставио балет *Очарана лепотица* Чајковског. За време његовог кореографског ангажмана београдски балет посетила је чувена руска балерина Ана Павлова и похвалила напредак младог београдског ансамбла.

Друга значајна личност за развој београдског балета током двадесетих година била је *Маргарита Фроман*. Она је виšekратно била ангажована као примабалерина, кореограф и шеф балета Народног позоришта. Током свог првог београдског ангажмана који је трајао од сезоне 1927/28 до почетка 1930. године, у првој сезони поставила је балете *Рајмонда*, *Жар птица*, *Петрушка*, као и први југословенски „поетични пасторални балет инспирисан хрватским народним мотивима“ *Лицитарско срце*, на музику и либрето композитора Крешимира Барановића.⁵⁷⁰ У следећој сезони премијерно су приказани балети *Дон Жуан*, *Тророги шешир* и *Коњиц вилењак*, након чега је балерина напустила Београд. Од њеног учешћа у другим музичко-сценским жанровима из националног репертоара, Фроманова је поставила балетске нумере у Коњовићевим операма *Кнез од Зете* (1929) и *Кошмана* (1931). Од потоњих кореографа и шефова балета који су у Народном позоришту радили током тридесетих година, најзначајније кореографске заслуге, нарочито у области рада на

⁵⁶⁶ М. Здравковић, „Ближе и даље од класичног академизма“, *Orchestra magazine*, br. 16, 1999/2000, с. 5- 22.

⁵⁶⁷ Аноним, „Копелија од Делиба (Први пут)“, *Време*, 12.06.1924, с. 5;

⁵⁶⁸ У савременим музиколошким истраживањима евидентирано је да је управо Фортунато творац либрета првог српског балета *Охридска легенда* за који је музику написао С. Христић. Како је Фортунато убрзо након разраде идеје заувек напустио Београд, његово име се спорадично појављивало у програмима међуратног периода, али је после Другог светског рата трајно обрисано са листе аутора. Радни наслов Фортунатовљевог либрета био је *Грлица*. Детаљније о томе види: О. Милановић, „Пут до сценографије и костимографије за Охридску легенду“, *Живот и дело Стевана Христића*, Музиколошки институт САНУ, Београд : 1991. с. 55—72; А. Джорджевич, „Участие русских беженцев первой волны в создании балета 'Охридская легенда' С. Христича“, *Сибирь гуманитарная*, № 1(5), 2024, с. 24–33.

О теренским истраживањима јужносрбијанског фолклора А. Фортуната извештавала је београдска штампа. Види: Аноним. „Рад г. Фортуната на изградњи националног балета“, *Време*, 02.10.1924, с. 7.

⁵⁶⁹ О односу Фортуната и Жуковског види А. Жуковски, „Мој живот“.

⁵⁷⁰ Стевановић, нав. дело.

креирању југословенских националних балета могу се приписати Нини Кирсановој и Анатолију Жуковском.

3.6.1. Делатност руских кореографа Народног позоришта са аспекта анализе културних политика

Културна изолација

Формална интеграција руских балетских уметника у београдску културну средину у значајној мери потпомогнута је „одозго“. Званичном културном политиком Краљевине СХС и личним преференцијама краља Александра Карађорђевића омогућено је руским уметницима и другим професионалним делатницима да „неометано“ раде и стварају у југословенским државним установама. Под тим се подразумевало да је званични статус руских уметника био изједначен са статусом домаћих сценских извођача, те је већ у првим годинама руског егзила уочљива самоиницијатива појединих уметника да се прилагоде новим околностима и узму активно учешће у развоју домаће београдске културне и уметничке сцене. Између осталог, таква иницијатива види се из писма сопранисткиње и примадоне београдске опере Ксеније Роговске, удате Христић, упућеног лично краљу Александру. Роговска, учлањена у београдску Оперу малтене од дана њеног оснивања, марта 1933. године упутила је краљу писмо у коме између осталог каже: „Године 1920. ишла сам да певам у Пољској, Румунији, Чехословачкој, Мађарској као југословенска певачица и свуда сам са огромним успехом певала на српском језику, те сам прва југословенска уметница, која је почела пропаганду југословенске уметности у иностранству“.⁵⁷¹ Ово писмо представља само једно од сведочанстава на основу којих је евидентно да су се у оквиру оперске куће, међу руском емиграцијом паралелно одвијале активности везане за реализацију културне политике интеграције руских уметника, али и оне које су биле у служби њихове изолације.

Најбољи показатељ културног изоловања руских уметника у оквиру београдске позоришне куће огледао се у одбијању појединих уметника да уче и певају на српском језику, верујући у брзо напуштање Београда и остајући чврсто на тлу предреволюционарних руских уметничких традиција. Следбеници идеје „самоорганизовање ради самоодржања“ веровали су у пресудну улогу руске емиграције у процесима духовног препорода Русије после пада бољшевика и повратка избеглица из привременог егзила.⁵⁷² Свест о томе да је бољшевичка диктатура, сукобљавајући се са буржоаским праксама, унаказила предреволюционарну руску уметност, довела је до тога да се поједини уметници чврсто придржавају пракси стечених у руским

⁵⁷¹ Архив Југославије, Двор, 74-244-360, наведено према Г. Крајачић, „Преломна година у животу Христићевих – 1933, у: Стефановић, Д. (ур.), *Живот и дело Стевана Христића*, Музиколошки институт САНУ, Београд: 1991, с. 153-161, стр. 154.

⁵⁷² *Нова Европа*, бр. 3, 1930, с. 285. Наведено према Алексић, „Руски студенти-емигранти на Београдском универзитету...“, с. 45.

предреволуционарним образовним институтцијама и да их доследно преносе на нове генерације руских уметника који стасавају у егзилу.

Један од најзначајнијих представника ове струје била је примабалерина и балетска педагошкиња Јелена Пољакова. Ова истакнута балерина императорског Маријинског театра једини је руски балетски кореограф Народног позоришта који се није упустио у покушај стилизације и балетизације игара југословенских народа у поставкама првих националних балета. Њен принцип био је одржавање предреволуционарне културно-уметничке традиције на највишем могућем нивоу, а њена балетска класа учила је балетски репертоар по строгом академском принципу.

Кореографски и педагошки приступ Јелене Пољакове

Јелена Дмитријевна Пољакова (1884-1972) од 1902. до 1918. године била је чланица *Императорског Маријинског театра* у Петербургу и њен пут у овој позоришној кући кренуо је од учеснице балетског кора до играчице првог степена. Осим у Маријинском театру, до емиграције је наступала у трупи Адолфа Болма којом је руководила Ана Павлова, као и у трупи Сергеја Дјагиљева у Паризу. Од 1909. године била је удата за Владимира Николајевича Садикова. У емиграцији најпре постаје примабалерина љубљанске Опере у којој је наступала до средине 1922. године, након чега заједно са својим плесним партнером Сергејем Стрешњевим прелази у Београд.

Стрешњев као први играч и Пољакова као примабалерина започели су београдски ангажман у септембру 1922. године. У овој позоришној сезони редитељ и челна фигура одговорна за балетски ансамбл формиран при Опери Народног позоришта била је Клавдија Исаченко са којом је Пољакова била у ривалском односу. То ривалство огледало се у томе да ли ће превагу однети пластична игра, чији је стручњак била Исаченко или класичан балет, специјалност Пољакове.

Један од ретких заједничких пројеката кореографски су поставиле обе балерине у фебруару 1923. године, али не у позоришној кући већ у оквиру авангардог бала који је у сваком смислу подржан од стране београдског Народног позоришта. Реч је о кореографској поставци првог српског авангардог балета *Собарева метла* Милоја Милојевића. Пољакова је поставила кореографију за две нумере у класичном стилу које су извеле 4 балерине. Ово је први и последњи пројекат Пољакове да као кореограф учествује у постављању дела националних југословенских композитора, али и ту је одабрала да ради само у духу класичног балетског академизма. Целокупна њена извођачка и кореографска делатност у београдском Народном позоришту одвијала се око поставки њој добро познатих балетских спектакла, чије су кореографије спадале у европско културно наслеђе и баштину чувене руске балетске школе и руских балетских трупа које су пре Октобарске револуције наступале широм света.⁵⁷³

⁵⁷³ Нпр. у балету *Силфиде* постављеном у кореографији Михаила Фокина, Пољакова је наступала у Паризу 1910. године. Шукуљевић Марковић, *Јелена Дмитријевна Пољакова*, стр. 10.

Поред балетских кореографија за опере од којих је прва *Продана невеста* Беджиха Сметане, Пољакова као редитељ заслужна је за поставку првих самосталних балета у Народном позоришту. *Шчелкунчик* Чајковског, *Шехерезада* Римског-Корсакова и *Силфиде* на музику Шопена представљају њене кореографске првенце на београдској сцени постављене у сезони 1922/23. У наредној сезони у Београд је стигао нови плесни пар који је убрзо освојио Београдску сцену. Четрнаест година млађа балерина Нина Кирсанова, од 1924. године постала је нова примабалерина београдског Народног позоришта и преузела на себе извођење свих насловних улога. Пољакова је каријеру наставила у улози балетског педагога васпитавајући нове генерације балетских уметника, а паралелно са тим остваривала изузетне резултате наступајући у оквиру свог редовног позоришног ангажмана до 1927. године и надаље као гостујућа примабалерина.

Када се званично средином 1929. године опростила од сцене играјући улогу „Царевне“ у балету *Коњиц вилењак* Ц. Пуњија, наставила је интензивно да обучава нове балетске кадрове. Критике у емигрантском лису *Новое время* конзервативне оријентације, истакле су њено појављивање у улози Одете у балету *Лабудово језеро* у кореографској поставци А. Фортуната. За њен наступ критичари су нагласили да је био „на висини старог петербуршког класичног балета“, те да је уметница „показала истинску класу и у пуном смислу речи украсила је спектакл поезијом своје игре“.⁵⁷⁴ Остала је забележена и музичка критика о њеном извођењу насловне улоге „Жизеле“ у истоименом балету Адолфа Адама. Критичар је истакао да је овај балет први пут изведен у Београду „на онакав начин на који је играла Ана Павлова у Русији“.⁵⁷⁵ У тој сезони 1926/27 шеф балета био је Фјодор Васиљев. Његов приступ одликовао се оригиналним поставкама по кореографским стандардима *Маријинског театра* чији је члан до емиграције био.⁵⁷⁶ Пољакова, као његова колегиница из исте оперске куће, била је одличан сарадник-педагог на припреми представа под руководством Васиљева. Колега јој је поверио насловне улоге у балетима *Жизела* (1926) и *Очарана лепотица* (1927), у којима је наступила као примабалерина Народног позоришта. Пољакова је касније још у два наврата уговорима била везана за београдску позоришну кућу. Од јануара до јуна 1930. године била је ангажована као шеф балета и кореограф, након што је Маргарита Фроман напустила Београд. Други пут, непосредно пред избијање Другог светског рата, ангажована је као Главна инструкторка Балета у сезони 1939/1940, на предлог свог бившег ученика Анатолија Жуковског. За допринос култури Краљ Александар Карађорђевић одликовао је орденом Светог Саве петог реда.

Најзначајнији рад Пољакове у Београду био је везан за балетску педагогију, којом се интензивно бавила током целокупног боравка у Краљевини СХС/Југославији. Најпре је свој балетски студио водила у Љубљани, да би касније наставила са педагошким радом у Београду. Предавала је класичан балет у новоотвореној Глумачко-балетској школи, која је радила од школске 1922. до 1926. године. Паралелно са тиме, од 1923. године до напуштања Београда две деценије касније, Пољакова је водила и своју приватну балетску школу. Ученици Глумачко-балетске школе који су 1927. године имали прилику да наступе

⁵⁷⁴ *Новое время*, бр. 1250, 1925, с. 3. Наведено према Шукуљевић-Марковић, *Јелена Дмитријевна ...*, стр. 13.

⁵⁷⁵ Исто, 14.

⁵⁷⁶ Нпр. Шукуљевић-Марковић указује да је кореографија балета *Очарана лепотица* П. И. Чајковског коју су Београђани видели 1927. могла бити идентичана оној коју је Маријус Петипа представио петербуршкој публици 1890. године

на премијери балета *Очарана лепотица* у кореографији и режији Васиљева, побрали су повољне критике, док је рад њихове педагошкиње високо оцењен. Пољаковој су приписали да је „успела да васпита омладину очарану сјајем декора и лепотом балетске линије“, ⁵⁷⁷ те да је њен „највећи део заслуге за техничку спрему игара у целом балету“. ⁵⁷⁸

У прилог томе да се Пољакова током већег дела свог педагошког рада стриктно држала наслеђа руске културе, говори критика најобразованијег музичког критичара тог времена Милоја Милојевића. Милојевић је у листу *Политика* од 17. априла 1934. године писао да је „балетска школа Јелене Пољакове једна дефинитивно организована педагошка уметничка установа која ауторитативно развија и у нашој средини сјајне традиције руског балета. Нове младе снаге се у тој школи појављују, развијају и усавршавају и у њој добијају најзад и свој дефинитивни развој. А те младе снаге нису више само деца руских родитеља већ су и југословенска деца...“ ⁵⁷⁹

Пољакова у свом догогодишњем раду на београдској сцени никада није била заинтересована за проучавање југословенске играчке културе, нити за имплементацију етничких игара југословенских народа у своје балетске програме. Једини изузетак и њен искорак у национално стваралаштво, али званично ван београдске позоришне куће, представљао је њен најранији београдски период. Пољакова је као једини у то време београдски балетски кореограф стручан за академски класичан балет, узела учешће у поставци авангардног балета *Собарева метла* Милоја Милојевића из 1923. године, а примабалерина је у њему поставила кореографију за две нумере у класичном академском стилу које су извеле четири балерине. Према речима савремених музиколога, „те нумере је требало да представљају контрапункт односно супротност главном анти-плесном кореографском и играчком току *Собареве метле*“. ⁵⁸⁰ Осим овог кратког екскурса, Пољакова се у оквиру Народног позоришта није интересовала за националне балете, нити је у њима суделовала. У прилог овоме говори и чињеница да је на самостално организованим приредбама за своје ђаке, које су током њеног двадесетогодишњег рада у Београду стекле велику популарност, у концертним програмима од југословенских композитора обухватиле свега две нумере. Прву балетску кореографију на музику југословенског композитора, Пољакова је поставила на балетском матинеу одржаном 7. маја/14. јуна 1934. године, и том приликом изведен је балет у једном чину *Фигурице* који је компоновао Лујо Шафранек Кавић. ⁵⁸¹ Следећи домаћи композитор појављује се у програму тек на балетском матинеу 3. маја 1942. године, када је изведено *Коло* на музику Љ. Бошњакловића. ⁵⁸²

⁵⁷⁷ М. Милојевић, наведено према Шукуљевић-Марковић, *Јелена Дмитријева...*, стр. 15.

⁵⁷⁸ Критика Петра Крстића у листу *Правда*, наведено према Шукуљевић-Марковић, *Јелена Дмитријева...*, стр. 15.

⁵⁷⁹ Наведено према Шукуљевић-Марковић, *Јелена Дмитријева...*, стр. 21.

⁵⁸⁰ Јанковић Марија, интервју у емисији *Трезор*, „Собарева метла“, РТС 2, Београд, 2004. Наведено према А. Вујановић, „Авангарда и извођачке уметничке праксе“, (приступљено: 17.11.2023.), стр. 13. Доступно на: https://www.academia.edu/34216554/Avangardni_teatar_i_performansi_1920ih_Umetnost_u_Srbiji.

⁵⁸¹ „Šafranek-Kavić, Lujo“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013 – 2024. <https://enciklopedija.hr/clanak/59285>, Pristupljeno: 8.1.2024.

⁵⁸² Детаљан списак наступа на којима је Пољакова учествовала као извођач и/или кореограф у Шукуљевић-Марковић, *Јелена Дмитријева...*, 27-30.

Према Шукуљевић-Марковић, „Пољакова је своје знање и искуство стечено у Русији, у Маријинском театру, у коме је играла, пренела на београдску сцену“.⁵⁸³ Из угла културних политика, учешће Пољакове на београдској балетској сцени може се објаснити кроз призму политике културне изолације, будући да је целокупан њен педагошки, играчки и кореографски рад у Београду био везан искључиво за руске културно-уметничке праксе и такав остао током читавог међуратног периода. Како је нагласио Касјанов, „најважнијим идејним достигнућем емиграције постала је жеља да се очувају и увећају тековине руске културе. Истовремено док се Совјетска Русија одлучно ограђивала од културе племства и буржоазије, Русија у иностранству скупљала је део по део споменике предреволюционарне културе...“.⁵⁸⁴ Тиме је сумирана суштина политике културне изолације руског становништва у Београду и покушај да се у условима емиграције, аутентична руска култура сачува од страних утицаја.

Посматрано са становишта културне политике, Јелену Пољакову као балерину, балетског педагога и кореографа можемо сматрати репрезентативним актером и промотером изолаторних културних политика руске емиграције, будући да је целокупна њена уметничка и педагошка пракса имала за циљ да одржи живим аутентично наслеђе руске предреволюционарне балетске школе, упркос томе што је њен дводеценијски рад у Београду био тесно везан за београдско Народно позориште. Модел изолације руске аутентичне културе који је она кроз своју делатност промовисала, огледао се у целокупном њеном стваралаштву и присутан је како у извођачком сегменту, тако и у кореографском и педагошком раду. Њена школа је истрајно одржавала балетску традицију руске школе и у том духу васпитавала нове нараштаје. Истовремено док су се други руски балетски играчи и кореографи бавили поставкама националних балета југословенских композитора, Пољакова је доследно истрајавала на очувању и неговању традиција аутентичног руског културно-уметничког наслеђа, и у том смислу била је један од водећих актера руско-српског културног трансфера, преносећи основе руске балетске школе у београдску културну средину.

Кораци ка културној интеграцији: Учесће руских кореографа у националним балетским пројектима

Чин оснивања балетског департмана у оквиру једне државне културне установе и чињеница да су током прве две деценије у оквиру њега радили и стварали готово искључиво руски балетски уметници, не имплицира по себи актуелизацију културне политике интеграције руског становништва у београдску културну средину. Наступе руских уметника у Народном позоришту, као и педагошки рад у државним балетским школама утемељен на руском културном наслеђу и балетској техници руских императорских училишта, насталих у Београду током двадесетих година прошлог века, треба разумети као прагматични чин руских избеглица и покушај да се у условима

⁵⁸³ Шукуљевић-Марковић, *Јелена Дмитријевна...*, стр. 14.

⁵⁸⁴ В. Касьянов, „Душа культуры русского зарубежья“, *Общество: философия, история, культура*, Но. 1, 2012, с. 57-63, стр. 58.

избегличког живота дође до стабилних финансијских прихода. Осим тога, програмска политика креирања репертоара Народног позоришта заснивала се на поставкама класичних европских балета, чак и у случају када су на сцену постављана дела руских композитора. Балети *Лабудово језеро*, *Очарана лепотица* и Крцко *Орашчић* П. И. Чајковског спадали су у ред историјских класика европског белог балета, док су *Жар птица* и *Петрушка* Игора Стравинског више од деценије пре београдске премијере освајали сцене Париза и других европских метропола захваљујући балетској трупци Сергеја Дјагиљева. У том контексту, првим корацима ка реалној интеграцији руских балетских играча и кореографа у београдску културну средину треба сматрати њихово активно учешће у развоју југословенских националних балета. Културолошка анализа новинских чланака, биографске и аутобиографске грађе, као и других извора посвећених ауторском стваралаштву Руса у поставкама југословенских националних балета, омогућава да се на основу прикупљених података артикулише модел културне политике интеграције као једне од релевантних културних политика руске уметничке емиграције настањене у Београду у периоду између два светска рата.

Кореографски рад Клавдије Исаченко

Клавдија Исаченко била је прва школована руска играчица у Београду која се специјализовала за *пластику* као специфичан стил модерне игре. Она је у Београду боравила у периоду од 1921. до 1924. године и сматра се једним од утемељивача и првим кореографом балета у београдском Народном позоришту. Иако специјализована за пластику, али са претходно стеченим формалним класичним балетским образовањем, Исаченко је све до доласка Јелене Пољакове радила и на класичном и на модерном репертоару као балетски редитељ и кореограф. Када је 1924. године напустила Београд, три њене најбоље ученице Аница Прелић, Ната Милошевић и Соња Станисављевић кренуле су заједно са њом у иностранство, где су неколико година успешно наступале.

Клавдијин кореографски рад у Народном позоришту и педагошки рад у Глумачко-балетској школи био је широко познат. О њеном раду похвално је извештавала београдска штампа, критичари су са речима хвале писали о њеним уметничким перформансима. Из њеног југословенског музичко-сценског репертоара, истиче се кореографска поставка балетских нумера у опери *Женидба Милошева* Петра Коњовића, као и један мање познати балетски пројекат настао у кооперацији југословенских авангардних уметника и руских кореографкиња Исаченко и Пољакове, а отелотворен у авангардном балету *Le balai du valet* или *Собарева Метла*. Получасовни балет-гротеска дело је композитора др Милоја Милојевића.⁵⁸⁵ Балет је компонован на надреалистичке текстове Марка Ристића уз сарадњу Растка Петровића, док су рад на костимима и сценографији припадали ауторском опусу Александра Дерока. У теоријском смислу, „музички говор овог композиторовог балета (...) појавио се као најближи естетичким мерилима француске постимпресионистичке модерне, на међи окретања од традиције, али и поновног враћања неким њеним вредностима, на средокраћу између уметничког и свакодневног, новог и

⁵⁸⁵ Анонимус, „Милојевић Милоје“, Енциклопедија СНП, <https://www.snp.org.rs/enciklopedija/?p=7254>, приступљено: 05.11.2023.

конвенционалног“.⁵⁸⁶ Према најавама штампе, овај перформанс представљао је „вал балета у једном чину“,⁵⁸⁷ а изведен је 16. фебруара 1923. године у београдској *Касини* као једна од тачака авангардног уметничког бала *Хиљаду и друга ноћ*. У промотивном материјалу за најаву догађаја наведен је силабус балета „у тајности испричан гледаоцима и слушаоцима“. У програму су учествовали: Мирко Кујачић у улози *Хипнотизера*, Владимир Бологовски као *Мрав*, Невенка Барловић као *Дете*, Иванка Рајковић као *лажна Баханалија*. Ту су још *Сентименталност* коју тумачи Лиза Думаревскаја, у улози *Гњурица* г. Троицки, Љубомир Јовановић као *Самоубиство*, Милорад Антић као *Савест*. Најављене су и 4 балерине: Бологовскаја, Алењина, Шматкова и Вуршел, у улози 2 коцке биле су Текић и Прелић, док су у улози 4 музиканта били Р. Текић, А. Прелић, М. Најдановић и Н. Крстић. Опис садржаја започињао је следећим речима:

„Ускочили су музиканти у уво, видело вас је око, све се то преображава у мозгу песниковом, и пред МРАВОМ, подсмешљивим *compère*-ом и пред ДЕТЕТОМ, зачуђеним *commère*, играће се, у славу и на подсмех ХИПНОТИЗЕРУ гротескни психолошки балет јаве и сна...“.⁵⁸⁸

Првим појављивањем четири класичне балерине требало је постићи ефекат да свежином и веселошћу „заковитлају живот“. Најава наредних плесних тачака наводила је почетак „споре игре љубави и хармоније, с којом се и свест чак мири, и која би трајала вечно да 2 КОЦКЕ случаја не раздробе и разбуде сву ту хипнозу“.⁵⁸⁹

Како је најављено у програму, плесне кореографије израдиле су Клавдија Исаченко и Јелена Пољакова. Свака од њих радила је у свом домену, па је тако Исаченко осмислила кореографије за наступе играча у стилу модерног плеса, а Пољакова искључиво делове у којима се изводио класичан балет. Београдско Народно позориште помогло је извођењу балетске представе тако што је омогућило да музички део изведе „целокупни оперски оркестар“, а такође у промотивном материјалу наглашено је да су радионице позоришта биле на располагању за израду костима и пратећих декорација. Овај уметнички бал чија је реализација окупила значајна имена београдске културно-уметничке сцене, организован је напорима *Удружења љубитеља уметности „Цвијета Зузорић“* са циљем прикупљања финансијских средстава за изградњу уметничког павиљона, док је репризно извођење намењено помоћи *Дому убогих старца*.

Савремена музиколошка литература не располаже детаљним подацима о плесним кореографијама и техничким карактеристикама Милојевићевог балета,⁵⁹⁰ првенствено због

⁵⁸⁶ А. Стефановић, „Музичко-сценска дела Милоја Милојевића“, у: Н. Мосусова (гл. ур.), *Српска музичка сцена. Зборник радова са научног скупа поводом 125. годишњице Народног позоришта*, Музиколошки институт САНУ, Београд: 1995, стр. 218.

⁵⁸⁷ *Le balai du valet*, промотивни летак, без године, без датума, без издавача.

⁵⁸⁸ Исто.

⁵⁸⁹ Исто.

⁵⁹⁰ Са музиколошког аспекта овом темом бавила се Јелена Шантић у раду „Авангардна игра подсвести“ и Биљана Милановић „Собарева метла: Блискост са европском авангардом“, оба објављена 1998. године у зборнику радова са научног скупа „Композиторско стваралаштво Милоја Милојевића“ поводом педесетогодишњице композиторове смрти. Музичким симболизмом у Милојевићевим композицијама бавила се Марија Масникоса, док је Ана Вујановић указала на проблеме недостатка материјала за реконструкцију првобитне сценографије, костима и кореографије представе оригинално изведене 1923. године. Према њеном тумачењу, *Собарева метла* жанровски се може перципирати као „касно-дадаистичко

тога што је ово музичко-сценско дело представљало само мали сегмент „велике забаве код `Касине`“, чије је отварање новинар *Политике* упоредио са паклом услед „гужве, гурања, преклињања и дреждања“ публике у покушају да се докопа својих места.⁵⁹¹ Забележено је да је бал „у пакленим мукама“ отворен наступом карневалске поворке Шехерезаде и да је трајао до раних јутарњих часова, док се балетски перформанс ни у једном новинском напису уопште не помиње.⁵⁹² Без обзира на то што локална музичка критика није испратила овај значајни музичко-сценски догађај, учешће руских кореографкиња и балерина у програму авангардног бала „Хиљаду и друга ноћ“, може се сматрати прапочетком процеса реалне културне интеграције руских уметника у локалну културну средину.

Кореографски приступ Александра Фортуната

Играч руско-пољског порекла Александар Фортунато први пут се пред београдском публиком појавио као плесни партнер примабалерине Нине Кирсанове. Већ 1924. године именован је за првог директора балета Народног позоришта и за време краткотрајног боравка на београдској сцени, значајно је утицао на развој ове уметности у југословенској престоници. Његовом заслугом на сцену је први пут постављен низ балета из светског и европског репертоара, међу којима су: *Копелија* (1924), *Лабудово језеро* (1925), *Половецки логор* (1925), *Жизела* (1926) и *Делија Крпа*.

Данас постоји уврежено мишљење истраживача да балети у његовој поставци нису били највишег професионалног квалитета због мноштва недоследности којима је Фортунато као кореограф прибегавао. Без обзира на то, његова улога на београдској сцени била је изузетно значајна зато што је његовим залагањем београдска публика први пут имала прилику да ова дела види на сцени. На Фортунатовљев кореографски манир пресудан утицај имале су околности у којима је уметник радио и стварао. Београдски балет у то време био је још у повоју, а неке од представа захтевале су велики и добро уигран ансамбл какав Народно позориште није имало. У успоменама А. Жуковског, који је први пут као млади хонорарни статиста без икаквог претходног играчког искуства учествовао на премијери балета *Копелија*, објашњени су услови у којима је Фортунато радио. Жуковски се сећао да је кореограф „некоме морао обући балетске костиме, некако попунити бину“, ⁵⁹³ па је ту празнину попуњавао статистима. Кореограф је углавном међу статистима бирао кадете, јер су људи таквог образовног профила у школама учили салонске игре што их је чинило оспособљенима да се, уколико буде потребе, некако крећу по бини. Поред ширења балетског репертоара, велики допринос Фортуната на београдској позоришној сцени била је иницијатива за стварање првог националног балета са локалном, југословенском фолклорном тематиком.

дело, које укључује утицаје експресионизма и прото-надреализма“. Види: Vujanović, nav. delo, str. 11 и М. Ђуров, „Собарева метла – визуелни концепти“, *Култура*, бр. 182-183, 2024, с. 27-47.

⁵⁹¹ Аноним. „Хиљаду и друга ноћ“, *Политика*, 17.02.1923, с. 5.

⁵⁹² Исто.

⁵⁹³ Жуковски, „Мој живот“.

Тежња ка стварању националних музичко-сценских дела резултирала је одвајањем значајних државних средстава за спровођење теренских истраживања фолклора и народних игара са подручја Јужне Србије. Управа Народног позоришта донела је решење да се тек постављени директор Балета А. Фортунато упуту на теренски рад, а руководство позоришта као императив поставило је „стварање националног балета“.⁵⁹⁴ То је уједно био први званични покушај диктиран од стране виших инстанци, односно Управе позоришта, да се у строги академски балетски стил имплементирају национални играчки елементи. Са овим циљем директор балетског депатмана током летњих месеци 1924. године упућен је у регион Јужне Србије, са циљем да изучава народне игре овог краја. Део његових бележака објављене су у листу *Време* током јесени исте године и представљају сведочанство неповољног става уметника поводом стања и опстанка јужносрбијанских народних игара. Његове примедбе, из данашње перспективе упитне су истраживачке и научне вредности, али представљају значајан материјал за културолошка истраживања.

Оригинални Фортунатовљеви записи са теренских истраживања по јужносрбијанским крајевима нису сачувани, али су делови повремено објављивани у локалној периодици. Из новинског чланка од 2. октобра 1924. године, сазнајемо да је за Фортуната еволуција народних игара завршена, те да оне полако ишчежавају. Он негира народни креативни потенцијал и могућност да се даље развијају националне игре, које су већ досегле до нивоа уметничког плеса. Потенцијал даљег развоја народних игара остављен је на терет уметницима. Његово истраживање сумирано је следећим закључком да „националне игре иду у архиву. Уметници их изучавају да искористе њихове могућности. (...) И ми смо данас тако далеко од првобитног извора, да би националне игре пропале без учешћа учених балетских уметника. Они истражују трагове, комбинују стилизују, подмлађују. Игра живи само кроз своје време и умире без трагова, ако јој уметност не прискочи упомоћ“.⁵⁹⁵

У домаћој историографији име Фортуната не помиње се често када је реч о развоју југословенских националних балета будући да је руски играч већ у сезони 1926/27 напустио Краљевину СХС. Међутим, новија музиколошка истраживања показала су да удео Фортуната у стварању првог балета на музику једног српског композитора није био мали.⁵⁹⁶ Његов теренски рад био је плодоносан, на шта указује чињеница да је Фортунато инспирисан јужносрбијанским легендама и фолклором припремио либрето за нови национални балет који ће деценију касније постати познат под називом *Охридска легенда*. Изјавама да је „велики балет у четири чина“ израђен током летњих месеци и спреман за извођење у концертној сезони 1926/27,⁵⁹⁷ започела је Христићева кампања промоције

⁵⁹⁴ *Народно позориште. Позоришни годишњак 1923/24*, Београд: 1924. Наведено према Милановић, нав. дело, стр. 56.

⁵⁹⁵ Аноним. „Рад г. Фортуната на изградњи националног балета“, *Време*, 02.10.1924, с. 7.

⁵⁹⁶ Први национални балет у Краљевини СХС био је *Лицитарско Срце* хрватског композитора Крешимира Барановића. Његова премијера дата је у Загрбу 1924. године, а затим у Београду 1927. Кореографија и насловна женска улога на обе премијерне изведбе припадала је руској емигранткињи, балерини Маргарити Фроман.

⁵⁹⁷ 3. „У Дирекцији Београдске Опере – разговор са господином Стеваном Христићем, директором Опере“, *Правда*, 29.08.1926, с. 5.

српског балетског првенца,⁵⁹⁸ чију ће праизведбу⁵⁹⁹ београдска публика видети тек 1933. године.⁶⁰⁰

Удео Фортуната у настанку *Охридске легенде* није био мали. Он је током истраживања, на које је послат решењем Управе Народног позоришта „да простудира народне игре за стварање националног балета“,⁶⁰¹ почетком позоришне сезоне 1924/25 припремио нови балетски материјал за који је испланирано да музику искомонује тадашњи директор Опере С. Христић. Позоришне новине *Comœdia* известили су читаоце да је Фортунато са свог путовања „донео један нови балет“, чији је сиже конципиран на мотивима из домаће историје, а кореографије израђене у духу народних игара.⁶⁰² Овај чланак у потпуности је посвећен импресијама балетана руско-пољског порекла према српском народном колу.

Анализирајући скице и цртеже за сценографију и костиме које су израдили Јован Бијелић и руски уметник Владимир Жедрински за нови национални балет радног назива *Гугутка* и планираног за поставку на музику С. Христића по либрету А. Фортуната, Олга Милановић је указала на постојање везе између нереализованог дела *Гугутка* и коначно изведеног Христићевог балетског првенца *Охридска легенда*.⁶⁰³ Костими за балет *Гугутка* приказани су 1925. године на париској Међународној изложби модерних декоративних и индустријских уметности. На основу тога, ауторка је истакла постојање деценијског континуитета у процесу стварања првог српског балета постављеног на даскама београдског Народног позоришта,⁶⁰⁴ а уз учешће мноштва руских уметника у његовој коначној реализацији, од којих је почетни импулс дао Александар Фортунато.⁶⁰⁵

Епилог рада А. Фортуната на стварању првог српског балета био је условљен сплетом околности. Убрзо након најаве балетске националне премијере, кореограф је

⁵⁹⁸ Поједини театролози указали су да је премијерно извођење Христићевог балетског првенца најављивано у штампи током више позоришних сезона и много пре његове коначне реализације. Због тога су довели у питање ток и најављиване фазе у изради композиције. Међу првима је на ово указала М. Павловић, која је изразила сумњу у истинитост података које је Христић у различитим приликама давао новинарима у вези поставке на сцену свог балетског првенца. Детаљније у: М. Павловић, „Композитор Охридске легенде – као личност и позоришни човек“, у: Стефановић, Д. (ур.), *Живот и дело Стевана Христића*, Музиколошки институт САНУ, Београд: 1991, с. 119-152.

⁵⁹⁹ У музиколошкој литератури за извођење балета *Охридска легенда* Стевана Христића у међуратном периоду најчешће се користи термин „праизведба“ и односи се на извођење првог и дела другог чина на концерту одржаном 5. априла 1933. поводом јубилеја композитора. Званична премијера комплетираног четворочиног балета одржана је 1947. године. Детаљније у А. Радошевић, *О сценским извођењима Охридске легенде Стевана Христића*, Музиколошки институт САНУ, Београд: 2017.

⁶⁰⁰ Дело је први пут изведено тек 1933. године, а у новинским написима најављено је његово извођење на концерту поводом обележавања двадесетпетогодишњице уметничког рада композитора. Приликом ове изведбе постављен је само први чин уз додатак елемената будућег другог чина Христићевог целовечерњег балета. Ову целину публика је могла видети у кореографији руске емигранткиње Нине Кирсанове. Балет је у коначној, четворочиној верзији премијерно приказан тек 1947. године у кореографској поставци Маргарите Фроман, иако је прва кореографија овог спектакла Н. Кирсанова у то време живела и радила у Београду.

⁶⁰¹ *Народно позориште. Позоришни годишњак 1923/24. Балетска гостовања*, Београд: 1924, стр. 27. Наведено према Милановић, нав. дело, стр. 56.

⁶⁰² А. Фортунато, „Српско коло“, *Comœdia*, бр. 3, 15.09.1924, с. 14-15. Наведено према Милановић, стр. 37.

⁶⁰³ Милановић, нав. дело.

⁶⁰⁴ Милановић, нав. дело, стр. 63.

⁶⁰⁵ Детаљније у А. Джорджевич, „Участие русских беженцев первой волны ...“.

напустио Београд. Фортунатовљево име као либретисте појављивало се спорадично у позоришним програмима током међуратног периода, а временом је потпуно нестало са листе аутора. Остало је непознато да ли су Фортунатовљеве белешке са теренског истраживања коришћене у некој од каснијих поставки овог балета. Њихови делови у траговима су објављивани у београдским листовима *Време* и *Comœdia*, али оригинални рукопис до сада није пронађен. Међу релевантним истраживачима преовладава мишљење да је Фортунато своје белешке највероватније однео са собом када је напустио Београд, али да их никада више није користио.⁶⁰⁶ У сећањима кореографкиње Нине Кирсанове која је потписница кореографије за праизвођење *Охридске легенде*, Фортунатовљеве писане инструкције ни једном речју нису поменуте па самим тим, вероватно нису ни примењене приликом израде кореографије.⁶⁰⁷

Анализирајући културну делатност Александра Фортуната и његов екскурс у домен националне југословенске музике са аспекта културних политика руске емиграције у Београду, може се закључити да кореографски приступ овог руског уметника одговара принципу формалне културне интеграције у југословенску, тачније београдску културну средину. Теренско истраживање које је директор балета спровео на територији Јужне Србије и интересовање за народне игре и мотиве диктирано је „одозго“, с једне стране као део личних амбиција дугогодишњег директора Опере Народног позоришта С. Христића и његове склоности ка компоновању у националном маниру, а са друге стране свеукупне државне интервенције у култури, усмерене на јачање националног елемента у свим гранама уметности. Без личних белешки Фортуната остаје непознаница да ли је његово интересовање за фолклор и културу југословенских народа представљало истинско интересовање или је то био само прагматичан пословни приступ. Са тим у вези, намеће се закључак да се кроз рад овог уметника може евидентирати почетак процеса културне интеграције, али да услед његовог релативно краткотрајног боравка у Београду тај процес није до краја реализован.

Маргарита Фроман као кореограф београдског Народног позоришта

Маргарита Петровна Фроман рођена је у Москви, највероватније 1892. године.⁶⁰⁸ До емиграције наступала је у статусу солисткиње московског Бољшој театра и балетске трупе С. Дјагиљева. По одласку у емиграцију најпре је живела и радила у Загребу, да би потом неколико сезона провела у Београду.⁶⁰⁹

⁶⁰⁶ Милановић, нав. дело.

⁶⁰⁷ Детаљније види у Радошевић, нав. дело, стр. 92.

⁶⁰⁸ У литератури постоје различити подаци о години рођења Маргарите Петровне Фроман. Година 1892. наведена је у *Ko je ko u Jugoslaviji*, Izdanje „Jugoslovenskog godišnjaka“ (Beograd i Nove Evrope (Zagreb) 1928, str. 35; Код Арсењева наведена је 1890. Види: Арсењев, *Русские в Сербию*. У бази података Музеја позоришне уметности у Београду наведена је година 1894, а као могуће године рођења наведене су 1886, 1890, 1896. <http://teatroslov.mpus.org.rs/licnost.php?id=1264> 30.12.2023.

⁶⁰⁹ Из периода када је Фроманова била чланица Бољшој театра датира њено познанство са Леонидом Михаиловичем Браиловским, са којим ће се много година касније срести у Београду. У приватним архивима сачувана је скица костима робиње, коју је Браиловски 1912. године осмислио за наступ Фроманове у балету *Le Corsaire* на сцени Бољшој театра. Током 1914. и 1916. са трупом Дјагиљева била је на европској и америчкој турнеји, где је повремено наступала као партнерка В. Нижинског. Од 1921. троје Фроманових –

Фроманова је крај двадесетих година прошлог века провела у београдском Народном позоришту. Први њен ангажман као примабалерине и балетног редитеља трајао је две и по позоришне сезоне, почевши од 1927/28 и окончан је крајем 1929. године. За време њеног београдског ангажмана премијерно су приказани балети из европског репертоара *Рајмонда* А. Глазунова, *Жар птица* и *Петрушка* И. Стравинског, *Дон Жуан* К. Глука, *Тророги шешир* Мануела де Фаље, *Коњиц вилењак* Ц. Пугниа, *Прича о Хонзи* О. Недбала, као и први званични југословенски балет *Лицитарско срце* К. Барановића.⁶¹⁰

За анализу културних политика руске емиграције у Београду посебно је значајно обратити пажњу на учешће Фроманове у поставкама балета из националног југословенског репертоара међу којима су *Лицитарско срце* (1927), *Имбрек з носом* (1937) и *Охридска легенда* (1947). Осим тога, у контексту свесловенске идеје, интересантно је размотрити њен приступ у поставкама музичко-сценских дела других словенских композитора.

Лицитарско срце као први југословенски национални балет хрватског композитора Крешимира Барановића, изведен је у Загребу 1924. године, да би већ 10. децембра 1927. године био премијерно приказан у београдском Народном позоришту. У изведби овог балета Фроманова је узела учешће као редитељ и примабалерина. Насловну улогу *Девојке* изводила је у пару са својим братом Максом (Максимилијан),⁶¹¹ који је тумачио лик *Момка* у главној мушкој улози.⁶¹² Уочи београдске премијере, Виктор Новак у листу *Политика* објавио је опсежан текст посвећен Барановићевом стваралачком опусу. Иницијална идеја аутора била је да београдску публику детаљно упозна са каријерним развојем композитора. Из овог написа публика је могла да сазна да је Барановић за креирање свог балетског првенца кренуо „од узора које су поставили Руси као изразито своју типичну музичко-естетску формацију“, а кроз инспирацију у народним мотивима „дао је Хрватима кајжавцима балет и музику која је оличење не само лепих, интимних и поетско-романтичних форми њиховог фолклора, него и сва топлина и садржина духа тих етнографских лепота“.⁶¹³ Његов „животни друг“ М. Фроман и на загребачкој и на београдској премијери поставила је на сцену *Лицитарско срце* „онако, како би то, једва ико боље, и са већим разумевањем уопште могао да учини“, а њено „мајсторско схватање и познавање свих логичних расплета бескрајне множине покрета“ удахнуло је сценски живот првом југословенском националном балету изведеном у Народном позоришту. Новак је свој текст завршио исказивањем наде да ће Барановићев балет и на београдској премијери бити лепо прихваћен, првенствено зато што је *Лицитарско срце* „у дубини и корену својих тајних лепота подједнако близу и српском као и хрватском срцу“.⁶¹⁴

брат Максимилијан, Маргарита и сестра Олга настањују се у Загребу, где ће им се касније придружити још двојица браће – Павел и Валентин. Детаљније о достигнућима М. Фроман пре доласка у Београд у: А. Barbanov, "Kroz ostavštinu Margarite Froman", *Dance Magazine Movements*, 35/36, 2021. Zagreb, s. 166–170.

⁶¹⁰ Стевановић, нав. дело.

⁶¹¹ Макс Фроман постао је члан балета београдског Народног позоришта читаву сезону пре Маргарите. Он је још од позоришне сезоне 1926/27 наступао у статусу првог играча београдског балета. Види: М. Живковић, Балет Опере Народног позоришта у Београду, *Београдске општинске новине*, бр. 5, мај 1940, с. 455–456.

⁶¹² Н. „Премијера г. Барановићевог балета“, *Време*, 09.12.1927, с. 4.

⁶¹³ В. Новак „Крешимир Барановић и његов балет `Лицитарско срце`“, *Политика*, 10.12.1927, с. 6.

⁶¹⁴ Исто.

Када је у питању кореографски приступ Маргарите Фроман, многи истраживачи наглашавају да је снажан ослонац њеног рада укореењен на принципима које су неговали њени уметнички и професионални узори Михаил Фокин и Сергеј Дјагилев. Нарочито делатност у новим срединама, кроз поставке модерних балета из репертоара *Ballets Russes*, ослања се на рад труппе Дјагилева „у којој су се кореографи служили симбиотичким јединством народног и класичног плеса“.⁶¹⁵ Тако је Београд током Маргаритиног ангажмана у Народном позоришту имао прилике да током позоришне сезоне 1927/28 премијерно види балете *Жар птица* и *Петрушка* И. Стравинског постављене према оригиналним Фокиновим кореографијама из 1910. и 1911. године, као и *Лицитарско срце*, балетски првенац К. Барановића, чија је кореографска поставка донекле обликована Маргаритиним искуством стеченим кроз сарадњу са Фокином и наступима у труппи *Ballets Russes* С. Дјагилева.

Узимајући у обзир културни допринос Маргаритиних кореографских узора, отвара се низ питања која до сада нису нарочито проблематизована у стручној литератури, а могу бити интересантна за даља културолошка истраживања. Наиме, хомосексуалност као потка у кореографско-сценском третману мушких ликова у балетима промовисаним у труппи С. Дјагилева, проузрокована његовим истополним сексуалним преференцијама, огледала се у изражајном виртуозитету мушких играча почевши од Вацлава Нижинског и Леонида Мјасина па надаље. Како наводи Јеличић, „Дјагилевљева хомосексуалност несумњиво је утјецала на организацијски модел у којем је импресаријева муза и плесачко-кореографски носитељ репертоара мушкарац“.⁶¹⁶ Из појединих новинских написа и музичких критика евидентно је да се у раду Маргарите Фроман приликом осмишљавања плесних кореографија у значајној мери инсистирало на виртуозитету мушке игре као културно-уметничком обрасцу преузетом из Дјагилевљеве труппе *Ballets Russes*. Са културолошког аспекта било би занимљиво истражити да ли је њен лични приступ у кореографским поставкама био прилагођен сведенијем моделу мушког плеса културно блискијем публици једне далеко конзервативније средине него што је то био Париз уочи Првог светског рата у коме су балети Стравинског премијерно изведени.

Према новинским критикама објављеним поводом београдске премијере *Жар Птице* и *Петрушке* у редитељској поставци Фроманове, похвале изражене балетанима Макс Фроману, г. Вуковском и Гребешникову указују на то да њихова интерпретаторска виртуозност и изражајност на сцени нису остали незапажени. Према речима В. Н. Макс Фроман својој сестри био „достојан партнер“ на сцени током оба балета, а једнако запажену улогу црнца остварио је г. Вуковски у балету *Петрушка*. Критика је такође истакла да „поред добро познатих солисткиња нашег балета, као Кашчеј бесмртни истакнуо се г. Гребешников“.⁶¹⁷ Од балерина које су учествовале у програму у овом напису ниједна није истакнута поименце. Аутор је чланак закључио прогнозом да ће овај балет у Београду пунити и позоришну кућу и њену касу, без обзира на то што у иностранству није био прихваћен уз одушевљење публике.⁶¹⁸ На основу коментара критичара да је Макс Фроман наступао као „достојан партнер у обе представе“, односно

⁶¹⁵ V. Obradović, „Doprinos Margarite Froman razvoju baleta u Beogradu“, *Dance Magazine Movements*, br. 35/36, 2021, Zagreb, s. 102-111, str. 106.

⁶¹⁶ A. Jeličić, „Fenomen Ruskih baleta“, *Dance Magazine Movements*, br. 35/36, 2021, Zagreb, s. 8-19.

⁶¹⁷ В. Н. „`Жар Птица` и `Петрушка`“, *Политика*, 27. 06.1928. с. 9.

⁶¹⁸ Исто.

пратилац и партнер женским карактерима из балета, може да се претпостави да су „женски принцип“ и естетика жене као елегантног и виртуозног носиоца балетског репертоара у рецепцији београдске публике и критике ипак доминирали над мушким стилом игре.

Када је реч о познавању фолклорних игара југословенских народа које је Маргарита Фроман показивала приликом постављања националних балета југословенских композитора, постојала су опречна мишљења. Остали су забележени посредни извори настали након Другог светског рата, у време када је припремана велика премијера целовечерњег Христићевог балета *Охридска легенда*. Из напомене истакнуте музиколошкиње Н. Мосусове, композитор је 1947. године поводом заједничке сарадње на поставци целовечерњег балета оставио сведочанство да је Фроман „познавала македонски играчки фолклор, пошто је имала прилику да га проучи на фестивалу у Битољу“.⁶¹⁹

Такође, помиње се да је за израду кореографије за послератну премијеру, као неофицијелни консултант уз Фроманову, био ангажован и југословенски играч Димитрије Парлић. Успомене о међуратној поставци балета *Лицитарско срце*, чија је београдска премијера реализована двадесет година раније, забележио је њен савременик Анатолије Жуковски. Овај балетан, који је већ средином тридесетих година прошлог века проглашен највећим познаваоцем фолклора и народних игара балканских народа, истакао је да њено слабо познавање народних игара и одсуство народних елемената у кореографији, није утицало на занимљивост саме представе, по чему се Фроманова публици приказала као „искусан кореограф“.⁶²⁰

У време извођења београдске премијере *Лицитарског срца*, у локалној штампи објављивана су и супротстављена мишљења. Критичар Б. Драгутиновић писао је да у кореографији Фроманове „има мало елемената који се могу употребити за уметничко стилизовање нашег балетског израза“, док је Ј. Палавестра изнео мишљење да „по г-ђи Фроман шарени сплет наших кола није ништа друго до цупкање и трупкање у месту, или у најбољем случају коло 'ајд на лево, 'ајд на десно“. Палавестра је такође замерио Фромановој сувише честу употребу „чисто руске“ гротеске.⁶²¹ Сачуван је и низ критика поводом извођења националног балета *Имбрек з Носом* К. Барановића, који је своју београдску премијеру из 1937. године доживео као други југословенски балет у поставци Маргарите Фроман. Критичар Драгутиновић писао је да је нарочита кореографска пажња посвећена пантомими, „кроз коју се адекватно остварује највећи део балетског сижеа“. Иако грађене „са пуно укуса, смисла и инвенције“, Фроманова је солистичке играчке моменте оставила кратким и неразвијеним, „док је главни део чисто плесачког израза поверен великим балетским ансамблима и остварен стилизацијом кореографских мотива народних кола“, израђених на основама не тако интересантних и богатих загорских игара у односу на народне игре других крајева Краљевине Југославије.⁶²² Критичар *Времена* М. Живковић забележио је да плес у овом балету не представља његов најзначајнији део, а

⁶¹⁹ И. Бешевић, „Домаћи балет на београдској сцени, разговор са Стеваном Христићем“, *Глас*, 1947, с. 7. Наведено према Радошевић Ана, нав. дело, стр. 20.

⁶²⁰ Жуковски, „Мој живот“, стр. 89.

⁶²¹ Обе критике наведене према Šukuljević-Marković, „Na početku beše 'Srce'“, стр. 7.

⁶²² Б. Драгутиновић, „Две балетске премијере. 'Имбрек-носоња' од Барановића и 'Рскало' (Шчелкунчик) од Чајковског“, *Правда*, 26.04.1937. б. с.

„неколико стилизација кола служе овде само као споредан оквир главне радње, која се развија скоро на драмским принципима“.⁶²³

Из ових стручних критика и мемоарске грађе може се закључити да је Фроманова у првом раздобљу сарадње са Народним позориштем у Београду крајем двадесетих година, као још увек активна балерина и кореограф који ће тек у будућности бити на врхунцу своје професионалне каријере, још увек била снажно везана за своје изворне узоре Фокина и Дјагиљева. У културолошком смислу, њен рани кореографски рад одликовала је слаба заинтересованост за дубинско посвећивање проучавању историје и културе свих југословенских народа, већ се у овој фази фокусирала искључиво на хрватски фолклор. То имплицира да њено учешће у београдској култури током двадесетих година прошлог века не може да буде тумачено као завршен процес културне интеграције, јер на личном и професионалном нивоу Фроманова није била усмерена на београдску средину, па самим тим није било ни већих покушаја да се дође до органске интеграције у београдску грађанску културу. Њен пионирски подухват у постављању првих националних балета у Краљевини СХС од немерљивог је значаја за домаћу културу и развој балетске уметности у Београду, али мало је вероватно да је то био плод самоиницијативних тенденија ове изузетне балерине и перспективне кореографиње.

Примери културне политике „органске“ интеграције код руских кореографа Народног позоришта

У актуелизацији културне политике „органске“ интеграције на основу свог рада и залагања у београдској средини значајно су се истакли Нина Кирсанова и Анатолије Жуковски. Руским играчима, кореографима и шефовима балета био је заједнички интерес да суштински упознају културу и националне одлике земље домаћина.

Нина Васиљевна Кирсанова као кореограф Народног позоришта у Београду

Нина Кирсанова⁶²⁴ била је балерина која је од свих руских балетских уметника најдуже остала везана за београдску културну средину. Активна у балету од првих дана његовог оснивања у београдском Народном позоришту, прославила се између два светска рата као примабалерина, кореограф и шеф балета, а потом и као истакнути балетски педагог. Београд није напуштала ни током Другог светског рата, а остала је у њему и после ослобођења. Њени биографи истичу да је „Београд одабрала за своје стално

⁶²³ М. Живковић, „Рскало' од Чајковског и 'Имбрек з носом' од Барановића“, *Време*, 26.04.1937, с. 10.

⁶²⁴ О личности и карактеру славне руске примабалерине Нине Кирсанове остало је пар белешки из сећања њених послератних ђака. Кирсанова је „на балетском часу или проби била неумољива“, „некад и неоправдано груба, али иза те маске скривало се уствари једно племенито, широко словенско срце, увек спремно да помогне“. „Њен глас је често надјачавао звуке клавира, а 'комплименти' које је делила, исправљајући своје ученике, нису били ни најмање пријатни“. М. Зајцев, „Чудесна енергија. Нина Кирсанова примабалерина, кореограф и педагог“, *Игра што живот значи*, Музеј позоришне уметности, Београд: 1994, с. 171-173.

боравиште и Србију за своју другу домовину у чије је поданство приступила драговољно“.⁶²⁵ Држављанство Краљевине СХС заједно са својим супругом, оперским певачем Борисом Поповим, добила је већ у априлу 1924. године. Почетком исте године уследио је и први ангажман Кирсанове у Народном позоришту, који је трајао до 1926. године. У том периоду као примабалерина изнела је све насловне улоге у балетима постављеним на даскама београдског позоришта. Следећи њен ангажман у Београду трајао је од 1931. године и завршио се крајем сезоне 1933/34, када је радила на месту примабалерине, кореографа и шефа балета. Трећи пут у истој кући ангажована је од маја 1942. године, када поново постаје руководица балетског департмана.

У периодима када није била ангажована као стални члан Народног позоришта, већ је наступала као чланица иностраних балетских труп, Кирсанова је користила сваку прилику да наступа у Београду или као гостујућа примабалерина или као кореографкиња. Према Шукуљевић-Марковић, београдска гостовања Нине Кирсанове допуњавала су периоде између њених сталних ангажмана у Народном позоришту, чиме је остварила тродеценијски континуитет културно-уметничког присуства у културном животу југословенске престонице. Како је истраживачица истакла, то је уједно и „најбољи показатељ привржености и наклоности ове уметнице Београду“.⁶²⁶ Са аспекта културних политика руске емиграције настањене у Београду, а имајући у виду не само међуратну, већ и послератну културно-уметничку и педагошку делатност Нине Кирсанове, може се сматрати да је ова уметница један од најзначајнијих актера правца културне политике неформалне, „органске“ интеграције руских уметника у београдску културну средину.

Према различитим изворима, као година рођења Нине Кирсанове могу се наћи 1889, 1898. или 1899. година.⁶²⁷ Иако је рано показивала афинитете према уметничкој игри, родитељи Василиј и Зинаида Ванер (Венер) противили су се балетској каријери своје кћери, тако да је Нина почела да учи балет тек у узрасту од 12-13 година. Убрзо након завршетка балетског училишта 1919. године, на самом почетку своје професионалне каријере, заједно са супругом Борисом Поповим емигрирала је најпре у Пољску, а 1923. године у Краљевину СХС. Дебитовала је пред београдском публиком као партнерка Александра Фортуната на балетској вечери приређеној у Мањежу 7. новембра 1923. године.⁶²⁸ Од тада па надаље, њена професионална каријера биће тесно везана за Београд. Након што је у фебруару 1924. добила стални ангажман примабалерине у Народном позоришту, Кирсанова је до 1926. наступала као стална партнерка А. Фортуната са којим је извела све насловне улоге.⁶²⁹ Од 1927. до 1931. године путовала је по свету наступајући као примабалерина за карактерне улоге у балетској трупи Ане Павлове.

Након смрти славне балерине, Кирсанова се вратила у Београд, те је период од 1931. до 1934. обележио њен нови ангажман у београдском Народном позоришту. Овога пута, спектар њених професионалних задужења распростирао се од примабалерине до шефа балета, редитеља и кореографа. Под њеним руководством, 1933. године изведене су четири целовечерње балетске представе у Атини на првој интернационалној турнеји коју

⁶²⁵ Шукуљевић-Марковић, *Нина Кирсанова...*, стр. 9.

⁶²⁶ Исто, стр. 23.

⁶²⁷ Упореди Арсенјев и др. *Русские в Сербии* и Косик, нав. дело.

⁶²⁸ *Време*, 07.11.1923, с. 2.

⁶²⁹ А. Đuričić, *Istorija igre*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd: 1999.

је балетски ансамбл остварио од свог оснивања 1922. године. Од концертне сезоне 1934/35. до почетка Другог светског рата радила је у иностранству.

Нови београдски период започела је 1939. године отварањем свог балетског студија у улици Риге од Фере, а затим и потписивањем новог уговора за Народно позориште у мају 1942. године. Са места шефа балета на Ускрс 1944. добровољно се пријавила да служи као медицинска сестра ортопедско-хируршке клинике. Након демобилизације 1946. године организовала је студио балета при Народном позоришту који ће касније прерасти у државну балетску школу која данас носи назив „Лујо Давичо“.⁶³⁰ По одласку у пензију магистрирала је археологију на Филозофском факултету у Београду и радила на докторској тези. У 85-ој години дебитовала је на филму, добивши улогу у филмском остварењу *Нешто између* (1982) Срђана Карановића. Иако се у различитим изворима наводи да је Нина Кирсанова сахрањена у Алеји великана,⁶³¹ овај податак није тачан. Земни остаци познате балерине покопани су на београдском Новом гробљу у Алеји заслужних грађана.⁶³²

Посматрајући њен београдски ангажман са аспекта политике културне интеграције, Нина Кирсанова сопственим залагањем допринела је популаризацији балетске уметности у Београду и оставила лични печат у развоју југословенских националних балета. Интерпретирала је готово све насловне балетске улоге на сцени београдског Народног позоришта у међуратном периоду, а као шеф балета допринела је развоју културе и уметности међуратног Београда. Њен кореографски приступ на основу кога се могу артикулисати принципи културне интеграције јесте рад на балету *Охридска легенда* Стевана Христића.

Сам композитор истакао је да је Кирсанова добро припремила балет за извођење, наглашавајући озбиљност са којом је приступила кореографском раду и проучавању фолклора Јужне Србије. Христић је у интервјуу у *Политици* истакао да „и музички и кореографски је ово први пут да се износи стил нашег југа на позорницу. Г-ђа Кирсанова је студирала карактеристике игара Јужне Србије на аутентичном извору од мештана из Јужне Србије. Из ових студија узети су карактеристични кораци и покрети који су адаптирани мојој музици која је такође стилизована према музичким карактеристикама нашег југа“.⁶³³ У истом тексту помињу се „дуже студије“ које ће представљати основу В. Жедринском при изради костима и сценског декора. Кирсанова је кореографију поставила кроз игру „на прстима“ што је критичарима оставило доста простора за полемисање. Др. М. М. (Милоје Милојевић) истицао је да је у кореографији Кирсанове дуо *Биљане* и *Марка*, главних протагониста балета „интересантно обрађен“ и да је њен пионирски рад на овом пољу „више него окуражавајући“.⁶³⁴ Као „веома пријатно“ за гледање истакнуто је коришћење нових покрета и плесних корака конципираних „на бази геста наше

⁶³⁰ Аноним. „Балетска школа `Лујо Давичо`“, <http://www.ldavico.edu.rs/strana.aspx?id=35>, приступљено 05.01.2024.

⁶³¹ V. Kosik, “Russian Ballet Dancers and Choreographers at the Belgrade Stage in the XX and Early XXI Centuries.” *Accelerando: Belgrade Journal of Music and Dance*, 2017, доступно на: <https://accelerandobjmd.weebly.com/issue2/8-russian-ballet-dancers-and-choreographers-at-the-belgrade-stage>, приступљено 02.06.2020.

⁶³² <https://beogradskagrobља.com/znamenite-licnosti/>, приступљено: 02.06.2020.

⁶³³ „Јубилеј директора опере“, *Политика*, 29.03.1933, 8. Наведено према Милановић, стр. 62.

⁶³⁴ Др. М. М. „Музика о прослави Стевана К. Христића“, *Политика*, 07.04.1933, с. 7.

јужносрбијанске народне игре“ из којих се „могу компоновати нове играчке арабеске на балетској сцени“.⁶³⁵ Милојевић у том контексту апелује на остале балетске педагоге и организаторе балетских представа да треба да „дубље проникну систем ритмизованог геста наше народне игре и да га дубље обраде, стилизују и са више студија примене на балетској сцени“, истовремено наглашавајући успех овог балета коме је Кирсанова у великој мери допринела.⁶³⁶

Коста Манојловић, као други критичар и дописник листа *Време* у кореографији и режији *Охридске легенде* за веома успешне издвојио је *коло звезда* и *велико скупно коло*, док је напоменуо како у кореографији постоји и једно друго коло које је „бледо“ и представља тачку која „не хармонира са средином коју треба да опише“.⁶³⁷ Овај критичар био је мишљења да у кореографији нема места „виртуозним солистичким покретима“ који „одударају од средине“, те препоручује Кирсановој да, уколико „жели да се удуби и реши проблем“, може доћи у Галичник. Манојловић јој нуди своју помоћ, уз препоруку да инспирацију за овај балет треба да црпи „из оног душевног стања када иде скршена болом“, као и из „покрета кола који за једну основну јединицу долазе из ритма музике“.⁶³⁸ На тај начин кореографкиња би постигла да *Легенда* у правом смислу и кореографски „буде наша“.⁶³⁹

Опречне реакције критике на њен кореографски рад, и то не само за овај балет, већ и за њена потоња остварења, не умањују допринос који је Кирсанова дала београдској култури, нити њен напор да се упозна и органски интегрише у једну нову културну средину. Оно што је критика прогласила *непознавањем*, а она сама *намером да изврши диференцијацију два стила игре*, Кирсанова је свој приступ образложила у разговору са Аном Радошевић следећим речима: „За мене је балет–балет, а фолклор – фолклор“.⁶⁴⁰ То значи да је одступање од оригиналних фолклорних плесних корака и поставка главног женског лика *Биљане* кроз игру „на прстима“ у духу класичног академског балета, насупрот групним сценама кола која су извођена у „меким патикама“,⁶⁴¹ за Кирсанову заправо представљали синтезу концептуално неспојивих плесних елемената, као и њену рецепцију како треба да буду репрезентовани балетски наступи у класичном маниру у односу на сцене које су израђене у фолклорном играчком маниру. У том контексту, њен рад на српском националном балету почетком тридесетих година двадесетог века можемо разумети не као одсуство занимања за народне игре и фолклор југословенских народа, већ као намерно одступање од истих, у корист академске балетске естетике. Са аспекта културних политика, Кирсанова се може сматрати једним од најзначајних поборника политике културне интеграције Руса у нову средину.

⁶³⁵ Исто. Осим тога, део овог чланка наведен је и код Šukuljević-Marković, „Na početku beše `Srce`“, стр. 7.

⁶³⁶ Исто.

⁶³⁷ К. Манојловић, *Време*, 07.04.1933. Наведено према Радошевић, стр. 91.

⁶³⁸ Исто.

⁶³⁹ Исто.

⁶⁴⁰ Радошевић, нав. дело, стр. 91-92.

⁶⁴¹ Zdravković, „Klasično baletsko stvaralaštvo ...“, стр. 8.

Међу најуспешнијим покушајима руских балетских уметника да дубински продре у народну баштину југословенских народа, истиче се рад руског емигранта Анатолија Михайловича Жуковског. Његово интересовање и суштинско познавање играчких техника, покрета и мелоса у плесовима балканских народа, створило је од овог балетског играча и кореографа највећег стручњака и познаваоца принципа југословенске народне игре.

Жуковски је, по годинама и образовању, припадао млађој генерацији руских емиграната и, у том смислу, делио је судбину многих својих вршњака. Према аутобиографским подацима,⁶⁴² Анатолиј Михайлович рођен је 1905. године у месту Седлец недалеко од Варшаве, на територији данашње Пољске. До почетка Октобарске револуције био је питомац Кијевског кадетског корпуса Св. Владимира, да би током грађанског рата заједно са оцем и браћом приступио Добровољачкој армији са којом је 1920. године евакуисан на Крим, а затим у Истанбул (Константинопол) и Солун. Током кримског периода, према наредби генерала Врангела о обавезном наставку школовања прекинутог револуционарним дешавањима у Русији, Жуковски своје образовање наставља у Кримском кадетском корпусу. Војну школу коначно ће завршити тек у емиграцији, у Краљевини СХС као питомац друге класе кадетског корпуса у Стрњишчу надомак Птуја. По његовом окончању 1922. године постао је студент Грађевинског факултета у Београду, од кога ће одустати због балетске каријере.

У време студија издржавао се статирајући у београдском Народном позоришту, одакле је на препоруку директора балета А. Фортуната упућен у балетску школу Јелене Пољакове. Током тридесетих година често је наступао као партнер Нине Кирсанове, са којом је остварио запажен успех на београдској сцени. У југословенским балетима истакао се тумачећи све главне мушке улоге у југословенским националним балетима које је преузимао након одласка различитих балетских играча. Поред тога, тумачио је главну мушку улогу, лик *Марка*, у прайзведби балета *Охридска легенда* (1933) С. Христића. До почетка Другог светског рата његов каријерни пут у Народном позоришту кретао се од статирања, солисте и првака балета, до балет мајстора, кореографа и шефа балета. Од 1932. био је у браку са руском балерином Јањом Васиљевом.⁶⁴³ Као кореограф поставио је више националних југословенских балета, интересовао се за народне игре, музику и фолклор балканских народа, а нарочито интересовање показао за игре Србије, Бугарске и Грчке. Осим тога, самоиницијативно је организовао и предводио фолклорну трупу са којом је остварио запажене резултате у земљи и иностранству, а од друге половине

⁶⁴² Анатолиј Михайлович Жуковски 1993. године оставио је звучне записе снимљене у Менло Парку на аудио-касетама. Њихов транскрипт у редакцији А. Арсењева, објављен је у гласилу Музеја позоришне уметности Србије у Београду. Види: Жуковски, А. „Мој живот“. Поред тога, детаљније о професионалним достигнућима уметника види А. С. Дж. „Жуковский Анатолий Михайлович“, в: Милинчич, М. (отв. ред.), *Русское культурное наследие в Сербии*, Центр Русского географического общества в Сербии, Белград: 2020, с. 174-175 и А. Ђорђевић, „Прилог уз биографију Анатолија Михайловича Жуковског“, *Култура*, бр. 182-183, 2024, с. 61-78.

⁶⁴³ О брачном пару Васиљева – Жуковски види: Љ. Б. „Балетски уметнички пар Васиљева – Жуковски на сцени и код куће“, *Правда*, 18.11.1937, с. 12.

двадесетог века, након емиграције у САД, промовисао је српске игре и музику југословенских композитора широм америчког континента.

До свог првог самосталног кореографског подухвата из југословенског националног балетског репертоара, Жуковски се као први играч и носилац насловних улога опробао у свим балетима домаћих композитора постављеним на сцени Народног позоришта. У *Лицитарском Срцу* у кореографији Маргарите Фроман, главну мушку улогу *Момка* наследио је од Максимилијана Фромана. У тој улози појављивао се од 18. маја 1931. године као партнер Наташе Бошковић, и са њом је наступао све док балет није повучен са репертоара. Као асистент Нини Кирсановој радио је на кореографској поставци балета *Охридска легенда*, чији је први чин изведен 1933. године поводом обележавања двадесетпетогодишњице рада композитора Стевана Христића. Насловне улоге поверене су двома кореографима.

На прапремијери балета Нини Кирсановој припала је улога *Биљане*, Жуковски је наступао као њен изабраник *Марко*, а Јања Васиљева се појавила у улози *Звезде среће*. У остварењу *Имбрек з носем* на музику и либрето К. Барановића, Жуковски се на премијери одржаној 24. априла 1937. појавио у главној мушкој улози *Момка*. Поред њега, друге две централне улоге припале су руским балетским уметницима. Лик *Девојке* тумачила је руска балерина Марина Олењина, а Олег Гребеншчиков наступио је као *Имбрек*. Кореографију за балет, као гостујући редитељ, израдила је Маргарита Фроман. Жуковски је водећу мушку улогу тумачио и у балету *Ђаво на селу* Франа Лотке, у кореографској поставци брачног пара Млакаревих у другој подели улога. У главним улогама *Јеле* и *Мирка* наступао је заједно са примабалерином Наташом Бошковић. Овај пар је за своје наступе добио изузетне критике.

Прво кореографско остварење Жуковског из југословенског репертоара у Народном позоришту био је балет *Огањ у планини* на музику А. Пордеса. Приступ Жуковског заснивао се на покушају да избегне стилизовање народних игара и балетизација у корист осмишљавња оригиналних игара или кореографија налик оригиналним сеоским плесовима.⁶⁴⁴ Управо на тим идејама кореографски су осмишљене и друге две балетске целине изведене у оквиру исте представе на премијери 15. фебруара 1941. године. Једна целина под називом *Из збирке југословенских игара* представљала је игре постављене на музику из опуса југословенских композитора Барановића, Бошњаковића, Настасијевића и Христића, док је друга била *Симфонијско коло* Јакова Готовца.⁶⁴⁵ Композитор Пордес сам је дириговао оркестром током извођења свог балета, а у наставку програма за диригентским пултом сменио га је Ловро Матачић.⁶⁴⁶

Анатолиј Жуковски је свој кореографски приступ у раду на југословенским националним балетима сумирао следећим речима: „Фолклор је увек био оно (у) шта смо веровали и што је југословенски балет, као и руски и словенски, могло усмерити на нови, оригинални пут и уздићи на завидну висину. На свим светским балетским сценама даје се исти репертоар, ретко се освежава. Овако, свака нација имала би свој балет, од свога рода,

⁶⁴⁴ Мосусова, *Српски музички театар*, стр. 115.

⁶⁴⁵ Љ. Б. „Београдски балет спрема премијеру... Стилизација народних игара“, *Време*, 02.02.1941, с. 21; М. Ж. „Балетска премијера у корист Зимске помоћи“, *Време*, 17.02.1941, с. 6.

⁶⁴⁶ Šukuljević-Marković, „Na početku beše 'Srce'“, стр. 8.

изворни, непоновљиви. Балкан обилује таквим благом. На време смо то учили и чинили шта смо могли“.⁶⁴⁷ Брачни пар Васиљева-Жуковски често су са пријатељима обилазили разне, забачене крајеве Краљевине и том приликом водили белешке о народном стваралаштву посећених крајева.

Вишегодишњи теренски рад на записивању народних мелодија поверен је руском пијанисти Алексеју Бутакову, док је Анатолиј Михайлович, заједно са супругом Јањом, проучавао и бележио етничке игре Балкана. Филозофија Жуковског била је заснована на чврстом уверењу „да се из тог народног епоса-фолклора може зачети нова ера у балету.“⁶⁴⁸ Као резултат овог вишегодишњег теренског рада формирана је фолклорна трупа, чији је рад крунисан 1938. године на Фестивалу игара словенских народа у Прагу. Ансамбл сачињен од осамнаесторо српских и руских плесача, претежно чланова београдског Народног позоришта, наступио је у пратњи симфонијског оркестра под руководством Предрага Милошевића. Сценска опрема обухватала је аутентичне народне костиме, а не њихове стилизоване варијанте, док је народни мелос оригинално интерпретиран на бубњу и фрули, за потребе фестивалске трупе адаптиран у извођење за симфонијски оркестар. Ансамбл је том приликом освојио прву награду, а Жуковски је награђен Орденом св. Вацлава. Према његовим сећањима, „композитори са Балкана озбиљно су се позабавили симфонијском обрадом изворне народне музике“ за потребе овог наступа. Нажалост, на основу овог извора није било могуће открити идентитет композитора са којима је успостављена сарадња на симфонијској адаптацији поменутих мелодија.⁶⁴⁹

Жуковски је своје културно деловање у београдској средини наставио и у годинама Другог светског рата, између осталог поставком националног балета *У долини Мораве* чија је премијера реализована 3. јануара 1942. године. За своја кореографска достигнућа стручна критика је крајем тридесетих прогласила Жуковског „најбољим познаваоцем и стручњаком за уметничку стилизацију наше фолклорне игре“.⁶⁵⁰ Са аспекта анализе културних политика може се закључити да је у случају Жуковског процес културне интеграције органски и у потпуности реализован. Овај балет-мајстор и кореограф руског порекла, самостално је преузимао иницијативу и кроз мноштво различитих активности показао тежњу да се истински упозна са аутентичном играчком и музичком културом народа Балкана.

Поред тога, до краја свог живота остао је верни промотер балканских народних игара и приказивао их током више деценија проведених на америчком континенту у оквиру својих *Жуковски реситала* (The Joukowsky Recital).⁶⁵¹ Уметник је преминуо 1998. године у Менло Парку у близини Сан Франциска,⁶⁵² а целокупну своју уметничку заоставштину уступио је Музеју позоришне уметности Србије.⁶⁵³

⁶⁴⁷ Жуковски, „Мој живот“, стр. 93.

⁶⁴⁸ Исто, 89.

⁶⁴⁹ Исто, 86.

⁶⁵⁰ Наведено према Šukuljević-Marković, „Na početku beše `Srce`“, стр. 8.

⁶⁵¹ Blum, C. „A Show Is Born“, *Let's dance*, Nov. 1957, p. 5.

⁶⁵² Museum of Russian Culture San Francisco, 01.03.2011, <http://cemetery-records.mrcsf.org/en/loc/joukowsky-1911-1990-61c3fcf>, приступљено: 08.07.2021.

⁶⁵³ Заоставштина Анатолија Жуковског, Архив Музеја позоришне уметности Србије (АМПУС).

3.6.2. Завршна разматрања о београдском балету

Укључење првих руских уметника у београдске културно-уметничке установе не може се сматрати почетном фазом културне интеграције, већ само предусловом за актуелизацију одређених културних политика којима су припадници руске емиграције настањене у Београду били склони. Интегрисање руских избеглица у београдску културну средину у најранијој фази, када је још преовладало мишљење да ће се избеглице ускоро вратити „на родину“ (у домовину), није се одвијало органски, већ је било осмишљено и промовисано као званична државна политика Краљевине СХС према руским избеглицама.

Двадесете и ране тридесете године XX века обележила је јака кампања за јачање позиције Београда као главног града и културног центра новоформиране балканске државе. Оваква политика одразила се и на рад културно-уметничких установа, међу којима је било и београдско Народно позориште. Београдска позоришна кућа, за разлику од љубљанске и загребачке, последња је формирала департмане Опере (1919) и Балета (1922), али за кратко време успела је да прође целокупну његову историју, од најзначајнијих класика до савремених националних балетских представа. Постављањем на сцену музичко-сценских „класика“ из европског и светског репертоара, већ у првој половини 1924. године спроведена је иницијатива да се публици представе и први национални балети на музику југословенских композитора.

Историја београдске Опере и Балета током међуратног периода тесно је била повезана са руским избеглицама које су живеље и стварале у Београду. Поједини уметници показивали су тенденцију у правцу формалног или органског типа културне интеграције, насупротив оних који су тежили да свој рад у потпуности изолују од локалне културе.

Током двадесетих година прошлог века, у београдском балету најинтензивније је испољавана политика културне изолације. У том периоду Београд је међу избеглицама перципиран као привремено место боравка до повратка у Русију или успутна станица ка Европи. Таква рецепција престонице Краљевине СХС/Југославије није ни могла довести до реалне, органски произашле жеље ка културној интеграцији, зато што руски балетски уметници нису имали амбиције да се дуже задржавају у средини чија је балетска култура била на ниском нивоу. Међу најзначајнијим представницима ове културно-уметничке струје били су Клавдија Исаченко, Александар Фортунато и делимично Маргарита Фроман, која је у својој каријери више била везана за Загреб него за Београд.

Поред тога, овој групи припадали су и сви они балетски уметници, играчи и кореографи који су се по свега неколико година задржавали у Београду. Њихов рад оставио је неизбрисив траг у културно-уметничком животу југословенске престонице између два светска рата, првенствено кроз утемељење и популаризацију балетске уметности у Београду, педагошки рад, развој стручне критике и укуса публике, али до њихове стварне, органски произашле интеграције у нову културну средину никада није дошло.

Насупрот томе, кореографски и педагошки рад Јелене Пољакове током целог њеног београдског периода може са аспекта културних политика да се означи као афирмација принципа културне изолације. Ова уметница, иако је скоро две деценије провела радећи у

београдској културној средини, суштински је остала чврсто повезана са културно-уметничким праксама и балетском школом утемељеном на руској предреволюционарној традицији. О томе сведоче и написи из пера београдских музичких критичара објављени у домаћим дневним и периодичним листовима. Оснивање школе Јелене Пољакове и њен педагошки рад везан за образовање и „васпитавање омладине“, био је усклађен са општим циљем руске емиграције да се очува сопствена култура у условима избеглиштва. Овај циљ нарочито је потенциран у време када се веровало у историјску „мисију руске емиграције“ као јединог носиоца аутентичне руске културе која је са доласком большевика на власт престала да постоји у домовини. Основна идеја заснивала се на вери да ће по повратку у Русију руска емиграција извршити „духовни препород“ земље и санирати штету нанету током большевичке власти.

Током тридесетих година прошлог века, код руских балетских стваралаца приметна је тежња ка статусу реалних „интеграната“. У том периоду искристалисао се број уметника који су показали дубоко интересовање да се приближе култури своје „нове отаџбине“. Они су проникли у аутентичну националну културу југословенских народа и показали разумевање за њу. Овај статус може се приписати Нини Кирсановој, Анатолију Жуковском и у извесној мери балерини Јањи Васиљевој. Иако је сво троје уметника често било ангажовано у иностраним балетским трупима, њихово стално враћање, као и интелектуално и уметничко бављење етничким играма, фолклором и културом балканских народа, могу да се сагледају у контексту потпуно реализоване политике културне интеграције.

Према студији случаја спроведеној на примеру балетског департмана београдског Народног позоришта у међуратном периоду, а на основу дубинске анализе кореографског рада и културне делатности најзначајнијих руских балетских извођача, уочена су три модела културних политика:

- а) елементи карактеристични за политику културне изолације са циљем очувања аутентичног руског културног наслеђа, присутни су у кореографском и педагошком раду примабалерине и балетске педагошкиње Јелене Пољакове
- б) склоности ка формалној интеграцији евидентне су у приступу и раду Клавдије Исаченко, Александра Фортуната и Маргарите Фроман.
- в) елементи „органске“ интеграције реално занимање за достигнућа локалне културе испољени су у раду Нине Кирсанове и Анатолија Жуковског.

3.7. Руско слободно зидарство и културне политике руских масона у Београду

Настанак руског слободног зидарства у Србији и деловање руских масона у српским и југословенским масонским ложама везано је за долазак руске постоктобарске емиграције и та појава представља плодно тле за културолошка и сродна истраживања. Историја руског слободног зидарства у Србији, која је у највећој мери везана за Београд,

започела је средином 20-их година XX века и активно постојала све до самоукидања слободног зидарства у августу 1940. године. Тада су престале са радом све масонске и Бане Берит ложе на територији Краљевине Југославије.

О руском слободном зидарству у Краљевини СХС/Југославији и учешћу руских масона у југословенским ложама писало је више аутора користећи се мноштвом извора. Критика руског масонства проистекла из пера самих руских емиграната, појавила се у Србији и пре него што су први руски масони иницирани у Београдске ложе.⁶⁵⁴ Међу најзначајније ауторе који су писали о овој теми спада Нина Берберова, руска емигранткиња која је живела у Паризу између два светска рата и радила на прикупљању и систематизацији података о руским слободним зидарима од првих руских ложа до средине двадесетог века. Алексеј Борисович Арсењев указао је на делатност руских масонских, теозофских, будистичких и окултистичких друштава у Краљевини СХС/Југославији.⁶⁵⁵ Слободан Г. Марковић и Немања Радуловић овој теми дали су допринос указујући на руске слободне зидаре који су деловали у оквиру Велике ложе (Срба, Хрвата и Словенаца) „Југославија“. Не мање значајне изворе представљају радови објављени од стране антимасонски настројених руских емиграната. Поред Г. Бостунича, који је промовисао идеју да су масони виновници руске револуције, јавили су се и други аутори окренути против масонства. Међу њима су митрополит Антон Храповици, Л. В. Сердаковски и Н. Д. Таљберг.⁶⁵⁶

Као и у другим областима културе, слободнозидарске активности руских емиграната могу се посматрати и дубински анализирати у контексту културних политика *интеграције* и *изолације*. Са једне стране културна изолација руских слободних зидара промовисана је са циљем очувања континуитета са аутентичним предреволюционарним масонским организацијама обновљеним почетком 20. века, док је са друге стране културна политика *интеграције* тежила иницирању руских слободних зидара у српске и југословенске масонске ложе. Интересантно је да су међу руским слободним зидарима исти актери истовремено били промотери оба модела, док је парадокс избегнут тиме што су се обе културне политике руководиле истим општим циљем - обновом Русије по слободнозидарским начелима после повратка прогнане интелигенције у своју домовину.

У контексту претходно дефинисаних културних политика, о чему је детаљније писано у теоријско-методолошком одељку овог рада, поларизација слободнозидарских активности руске емиграције у Београду одвијала се на основама двеју доминантних културних политика: *културне интеграције* и *културне изолације*. Ове културне политике актуелне међу руским слободним зидарима у међуратном периоду усмериће деловање „посвећених“ Руса, односно утицати на делатност руских масона настањених на територији Краљевине.

⁶⁵⁴ Г. Бостуничъ, *Масонство въ своей сущности и проявленияхъ въ двухъ частяхъ*, Ч. 1, Книгоиздательство М. Г. Ковалева "Святославъ", Белград: 1928.

⁶⁵⁵ А. Арсењев, „Русский Белград: Масоны, теософы, оккультисты, буддисты“, *Ежегодник Дома русского зарубежья имени Александра Солженицына 2021-2022*, ДРЗ, Москва: 2022, с.147-175; Арсењев, А. „Русский Белград: масоны, теософы, оккультисты, буддисты“, *Русская эмиграция в Югославии. Избранные статьи*, Кн. I, с. 395-426.

⁶⁵⁶ Арсењев, „Русский Белград: Масоны, теософы, оккультисты, буддисты“, *Ежегодник Дома русского зарубежья...*, стр. 151.

Немања Радуловић указао је на једну термилошку погрешку која се неретко среће у литератури везаној за проучавање масонерије у Србији. Она се односи на два облика њеног манифестовања. Први је везан за иницијацију српских масона у стране ложе, што је представљало уобичајнеу праксу 18. и 19. века, док се други облик везује за масонерију разгранату на територији Србије, али не подразумева нужно учешће српских масона у њој.⁶⁵⁷ Пренета на наше истраживање, та дихотомија одредиће припадност руских слободних зидара једној или другој културној политици, а контекстуализација истраживачког проблема на начин на који је то Радуловић урадио, у оперативном смислу послужила је за формулацију културних политика руских слободних зидара у овом истраживању. Са тим у вези, политика интеграције разуме се као делатност руских масона у оквиру београдских ложа, док је политика изолације везана за покушај оснивања руске ложе на територији престонице Краљевине СХС. Елементи на основу којих је извршена артикулација модела културних политика прикупљени су из писаних извора, првенствено из говора и написа руских слободних зидара објављених у званичним масонским гласилима *Шестар* и *Неимар*, као и на основу објављених докумената, архивске грађе и релевантне научне литературе.

Масонерија међу руском емиграцијом у Београду није била широко распрострањена, али је имала значајан број присталица, имајући у виду околности у којима се она у Србији развијала. На бројност чланова утицало је више фактора. Првенствено, на то је утицала избегличка структура у Краљевини СХС сачињена од око 90% емиграната монархистичких, неретко и радикалних „црнототинашких“ уверења, међу којима је антимасонство, неретко и антијеврејство, било културно и историјски укорењено.⁶⁵⁸ Томе је доприносила и активна антимасонска делатност руских конзервативаца, која се првенствено сводила на издавање и дистрибуцију антимасонских публикација, што је имало одзива чак и у југословенским масонским круговима. Тако се расправа о Бостуничевој књизи *Масонство и руская революція: правда мистическая и правда реальная* из 1921. године нашла на дневном реду у хрватској ложи Иван гроф Драшковић. Реферат о књизи изнео је В. Т. (Вељко Томић) 22. новембра 1922. године, а објављен је у масонском гласилу *Шестар*, који о томе каже: „Под овим насловом написао је књигу неки беспослени Рус и издао је у Новом Саду (...). Цијела књига је скроз луда и предавање о њој било је попраћено опћом веселашћу. А ипак је врло жалосно, што се таква књига може да појављује и да становите кругове привлачи и убеђава. Упркос њене бесмислице нашла се у Београду једна новина, која ју је узела озбиљном“.⁶⁵⁹

У ширењу неповољног утицаја за организацију заграничних огранака руске масонерије у Београду не треба занемарити ни утицај Суворинових новина *Новое время*, које је још крајем 19. века важило за изразито антимасонско и антијеврејско гасило, а свој културни утицај и конзервативне ставове наставило да шири и у емиграцији, продуживши своју делатност у међуратном Београду. Осим ових фактора актуелизованих у емиграцији, обновљена масонерија у предреволюционарној Русији није успела да узме маха, јер је почетком 20. века на територији Руске империје постојао изузетно мали број ложа, а поред

⁶⁵⁷ Н. Радуловић, „Езотерична струја у српском и југословенском слободном зидарству“, *Razvitak*, LVIII/LXIX, br. 259-260, 2019, с. 26 - 59.

⁶⁵⁸ О избегличкој структури види: Јовановић, нав. дело, такође Арсеньев, „Русский белград: Масоны, теософы, оккультисты, буддисты“, *Ежегодник...*, стр. 151.

⁶⁵⁹ Аноним, „Масонство и рускаја революција“, *Шестар*, бр. 4, 1922, с. 35-36.

тога, револуционарна дешавања и мобилизација маса, због свог карактера више су одговарале програмима политичких партија него масонским организацијама.⁶⁶⁰

Са друге стране, унутар масонских организација доминирајући је принцип ригорозне селекције приликом пријема нових чланова, у прилог чему говори текст, тада већ иницираног у српску масонерију др М. Ч. (Михаил Чубински). Он је нагласио принцип елитизма код укључивања нових чланова. М. Ч. пише: „Нисмо агитатори који теже да на сваки начин прошире редове својих присталица; за своје Братство тражимо само изабране, само елиту, те налазимо да је за улаз у Братство потребан извесан морални и интелектуални ниво; па и доцније је потребан упоран и непрекидан рад на својем усавршавању и на дубљем проучавању наших начела и идеја“.⁶⁶¹ Без обзира на то, једна група руских слободних зидара активно је учествовала у јавном и културном животу Београда, а њихова делатност пратила је одређене културне политике које су најјасније формулисане у излагањима Михаила Павловича Чубинског.

Руски слободних зидари у београдским масонским ложама

Доследно спроводећи културну политику *интеграције* коју је у свом говору из раних година емиграције артикулисао М. Чубински, поједини Руси средином двадесетих година приступили су југословенским, првенствено београдским масонским ложама.⁶⁶² Од старих београдских ложа које су основане крајем 19. века, Руси су иницирани у *Побратим* (1890),⁶⁶³ *Слога рад и постојанство* (1883) и *Шумадија* (1910), а од ложа основаних након Великог рата руска браћа прихваћена су у ложама *Истина* (1920), *Препорођај* (1923) и *Доситеј Обрадовић* (1924).⁶⁶⁴

Ложа *Побратим* основана је у Београду 1890. године и све до 1908. радила је под заштитом Симболичке велике ложе Угарске (СВЛУ). Пошто је Аустроугарска извршила анексију Босне и Херцеговине, ложа се ослободила заштите СВЛУ и наставила са радом као *Независна ложа Србије „Побратим“*. Напоменом у матрикули, покретачем и духовним оцем проглашен је Светомир Николајевић. Чланови ове ложе активно су учествовали у раду на оснаживању културних и политичких веза између Срба и Хрвата и

⁶⁶⁰ М. Чубински, „Говор М. П. Чубинског о циљевима руских слободних зидара у Србији“, у: Тимофејев, А., Милорадовић, Г., и Силкин, А. (прир.), *Москва – Србија, Београд – Русија, документа и материјали, Том 4, Руско-српски односи. 1917–1945*, Архив Србије, Алатај, Москва, Главное архивное управление города Москвы, Београд: 2017, с. 701-707, стр.701. Такође у: М. П. Чубинский, „Задачи Русскаго Масонства въ Сербіи“, АЈ, Фонд 100, ф.12 – 565-576.

⁶⁶¹ Др М. Ч. „Садашња светска ситуација и наши задаци“, *Неимар*, бр. 37, 1925, с. 107-117, стр. 109.

⁶⁶² Спискови руских слободних зидара у југословенским масонским ложама преузети из: Марковић, *Један век велике ложе СХС Југославија*; Арсенјев, А. „Русский Белград: Масоны, теософы, оккультисты, буддисты“, Н. Берберова, *Људи и ложе*, Радеја, Београд: 2002. и са картица националних ложа после априлског рата које се чувају у Архиву Југославије. М. Marić, V. Kosić, *Masonske lože u Jugoslaviji 1919-1940. (1872-1958). Inventar sumarno-analitički. АЈ-100*, Библиотека информативних средстава Архива Југославије, Београд: 2011(?).

⁶⁶³ Види Марковић, *Један век...*, стр. 35.

⁶⁶⁴ Детаљније о масонским организацијама у Краљевини СХС/Југославији видети у: Марковић, *Један век велике ложе...*

тежили успостављању односа са „другим ложама у којима је било Јужних Словена“.⁶⁶⁵ *Побратим* је једна од три београдске ложе чијим је уједињењем настала *Велика ложа Срба, Хрвата и Словенаца „Југославија“* (ВЛЈ). Од Руса иницираних у ову ложу у Архиву Југославије у фонду АЈ -100, сачувани су подаци о Михаилу Павловичу Чубинском и Леониду Јаковљевичу Тауберу (1872-1943).⁶⁶⁶ Имајући у виду предреволюционарну делатност и статус М. П. Чубинског по питању уједињења југословенских народа,⁶⁶⁷ његова иницијација у ложу *Побратим* више је него логична.

Ложа *Слога, рад и постојанство* основана је 1883. у Оријенту Београд. Као њени чланови из редова руске емиграције наведени су: Ањичков, Салтиков, Чехов и Марушевски.⁶⁶⁸ У литератури се често помиње и чланство Ф. Махина у овој ложи,⁶⁶⁹ међутим, на основу доступне архивске грађе, утврђено је да Фјодор Јевдокимович никада није постао њен члан.

Ложа *Шумадија* од свог оснивања у Оријенту Београд 1910. године била је под заштитом Велике ложе Хамбурга, да би уједињењем са другим ложама на територији Краљевине СХС учествовала у оснивању Велике ложе „Југославија“ под чијом је заштитом наставила да функционише. Ревизор листа *Политика* за поморавски регион, руски емигрант Владимир Александрович Чехов, постао је њен члан 1931. године.⁶⁷⁰ Осим у овој београдској ложи, Чехов је био активан у поморавском крају, те налазимо податке да је био члан Ротари клуба *Ђуприја-Јагодина-Параћин* од почетка његовог рада датираног од 4. септембра 1937. године у Јагодини.⁶⁷¹ Као један од иницијатора јагодинског венчића *Поморавље* (1939), ревносно је радио на припремама за формирање ложе и уношење светла, око чега је у периоду од септембра до децембра исте године водио активну преписку са великим тајником Велике ложе „Југославија“ Виктором Новаком.⁶⁷²

⁶⁶⁵ Марковић, стр. 35.

⁶⁶⁶ М. Марић и В. Косић, нав. дело, стр. 40.

⁶⁶⁷ Приват-доцент у области кривичног права Императорског Петербуршког универзитета М. П. Чубински, у предреволюционарној Русији био је један од водећих промотера кампање за уједињење југословенских народа. Своје ставове промовисао је у оквиру *Удружења словенског научног јединства* (Общество славянскаго научног единения) чији је председник постао 1916. године. Његове концепције везане за ову тему биле су изложене у реферату „Историја србо-хрватских односа и будуће уједињење“ (1916) и брошури „Развој и садашње стање идеје српско-хрватског уједињења“ штампаној у Петрограду 1917. и Паризу 1918. године. Због свог дугогодишњег залагања у овој области, након емиграције у Краљевину СХС, посатао је носиоц Ордена Св. Саве трећег реда. Детаљније у: А. Магуза, „Профессор Михаил Павлович Чубинский (1871-1943): Этапы жизненного пути, Политико-правовые воззрения“, *Економика*, бр. 2, 2011, с. 182-196; А. Арсењев, и М. Ордовски, „Делатност М. П. Чубинског и В. Д. Плетњова у Петрограду везана за уједињење словенских народа Балкана“, у: А. Тимофејев (ур.), *Србија и руска револуција 1917. Нове теме и изазови. Тематски зборник радова*, ИНИС, Београд: 2017, с. 349-360. О његовим професионалним активностима на Петербуршком универзитету види: *Отчет о состоянии и деятельности Императорского С.-Петербургского университета за весеннее полугодие 1916 года: С прил. актовой речи проф. Д. К. Петрова*, В. В. Бартольд (сост.), Типография Б. М. Вольфа, Петроград: 1916, с. 137-138.

⁶⁶⁸ Арсењев, „Русский белград: Масоны, теософы, оккультисты, буддисты“, стр. 150.

⁶⁶⁹ Детаљније у: Арсењев, „Русский Белград: Масоны...“, стр. 150.

⁶⁷⁰ Марковић, нав. дело, стр. 69.

⁶⁷¹ Д. Дашић, „Ротари у Поморављу“, *Корени*, VIII/IX, 2010/2011, с. 97-101, стр. 98.

⁶⁷² Марковић, нав. дело, стр. 63.

Према Арсењевићу, руски чланови ове ложе били су адвокати Арсениј Михайлович Чубински и Сергеј Иванович Манжелеј.⁶⁷³ У евиденцији ложе сачуван је податак да је извесном Т. Махину одбијен приступ због сумње да је левичар.⁶⁷⁴ Може се претпоставити да је реч о Фјодору Јевдокимовичу Махину, а да је иницијал имена Т. уписан као Тодор или Теодор према србизованој верзији руског имена Фјодор на коју често наилазимо у том периоду.

Ложа *Препорођај* (понекад се у литератури наводи и као ложа *Препород*) постојала је у Београду у периоду од 1923. до коначне суспензије 1937. године. Пре регулације, ложа покренута под духовним вођством ватреног поборника кремације покојника и истакнутог члана друштва „Огањ“, масона иницираног у Бечу 1912. године, а потом у ложу *Шумадија*, др Војислава Кујунџића, деловала је самостално. Њена регулација извршена је у септембру 1925. године и од тада је под заштитом Велике ложе „Југославија“. У литератури посвећеној руским слободним зидарима у емиграцији као члан ове београдске ложе у периоду 1929-1936 наводи се Петр Александрович Сергиевски.⁶⁷⁵

Ложа *Доситеј Обрадовић* постојала је од 1924. године. Под заштиту Велике ложе „Југославија“ дошла је истовремено са ложом *Препорођај*, када је 25 чланова упутило колективну пријаву за пријем.⁶⁷⁶ У септембру 1925. године извршена је регулација обе ложе. Од виђенијих личности београдског јавног и културног живота, као чланови ове ложе истицали су се Владимир Ћоровић, Коста Тодоров и Иво Андрић, а од руских емиграната 1931. инициран је секретар часописа *Руски архив* Семјон Иванович Верешчак.⁶⁷⁷

Препорођај и *Доситеј Обрадовић* биле су једине две београдске ложе под заштитом ВЛЈ које су имале склоности ка такозваној „топлој струји“ масонерије, будући да је њихов духовни вођа и оснивач др Кујунџић изразито био заинтересован за езотеризам. С обзиром на то да су подаци о чланству Сергиевског и Верешчака потврђени,⁶⁷⁸ то значи да су се једино ова два руска слободна зидара у оквиру београдских масонских ложа можда бавила езотеризмом. Сви остали руски масони у Београду припадали су „хладној струји“, а међу њима су били чланови оснивачи новоформираног руског венчића *Максим Ковалевски*, заинтересовани за прагматична питања, духовно усавршавање и политичко деловање у правцу националних интереса.

Велика ложа Срба, Хрвата и Словенаца „Југославија“ била је основана 19. јуна 1919. године у Загребу, да би свој даљи рад наставила у Београду. Ђорђе Вајферт изабран је за великог мајстора и на том месту остао је до своје смрти, али пред крај живота обављајући искључиво почасну функцију. Настала је уједињењем три београдске ложе (*Слога рад и постојанство*, *Побратим* и *Шумадија*) и три хрватске (*Иван гроф*

⁶⁷³ Арсенијевић, А. „Руски белград: Масони...“, стр. 149-150.

⁶⁷⁴ Фонд 100, Ф.19, број картона 251. Види М. Марић и В. Косић, нав. дело, стр. 120.

⁶⁷⁵ Арсенијевић, „Руски Белград: Масони...“, стр. 150.

⁶⁷⁶ Марковић, нав. дело, стр. 71.

⁶⁷⁷ Исто, стр. 80.

⁶⁷⁸ За пријем у чланство Сергиевског сачувана је окружница под бројем 224. Копија документа позајмљена из приватне архиве др С. Г. Марковића.

Драшковић, Максимилијан Врховац и Будност). Руски слободни зидари који су ступили у њене редове били су Михаил и Арсен Чубински, Ањичков, Салтиков.⁶⁷⁹

По увођењу шестојануарске диктатуре краља Александра 1929. године, масонске ложе наставиле су, па чак и појачале своју активност, уз захтев да се браћа на својим редовним окупљањима не баве политичким расправама у ма којој форми. На својој Годишњој скупштини, одржаној у марту 1930. године, име ложе званично је преименовано у *Велика ложа „Југославија“* и она је под новим именаом наставила да активно делује и спроводи своје редовне активности.

Након убиства краља Александра започео је неповољан период за ВЛЈ и југословенско масонство у целини. Поред отворених напада на масонске организације и њихове чланове, погоршању ситуације допринело је именовање клерикалног политичара изражене антимасонске оријентације Антона Корошеца за министра унутрашњих послова у влади Милана Стојадиновића. Негативно извештавање о масонерији у домаћој штампи које је интензивирано у овом периоду, настављено је и након завршетка његовог мандата. Неповољан положај југословенских масона, њихове међусобне несугласице и сукоби интереса, као и пренебрегавање захтева да се браћа не баве политичким стварима, довела је до великог осипања чланства. Како је указао Марковић, позив на чишћење редова „од оних који не испуњавају прописане дужности“ упућен од стране великог мајстора Душана Миличевића, у периоду од 1936. до 1940. године довео је до иступања или искључења значајног броја чланова из ВЛЈ.⁶⁸⁰ Крајем јула 1940. године направљен је договор да се ВЛЈ самосуспендује да не би морала да буде званично забрањена. Тиме су престале са радом све масонске ложе на територији Краљевине Југославије, па је тако дошло до обуставе рада и *Велике ложе „Југославија“*.

Руски слободни зидари у Београду као актери политике културне интеграције

Културну политику интеграције руских слободних зидара у југословенске, првенствено београдске масонске ложе формулисао Михаил Чубински у свом говору посвећеном циљевима руских слободних зидара у Србији. Он је указао на неопходност укључивања одабраних Руса у слободнозидарске активности на територији Србије, скрећући пажњу на сложене корелације између Срба и Хрвата, као и на културне специфичности народа са територија присаједињених Србији после Великог рата. Без обзира на потенцијалне тешкоће које ће се на путу интеграције Руса у српску културу јавити, делатност руских слободних зидара у Београду представљена је, према речима Чубинског, као повољна „и за наше Братство, и за руску емиграцију која се налази у Србији и за целу нашу многопострадалу отаџбину“.⁶⁸¹ Као један од главних циљева руских слободних зидара у Србији, истицао се рад на ослобађању и обнављању отаџбине на слободнозидарским принципима који су погодни „за њен будући правилан развој, за лечење разних експреса и за бодрог продуховљени рад“.⁶⁸²

⁶⁷⁹ Арсенјев, „Русский Белград: Масоны...“, стр. 150.

⁶⁸⁰ Марковић, нав. дело, стр. 67.

⁶⁸¹ Чубински „Говор М. П. Чубинског о циљевима руских слободних зидара у Србији“, стр. 705.

⁶⁸² Исто, стр. 706.

Делатност руских масона у оквиру београдских ложа, био је везан за огранак тзв. „хладне струје“, односно правца у редовима слободних зидара који се није интересовао езотеризмом, већ се ослањао на прагматизам и стални духовни развој.⁶⁸³ Кратак екскурс у мистику уочен је у предавању Арсена Чубинског насловљеног „Како ће новак (нови члан) постати прави слободни зидар“ од 28. јануара 1930. године.⁶⁸⁴ У њему се помиње „магнетска снага“ иницијације, медитација као пут ка „истинском посвећењу“, потрага за смислом симбола и ритуала. Све поменуто потпада под елементе езотерике, међутим, Радуловић истиче да без обзира на показане склоности ка елементима „топле“ струје, чак и „највећи рационалиста“ приликом тумачења појединих широко распрострањених симбола може заћи на пут „езотеричне егзегезе“ и окултизма.⁶⁸⁵

Иницирање првих руских слободних зидара у југословенске ложе наишло је на одобравање у домаћим масонским круговима. Тим поводом, у масонском гласилу *Неимар* објављена је *Здравица* коју је брат Д. Ј. Б. (Дамјан Бранковић) упутио руској браћи.⁶⁸⁶ Он је нагласио да ће се на спонама вишевековних братских осећања између Срба и Руса још снажније развити „славенски култ душе, свеславенски прогрес и цивилизација“. У говору је још наглашено и то да заједништво словенских народа има задатак да избегне „октроисање туђе цивилизације“ којој недостаје „узвишен момент осећајности, својствен само словенској раси“. Евидентно је да у овим наративима преовладава словенство као заједничка спона којом су у масонерији повезана српска и руска браћа слободни зидари.⁶⁸⁷

Са аспекта анализе културних политика, принцип интеграције руских масона у београдске ложе имао је да послужи успостављању контаката и могућности за стварање повољне средине у оквиру које ће доћи до осамостаљивања руске групе са циљем оснивања посебне руске ложе као заступнице емигрантских слободнозидарских интереса хладне струје. Чубински је пре успостављања контаката са београдским масонима нарочито истицао да су српска браћа неповерљива према руским интересима, тако да би укључивање руса у њихове редове требало да послужи јачању ових веза.

Проблеми при истраживању делатности руских масона у Београду

Приликом истраживања деловања београдске масонерије, као и других дискретних друштава и организација чији се рад одвијао далеко од увида шире јавности, потребно је

⁶⁸³У литератури се појављују одреднице хладне и топле струје слободног зидарства. Њих је осмислио и формулисао италијански социолог религије Масимо Интровиње у раду *Il cappello del mago. I nuovi movimenti magici, dallo spiritismo al satanismo* (2003), а за потребе својих анализа превео их је и применио др Немања Радуловић како би указао на склоности српског и југословенског слободног зидарства.⁶⁸³ Разлика између ове две струје састоји се у суштински различитим приступима. Док тзв. хладна струја није склона езотеризму већ „следи идеје деизма, рационализма, хуманизма, релативизма, наглашава етику и хуманитарни рад“, а у извесном степену и антиклерикализам, следбеници „топле струје“ интересују се езотеризмом и окултизмом. Детаљније у Радуловић, нав. дело.

⁶⁸⁴ АЈ 100, ф. 13-43, наведено према Радуловић, нав. дело, стр. 39-40.

⁶⁸⁵ Радуловић, нав. дело, 39-40.

⁶⁸⁶ Највероватније је реч о посвећењу у београдску ложу *Побратим*.

⁶⁸⁷ Д. Ј. Б., „Здравица браћи Русима“, *Неимар*, јул-август, 1925, бр. 41/42, с. 377.

обратити пажњу на веродостојност добијених података. Ово је нарочито важно приликом проучавања руских масона у Београду, јер постоји дефицит релевантне литературе и грађе. Када је реч о руским масонима иницираним у београдске ложе, спискови на које се углавном позивју савремени истраживачи настали су након проглашења забране слободног зидарства у Краљевини Југославији и у ратним околностима када је владала прохибиција како масона, тако и комуниста и јеврејског становништва. Мноштво података о посвећеним руским масонима међуратног периода у јавни дискурс доспело је путем каталога и материјала састављених за потребе *Антимасонске изложбе* одржане у Београду од 22. октобра 1941. до 19. јануара 1942. године. Поред тога, спискови руских масона у Београду обелодањени су објављивањем прештампаног елабората насталог у јануару 1955. године и припремљеног за коришћење у оквиру Првог одељења УДБ-е (Управа државне безбедности).⁶⁸⁸

Имајући у виду порекло ових извора, као и време и околности њиховог настанка, непоходно је са великом пажњом приступити њиховом прегледу и провери. Поред тога, недостатак грађе која је делом уништена, а делом смештена у државним архивима Руске Федерације, остављено је довољно маневарског простора за уписивање масонског идентитета појединим личностима, од којих су неки руски емигранти слободнозидарски статус могли „заслужити“ неоправдано, па чак и постхумно. Упитни статус двојице руских емиграната који су у литератури наведени као масони, а чије чланство у југословенској масонерији до сада није са сигурношћу потврђено јесу Алексеј Иванович Ксјуњин,⁶⁸⁹ наводно инициран у ложу *Побратим* и уредник руског емигрантског листа *Воля России* из Прага Владимир Иванович Лебедев, коме је приписано чланство у Великој ложи Југославија.⁶⁹⁰

У случају Ксјуњина као руског слободног зидара,⁶⁹¹ податак значајан за даља културолошка истраживања теме, као и за боље разумевање појединих међуљудских односа унутар руске емигрантске заједнице дао је А. Арсењев. Непријатељска веза која је постојала између истакнутог руског позоришног редитеља Јурија Ракитина и дугогодишњег председника Савеза руских писаца и новинара у Југославији Алексеја Ксјуњина могла је бити узрок означавању Ксјуњина као члана масонске организације. Наиме, Ј. Ракитин у својим дневницима писао је о Ксјуњину и том приликом инсистирао

⁶⁸⁸ *Белоемиграција у Југославији 1918-1941*, Институт за савремену историју, Т. 1 и Т. 2, Београд: 2006.

⁶⁸⁹ Интересантно је да је Берберова у својој књизи *Људи и ложе* навела Ксјуњина као масона, али на том списку нема Курилова за кога се поуздано зна да је од 1927. када је инициран у ложу *Побратим* до 1937. године достигао ниво масона 4. степена. Упореди Радловић, нав. дело и Берберова, нав. дело.

⁶⁹⁰ Ове податке наводи Арсењев у „Русский Белград: Масоны...“, стр. 150, а такође их налазимо и код Н. Берберове, која се за Ксјуњиново чланство у српској масонерији позива на „обавештења добијена из Југославије од А. В. Арсењева“. Вероватно би требало да стоји А. Б. (Борисович) Арсењев, али су иницијали патронима погрешно написани. Види: Берберова, нав. дело, стр. 124 и 99. Арсењевљев списак руских масона састављен је на основу литературе, и како је сам аутор истакао, без коришћења грађе из Архива Југославије у Београду, који у оквиру фонда АЈ – 100 чува збирку докумената и материјала везаних за масонске ложе активне на територији Србије и Југославије. У мејлу од 30.10.2023. од А. Арсењева наведен је следећи списак коришћене литературе: Серков, А. История русского масонства, 1845-1945, Санкт – Петербург 1997. (преузето са интернета); Nenezić, Zoran. Masoni u Jugoslaviji (1764-1980). Pregled istorije slobodnog zidarstva u Jugoslaviji. Prilozi i građa. Treće, dopunjeno izdanje. Beograd 1988. и дневнички записи Ј. Ракитина који су сачувани у музеју новосадског позоришта.

⁶⁹¹ Ксјуњиново име не налази се у картотеци масона сачуваној у фонду 100 Архива Југославије. Види М. Марић и В. Косић, нав. дело.

на Ксјуњиновој припадности масонерији. Међутим, ову тврдњу треба узети са резервом будући да је веза између њих двојице била дубља и не тако пријатељска због љубавног троугла између брачног пара Ракитиних⁶⁹² и Алексеја Ксјуњина. Према изводима из оригиналног Ракитиновог дневника, Арсењев истиче да су редитељева супруга Јулија и Алексеј Ксјуњин били љубавници, те да су емотивни потреси из ове везе били један од окидача за потоње Ксјуњиново самоубиство.⁶⁹³

Са културолошког аспекта овај податак значајан је у контексту тога да интерни сукоб између превареног мужа и дугогодишњег љубавника може бити извор клевете или неоснованих оптужби на рачун Ксјуњина наведених у Ракитиновом дневнику. На могућност да би Ракитинов дневник као извор могао бити непоуздан указује и то да, уколико претпоставимо да редитељ услед самог принципа тајности и конспиративног карактера обавештајних кругова у којима се Ксјуњин кретао, није поуздано знао каквих је тајних друштава његов супарник био члан, те га је интуитивно повезао са масонеријом. Познато је да је Ксјуњинова обавештајна мрежа била широко распрострањена по Европи и извесно је да се он лично хвалио тиме у јавности.⁶⁹⁴ Поред тога, спискови масона у Краљевини Југославији састављани за потребе државних служби и органа управе, а потекли из различитих извора, послужили су као материјал на основу кога је крајем 1941. године у Београду организована велика антимасонска изложба. Након њеног одржавања, 130 особа од укупно 193 приведена лица, остало је у заробљеништву. Како је истакао Марковић, „припадност, или приписана припадност братству, била (је) главни критеријум за хапшење“.⁶⁹⁵ Са тим у вези, могуће је претпоставити да чланство у масонерији представља само једну од погрешно интерпретираних хвалисавих прича пласираних од самог А. Ксјуњина.

Што се тиче приступа југословенској масонерији руског емигранта Владимира Лебедева и његовог иницирања у ВЛЈ, на основу опсежне монографије Слободана Г. Марковића посвећене стогодишњици од оснивања ложе, као и више верзија Лебедевљевог биографије, могуће је изразити сумњу у веродостојност таквог податка. Додатну забуну уноси и проблем на који је указао М. Јовановић, а тиче се идентификације личности и дела В. Лебедева. Због учесталости имена и презимена међу руским избеглицама, неретко је долазило до озбиљних погрешака приликом идентификације појединих руских избеглица, а та појава уочена је и у југословенској и у совјетској историографији.⁶⁹⁶

⁶⁹²Потреси у животу брачног пара Ракитин нису били ни реткост, ни новост. У најранијем периоду емиграције, када је породица још увек била смештена у Константинопољу, крајем августа 1920. године Јуриј Љвович у свом дневнику забележио је да се у манирима његове супруге уочавају простачко понашање и „рђави инстинкти“. Пар је у то време доживео озбиљну кризу, а у мирњу супружника посредовао је мистик и спиритуални учитељ Георгиј Иванович Гирђијев (Гурджијев), који је у то време за живот зарађивао као продавац икре. О породичним односима Ракитиних види: Ракитин, нав. дело, стр. 105-106; О Гурђијеву у: Т. Алим Баран, „Русские беженцы в Стамбуле: причины прибытия, образ жизни и протесты местного населения“, в: *Русская белая эмиграция в Турции век спустя: 1919-2019*, Т. Олджай и В. Москвин (ред.), Русско-туркцикий форум общественности; Дом русского зарубежья имени А. Солженицына, Москва: 2019, с. 99-112, стр. 103.

⁶⁹³ Приватна преписка са А. Арсењевим од 30.10.2023.

⁶⁹⁴ Види И. В. Гессен, *Годы изгнания*, Париж, Умска-Press, 1979. Такође у Соколов, *Соблазн активизма*.

⁶⁹⁵ Марковић, нав. дело, стр. 143.

⁶⁹⁶ М. Јовановић, „О једној забуди у нашој историографији или ко је В. Лебедев?“, *Зборник Филозофског факултета, Серија А; историјске науке*, бр. 18, 1994, с. 337–354.

Од осталих представника руске организације Земгор у Београду, неопходно је преиспитати улогу и статус њеног председника Фјодора Јевдокимовича Махина у српској масонерији. У савременој литератури Махин се везује за рад ложе *Слога* (?), у чије чланство је ступио 8. маја 1929. године. Ово, међутим, није тачно, јер окружница под тим датум наводи да је Махин само пријављен за пријем, али не и заиста примљен у ложу *Слога, рад и постојање*. У окружници *Велике ложе Срба, Хрвата и Словенаца „Југославија“* од 11. маја 1929. године стоји: „Г. Тодор Махин, главни уредник ‘Руског архива’ и председник ‘Земгора’ у Краљевини СХС; Рођен 15.IV.1882. у Иркутску – Русија; Пријављен 8. маја 1929.“.⁶⁹⁷ У фондовима Архива Југославије сачуване су све окружнице о пријему у ВЛЈ за 1929. годину и на њима нема података о Махиновом пријему у ову, нити у било коју од других активних масонских ложа. Поред тога, у литератури се помиње и податак да је Махин од 1933. године постао члан ложе у Земуну (?),⁶⁹⁸ али ни то није тачно, будући да у Земуну током међуратног периода није постојала ниједна масонска ложа.⁶⁹⁹ Коначно, тек картотека масона настала 1941. године за потребе немачког окупатора има податке о Махину. Погрешно је наведено да је имао везе са ложом *Шумадија*, а у рубрици *Bemerkung*, односно напомена, стоји записано да је „при балотажи добио 5 црних куглица, тако да је одбијен за увек под сумњом да је левичар“.⁷⁰⁰

Изузев већ поменутих руских емиграната учлањених у различите југословенске ложе, више чланова *Савеза руских писаца и новинара у Југославији* наведени су као слободни зидари. На једном од спискова Зорана Ненезића налазе се: Владимир Христианович Даватц (члан Савеза од 1928); Евгениј Андрејевич Жуков (члан-оснивач Савеза); Александар Александрович Никољски (члан Савеза од 1932); Александр Љвович Погодин (учлањен у Савез 1928); Петр Бернгардович Струве (приступио Савезу 1928); Фјодор Васиљевич Тарановски (члан од 1927). Поред њих, исти аутор као слободне зидаре издваја Јевгенија Спекторског, Стјепана Фјодоровича Колесникова, Фјодора Јевдокимовича Махина и Василија Николаевича Штрандмана.⁷⁰¹ Спорне спискове објавио З. Ненезић који по професији није био историчар већ публициста, те се приликом састављања ових листи, евидентно, није ослањао на критику извора. Зато се у његовим раду не разликују спискови настали на гласинама од спискова сачињених од изворне грађе самих масонских ложа. Такав приступ аутора наишао је на бројне критике у научној литератури.⁷⁰² Имајући ово у виду, могуће је претпоставити да су имена наведених Руса коришћена у обрачунима саме руске емиграције у циљу денунцирања појединих особа, јер је у доминантно конзервативној средини, каква је преовлађавала међу руским

⁶⁹⁷ АЈ, Ф 4 – 576, окружнина No, 223.

⁶⁹⁸ РГВА. Ф. 1412 (К). Оп. 1. Д. 13336. Л. 48. Наведено према А. Гањин, „Свој међу туђима, туђ међу својима”: пуковник Фјодор Махин“, *Векови. Историјски часопис Андрићевог института*, бр. 1, 2014, с. 115-160, <http://orenkazak.narod.ru/PDF/Makhin.pdf>, приступљено: 04.08.2020, стр. 145.

⁶⁹⁹ Списак свих ложа под Великом ложом „Југославија“ у Краљевини Југославији дат је у С. Марковић, *Један век Велике ложе*, 69.

⁷⁰⁰ АЈ, Ф 19 – 251.

⁷⁰¹ Z. D. Nenezić, *Masoni u Jugoslaviji (1764-1980)*, Београд: 1988. Наведено према Арсенјев, „Русский Белград: Масоны...”. Списак чланова Савеза руских писаца и новинара види у Ђурић, нав. дело. стр. 156-160.

⁷⁰² Новији радови указују на то да је број слободних зидара у Краљевини Југославији досегао 900 чланова 1931. године и да вероватно никада није прешао 1.000. Та цифра вишеструко је мања него она у Ненезићевим радовима. У том смислу, не само да су на списковима ствараним на основу гласина нетачно наведена многа имена руских емиграната, већ се то у још већој мери односило на имена Југословена којима је приписан статус слободних зидара. Види Марковић, нав. дело, с. 65, 136.

емигрантима у Београду, припадност масонерији посматрана са великим подозрењем или отвореним непријатељством. Наведена имена не налазе се ни на детаљном списку масона који је припремио Комесар за персоналне послове у квислиншкој управи Танасије Таса Динић, што је најпотпунији списак београдских међуратних масона икада направљен. Овај списак чува се у Архву Србије као део збирке БИА-е (Безбедносно-информативна агенција) и није доступан свим истраживачима.⁷⁰³

Тежње ка осамостаљивању руских слободних зидара у Београду

Осим културне политике интеграције руских слободних зидара у српске и југословенске масонске ложе, чија је формулација потекла од професора Правног факултета у Суботици др Михаила Павловича Чубинског,⁷⁰⁴ у слободнозидарским активностима руске емиграције у Београду практиковани су истовремено и принципи политике културне изолације. Оваква културна политика заснивала се на идеји о пресудној улози руских слободних зидара у обнови и препороду Русије. На основу забележених беседничких говора Чубинског, који с правом може понети статус творца или креатора културних политика руских слободних зидара у Београду, реконструисани су модели културних политика актуелних међу руским масонима у Београду. У својим говорима, др Михаил Чубински указао је на историјски развој масонства у Руској империји, упознао браћу са забранама и обновом руских масонских ложа и указао на факторе који су имали утицаја на то да међу руском емиграцијом буде присутан изузетно мали број слободних зидара. Антимасонска кампања вођена од стране реакционарних конзервативних руских кругова у Београду била је гласна, чиме је начелно спречено прихватање слободнозидарских идеја у ширим друштвеним круговима. Чак ни то, што је током двадесетих година културна политика Краљевине СХС била благонаклона ка масонским организацијама, није допринело омасовљењу ове заједнице.

О стању и циљевима руских слободних зидара у Београду пре 1925. године, када руска браћа још увек нису била иницијална у локалне масонске ложе, реферисао је М. Чубински на следећи начин: „Овде (у Београду) не само да нема још ни једне ложе, него за сада скоро да уопште нема масонерије у руској средини; локално нису успостављене везе са српском браћом. Ако је у Француској већ давно постојећа и са огромном улогом у животу земље масонерија постала опште позната, у Југославији, а нарочито у Србији,

⁷⁰³Подаци о овом списку преузети су из Марковић, нав. дело, с. 137. Захваљујем се проф. Марковићу на омогућеном увиду у два списка настала за потребе квислиншких власти у окупираној Србији. На првом списку „масона приватне професије“ који броји 295 личности, налазе се имена четворице Руса: „Ксенион Верешчаг“ (заправо Семјон Иванович Верешчак), секретар Руске институције, члан л. „Доситеј Обрадовић“, др Сергијевски, лекар, л. „Препорођај“, Владимир Чехов, приватни чиновник, л. „Шумадија“ и др Арсен Чубински, адвокат, л. „Истина“. На другом „списку масона“ који садржи 124 имена, налазе се двојица Руса: др Илија Голенишчев Кутузов, проф. гимназије у пензији, члан л. „Јупитер“ у Паризу и др Михаило Чубински, професор Универзитета у пензији, л. „Побратим“.

⁷⁰⁴Интересантно је да се у литератури као једини београдски чланови предреволюционарне руске масонерије, обновљене након забрана слободног зидарства које су у XIX веку прогласили цареви Александар I (1822) и Николај I (1826), помињу две различите особе. Арсењев наводи Михаила Павловича Чубинског, док С. Марковић истиче да је то био Евгеније Ањичков.

ствар стоји сасвим другачије јер многи Срби, чак и међу припадницима интелигенције, не знају о постојању своје масонерије, која је за руске масоне остала потпуно непозната“.⁷⁰⁵

Управо у овом говору сачуваном у Архиву Југославије, јасно је формулисана политика руске културне изолације која би се спроводила у неколико фаза. Кораци које је требало предузети за њену реализацију подразумевали су окупљање руских истомишљеника, њихово посвећивање у домаће тј. југословенске ложе и рад на реализацији коначног циља у виду формирања прве руске масонске ложе у Београду. У свом говору М. Чубински је скренуо пажњу на то да у Србији владају такве околности које би отежавале и успоравале припреме за стварање руске ложе. Те околности првенствено су се огледале у народном „предубеђењу и неразумевању правог карактера“ масонских организација, што је између осталог водило и ка непознаници у којој мери ће „српска браћа“ бити вољна да прихвате „руске неофите“.⁷⁰⁶ Сложене државне околности Краљевине СХС, у којима су функционисали локални слободни зидари, учинила их је „затвореним и опрезним“.⁷⁰⁷ Таква осећања нарочито су се огледала у односима које су показивали према представницима руске емиграције. Чубински је предвиђао дуготрајни процес до остварења коначног циља, реализованог у виду увећања броја посвећених чланова и оснивања руске ложе која би функционисала под заштитом „Главне ложе Србије“. Говорник је закључио да приликом реализације постављених циљева, „сваки корак руске браће захтева велику опрезност“.⁷⁰⁸

Пошто је крајем 1924. и током 1925. године више руских масона иницирано у београдске ложе, 28. марта 1926. године *Велика ложа Срба Хрвата и Словенаца „Југославија“* дала је одобрење да се „према предлогу Сав.(езног) Већа и нарочитим разлозима“,⁷⁰⁹ под њеном заштитом оснује венчић са искључиво руском браћом. Венчић *Максим Ковалевски* назив је добио по имену оснивача прве привремене ложе *Возрождение* настале почетком 20. века, након обнове слободног зидарства у Русији. Формиран у Оријенту Београд под заштитом ВЛЈ, венчић је окупио шесторицу чланова-оснивача међу којима су били М. П. Чубински, Н. Салтиков, А. М. Чубински, Л. Ј. Таубер, В. Марушевски, Е. Ањичков.⁷¹⁰ Према Марковићу, венчић никада није прерастао у праву масонску ложу, али међу истраживачима има и опречних мишљења. Код Арсењева је наведен податак да је ложа, осим чланова оснивача, до 1929. године бројала дванаесторицу, а у коначном збиру чак осамнаесторицу чланова, рачунајући и двојицу почасне браће из Париза. На овом списку наведена су имена И. С. Свишчова (Иван Сергеевич Свищёв), П. А. Сергијевског (Петр Александрович Сергиевский), Ј. М. Хлитчиева (Яков Матвеевич Хлытчиев) В. И. Курилова (Владимир Иванович Курилов), А. Н. Пушина (Николай Антонович Пушкин), А. Ј. Вегнера (Александр Юльевич Вегнер), А. Д. Билимовича (Антон Дмитриевич Билимович), А. А. Лебедева (Алексей Александрович Лебедев), С. И. Верешчака (Семен Иванович Верещак), В. Н. Челишчев (Виктор Николаевич Челищев), као и Александра Ивановича Мамонтова из ложе *Астрей* и

⁷⁰⁵ Москва – Србија, Београд – Русија, документа и материјали, стр. 702.

⁷⁰⁶ Исто.

⁷⁰⁷ Исто.

⁷⁰⁸ Исто.

⁷⁰⁹ „Архитектонска табла IX Godišnje Skupštine Velike Lože Srba, Hrvata i Slovenaca „Југославије“, одржане 28. марта 1926. у Загребу“, *Šestar*, br. 6, Juni, 1927, s. 126.

⁷¹⁰ Марковић, нав. дело.

Дмитрија Александровича Шереметјева, који је био члан или ложе Астреја или ложе *Полярная звезда* (Северна звезда).⁷¹¹ Према истом извору, од свих чланова руске ложе *Максим Ковалевски* једино Свишчов, Хлитчиев и Билимович нису били иницирани у југословенску масонерију.

Насупрот овим тврдњама, за које не постоје извори који их поткрепљују, познато је да ниједан од међуратних руских масона испитаних од стране квислиншких власти 1942. године није помињао постојање ложе *Максим Ковалевски*. Одговоре квислиншким властима дали су др Михаило Чубински, др Николај Н. Салтиков и Леонид Ј. Таубер. Салтиков је чак тврдио да је масонерију напустио већ 1927/28, Чубински током 1937, а за Таубера постоји званична окружница ВЛЈ према којој је овај члан изашао из њених редова у јануару 1940. године.⁷¹²

Релевантни подаци о раду венчића *Максим Ковалевски* у Београду за сада нису објављени. Ипак, на основу података добијених из југословенске масонске периодике, као и реферата М. Чубинског о задацима руских слободних зидара у Србији, може се претпоставити да је у Београду спроведен покушај да се руски слободни зидари организују на сличним принципима на којима су то учинили две године раније у новооснованој руској ложи *Гермес* (Хермес) са седиштем у Паризу. У прилог оваквој претпоставци говоре чињенице да је београдски круг руских масона имао свог представника у њој, који је потом био и један од чланова оснивача венчића *Ковалевски* и творац нацрта под називом „Правно изграђивање задатака будуће Русије“ изнетом на расправу и усвојеном у париској ложи. Може се претпоставити да је између те две масонске организације било одређених сличности. Оно што би могло бити кључно за разумевање евентуалног културног усмерења овог руског венчића, чије су тенденције биле да прерасте у масонску ложу, јесте сагледавање ко је био иницијатор идеје за његово формирање: да ли су то били руски емигранти, сама ВЛЈ, или ВЛЈ на предлог француских великих ложа? Приликом формулисања таквог истраживања, не би требало искључити могућност да су сличне иницијативе могле да дођу и са више страна истовремено.

Са културолошког аспекта, за истраживање принципа којима су се руководили чланови новооснованог руског венчића *Максим Ковалевски*, можда најважнији извор представља беседнички говор М. Ч. објављен у масонском гласилу *Неимар* у марту 1926. године. У њему се Чубински југословенској браћи представио као члан руске ложе *Хермес* из Париза и појаснио разлике у делатности неколицине руских ложа које су у том моменту деловале у Француској.⁷¹³ За наше истраживање најважнији део овог говора односи се на детаљно описивање рада руске ложе у Паризу, чији су чланови узели активно учешће у решавању проблема будућег устројства Русије по слободнозидарским начелима која ће се успоставити у тренутку пада бољшевичке власти. Ложа *Хермес* произашла из руске ложе *Астреја*, основана је 1924. године под заштитом Велике ложе Француске (GLF). Њени чланови нису се бавили езотериком, већ су иницирани према другачијим критеријумима. Главни задатак ове групе руских слободних зидара у емиграцији био је усмерен на будућу организацију Русије, као и на решавање практичних проблема које ће ново државно уређење са собом донети. Критеријум за приступање ложи, Чубински је формулисао на

⁷¹¹ Арсеньев, нав. дело, стр. 149-150.

⁷¹² Марковић, *Један век*, стр. 81.

⁷¹³ Д-р М. Ч. „Из беседничких говора: Руско Слободно Зидарство и његов рад у Француској (Свршетак)“, *Неимар*, 01.03.1926. св. 51.

следећи начин: Руси иницирани у ову ложу „не морају бити заинтересовани питањима езотерике, али морају бити компетентни у правним, друштвеним, економским и другим сличним питањима“.⁷¹⁴ У контексту поделе масонерије на топлу и хладну струју који је формулисао Масимо Интровиње, очигледно је да се услед одсуства интересовања за езотеризам, а окренутост прагматичним питањима, ова ложа може сврстати у огранак хладне струје. Међу њеним члановима окупили су се представници руске науке, индустријалци и бивши високи чиновници „са циљем да се побуди озбиљније интересовање код представника истих друштвених слојева у Европи, као и код вођа најмоћнијих влада“.⁷¹⁵ Годину дана после успостављања, ложа је обуставила своје деловање, да би на интервенцију Велике ложе Француске поново наставила са радом у нешто измењеном саставу браће на челним позицијама. Постоји могућност да је Чубински „успаван“ односно искључен из ложе Хермес управо током ових промена, али о томе до сада нисам успела да пронађем прецизне податке.

Са аспекта анализе културних политика, значајно је да је ова изолована група истомишљеника под своје окриље примала руске стручњаке компетентне за развој постбољшевичке Русије, а чија се визија о њеном будућем устројству уклапала у оквире слободнозидарских начела. Како је пријем у чланство овисио о правним, социјалним, економским и другим компетенцијама појединаца, а унутар ложе примат нису имала питања езотерике, можемо закључити да ложа није окупљена око духовних већ изразито прагматичних циљева. Имајући у виду да је у истом периоду у Београду дато одобрење о оснивању руског венчића *Максим Кавалевски*, са идејом да исти прерасте у руску ложу, можемо претпоставити да је идејно и духовно језгро ове групе руских слободних зидара било формирано по сличним или истоветним принципима као и у париској ложи *Хермес*. Основна идеја око које су окупљени чланови руске ложе из Париза сумирана је следећим речима: „Ложа `Хермес` има своје карактерне особине. Водећи рачуна о садашњем страховитом моралном, правном и економском паду Русије, она је поставила себи у задатак да расправља питања, везана са будућим ослобођењем Русије од бољшевичког ига и са њеним препорођајем“.⁷¹⁶ За ову ложу Чубински је написао реферат „Правно изграђивање задатака будуће Русије“, у коме су разматрана питања правног система постбољшевичке Русије. Свеукупан рад ложе конципиран је на идеји „изграђивања система, а не демагогије или критике различитих политичких система“. Комплетна методологија израђена је у „строго масонском духу и по систематском реду и припремама“.⁷¹⁷

Чубински као актер политике културне изолације руских слободних зидара

У говору посвећеном упознавању српске браће са „ренесансом руске масонерије у Француској“, артикулисана је идеја о неопходности изоловања руских слободних зидара у емиграцији и нужности стварања засебне руске ложе у Београду. Чубински је мисију ове заједнице објаснио на следећи начин: „деца великог руског народа, руски Слободни

⁷¹⁴ Исто, стр. 133.

⁷¹⁵ Берберова, нав. дело, стр. 81.

⁷¹⁶ Д-р М. Ч. „Из беседничких говора...“, стр. 132-133.

⁷¹⁷ Исто, стр. 134.

Зидари, чак и у емигрантским приликама, које су свагда тешке, теже свом снагом да буду верни и одани чланови нашега Братства и да раде у корист његових општих и племенитих идеала, љубећи у исто време своју толико напаћену и разорену Отаџбину и брижљиво чувајући притом традиције својих претходника старих руских Масона⁷¹⁸. Руским масонима у емиграцији приписана је важна улога у препороду Русије, иста она коју су француски масони имали након француске револуције. Он је упутио на ургентно решавање економских, правних и социјалних проблема, који ће неминовно доћи на ред у обновљеној постбољшевичкој Русији.

Да су ове идеје биле широко распрострањене и прихваћене међу југословнским масонима види се из *Здравице* Дамјана Бранковића упућене руској браћи. Из његових речи евидентно је постојање планова руске групе слободних зидара да делују изоловано од осталих масона у Краљевини СХС и са јасно дефинисаном мисијом рада на обнављању своје државе и успостављању поретка по повратку у постбољшевичку Русију. Д. Ј. Б. је наздравио руским масонима на следећи начин: „Кад се, драга Браћо, запојени сл. зид. начелима правде и истине, вратите у вашу пространу и од нас подједнако вољену Отаџбину, да у њој повратите душевну равнотежу и стање духова, које одговара традицији рускога народа и његовој историјској улози, немојте никад заборавити да вас прате наши погледи и наше најбоље жеље. Нека би вам помогао Бог, да ваш рад буде од видне користи по руску масонерију и човечанство“⁷¹⁹.

По питању догматизма и масонске филозофије хладне струје, којој припада и рад већине руски слободних зидара у Србији, „хуманитаризам модерности“ и одсуство интересовања за езотеризам представљао је суштину београдског круга руских масона. Као званичан став ВЛЈ представљена је критика старешине упућена хрватској ложи *Прометеј* због њихове оријентације окренуте ка древним езотеричким култовима. Критика је сматрала непотребним истраживање порекла и потраге за континуитетом са древним култовима у масонерији, јер су импрегнираност примитивном садржином и њихови узроци постанка, који „не могу издржати савремену критику“, перципирани као део реакционарних масонских тенденција. Старешина ВЛЈ је том приликом истакао: „Наш век поставља нове захтеве и кида сваку везу са застарелим појмовима, а што се тиче мистике од ње се имамо клонити, јер ми као поборници истине и културе духа, немамо и не треба да имамо с њом ничег заједничког“⁷²⁰. Управо се у овоме види да ВЛЈ званично није благонаклоно гледала слободнозидарске принципе којима је била наклоњена „топла струја“, из чега произилази да је венчић *Максим Ковалевски* највероватније пратио принцип „хладне струје“ слободног зидарства карактеристичан за већину београдских ложа.

У прилог томе да је руски венчић био осмишљен на принципима „хладне струје“ и у духу који је подржавао званичан став ВЛЈ, говори чињеница да су сви руски масони наведени као оснивачи венчића иницирани у ложе „хладне струје“, те да су припадали оним групама масона заинтересованих прагматичним питањима више него питањима езотерике.

⁷¹⁸ Исто, стр. 137-138.

⁷¹⁹ Д. Ј. Б., „Здравица браћи Русима“, стр. 377.

⁷²⁰ Годишњи извештај Велике ложе Југославија 1926, АЈ 100, ф.8. Наведено према Радуловић, стр. 47.

У београдском масонском часопису *Неимар* 1926. године објављен је говор др М. Ч. о руском слободном зидарству у Француској,⁷²¹ а исте године од стране ВЛЈ добијено је одобрење за оснивање руског венчића *Максим Ковалевски* у Београду. Имајући у виду да је Чубински био један од чланова-оснивача париске ложе *Хермес*, високопозиционирани масон у југословенским слободнозидарским организацијама, као и један од оснивача руског венчића у Београду, може се претпоставити да су се око венчића *Ковалевски* окупила руска браћа сличних амбиција као и браћа из масонске ложе *Хермес*.

На питање да ли је и у којој мери културна политика изолације реализована међу руском емиграцијом слободнозидарских склоности, са културолошког аспекта није могло дати прецизан одговор. Података о раду руског венчића *Максим Ковалевски* у Београду готово да нема, а међу релевантним историчарима и емигрантолозима постоје опречна мишљења о томе да ли је венчић прерастао у самосталну ложу или не. У текстовима Арсењева, Берберове, као и код њихових извора помиње се *руска ложа* Максим Ковалевски. Код Марковића наилазимо на сумњу да је „ложа заживела“, док се у картици која је део Картотеке припадника националних масонских ложа установљене после априлског рата, код Л. Таубера налази податак да је био регистрован као оснивач венчића *Максим Ковалевски*, док се истоимена ложа уопште не помиње. Имајући у виду да је у Србији, нарочито у Београду током двадесетих година прошлог века званичан став био благонаклон према масонским организацијама, а врхунац се огледао у реализацији масонског конгреса „у корист мира“ одржаног септембра 1926. године, као и у чињеници да увођење диктатуре краља Александра 1929. године није утицало на рад масонских ложа у Краљевини Југославији, поставља се питање који су фактори пресудили да венчић *Ковалевски* остане неактиван? Остаје неистражено да ли је на одсуство његове активности утицао притисак конзервативних представника руске емиграције којих је било чак 90% од укупног броја руских емиграната настањених у Краљевини или су руски масони изгубили интересовање за вођење слободнозидарских активности које немају перспективу?

Закључна разматрања о руским масонима у Београду

Иницијација руских слободних зидара у југословенске (првенствено београдске) масонске ложе, а потом и покушај осамостаљивања оснивањем руског венчића *Максим Ковалевски* под заштитом ВЛЈ, представљале су основне моделе којима су реализоване културне политике руских слободних зидара у Београду и другим градовима Краљевине СХС/Југославије. Доследно спроводећи овако конципиране културне политике, део руске културне и интелектуалне елите интегрисао се у југословенску, првенствено српску културну средину приступањем у чланство неколико домаћих масонских ложа, а потом учествовао у покушају осамостаљивања руске масонске групе.

Творцем културне политике руских слободних зидара у Краљевини СХС, која је истовремено промовисала и концепт културне интеграције и концепт културне изолације, може се сматрати Михаил Павлович Чубински. Он је у својим излагањима формулисао духовни центар око кога је требало да гравитирају руски масони у Београду и узео активно учешће у раду, како руских, тако и београдских масонских ложа. Чубински је као

⁷²¹У овом говору је потврдио своје чланство у поменутој ложи, без назнака да је из ње изашао или искључен.

циљ руских масона из ложе *Хермес* у Паризу, а потом преносећи ова начела на групу слободних зидара окупљених у Београду, истакао рад на рестаурацији и уређивању отаџбине након повратка Руса из егзила, за који се веровало да је темпорална појава. Културна политика интеграције актуелизована је иницирањем Руса у српске масонске ложе и превасходни циљ био јој је да доведе до културне изолације руских слободних зидара формирањем посебне руске ложе која ће радити на решавању проблема и уређења постбољшевичке Русије. По питању другог модела културне политике руских слободних зидара у Београду, на основу претпоставке Слободана Г. Марковића, који је указао на могућност „да венчић никада није заживео и постао ложа, али и да руски емигранти нису нашли у ВЛЈ организацију која би одговарала њиховим интересовањима и аспирацијама“, ⁷²² може се закључити да културна политика руске изолације овим путем није у потпуности реализована без обзира на то што је средином двадесетих година било активних покушаја за њено доследно спровођење.

⁷²² Марковић, нав. дело, стр. 81.

4. Трансфер елемената руске емигрантске културе из Прага у Београд као модел политике културне изолације

Појам „културни трансфер“ у најширем смислу односи се на преношење елемената материјалне и нематеријалне културе из једне географске или културне средине у другу.⁷²³ Дефиницију појма у савременим истраживањима промовисао је немачки истраживач В. Шмале (Schmale) и указао на потенцијал мобилности и адаптивности одређених култура или кластера култура схваћених у контексту преносних елемената једне културе који могу бити у целини усвојени или адаптирани у другим културним срединама. Руски емигрантски празник „Дан руске културе“ као нематеријални елемент руске емигрантске културе са централним организационим бироом смештеним у Прагу успео је да се из прашке руске колоније прошири у друге центре руског расејања, чиме представља културну праксу и *par excellence* пример културног трансфера елемената руске емигрантске културе из Прага у Београд.

4.1. Дан руске културе

*„В Русском зарубежье, как на Западе, так и на Востоке, Пушкинские дни продолжают широко отмечаться, независимо от политических воззрений и разногласий: Пушкин объединяет в этот день всех русских – по обе стороны черты“.*⁷²⁴

Дан руске културе представља један од најзначајнијих националних празника руске дијаспоре у периоду између два светска рата. Према сачуваним изворима, евидентно је да се празник посвећен слављењу руске националне културе континуирано обележавао

⁷²³ Детаљније о појму „културни трансфер“ види: W. Schmale, “Cultural Transfer”, *European History Online*, 2012-12-05. URL: <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2012-en>, приступљено: 25.02.2023; W. Schmale, “What is cultural transfer?” In: *Cultural Transfer Europe-Serbia: Methodological Issues and Challenges*, Slobodan G. Markovich (ed.), Dosije studio, Beograd: 2023, pp.13-31; W. Schmale, “A Transcultural History of Europe – Perspectives from the History of Migration”, *European History Online*, 2010-12-03. URL: <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2010a-en>, приступљено: 25.02.2023; О културном трансферу елемената аутентичне руске културе у југословенску средину види А. Djordjević, „Post-revolutionary Russian Émigrés as Mediators of European Cultural Transfer in the Kingdom of SCS/Yugoslavia“.

⁷²⁴ Речи Т. Савченко (Sawczienko) одражавају савремене тенденције руске историографије и индиректно сублимирају актуелне научно-истраживачке правце савремених руских и њима блиских емигрантолошких истраживања. Т. Sawczienko, „’День русской культуры’ в среде русской эмиграции первой волны“, *Polilog. Studia Neofilologiczne*, nr. 2, 2012, p. 143-154, стр. 143.

у периоду од 1925. до 1942. године, а карактеристично је и то да је обележаван у готово свим центрима руског расејања. О значају који је овај празник уживао унутар руских колонија широм глобуса, сведоче бројни извори у виду штампаних публикација чији су се уредници трудили да сумирају резултате одржаних манифестација. Организациони тимови из различитих емигрантских центара, нарочиту пажњу посвећивали су састављању годишњих извештаја и штампању брошура у којима су промовисали свој рад и сводили биланс успеха претходно одржаних манифестација. Међу најзначајнијим публикацијама издвајају се *Извештај о прослави 'Дана руске културе' у иностранству 1925 године*; *'Дан руске културе' - Кратак извештај о прослави из 1927. године*; зборник радова *Неимари руске културе* посвећен најистакнутијим личностима и историјским носиоцима руске културе, као и низ брошура објављених у Харбину у издању Харбинског комитета помоћи руским избеглицама.⁷²⁵

Поред оригиналних извора, за добијање података о обележавању ових празничних светковина широм руске дијаспоре, значајни су и научни радови савремених истраживача, који су не мали број својих истраживања посветили обради теме са различитих аспеката. Један од таквих радова посвећен је разматрању социо-културног контекста у обележавању културно-историјских празника руске емиграције и припада истраживачком опусу М. Ковалева. Он је указао на улогу коју је обележавање Дана руске културе и сродних празника одиграло за очување историјског сећања руских избеглица одвојених од свог матичног културног окружења.⁷²⁶ Кратак преглед о празничним светковинама *Дана руске културе* широм емигрантских центара „Заграничне Русије“ дала је Татјана Савченко (Sawczienko),⁷²⁷ док је рад А. Микуленок посвећен обележавању руског празника у лимитрофним државама у периоду између два светска рата.⁷²⁸ Булатов је указао на улогу коју је празник „Дан руске културе“ имао у формирању руског националног идентитета у емигрантским условима.⁷²⁹ У вези одржавања празничних манифестација у Прагу, значајан текст о обележавању Дана руске културе у Чехословачкој приложио је Вацлав Вебер у зборнику радова посвећеном руским и украјинским избеглицама у Чехословачкој између 1918. и 1945. године,⁷³⁰ док се Л. Петрушева фокусира на то да укаже на улогу коју је руски интелектуалац А. Л. Бем имао у организацији прашких манифестација.⁷³¹ Поред научно-истраживачких радова, за проучавање ове теме значајни су бројни писани извори у виду посебних једнодневних издања емигрантских новина из разних центара расејања штампаних поводом обележавања празника, а такође и бројни новински написи

⁷²⁵ Н. А. Цуриковъ, *День русской культуры. Отчетъ о празднованіи 'Дня русской культуры' за рубежомъ въ 1925 году*, Прага, Легіографія: 1926; Н. А. Цуриковъ (сост.), *День русской культуры. Краткій отчетъ о празднованіи въ 1927 году*, Изданіе Педагогическаго Бюро, Прага, без године; *День Русской Культуры*, Издание Харбинскаго комитета помощи русскимъ беженцам, Харбин: 1932.

⁷²⁶ М. В. Ковалев, „Исторические праздники русской эмиграции как способ сохранения культурной памяти“, в: Репина, Л. П. (ред.), *Кризисы переломных эпох в исторической памяти*, Москва: ИВИ РАН, 2012, с. 268-287.

⁷²⁷ О прославама празника види: Sawczienko, nav. delo и И. А. Булатов. „Роль 'Дня русской культуры' в формировании идентичности русской эмиграции 'первой волны'“, *Человек и культура*, № 2, 2023, с. 91-101.

⁷²⁸ А. Микуленок, „День русской культуры в лимитрофных государствах в 1924–1939 гг.“, *Вестник Томского государственного университета. История*, № 2 (40), 2016, с. 77-82.

⁷²⁹ Булатов, нав. дело.

⁷³⁰ V. Veber, „Days od Russian Culture“, in: *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918-1945*, V. Veber (ed.), Sv. 2, Seminář pro dějiny východní Evropy při Ústavu světových dějin FF UK, Praha: 1994, pp. 90-93.

⁷³¹ Л. И. Петрушева, „А. Л. Бем и День русской культуры“, в: М. А. Васильева (сост.), *А. Л. Бем и гуманитарные проекты русского зарубежья*, Русский путь, Москва: 2008, с. 270-281.

из локалне и емигрантске периодике који данас представљају значајна сведочанства о континуитету одржавања манифестације.

Историјат празника

Први широко распрострањен празник *Дана руске културе* одржан је 1925. године и истовремено је одржан у 13 различитих центара „Заграничне Русије“. Годину дана пре првог празника који је објединио руску „белоемиграцију“ широм света, у Естонији је уприличена свечаност симболичног назива *Дан руског просвећења*. Манифестација је одржана на дан Пушкиновог рођења по старом календару, 26. маја 1924. године. Као иницијатор идеје за реализацију таквог празника у Естонији, наведено је име руског националног секретара А. К. Јансона.⁷³² На основу овог искуства, већ наредне године од Педагошког бироа из Прага потекла је иницијатива да се празник руске културе масовно уприличи широм избегличких центара.

Са циљем да се активно посвете „борби против денационализације“ руских грађана у егзилу, у периоду од 3. до 5. октобра 1924. године у чехословачкој престоници организовно је заседање делегата руских педагошких организација у емиграцији. Посебна пажња делегата била је усмерена на проблем денационализације и губитка националног идентитета, нарочито код деце и омладине, који се може јавити услед недовољне повезаности са домовином. Једна од централних тема скупа била је како осмислити концепт који ће духовно и културно ујединити све руске избеглице расељене широм света. Разнородност социо-културне, образовне и политичко-идеолошке структуре руског избеглиштва представљала је акутни проблем, те је идеју за избор пригодног националног празника требало пажљиво осмислити да би он био уједињујући, а не разједињујући фактор за избегличке масе.

Тако је потрага за идеалним концептом била завршена избором песника Александра Сергејевича Пушкина, као историјске личности најзначајније за развој и промоцију руског језика и културе. У то време, на рачун песниковог ставаралаштва могле су се чути негативне критике из појединих париских руских културних кругова. Релевантни стручњак и познаваоц Пушкиновог опуса Алфред Људвигович Бем овај тренд прозвао је „*новом писаревицином*“, истичући да је таква врста рецепције Пушкиновог лика и дела била последица „интелигенцијског нихилизма“, као и „смртог страха од сваког култа и сваке канонизације“ који су погодили поједине припаднике руске културне и интелектуалне елите у емиграцији.⁷³³ Према његовом мишљењу, Пушкин је могао представљати највишу репрезентацију руског националног генија, а такође и извор вере у будућност Русије и будућност руског народа.

Предложени концепт будућег празника руске културе подржали су многобројни учесници овог скупа. Међу њима су били делегат из Естоније М. И. Соболев који је предлог изнео на разматрање, као и проф. Д. М. Сокољцов који је скупу присуствовао као

⁷³²Микуленок, нав. дело.

⁷³³А. Л. Бем, „Култ Пушкина и колеблющие треножник“, в: Бем, А. Л. *Исследования. Письма о литературе*, (предисловие и коммент. С. Г. Бочаров и Сураат И. З.), Языки славянской культуры, Москва: 2001, с. 333-339, стр. 339. Такође у: С. Давыдов, „Бем-Пушкинист“, в: М. А. Васильева (сост.), *А. Л. Бем и гуманитарные проекты русского зарубежья*, Русский путь, Москва: 2008, с. 38-53, стр. 42.

делегат руске колоније из Пољске. Резултат овог заседања био је такав да је прашком Педагошком бироу поверена дужност разраде пројекта за реализацију будућег руског националног празника. Ауторство текста пројекта припада секретару Педагошког бироа А. Л. Бему, коме је требало око четири месеца да документ састави и изнесе на даље разматрање.

Као аутор предлога пројекта поднетог на закључивање у фебруару 1925. године, управо је Бем кумовао називу будућег празника, означивши га у свом тексту као „Дан руске културе“. Прихваћено је да термин одржавања манифестације задржи праксу из Естоније, према којој је претходне године уприличен руски културни празник поводом стодвадесетпетогодишњице песниковог рођења. Надаље је званичан датум одржавања Дана руске културе остао везан за Пушкинов рођендан, али је термин са 26. маја по старом, пребачен на 8. јун по новом календару.

Педагошки биро препознао је значај који ће за колективни и национални идентитет руског народа у избеглиштву имати одржавање овакве манифестације и подстицао је да се празник уприличи у што већем броју руских избегличких центара. Тим поводом позване су и друге емигрантске, првенствено просветно-образовне организације, да се прикључе иницијативи. Поводом организације прославе образована је специјална комисија са задатком да утаничи детаље око реализовања овакве културне манифестације. Четири руске организације удружиле су се ради промовисања концепта Дана руске културе као националног празника руске емиграције. Организације учеснице у планирању програма из 1925. године од својих представника формирале су Президијум на чијем се челу налазио кнез П. Д. Долгоруков. Дужност секретара обављао је Н. А. Цуриков, док је трочлана редакциона комисија била у саставу П. Д. Долгоруков, Е. В. Спекторски и П. Б. Струве.

Догађај је од самог почетка попримио масовну форму. Иницијативу је подржало руско избеглиштво у тринаест различитих држава, међу којима су биле Чехословачка Република и Краљевина СХС. Промовисање манифестације извршено је на основу прогласа умноженог у 1000 примерака и упућеног свим центрима руског расејања. Уредништва готово свих емигрантских гласила дала су свој допринос промоцији празника објављујући на својим страницама текст прогласа, а такође и редовним извештавањем о токовима припрема за реализацију манифестације. Потписници првог прогласа били су *Педагошки биро, Управни одбор савеза руских академских организација, Управни одбор савеза руских учитељских организација у иностранству, Савез руских студентских организација и Руски земско-градски комитет помоћи руским грађанима у иностранству*. Празник који је требало да се обележава на дан Пушкиновог рођења, приликом преласка са старог на нови стил, довео је до дискрепанције у ставовима да ли као званичан датум треба усвојити 6. или 8. јун уместо претходно обележаваног 26. маја. На крају је за званичан датум празника руске културе у избеглиштву изабран 8. јун, мада су поједине групе задржале став да се Пушкинов дан треба обележавати 6. јуна.

Културна политика усмерена против денационализације руског становништва у избеглиштву, уграђена је у саме темеље новоосмишљеног празника. Та политика јасно је дефинисана у усвојеном предлогу пројекта за организацију манифестације, чији је текст у целости објављен у 7. броју *Билтена педагошког бироа* (Бюлл. Пед. Бюро), а потом промовисан у различитим извештајима, новинским написима и рефератима. Циљ оваквог деловања био је да се кроз величање достигнућа руске културе позитивно утиче на стање

духа избеглица у тешком материјалном положају, одржи живим историјско сећање на домовину и пробуди осећај националног заједништва руских грађана у избеглиштву. Основне тезе о значају празника, али и месту руске културе у Европи и свету, артикулисане су на свечаној академији уприличеној на Сорбони поводом обележавања првог Дана руске културе у Паризу 1925. године. Говорници скупа своје експозее формулисали су око три централне теме:

- 1) Бојазан од денационализације изазване губитком матерњег језика као основног културног обележја;
- 2) Лик и дело Пушкина у руском, европском и светском контексту;
- 3) Значај обележавања празника руске културе у избегличком контексту.

Професор руске историје на Сорбони Антон Владимирович Карташов се у свом париском излагању осврнуо на проблем денационализације деце и омладине као најосетљивијих друштвених категорија. Према његовим речима, ове категорије посебно чини осетљивим то што је њихово релативно слабо сећање на живот у отаџбини недовољно да би се кроз евоцирање успомена спречио губитак осећаја повезаности са Русијом. Позивајући се на закључке руских педагошких организација из Прага, које су „с горким осећањем констатовале да деца наша почињу да губе скривени жиг своје националности – свој матерњи језик“, истакао је неопходност да се у емиграцији промовише лик и дело највећег руског песника А. С. Пушкина. Говорник је нагласио његову улогу у обликовању „слободног, великог руског језика“ којим је за „велики (руски) народ“ зајемчена историјска бесмртност. Наредни излагачи, међу којима су били још један професор са Сорбоне и почасни председник скупа Е. Оман и Н. К. Куљман, своја излагања посветили су руској култури и њеном пробоју на светску културну сцену. Куљман је један сегмент излагања посветио оправдавању организације руског националног празника и истицању његовог значаја за руско становништво у емиграцији.⁷³⁴

У новинским написима и штампаним брошурама истицани су проблеми који су се морали превазићи организацијом оваквих културних манифестација. Из дела текста објављеног на насловници једнодневног париског издања *Дан руске културе* од 8. јуна 1926. године, на аутентичан начин представљена је свакодневица избегличког живота која утиче на слабљење националног идентитета руског становништва у избеглиштву. Аутор написа истакао је да:

„Од раног јутра почиње да слаби наше сећање на домовину. Руски језик, руска књига, руска новина, руска улица, руски град, руски начин живота, руско интересовање, руски посао, све што је формирало руског човека, (налази се) хиљадама врста од нас. И како год се ми противимо том губитку руског из нашег живота, неопходност да се прилагоди новој средини, макар се само површно преобући у заштитне боје, постепено али сигурно, можда чак и неприметно за

⁷³⁴ Види Цуриковъ, „День русской культуры. Отчетъ о празднованіи 'Дня русской культуры' за рубежомъ въ 1925 году“, стр. 31-32.

нас, мења нашу психологију, наш језик и навике. Ако ми стари осећамо тај утицај, како се тек онда то рефлектује на нашу децу“?⁷³⁵

Поред једнодневних новина и других штампаних издања приређиваних од стране организационих комитета манифестација широм емигрантских центара, обриси културне политике усмерене против денационализације избеглица јасно су формулисани у реферату историчара Е. Шмурлоа под називом „Что такое день русской культуры?“ (Шта је дан руске културе?). Текст реферата објављен је у зборнику „Зодчие русской культуры“ (Неимари руске културе) у Прагу 1926. године и бави се едукацијом шире читалачке публике о историјској улози руске културе и значају обележавања оваквог празника за националну свест и културни идентитет руског сзановништва у избеглиштву. У интерпретацији Шмурлоа, циљ празника огледао се у промоцији универзалних руских културних вредности, интегрисаних у идентитет руског народа на основама хиљадугодишњег континуираног искуства свих претходних генерација. Како је истакнуто, смисао и значај његовог обележавања за људе у емиграцији има непроцењиве бенефите. Првенствено, истицањем величине и снаге руске културе треба да се *оснажи* осећај националне припадности код људи који су дубоко уздрмани удаљавањем од своје домовине. Код категорије избеглица које је „вера у себе и у препород Русије напустила“, празник треба да *изнова развије* осећај „рускости“ и припадања једној великој и моћној култури светског нивоа. Обраћајући се руском човеку кроз евоцирање догађаја из националне историје, као што су монголско освајање Русије или долазак на престо „самозванаца“, посебан акценат овог текста посвећен је величању руског народа, кроз историју увек способног да превазиђе све недаће. Према његовом мишљењу, руски народ који је дао значајан печат на пољу развоја светске културе, „никаква мрачна сила неће бити у стању да савлада“.⁷³⁶

Осим зборника посвећеном историји руске културе који је, уз историчара Шмурлоа, окупио многе значајне ауторе, током 1926. године у Прагу је спроведена иницијатива за креирање универзалне празничне химне поводом Дана руске културе. За избор најбољег текста, на који ће потом бити компонована прикладна музика, Педагошки биро именовао је комисију у саставу: Бем, Завадски, Лапшин, Немирович-Данченко и Чириков.⁷³⁷ За композиторски део посла требало је спровести конкурс на Руском конзерваторијуму у Паризу.⁷³⁸ Премијерно извођење химне планирано је за 1927. годину,

⁷³⁵С. Юшкевич, „Помни“, *День Русской Культуры. Однодневная газета*, Издание Союза Русских Писателей и журналистов в Парижѣ, Комитета Помощи Писателямъ и Учёнымъ, Русскаго Академическаго Союза и Народнаго Университета, Париж, 08.06.1926, с. 1. Такође у: Sawczenko, нав. дело.

⁷³⁶ Наведено према А. Корольков, „... Да будет имя празднику тому. День русской культуры!“, доступно на: <http://ricolor.org/europe/zchehia/jc/2/>, приступљено: 25.07.2024.

⁷³⁷Јевгениј (Евгеније) Николајевич Чириков (1864-1932), био је истакнути књижевник и јавни радник. До емиграције активно се бавио антимонархистичком пропагандом, због чега је више пута хапшен и послат на одслужење затворске казне. Балканске ратове провео је као ратни репортер у Бугарској, а затим је наставио да извештава са осталих фронтних формираних током Првог светског рата. Декларисао се као присталица Фебруарске револуције и свргавања руске монархије. Због односа према Октобарској револуцији и њеним главним носиоцима, био је приморан да емигрира из земље. Од 1920. настањен у Прагу где је био члан *Савеза руских писаца и новинара у Чехословачкој* и председник *Комитета за побољшање услова живота руских писаца и новинара у Чехословачкој Републици*. Југословенски краљ Александар Први Карађорђевић одликовао га је Орденом Св. Саве II степена. Преминуо је у Прагу.

⁷³⁸Петрушева, „А. Л. Бем и День русской культуры“.

али на основу доступних извора и литературе за сада није познато да ли је таква свечана песма икада извођена, нити постоји наговештај о постојању нотне партитуре.

У ширем социо-културном контексту, обележавање Дана руске културе у емигрантској средини имало је функцију уједињења, заштите избегличких маса од денационализације (нарочито њених најмлађих чланова), као и очување колективног достојанства. Манифестације организоване уз примесу едукативних и забавних садржаја реализоване су са циљем народног просвећења и разоноде. Савремена културолошка и дисциплинарно сродна истраживања указују да оваква културна пракса не представља искључиво *сезонски културно-уметнички догађај*, већ се у ширем смислу мора разумети као *национални празник белоемиграције*, чија је главна функција оснаживање колективног идентитета и развој националног осећања код избеглица које су током година прогонства све више осећале своју позицију као трајно удаљену од домовине.⁷³⁹

Избор Пушкина као „ујединитеља“ раштркане по свету руске дијаспоре није био случајан. Како су се у емиграцији нашли разни елементи руског становништва, који су до напуштања отаџбине били подељени по многим основама (од политичко-идеолошких, класних, интелектуалних, материјалних, културних, до етничких и верских), а таква ситуација није драстично измењена ни у избеглиштву, било је неопходно осмислити концепт који ће бити универзално прихваћен. У том смислу, политички или религиозни комеморативни датуми нису долазили у обзир, јер су пре могли бити фактор сегрегације него друштвене кохезије.

Кохезивна улога празника културе уместо празника преузетог из историје руске државности, остварила је пресудан утицај при избору адекватног комеморативног догађаја. Принцип да се празник веже за Пушкина као песника од националног значаја имао је посебну улогу, значење, симболику и поетику. Оваква културна пракса, органски настала у условима емиграције, прави смисао добила је са нестанком старе форме устројства руске државе и са расељењем близу 3 милиона њених држављана са својих вековних огњишта. У време постојања снажне руске државе, када бројна руска популација није у таквом обиму и форми живела отуђено од граница своје отаџбине, обележавање оваквог празника није могло имати такву врсту важности.

Према речима В. А. Маклакова,⁷⁴⁰ обележавање Дана руске културе као националног празника, за руску емиграцију симболизује виталност Русије, али и то да избеглице остају у суштини руски грађани, а не апатриди или носиоци „Нансеновских пасоша“.⁷⁴¹ У свом говору на Сорбони, у целини објављеном на страницама париског емигрантског часописа *Современные записки* 1926. године, Маклаков је истакао

⁷³⁹Детаљније у Булатов, нав. дело, стр. 91.

⁷⁴⁰Василиј Алексејевич Маклаков (1869-1957), до емиграције истакнути адвокат и политичар. Као значајан члан Партије кадета учествовао је у раду Државне думе свих сазива изузев првог. Један је од оснивача руске масонске ложе „Возрожденије“. Током 1913. године био је један од заступника одбране у контроверзном случају ритуалног убиства у коме је успео да заштити оптуженог Јеврејина М. Бејлиса, без обзира на снажне притиске утицајних антисемитских струја којој су припадале многе виђеније личности Руске империје. После Октобарске револуције живео у Француској.

⁷⁴¹В. А. Маклаков, „Русская культура и А. С. Пушкин“, доступно на: <http://web.archive.org/web/20140920112345/http://neotolstovcy.narod.ru/lit/maklakov-pushkin-i-russkaya-kultura.htm>, приступљено: 19.08.2024.

уједињујућу моћ руске културе и њен примат према свим другим покушајима повезивања руске емиграције, разједињене по различитим социјалним, верским, политичко-идеолошким и другим основама. Тако конципираним појмом руске културе и његовим утемељењем на заједничкој културној историји целокупног руског народа, створена је спона између становништва осталог у Русији и избегличке масе принуђене да отаџбину напусти. Наглашавајући да се руска култура „показала моћнијом и отпорнијом“ у поређењу са руском државношћу,⁷⁴² Маклаков је руској емиграцији приписао „историјски дуг“ да сачува, допринесе и промовише по свету руску културу, која се у отаџбини налази у далеко тежем положају него у иностранству, услед континуираних интервенција бољшевика у покушају да управљају културно-уметничким стваралаштвом. У том контексту, испуњење културне мисије емиграције огледаће се кроз заштиту оригиналне руске културе и избегавање опасности да она нестане или се слије у неку другу европску културу. За реализацију последњег захтева, Маклаков одобрава „нетрпељивост“ као „привилегију слабих и поражених“, јер је у питању мисија одбране последњих аутентичних достигнућа руске културе и њихово очување за будућност.⁷⁴³ Опасност да руска култура у иностранству постане искључиво емигрантска култура, која ће живети само током једног покољења, може се избећи „ако своју националност ценимо више него спајање са странцима“, истовремено љубоморно чувајући везе са својом прошлошћу и нападајући се из њених извора.⁷⁴⁴

Према Булатову, наглашена кохезивна улога овог празника, као и принцип да се достигнућа руске културе приказују у суперлативу, заснивала се на потреби да се међу избегличким становништвом оснажи осећај националног идентитета и припадности заједници. Промовисањем заједништва у дељењу истих вредности и достигнућа велике и моћне руске културе, без обзира на стварне разлике у социо-културним, материјалним, верским или политичко-идеолошким позицијама појединца, настојало се да се подигне морал и опште расположење преовлађујуће међу руском емиграцијом. На индивидуалном нивоу, величање руског духа било је намењено за оне социјалне категорије, попут чиновничког staleжа Руске империје, који су се доласком у избеглиштво обрели у далеко горем материјалном положају него што су били у домовини. Треба нагласити да су услови у којима су живеле одређене категорије руског становништва у избеглиштву били изузетно неповољни, неретко на ивици глади и сиромаштва, а често везани и за обављање тешких физичких послова којима су морали приступати услед тога што природа посла који су обављали у домовини није дозвољавала да га наставе у избеглиштву. Сви слојеви становништва, без изузетка, били су погођени случајем раздвајања породица⁷⁴⁵ као и

⁷⁴²В. А. Маклаков, „Русская культура и А.С. Пушкин“, *Современные записки*, № 29, 1926, с. 229-239, стр. 236; Маклаков В. А. „Русская культура и Пушкин“, *Ръчи судебныя, думскія и публичныя лекціи 1904-1926 с предисловіем М. А. Алданова*, Изданіе юбилейнаго комитета, Париж: 1949. с. 215-225, стр. 223; Такође у Л. П. Муромцева, „Праздники и памятные даты в жизни российской эмиграции“, *Вестник Московского Университета*, Сер. 8, История, № 6, 2013, с.92-115, стр. 96; Маклаковљев текст у старој и новој ортографији у целисти доступни на: <https://syg.ma/@seutto/russkaia-kultura-i-pushkin> приступљено: 01.08.2024. и <http://web.archive.org/web/20140920112345/http://neotolstovcy.narod.ru/lit/maklakov-pushkin-i-russkaya-kultura.htm>, приступљено 01.08.2024.

⁷⁴³Маклаков, „Русская культура и А. С. Пушкин“.

⁷⁴⁴Исто.

⁷⁴⁵Много је таквих примера у мемоарској литератури. Између осталог Василиј Виталевич Шуљгин је као жртва шпијунске операције „Трест“ отишао у Совјетски Савез у потрагу за сином, док се познати балетски играч Анатолиј Михайлович Жуковски у својим мемоарима сећао епизоде око евакуације девојачког

дефицитом вести и извештаја из Совјетског Савеза. Такве околности остављале су трага на душевно стање појединаца, рефлектујући се и на опште негативно расположење преовлађујуће међу емиграцијом.⁷⁴⁶

На колективниом нивоу, руска емиграција је проживљавала национално понижење, првенствено због пораза у рату, губитка дела територија склапањем озлоглашеног Брест-Литовског споразума, а томе су придружени још и последице „братоубилачког“ грађанског рата и губитак сопствене државе изазван не само физичким исељењем, већ и њеним нестајањем са историјске сцене у својој претходно постојећој форми. У таквим околностима, величање руске културе и укључивање масе руских избеглица у празничне светковине имало је поред културног и позитиван психолошки ефекат. Са тим у вези, иницијатива за обележавање оваквог празника подржана је од стране многих политичко-идеолошких и друштвених струја, које су узеле учешће у планирању, промоцији и реализацији прослава широм емигрантских центара. Интересантно је да је готово свака од тих групација пропагирала сопствена начела и аспекте руске културе који су јој идејно и идеолошки били најближи. Без обзира на промоцију различитих културно уметничких садржаја, већина друштвених, политичких и образовних емигрантских организација поздравила је реализацију овакве манифестације и препознала њен значај у ширем социо-културном контексту.

Организација прославе Дана руске културе у Прагу

Комитет за организацију Дана руске културе у Чехословачкој изабран је у Прагу на састанку представника руских образовних установа и јавних организација уприличеном 9. марта 1925. године. За разлику од већине организационих комитета за реализацију празника, прашки комитет бројао је и две женске особе на руководећим позицијама. За председницу комитета изабрана је грофица С. В. Панина, док су се на месту помоћника нашли супруга истакнутог руског књижевника Евгенија Чирикова, глумица по професији В. Г. Иолшина-Чирикова⁷⁴⁷ и В. Ф. Булгаков. Осим њих, у комитет су ушли као благајник П. Д. Долгоруков и И. Н. Заволоко на место секретара. Широки одзив руских емигрантских удржења на апел организатора упућен приликом прикупљања средстава неопходних за реализацију манифестације, указује на то да су руске јавне организације у чехословачкој, првенствено захваљујући „Руској акцији“ чехословачке владе и другим независним изворима финансирања, у том периоду материјално биле пристојно ситуиране.

института чија је питомица била његова рођена сестра. Како Институт са наступом Црвене армије није успео да се на време евакуише, остао је у Совјетском Савезу. Детаљније види у: А. Арсењев, „Одисеја Василија Шуљгина“, *Руски алманах*, Бр. 16, 2011, с. 227-253 и Жуковски, нав. дело.

⁷⁴⁶ Детаљније у Булатов, нав. дело.

⁷⁴⁷ Брачна сапутница Е. Н. Чирикова, Валентина Георгијева Григорјевна, касније позната и под уметничким именом Иолшина, била је рођена сестра истакнутог марксисте Михаила Григорјева чија се активна политичка делатност огледала у оснивању првог марксистичког друштва у Нижњем Новгороду, а потом и неколицине других самарских марксистичких организација. Може се претпоставити да је доза интересовања за марксистичке идеје које је испољио Чириков у својим књижевним делима дошла под шураковим утицајем. Детаљније види у: „Бард русской интеллигенции“, *Российская национальная библиотека*, приступљено: 28.07.2024. https://expositions.nlr.ru/ex_manus/chirikov/chirikov_life.php.

Културно-уметнички садржаји манифестација у свим већим центрима руског расејања, као и у местима где су то услови допуштали, садржали су сличне елементе. Јутарњи молебан, предавања посвећена различитим аспектима руске историје и културе, музички, а неретко и играчки пратећи програми, представљали су скелет сваког празника. Медијска покривеност догађаја подразумевала је најаве и чланке прегледног или информативног карактера, не само у емигрантским новинама, већ и у локалној штампи. Извештаји о спроведеним догађајима штампани су као једнодневне новине,⁷⁴⁸ али и као посебне публикације. Поред новинских издања, и друга средства масовне комуникације доприносила су афирмацији Дана руске културе. Ова пракса почела је још средином двадесетих у Паризу и Прагу, већ 1927. године наставила се у Естонији, а затим је почела да се примењује и у другим центрима руског расејања. Постоје подаци да је прашки радио 1934. године посветио близу 4 сата медијског простора преношењу концерта класичне музичке руских композитора. Поред уметничке музике, слушаоци овог радио преноса имали су прилике да чују и текст насловљен „Ко Дню русской культуры“ (Ка Дану руске културе), који је за ту прилику припремио професор С. В. Завадски.⁷⁴⁹

Прашка прослава из 1925. године је, као и у другим центрима руског расејања, започињала православним црквеним богослужењем. Према званичном извештају о обележавању празника из 1925. године⁷⁵⁰ уредника Николаја Александровича Цурикова, евидентно је да се молебан *о Русији и синовима земље Руске* одржавао у храму св. Николе.⁷⁵¹ Идеја о обележавању Дана руске културе била је централна тема проповеди коју је том приликом одржао протојереј и професор Сергеј Булгаков. После црквеног богослужења, свечана академија уприличена је у препуној Сметаниној сали (Smetanova síň), а поред многобројне руске и чехословачке публике, присуствовали су јој и званични представници чехословачких државних институција, локалних медија, као и делегати из југословенске и пољске амбасаде у Прагу.

Уводним говором грофице Панине отворена је свечана академија првог званично одржаног *Дана руске културе* у Чехословачкој. Њене речи истакле су да је у време „када нема претходне величине Русије“, од велике важности да се јавно истакну сва достигнућа руске културе. За руске избеглице битно је да негују и интензивирају осећај припадности народу, који је кроз своју историју створио читаву ризницу културних вредности. Задатак

⁷⁴⁸У Београду је такође штампана једнодневна новина, види Аноним. „Дан Руске Културе“, *Време*, 05.06.1926, с. 6.

⁷⁴⁹Детаљније у Муромцева, нав. дело, стр. 98-99.

⁷⁵⁰Цуриковъ, *День русской культуры. Отчетъ о празднованіи 'Дня русской культуры' за рубежомъ въ 1925 году*.

⁷⁵¹Највероватније је реч о *kostel sv. Mikuláše na Staroměstském náměstí*, који је од формирања Чехословачке Републике припао осамостљеној Чехословачкој цркви, данашњој Чехословачкој хуситској цркви. Како је историја овог храма још од 1870. била уско везана за Руску православну цркву, односно од тренутка када је делагат Словенског добротворног комитета, гроф П. А. Голенишчев-Кутузов потписао уговор о ренти црквеног објекта са представницима аустријске власти. Са осамостаљивањем Чехословачке цркве, а у складу са уговором склопљеним 1921. године на иницијативу Владимира Трифиљевича Рафаљскога (од јула 1919. официјалног представника владе Керенског у Чехословачкој) са новом црквеном управом, руским емигрантима било је дозвољено да своја богослужења врше у том храму. Од почетка двадесетих година, при овој цркви радио је, са емиграцијом пристигао руски професионални хор под управом Фјодора Фјодоровича Никишина. Детаљније у Е. Слава (сост.), *Храм святителя Николая*, Православная церковь Чешских земель и Словакии Пражская епархия, Прага: [б.г.], [б.с], објављено 03.01.2017, доступно на: https://issuu.com/pravoslavnik/docs/chram_mikulase_web2, датум приступа 22.07.2024.

руске емиграције, у контексту представљеном у уводном обраћању Панине, био је да, поред „вере у моћ руске културе“, треба интензивно радити на обогаћењу руске културне ризнице стварањем „нових културних вредности“. Поред уводног обраћања, агенда догађаја обухватила је и говоре проф. С. В. Завадског на тему Пушкиновог самобитног стваралаштва и проф. А. А. Кизеветера о „Путевима руске културе“ кроз вишевековну руску историју. У речима последњег говорника истакнута је вера у „историјску судбину Русије, њену културу и њено скоро васкрснуће“. Народним песмама и нумерама из опуса Римског-Корсакова у извођењу студентског хора названог по имену А. А. Архангелског, заокружен је програм свечане седнице у Прагу.

Паралелно са званичним програмом, за грађанство је организована и дневна шетња у приградском парку „Језерки“ који је за ту прилику био украшен националним заставицама. У „церемонијалном маршу“, као и осталим програмима, учествовали су малишани из руског вртића основаног при Савезу градова, затим чланови друштва „Руски сокол“ и оркестар балалајки. Манифестација је завршена концертом уметничке музике уприличеним у сали „Радио“. Уводну реч имао је В. Ф. Булгаков, а затим је публика могла да чује одломак из Толстојевог дела *Ана Карењина* уз читање В. Г. Иолшине-Чирикове. Музички део програма чинили су арија „Писмо Татјане“ из опере *Евгеније Оњегин* П. И. Чајковског у извођењу чланице опере у Одеси А. И. Чванове и руске романсе које је извео Левитски. Осим њих, у програму је под руководством И. Р. Вебера учествовао *Хор кружка друзей русской музыки* изводећи нумеру „Проводы масленицы“ (Испраћај Масленице) из опере *Сњегурочка*, а затим су наступили примабалерина Народног позоришта у Прагу Е. Н. Никољска у пару са балетмајстором Р. К. Ремиславским.

О току прашке манифестације Дан руске културе из 1925. године писала је и штампа у Краљевини СХС. Београдска и новосадска читалачка публика није остала ускраћена за детаљне информације везане за одржавање овог руског празника у чехословачкој престоници. Лист *Застава* од 26. јуна 1925. године на својим страницама објавио је кратак преглед прашке прославе, незванично називајући манифестацију *даном културног и народног уједињења Руса*.⁷⁵² Из овог кратког прегледа сазнајемо да су поред многобројне руске публике, свечаности присуствовали и чехословачки званичници. Међу истакнутим званицама били су председник Академије наука проф. др Зубати, посланик К. Крамар, књижевник Холечек, а медијску пажњу обележавању руског празника дали су и бројни присутни новинари. Истакнути руски историчари у емиграцији Св. Завацки и А. Кизеветер „присутне (су) тако рећи занели“ својим говорима, истичући да је руска култура кроз своју дуготрајну историју успела да се избори за „оригиналност и народно `ја`“.⁷⁵³ Академија је закључена речима да је руска култура очеличена током своје историјске борбе, истичући како данас нема бојазни „да ће се она икада уништити“.⁷⁵⁴

Поред званичних програма, подршка одржавању Дана руске културе у Прагу дата је и од стране других организација, чехословачких званичника, чехословачке штампе и разних приватних лица. Клуб *Чешко-руског јединства* организовао је 9. јуна 1925. године пригодан програм уз учешће истакнутих руских професора Е. А. Љацког, Варенове, Архипова и Масалитинова. Неколико прашких позоришта у време одржавања

⁷⁵² Аноним. „Дан руске културе у Прагу“, *Застава*, 26.06.1925, с. 4.

⁷⁵³ Исто.

⁷⁵⁴ Исто.

Пушкинових дана поставило је комаде руских аутора, многе књижаре истакле су Пушкинове портрете и дела у својим продајним објектима, а чехословачка штампа (*Народни листы, Венковъ*) опширно је писала о руском празничном догађају.⁷⁵⁵

Поводом обележавања руског празника у Чехословачкој, Комитет за организацију Дана руске културе издао је једнодневне новине, које су биле доступне јавности већ 7. јуна 1925. године. Штампане овог издања објављеног под називом *Русская культура*, реализовано је уз значајну подршку издавачке куће „Пламя“. Издавачи су успели да прикупе бројне текстове истакнутих руских и чехословачких јавних личности. Међу њима се налазила и ћерка чехословачког председника Алиса Масарик. Уредништво гласила, као и сам Комитет за организовање празника, окупљало је представнике релевантних друштвених, културно-образовних и политичких организација. У састав његове редакције ушла су звучна имена руске интелектуалне, политичке и културне елите, међу којима су Сергеј Иванович Варшавски, Владимир Александрович Лазаревски (1897-1953),⁷⁵⁶ Владимир Александрович Розенберг (1860-1932), Е. А. Љацкиј, В. И. Немирович-Данченко и Јевгениј (Евгеније) Николајевич Чириков (1864-1932).⁷⁵⁷

Осим њих, у редакцији су били и представник политичке Партије народних социјалиста Мјакотин, као и представник левосеровског огранка Земгора М. Слоњим. Само на основу биографских података о члановима редакционог тима, може се закључити да су се око овог издања окупиле најзначајније личности везане за област књижевности и журналистике тог времена.⁷⁵⁸ Многи од њих били су чланови-оснивачи и учесници у раду Савеза руских писаца и новинара у Чехословачкој и активно су доприносили културном и јавном животу Прага током међуратног периода. О културном капиталу, угледу и друштвеном статусу ових личности неопходно је спровести засебно истраживање и овој теми посветити посебну истраживачку пажњу.

Обележавање Дана руске културе у Чехословачкој после 1927. године

У литератури постоји податак да је 1927. године, на челу са В. А. Маклаковим, формиран Централни комитет Дана руске културе са седиштем у Паризу.⁷⁵⁹ Пребацавање тежишта са прашког Комитета као координатора и главног руководиоца у процесима организовања Дана руске културе на париску секцију могуће је објаснити тиме што су се

⁷⁵⁵ О обележавању Дана руске културе у Чехословачкој види Чириков, нав. дело, стр. 34-44.

⁷⁵⁶ Владимир Александрович Лазаревски, (1897-1953), дипломац Руског правног факултета у Прагу. Умерених монархистичких уверења, до емиграције био је члан кијевског огранка тајне организације „Азбука“ која се бавила врбовањем официра за потребе Добровољачке армије. Од 1920. емигрирао у Праг. Током прашког периода учествовао у раду управе *Савеза руских емигрантских студентских организација* (Объединение русских эмигрантских студенческих организаций) и био активни члан Савеза руских писаца и новинара у Чехословачкој. Од 1926. настањен у Француској.

⁷⁵⁷ Чириков, Е. Н. био је знаменити руски писац чија је супруга, глумица по професији, била ангажована као помоћник председника организационог комитета за прославу Дана руске културе у Чехословачкој.

⁷⁵⁸ Због јасно дефинисаног теоријског оквира овог истраживања, који обухвата искључиво руску емиграцију у Прагу и Београду, у раду ће бити наведене биографије само оних чланова редакционог одбора који су живели на територији Чехословачке или Краљевине СХС.

⁷⁵⁹ Л. В. Климович, „Праздники российской эмиграции как отражение исторического кода дореволюционной России (1920—1930-е гг.)“, *Научный диалог*, № 11, 2017, с. 356—368, стр. 363.

финансијска средства „Руске акције“ које је давала чехословачка влада као помоћ руским избеглицама, а трошена на издржавање руских научних и културних организација, током година драстично смањила. Крајем двадесетих „Руска акција“ потпуно је прекинута, а емигрантске организације у Чехословачкој су опстајале на терету других покровитеља. Међу њима су били Томаш и Алиса Масарик, али и југословенски државни врх на челу са краљем Александром Првим Карађорђевићем. Са тим у вези, многи представници руске интелектуалне и културне елите напустили су Праг, док су неки добијали стипендије и издржавање од страних влада и добротвора. Између осталог Краљевина СХС 1928. године доделила је државна одликовања и издржавање неколицини истакнутих руских писаца и научника, од којих поједини уопште нису живели на територији Краљевине.

Престанком финансирања „Руске акције“, а уочи велике економске кризе која је погодила свет и Европу почетком тридесетих година, уведене су неке од иновација комерцијалног карактера са циљем да се обезбеде средстава за одржавање руских културних манифестација. Ове иновације промовисане су пред обележавање празника из 1928. године. Појава уметничких разгледница са руским пејзажем, ауторски рад сликара И. Билибина, употпуњене речима руског мислиоца Михаила Ломоносова на тему славе Русије, појавиле су се у продаји по цени од 3 америчка цента. Идеја за њихово штампање потекла је из Риге, а као издавач овог пројекта потписано је Акционарско друштво „Саламандра“. Други интересантан концепт кога претходних година није било, јесте продаја Пушкинових бисти у природној величини. Скулптор А. С. Головин израдио је модел гипсане бисте Пушкина на предлог Педагошког бироа и уз одобрење, за ту прилику, специјално формиране комисије. Ове бисте продаване су по цени од 4 и по америчка долара, у чију су цену били урачунати и трошкови паковања и достављања пакета на адресу наручиоца. Наручбенице су примане у просторијама Руског дома у Прагу који се налазио на адреси Кременцова бр. 8.⁷⁶⁰ Осим уметничко-популарних иновација, са циљем децентрализације емигрантског националног празника, главна прослава Дана руске културе из 1930. године није била реализовала у Прагу, већ су је организатори преместили у Братиславу. Тим поводом постављена је опера Борис Годунов, а у главној улози наступио је Фјодор Шаљапин.

Престанак „Руске акције“ и успостављање дипломатских односа између Чехословачке Републике и СССР-а од 9. јуна 1934. године значајно су променили позицију руске емиграције у Чехословачкој. Осим тога, остало је забележено да је празник руске културе из 1936. године био спроведен у знаку педесетогодишњице рођења и петнаестогодишњице од смрти песника Николаја Гумиљова. У свечаном програму учешће су узели И. А. Буњин, Н.О. Лоски, Ф. А. Степун и други.⁷⁶¹

Без обзира на различите околности кроз које је пролазила руска колонија смештена у Чехословачкој током међуратног периода, празник Дана руске културе у континуитету је обележаван све до маја 1941. године.⁷⁶² Са немачком окупацијом Чехословачке све руске емигрантске организације званично су престале са радом, тако да обележавање

⁷⁶⁰ Пуриковъ, *День русской культуры. Краткий отчет о праздновании в 1927 году*, стр. 18.

⁷⁶¹ Детаљније у Муромцева нав. дело, стр. 98-99.

⁷⁶² V. Veber. Dny ruské kultury, *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918–1945 (Sborník studií - 2)*, Praha: 1994, s. 92. Наведено према Ковалев, „Исторические праздники...“, стр. 284.

руског празника у претходно практикованој форми надаље није могло доћи у обзир.⁷⁶³ Архив прашког Комитета за организацију Дана руске културе 1943. године уступио је своју комплетну документацију Руском заграничном историјском архиву (РЗИА), а данас се она налази и чува у Државном архиву Руске Федерације (ГАРФ). Архивска грађа прашког комитета, који је првих неколико година био главни координатор догађаја, представљала је садржајну и систематски прикупљену збирку новинских исечака, програма, фотографија и других материјала који су докуметовали реализоване манифестације Дана руске културе у свим центрима руског расејања.⁷⁶⁴

Штампана издања

За Педагошки биро и Комитет Дана руске културе у Прагу нарочито је била важна писана реч. Током периода 1925-1927, односно у време када је руска емиграција у Чехословачкој преко фонда „Руске акције“ имала на располагању значајну финансијску подршку чехословачке државе намењену за актуелизацију руских културних пракси, у Прагу је цветала издавачка делатност. У наведеном периоду много публикација штампано је из серије посвећене Дану руске културе. Овом серијом, поред једнодневних издања и многобројних чланака, обухваћено је и неколико зборника, годишњих извештаја и прегледа везаних за обележавање највећег емигрантског националног празника. Сва та издања данас представљају значајне изворе података и демонстрирају напоре руске емиграције да очувају, дефинишу, репозиционирају и промовишу сопствене културне вредности.

„Неимари руске културе“

Зборник *Зодчие русской культуры* (Неимари руске културе) у издању издавачке куће „Пламя“ објављен је у Прагу 1926. године и представља један од значајнијих „манифеста“ посвећених руској културној историји. Зборник је у одређеном тематском оквиру сабрао скуп текстова из пера неколицине релевантних руских интелектуалаца и јавних радника окупљених око теме везане за најзначајније представнике руске културе кроз своју хиљадугодишњу историју. Како је Комитет Дана руске културе појаснио у својим уводним напоменама, у зборнику су изостављена имена опште познатих „градитеља“ руске културе и државности попут Петра Великог, Лава Толстоја, Фјодора Достојевског и других универзално признатих ствараоца. Уместо тога, књига је конципирана тако да су „дате карактеристике радова таквих делатника, о којима је у широким круговима познато релативно мање, али који без обзира на то, по значају доприноса ризници руске културе морају бити признати као понос и лепота великог руског народа“.⁷⁶⁵ Другим речима, уредничка политика била је таква да прикупи радове који приказују достигнућа мање познатих историјских личности, чијом је заслугом ниво руске културе у свим сферама подигнут на завидну висину. Аутори А. А. Кизеветер, А. Н.

⁷⁶³ У литератури није прецизно наведено у којој форми и на који начин су обележаване прославе Дана руске културе из периода од 1939. до 1941. године.

⁷⁶⁴ Детаљније у Муромцева, нав. дело, стр. 98-99.

⁷⁶⁵ Комитетъ Дня Русской Культуры, „Предисловіе“, *Зодчие русской культуры*, Пламя, Прага: 1926, с. 5-6, стр. 5.

Фатејев, В. А. Розенберг, В. В. Зењковски, М. М. Новиков и други, писали су о Кључевском, Сперанском, Салтиков-Шчедрину, Ушинском, Павлову, Лобачевском и Лебедеву. Нису изостављени ни представници руске музике, па је тако бивши професор Петербуршког универзитета Иван Иванович Лапшин написао прилог о композитору Николају Римском-Корсакову, док је други рад Е. Шмурлоа посвећен канонизованом фрескосликару Андреју Рубљову.

Најзначајнији део овог зборника представљао је уводни текст истакнутог руског историчара Е. Шмурлоа у коме аутор одговара на питања шта је то руска култура и зашто је важно прослављати Дан руске културе као најзначајнији празник руског народа. Осим главних карактеристика у спецификацији руске културе, Шмурло није изоставио да скрене пажњу читаоца на високу позицију Русије у „широкој словенској породици“, и заштитној улози коју је ова држава заузимала ка својој „јужнословенској браћи“, наводећи између осталог и примере борбе за ослобођење Србије и стицање Бугарске независности.

Овим радом нарочито је истакнута улога Русије као заштитнице православног хришћанства, имплементирајући концепт Москве као *Трећег Рима* који датира са краја 15. века. Са културолошког аспекта, треба нагласити да је оригинална посланица монаха Филотеја о улози коју Москва треба да има у очувању самосталности православља утемељеног на канону Византијске цркве, своју актуелну интерпретацију добила тек у позном 19. веку. Тадашњи руски мислиоци уписали су потпуно другачије значење од оног какво је оригинални текст посланице имао. Међу заступницима новог концепта најистакнутији били су филозофи Владимир Соловјев (1853-1900), а касније и Николај Берђајев (1874-1948). На тој традицији, интерпретација о руком месијанизму раширила се по Европи, а нарочито у словенским земљама са доласком руске емиграције. У Краљевини Југославији тај концепт је заступао и промовисао В. Мошин. Будући да је овај концепт руској јавности био познат далеко пре масовног руског егзила, односно још из периода владавине цара Александра Другог, Е. Шмурло је настојао да ојача осећај националног поноса, подсећајући своје сународнике колико је за православно хришћанство била важна Русија и руски народ.

Други значајан рад овог зборника припада стваралачком опусу професора Завадског, који се осврнуо на „Завете Пушкина“ остављене у аманет руском народу. Ти завети у кратким цртама, односили су се на поштовање руске државности и очување руског народног (националног) идентитета. Завадски је нарочито подвукао оно што је из Пушкинове мисли било најпријемчивије за руске избеглице у том тренутку. Фразом „не одвајај себе од од других народа и не боји се да ћеш узимајући од њих оно што је добро, престати да будеш сам свој“, ⁷⁶⁶ упутио је поруку руским емигрантима широм света да се не боје губитка сопственог културног идентитета док год су им блиски срцу и у мислима Пушкинови Завети.

Осим поменутог издања, редакционо-издавачка комисија Комитета 'Дана руске културе' спровела је иницијативу да се поједини радови штампају на чешком језику. У том смислу остварена је сарадња са чешким издавачима у Прагу, па су у оквиру тих пројеката објављени следећи наслови: „Великани руског позоришта (*Velikáni Ruského divadla*)“ А. А. Кизеветера (1925); „Русија у Азији и Европи (*Rusko v Azii a v Evropě*)“ Е.

⁷⁶⁶ Види: С. Завадскій, „Завети Пушкина“, *Зодчје русской культуры*, Пламя, Прага: 1926, с. 22-31.

Шмурлоа (1926); „Руски природњак (Rušti priřodovedce)“ М. М. Новикова (1927); „Русија у борби за ослобођење балканских Словена 1877-1878 (Rusko v boji za osvobození Balkanských Slovanů Roků 1877-1878)“ рад аутора Б. А. Јеврејнова, А. В. Фларовског, М. А. Иностранцева, Е. Ф. Максимовича и Е. Ф. Шмурлоа уз прилоге П. Папачека, А. Шрута и Ј. Третјакова (1927); „Руска музика и њени творци. Три студије (Ruská hudba a Její tvůrcové. Tři studie)“ (1927) као заједнички пројекат аутора Л. Кубе, С. Орлова и И. Лапшина; „Русија и ослобођење балканских Словена (Rusko a osvobození Balkanských Slovanů)“ (1927) коју је написао И. И. Лапо.⁷⁶⁷

Н. А. Цуриков и његова приређивачко-уредничка делатност

Једна од најзначајнијих личности у организацији манифестација Дан руске културе у Чехословачкој био је Николај Александрович Цуриков (1886-1957).⁷⁶⁸ Рођен је 27. јула 1886. по старом, односно 8. августа 1886. године по новом стилу у селу Огничное Чернског среза у Туљској губернији. Као припадник руске племићке породице, факултетску диплому стекао је на Правном факултету Московског универзитета 1911. године. Везе са Прагом имао је још из времена студија, када је као делегат Московског универзитета узео учешће на Свесловенском студентском конгресу одржаном 1908. године. Током Првог светског рата био је у немачком заробљеништву, из кога је ослобођен 1918. године као инвалид. Наредне године приступио је Добровољачкој армији, а затим и Руској армији под командом генерала П. Н. Врангела. При његовој команди, Цуриков је заузимао место секретара Централног пропагандног одељења. Из Русије у Константинопољ евакуисан је 1920. године, а три године касније успео је да се пребаци у Праг. По доласку у чехословачку престоницу, именован је за секретара Педагошког бироа за основне и средње руске школе, а у једном кратком периоду (1931-1932) руководио је његовим прашким одељењем. У оквиру Педагошког бироа тесно је сарађивао са А. Л. Бемом, мада се по политичко-идеолошким ставовима од њега драстично разликовао. Док је Бем стајао на „сувише левој“ позицији, дотле је Цуриков радикалније посматрао совјетско-емигрантски идеолошки и културни конфликт. Постоји уверење да је управо та разлика у приступима проузроковала да Бему буде одбијено учење на Дану руске културе организованом 1931. године у Варшви, где је Цуриков имао могућности, али није показао намеру да се заложи за његов наступ.⁷⁶⁹

Стицање шире слике о обележавању најзначајнијег националног празника руске емиграције не би било могуће без материјала објављених у виду извештаја и годишњих прегледа који су излазили у издању прашког Педагошког бироа и њему блиских организација. Николај Александрович Цуриков, секретар бироа, као уредник дао је важан допринос савременом разумевању обима и значаја који је реализација ове манифестације

⁷⁶⁷ Списак издања наведен је према Цуриковъ, День русской культуры. Краткій отчетъ о празднованіи..., стр. 19-20.

⁷⁶⁸ Детаљније о Цурикову види на: Сорокина, М. „Цуриков Николай Александрович“, *Некрополь российского нтуального зарубежья*, https://www.russiangrave.ru/person?prs_id=364, приступљено 08.08.2024.; Аноним, „Цуриков, Николай Александрович“, *Религиозные деятели русского зарубежья*, доступно на: https://web.archive.org/web/20090316231052/http://zarubezhje.narod.ru/tya/ts_004.htm, приступљено: 08.08.2024.

⁷⁶⁹ Л. Ливак, „А. Л. Бем в письмах и документах“, в: М. А. Васильева (сост.), *А. Л. Бем и гуманитарные проекты русского зарубежья*, Русский путь, Москва: 2008, с. 341-399.

имала за руске избеглице. Са културолошког аспекта значајан је Цуриковљев текст извештаја о прославама Дана руске културе из 1927. године. Аутор у њему износи податке да је интересовање након прва два одржана празника порасло у свим центрима руског расејања. Званични извештаји требали су да послуже као материјал за пример емигрантским центрима у којима ова културна традиција још увек није била успостављена. У том тексту поменуто је и неколико југословенских градова⁷⁷⁰ у којима се паралелно са Београдом одржавала прослава руског празника културе. Интересантно је да се на списку градова организатора прославе не помене Нови Сад, иако је модел децентрализације празничне прославе и пракса „освајања провинције“ практикована од самог почетка. У извештају је наведено да су у Југославији празник Дан руске културе, поред Београда, организовали и у Белој Цркви, Дубровнику, Загребу, Љубљани, Игалу и Скопљу, односно у већини административних центара Краљевине СХС и неколико градова провинције у којима је руска колонија била бројчано највећа. Осим наведених, у београдској и новосадској периодици постојале су најаве везане за одржавање руског празника у Новом Саду.⁷⁷¹ Одсуство појединих градова са списка објашњено је недостатком података које су руске организације требале да доставе Педагошком бироу, како би извештаји били комплетрани.

У Чехословачкој је празник био више распрострањен него у Краљевини СХС/Југославији, те се одржавао у многим провинцијалним градовима републике. Свакако је најинтересантнији наратив којим се Цуриков служи у завршници свог извештаја за 1927. годину. У тексту је наглашен став да за много руских емиграната овај празник представља „подстицај за буђење националне свести“. Емотивна завршница цитира непознатог руског малишана који је на неизвесној локацији, након одгледаног културно-уметничког програма Дана руске културе, изјавио како је изузетно добро бити Рус. Символику ових речи продубио је цитатом из једног од Пушкионових писама упућених Чадајеву, у коме писац тврди да никада не би мењао домовину, нити било шта из њене историје и културе. Цуриков је из претходно сумираног искуства организације празника у највећим центрима руског расејања закључио да је интересовање за научне и званичне делове програма са рефератима о „значењу руске културе (курзив у оригиналу)“ током година опало, али су културно-уметнички програми стицали све већу популарност. Интересовање за књижевна дела, драмске комаде, слике и музику руских аутора, руске градове и народне празнике, односно за све оно што се не представља „изјашњавањем, већ откривањем и демонстрацијом руске културе“.⁷⁷²

Структура Цурикових годишњих извештаја, обухватала је кратак увод са општим информацијама и податке разврстане према таксативно наведеним државама у којима су обележавани празници руске културе. Они су пружали информације о реализованим културно-уметничким програмима, спискове најзначајнијих учесника, теме излагања, локације одржавање манифестација, имена представника локалне владајуће и академске структуре, чија је подршка манифестацији била у виду активног учешћа у панелима, на свечаним седницама, или самим присуством на уметничким програмима. Приређивачки

⁷⁷⁰ У оригиналном извору помиње се Југославија, иако то име држава Краљевина СХС још увек није званично усвојила.

⁷⁷¹ Аноним. „Дан руске културе у Н. Саду“, *Застава*, 16.06.1926. с. 2; Аноним. „Дан Руске Културе у Новом Саду“, *Време*, 16.06.1926, с. 3.

⁷⁷² Цуриковъ, *День русской культуры. Краткий отчетъ...*, стр. 5.

рад Цурикова изразито је био усмерен ка руској деци школског узраста и омладини, па се његово име налази на списку аутора приређивача сабраних радова о сећањима на домовину 500 руских малишана у избеглиштву. Његов вишегодишњи рад и посвећеност промовисању руске културе и културе сећања на Русију код деце и омладине, у савременом контексту представља значајан материјал за дубинску анализу манифестације Дан руске културе као националног празника руске емиграције, али и за разумевање културних политика које су стајале иза ових манифестација.

О историјском континуитету празника:

Историјски континуитет на који су се често позивали организатори Дана руске културе није имао везе са предреволюционарном Русијом. Напротив, на основу чланка В. Ф. Ходасевича, објављеног као прилог у 736. броју париског листа *Возрождение*,⁷⁷³ а касније штампаног у оквиру Цуриковог извештаја за 1927. годину, почетак обележавања празника датира из 1920. године међу члановима петроградског *Дома Литераторовъ* (Дом Књижевника). Ходасевич, као један од активних учесника у осмишљавању пројекта за обележавање годишње манифестације у част А. С. Пушкина, сведочио је да је за ту прилику састављен организациони комитет у који су, поред њега, ушли Ахматова, Блок, Гумиљов, Котљаревски и још неколико других чланова. Одлучено је да се прослава обележи 11. фебруара 1921. године, на дан трагичне погибије славног песника. Програм вишедневне манифестације био је академски структуриран, па су се током неколико дана чула излагања научног или уметничког карактера, а одржаване су и седнице научних и уметничких организација. У уметничком делу програма читана је поезија Пушкина, али и других истакнутих руских песника који су присуствовали овим празничним вечерима. Манифестацију је пратио и пригодан музички програм који је обухватао низ композиција израђених на Пушкинове стихове.

Наредне године обележена су два значајна датума, Пушкинов рођендан и дан његове смрти, док је 1923. године уприличена свечаност само поводом песниковог рођендана.⁷⁷⁴ Надаље је Пушкинов празник обележен у емиграцији, најпре у Естонији, а затим и у свим већим центрима руског расејања.

Дан руске културе у Београду

За разлику од годишњих извештаја о одржавању руског националног празника у издању прашког бироа, београдски нису издавали такву публикацију. За истраживање овог сегмента значајан извор података представљала је дневна и периодична штампа, која

⁷⁷³Лист *Возрождение* излазио је у Паризу у периоду од 1925. до 1940. године, најпре као дневни лист, а последње четири године као недељно издање. Његов издавач био је Абрам Осипович Гукасов (1872-1969). Уредничку позицију од оснивања до 17. августа 1927. заузимао је П. Б. Струве, а након њега, све до коначног гашења листа 7. јуна 1940. Јуриј Федорович Семјонов (Семенов). Види: „Возрождение (Париж, 1925-1940)“, доступно на: <http://www.emigrantica.ru/item/vozrozhdenie-parizh-19251940>, приступљено: 06.08.2024.

⁷⁷⁴„Къ истории `Дней Русской Культуры`. Изъ статьи В. Ф. Ходасевича“, у: Цуриковъ, День русской культуры. Краткій отчетъ..., стр. 8-9.

је ревносно извештавала читаоце о свим важнијим дешавањима везаним за овај празник. Податке о првим манифестацијама Дана руске културе организованим у Београду налазимо у неколико прашких публикација које је за штампу приредио Н. А. Цуриков. Ови извештаји били су прегледног карактера и обухватили су информације о руском националном празнику уприличеном широм „Заграничне Русије“. Прва београдска манифестација овог типа представљала је тродневни културни догађај, који је од 7. до 9. јуна 1925. године окупио бројно руско и локално грађанство. Манифестација је отворена молепствијем намењеном деци и ученицима руских школа са територије града Београда и околине, а церемонија је уприличена у руској цркви св. Тројице на дан 7. јуна у послеподневним часовима. Наредног дана, у истој цркви одржана је свечана служба коју је држао митрополит Антоније. У његовој проповеди истакнут је значај православља за развој руске и осталих словенских православних култура, наглашавајући да религија једног народа заузима прво место међу свим осталим елементима који чине његову културу. Митрополит је проповед завршио речима да је просвећење руског народа нераскидиво повезано са православљем и Православном црквом.

У поподневним часовима одржана је свечана академија у згради Београдског универзитета. Њом је председавао српски академик Јован Цвијић. Цвијићев поздравни говор осврнуо се на врхунска достигнућа руске културе и њене најзначајније промотере, захваљујући којима јој је додељено светско признање. Фокус излагања није напуштао мејнстрим који су охрабривали поједини кругови српске интелектуалне, културне и политичке елите. Руководећи се идејом да је најважнији циљ словенских народа да „својим духовним силама“ нађу пут ка образовању своје сопствене и независне цивилизације, засноване на новој форми државне, социјалне и економске организације, Цвијић је истакао важност за српски народ да упозна и стекне разумевање за достигнућа руске културе. Александар Белић, као велики пријатељ руских избеглица у Краљевини СХС, у свом обраћању истакао је да је руска култура тек у скорије време изашла из сенке и успела да се пробије на високу позицију светске културне сцене. Од руских професора скупу се обратио историчар (Георгиј Емељанович?) Афанасјев (Афанасьев) говорећи о историји стварања Русије, као и о „културној сили“ руске државе. Велика руско-словенска идеја и значај Русије за јужнословенске народе били су централна тема предавања проф. Тарановског. Његово предавање завршено је напоменама о томе да се руска култура у значајном обиму развијала под утицајем руске државности. У име главног штаба, темом о војном развоју Русије присутнима се обратио пуковник Дрејлинг (Дрейлинг), док је проф. Максимов говорио о развоју руске индустрије и привреде. Поред бројне руске и локалне публике, од југословенских званичника седници је присуствовао председник скупштине М. Трифковић, који је у раду скупа учествовао уместо, због болести одсутног Николе Пашића. Културно-уметнички програм намењен деци и омладини организован је под председништвом М. В. Челнокова, уз учешће руских професора Георгијевског, Погодина и Плетњова, као и истакнутих оперских певача Драусаљ и Холодкова уз пратњу руског хора под руководством Б. М. Добровољског.

Догађај је затворен гала концертом приређеном у београдском Народном позоришту. Најзначајнији руски уметници, запослени у овој београдској оперској кући, узели су учешће у уметничком програму. На сцени су наступили оперске певачице и певачи Попова, Драусаљ, Ваљани, Балабан, Зиновјев, Јурењев, као и доајени и оснивачи београдског балета Јелена Пољакова, Нина Кирсанова и Александар Фортунато.

Уметнички репертоар обухватио је одломке две опере Петра Иљича Чајковског рађене по либрету Пушкинових комада *Евгеније Оњегин* и *Пикова дама*, као и балет *Шехерезада* Николаја Римског-Корсакова. Како је Цуриков напоменуо у свом извештају, у уметничком програму учествовали су готово без изузетка само руски уметници. Тај податак свакако није изненађујући, будући да су готово сви чланови београдског Балета и најзвучнија имена Опере београдског Народног позоришта заправо били руски емигранти. Част да одржи поздравни говор припала је универзитетском професору Евгенију Ањичкову.

Интересантно је нагласити да је руска колонија у Краљевини СХС уочи обележавања првог Дана руске културе у Београду издала књигу енциклопедијског карактера под називом „Русская культура“ (Руска култура), што је представљало раритет у односу на програме других емигрантских центара.⁷⁷⁵ Као њен издавач потписан је Савез руских организација 'Дана руске културе' (Объединение Русских Организаций 'Дня Русской Культуры').

Током актуелних припрема за организацију Дана руске културе 1926. године, београдски медији редовно су извештавали читаоце и ажурирали информације везане за његову најаву. Београдски лист *Време* медијски је највише покрио процес организације празника, посвећујући значајан број чланака његовој адекватној промоцији. Како је београдска публика била информисана преко овог гласила, идеја за обележавање Пушкиновог рођендана као највећег празника руске националне културе, потекла је две године раније на иницијативу самих руских емиграната. Лист је извештавао да је током двогодишњег периода, Дан руске културе „постао национални празник за све Русе“ у емиграцији, поредећи га са значењем прославе Видовдана у српској култури.⁷⁷⁶ Истичано је заједничко учешће свих руских организација, независно од „политичких и партијских боја“, а манифестација најављена као петодневна прослава, наишла је на топао пријем „целог српског научног света“ који се одазвао позиву да учествује у обележавању најзначајнијег празника руске културе.⁷⁷⁷ За 6. јун најављено је свечано предавање у великој сали нове зграде Универзитета под председништвом Ректора проф. П. Поповића, уз учешће српских професора Б. Петронијевића и Д. Ђорђевића. Са руске стране најављени су професори И. Малинин, А. Погодин и Е. Аничков.

Прва два дана манифестације била су резервисана за два независна молепствија. Прво је, већ традиционално, било усмерено на „школску омладину у руским школама“, а дан касније уприличено је и велико молепствије, чије је одржавање планирано након литургије у руској цркви на Ташмајдану. Последњи дан манифестације обележило је „Вече руске уметности“ конципирано у виду гала концерта у згради Народног позоришта. У концертном програму најављени су сви руски уметници са учешћем балета и обједињених хорова под пратњом симфонијског оркестра.⁷⁷⁸

У београдској штампи остало је забележено да је у току концерта у Народном позоришту дошло до извесних испада и неприличног понашања публике, већински сачињене од руске популације. У више наврата сами уметници на сцени морали су да

⁷⁷⁵ Цуриковъ, *День русской культуры. Отчетъ о празднованіи...*, стр. 57-64.

⁷⁷⁶ Аноним. „Дан Руске Културе“, *Време*, 05.06. 1926, с. 6.

⁷⁷⁷ Исто.

⁷⁷⁸ Исто.

интервенишу. Реферат Павловског посвећен руској музици највероватније је прекинут пре самог краја, а из новинског написа види се да је говорник публици упутио прекор следећим речима: „Ја престајем, јер видим да ово постаје митинг“.⁷⁷⁹ Поред тога, забележено је и то да, услед „чудних алкавости и нервозе“, браћа Слатин нису до краја завршили свој музички перформанс, прекинувши извођење композиције пре њеног краја.⁷⁸⁰ Аутор написа истакао је да су понашање публике и алкав распоред на присутне оставили неповољан утисак. Публика у препуној сали Народног позоришта, за коју извештавач тврди да „није показала довољно дисциплине“, била је сачињена првенствено од Руса и свега неколицине „угледних представника нашега (београдског – А.Ђ.) вишега друштва“.⁷⁸¹ У програму су учествовали и били бурно поздрављени многи „симпатични руски уметници“, међу којима су примадона београдске опере Лиза Попова, Б. Попов и балетски пар Кирсанова-Фортуна. Истовремено, критика уметничког рада Стевана Христића сматрала је његово дириговање увертире Глинкине опере *Руслан и Лјудмила* у маниру војничких маршева стилски неприкладним, уз инсистирање да му то „мора замерити свако ко је иоле упознат са руском музиком“.⁷⁸² Као закључак о реализованој манифестацији, аутор је навео да „једна дивна идеја, као што је Дан Руске Културе, није изведена онако како је то могло бити“.⁷⁸³

Осим атмосфере са концерта, београдска штампа преносила је и ток свечаних седница уприличених поводом обележавања руског празника. Доминантни наратив подцртавао је да *руска култура* за емиграцију представља једини континуитет са домовином. Стара Русија под бољшевичком влашћу до непрепознатљивости се трансформисала у економском и социјалном погледу, док је у административном смислу са оснивањем Совјетског Савеза формално престала да постоји. Евгеније Жуков је у свом обраћању истакао да су непромењени остали једино *руски живот* и *руска култура*. По његовим речима, суштинска разлика огледа се искључиво у томе што се сада „савршена култура виших слојева рускога народа приближила култури народних маса“, чиме је дошло до смањења јаза између руске интелигенције и других слојева становништва.⁷⁸⁴ Говорник је присутне уверавао да су се бољшевици одрекли „смешних и детињастих покушаја“ да у корист новоконструисане пролетерске културе пресеку везе са „старом културном прошлошћу Русије“.⁷⁸⁵ Да би поткрепио своје излагање, у наставку је употребио цитат совјетског Комесара народне просвете, који је „пред целим светом“ истакао да „без везе са прошлошћу, са извором руске културе, ми не можемо створити ништа ново“.⁷⁸⁶ У наставку програма, говорница је уступљена српском академику Александру Белићу. Овај интелектуалац нагласио је *стваралачки потенцијал* као важну одлику руског народа. Он је истакао да тај потенцијал није присутан само у уметности, већ узурпира и све друге области живота, попут науке, индустрије или политике. Према Белићу, саставне елементе *руског духа* представљају „развијена способност посматрања“, као и *импресивност* повезана са способношћу „да се стваралачкој мисли да правилан

⁷⁷⁹ Аноним. „Вече Руске Културе“, *Време*, 09.06.1926, с. 4

⁷⁸⁰ Исто.

⁷⁸¹ Исто.

⁷⁸² Исто.

⁷⁸³ Исто.

⁷⁸⁴ Е. Жуков, „Дан Руске Културе“, *Време*, 06.06.1926, с. 3.

⁷⁸⁵ Исто.

⁷⁸⁶ Исто.

облик“, истовремено док (из)ванредна машта омогућава њиховом стваралачком потенцијалу „да нарасте до циновских размера“ (курзив А.Ђ.).⁷⁸⁷ Испред главног одбора Савеза руских књижевника и новинара у Краљевини СХС, Евгеније Жуков је истакао жељу да се представници српског друштва, српске штампе и домаће интелигенције у што већем обиму укључе у обележавање ове културне манифестације, те да тај празник постане „почетак стварне и практичне руско-српске колаборације“ пожељне на обострану корист.⁷⁸⁸

Већ у најавама манифестације из 1927. године, београдски медији писали су да се Дан руске културе „сматра као руски национални празник“.⁷⁸⁹ Позивани су „сви пријатељи руског народа и руске уметности“ да присуствују свечаној приредби, уприличеној уз учешће „најпознатијих руских књижевника“ и „најбољих чланова београдске опере“.⁷⁹⁰ Дводневна приредба најављена је за 5. и 6. јуни текуће године. Као организатор наведено је *Друштво руске културе*, што се може сматрати новинарским жаргоном или незваничним називом *Комитета за приређивање Дана Руске Културе*⁷⁹¹ образованог од стране репрезентативних емигрантских удружења у свим центрима руског расејања у којима се манифестација одржавала. Као и претходних година, аутор најаве истакао је податак да се манифестација одвија „истовремено у свима државама где се налазе руске избеглице“.⁷⁹²

Уочи почетка званичног програма, о значају прославе приређена су едукативна предавања за ученике свих руских школа са територије града Београда, Земунa и Панчева. Празник је традиционално започет литургијом и „молепствијем за Руски народ“ у Руској цркви на Старом Гробљу (мисли се на Храм св. Тројице на Ташмајдану),⁷⁹³ а уприличене су и две уметничке приредбе са музичким и драмским тачкама. Концерт у Народном позоришту, обogaћен литерарним сегментом, реализован је уз учешће неколицине првака београдског Народног позоришта, руског хора Глинке и камерног ансамбла браће Слатин.⁷⁹⁴ Програм одржан у сали позоришта Мањeж, између осталог, уврстио је и одломке из Тургењевљевог комада *Провинцијалка*, слику из Пушкиновог *Витеза тврдице* и балет из опере *Живот за цара* М. Глинке.⁷⁹⁵ Са културолошког аспекта интересантан је избор програма пратеће свечане академије. Како је најављено, академија је била отворена за присуство грађанства, а њено одржавање одвијало се другог празничног дана. Уз поздравни говор ректора Павла Поповића, реч су имала четворица универзитетских професора, еминентних представника руске емиграције у Краљевини СХС. Теодор (Фјодор) Тарановски представио се темом посвећеном „државним појмовима Пушкина“, рад Михаила Чубинског бацио је акценат на „правничку културу Русије“, Погодин се

⁷⁸⁷ Исто.

⁷⁸⁸ Исто.

⁷⁸⁹ Аноним. „Дан руске културе“, *Време*, 22.05.1927, с. 1.

⁷⁹⁰ Исто.

⁷⁹¹ У новинским написима понекад се наводи као „Друштво за приређивање руског националног празника Дана Руске Културе“. Види нпр. Аноним. „Дани Руске Културе биће 5. и 6. јуна“, *Време*, 23.05.1927, с. 5.

⁷⁹² Аноним. „Дан руске културе“, *Време*, 22.05.1927, с. 1.

⁷⁹³ Аноним. „Дан руске културе“, *Време*, 04.06.1927, с. 6.

⁷⁹⁴ Аноним. „Дан руске културе“, *Време*, 04.06.1927, с. 6.

⁷⁹⁵ Исто.

бавио „идеологијом шездесетих година уназад“, док је проф. Малинов свој рад посветио животу и делу Константина Леонтјева.⁷⁹⁶

Један од текстова из листа *Време* понудио је читаоцима објашњење да се празник приређује сваке године, дајући му привидни континуитет који ова манифестација заправо у то време још увек није имала. Имајући у виду да је први Дан руске културе званично одржан 1925. године, са „претпремијером“ у Естонији годину дана раније, најављивана прослава из 1927. године представљала је прву наредну након само две одржане манифестације оваквог типа. Постајање континуитета у том контексту наменски је преувеличавано како би се манифестацији „коју Руси сматрају као свој национални празник“ дало на општем значају. Исто важи и за доминантне медијске наративе, којима је промоција руског празника вршена у два правца. Један је Дан руске културе артикулисао као општеприхваћени празник, подједнако прихваћен и унутар руске дијаспоре и од стране иностране јавности. Други је експлицитно потенцирао перципирање Дана руске културе као интерно руског националног празника.⁷⁹⁷

Празник Дана руске културе из 1928. године промовисан је у локалној штампи као „манифестација признања творевинама руског генија“. Паралелно са припремама већ традиционално обележаваног Пушкиновог рођења, за ову манифестацију припреман је и пригодан програм поводом стогодишњице рођења писца Лава Николајевича Толстоја. Организациони план обухватао је читаву недељу културно-уметничких и свечаних програма посвећених достигнућима руске културе. Почетак манифестације најављен је за 4. јун традиционалним молепствијем у Руској цркви, а затим су најављени и Свечана седница у дворани старог Универзитета, представа и концерт руске духовне музике. Текст прогласа којим су у име организационог комитета позвани сви руски емигранти у Краљевини СХС да узму учешће у прослави, истицао је да услед околности у којима су Руси спречени да у својој домовини надограђују достигнућа својих предака, ту делатност могу остварити у новој средини захваљујући благонаклоности и гостољубивости „сродних братских и пријатељских народа“.⁷⁹⁸ Обележавање празника представљено је као „извор светлости и топлоте који ће увећати и сабрати у срцима покољења које долази љубав и поштовање према родној култури“.⁷⁹⁹ Другим речима, истицањем највећих достигнућа руске културе током обележавања овог емигрантског празника доприносило се јачању националног духа и оснаживању патриотских осећања код нових покољења, док је код старих генерација на исти начин подстицан национални понос.

Биро за организацију Дана руске културе био је смештен у просторијама *Сверуског земског савеза* у Немањиној улици бр. 26. На ту адресу упућивани су новчани прилози намењени фонду за реализацију прославе.⁸⁰⁰ Београдским Организационим одбором председавао је Тарановски, а на свечаној седници уприличеној 7. јуна у свечаној сали Универзитета, поред председника организационог комитета наступили су тадашњи ректор Универзитета др Чеда Митровић и руски професори Аничков, Спекторски и Малинин. За 8. јун најављена је велика представа у Народном позоришту, а на програму су били

⁷⁹⁶ Исто.

⁷⁹⁷ Упореди најаве догађаја у листу *Време* од 04.06.1927. и 22.05.1927. године.

⁷⁹⁸ Аноним, „Дани руске културе“, *Време*, 28.05.1928, с. 3

⁷⁹⁹ Исто.

⁸⁰⁰ Исто.

одломци опере *Царска невеста*, балета *Рајмонда* и Толстојеве комедије *Плодови просвећења*. Као учесници програма најављени су чланови *Савеза руских књижевника и новинара*, чланови *Руског драмског друштва* и ученици балетске школе Јелене Пољакове. Последњег дана манифестације приређен је концерт Руског музичког друштва под диригентском палицом Илије Слатина, а програм је обухватио извођење руске духовне музике. Поводом руског празника штампане су једнодневне новине за које су чланке написали проф. А. Кизеветер из Прага, београдски професори Ањичков и Тарановски, оснивачи Савеза руских књижевника и новинара у иностранству Ксјуњин, Жуков, Челишчев и Ракитин, као и Феофан Павловски који се овом савезу придружио годину дана касније.⁸⁰¹

Током тридесетих година локална штампа посвећивала је далеко мање медијског простора Дану руске културе него што је то било у двадесетим. Лист *Време* извештавао је да је Дан руске културе из 1931. године одржан 7. јуна у просторијама старе зграде Универзитета. Поменути су говори о „светском значају тековина руске културе“ на свечаној академији чији су излагачи били Игњатовски и Тарановски. У складу са традиционалном празничном агендом, свечаности је претходила служба у Руској цркви на Старом гробљу, а током вечерњих часова приређен је концерт састављен од нумера из опуса руских композитора.⁸⁰²

Од 1933. године главна прослава Дана руске културе почела је да се одвија на новој адреси. Те године празник је обележен 7. јуна у новоотвореном Руском дому Цара Николаја Другог. Свечана седница отворена је речима Теодора Тарановског, који је прославу окарактерисао „опште културном манифестацијом“ значајном за окупљање руске емиграције у циљу очувања свог „националног обележја“.⁸⁰³ Међу говорницима скупа истакао се Александар Погодин који је предавање посветио Тургењеву и савремености. Као основу Тургењевљевог погледа на свет Погодин је нагласио појмове културе, слободе и правде, а такође констатовао да писац у руском народу препознаје његову величину и да тај народ за писца представља „велики народ“.⁸⁰⁴ Он констатује да је писчев концепт религије ослобођен „од сваког догмата и обреда“ што га приближава савременом човеку.⁸⁰⁵ Предавање о музици Римског-Корсакова одржао је професор Правног факултета др Александар Соловјев. Он је нагласио да стваралаштво Корсакова представља синтезу „народног духа“ са „европским методама“, стварајући тако „савршена дела која су последњих деценија освојила свет“.⁸⁰⁶ Особеност Корсаковљеве уметности лежи у томе што су у његова дела уткана народна веровања, која понекад иду толико дубоко да досежу чак до незнабожачког доба.⁸⁰⁷

Дан руске културе из 1934. године обележен је 10. јуна у сали Руског дома цара Николаја Другог. Тим поводом у београдском листу *Правда* најављена су предавања професора Топор-Рибичинског на тему личности Гогоља као човека и уметника и

⁸⁰¹ Аноним. „Дан Руске Културе“, *Време*, 02.06.1928. с. 4.

⁸⁰² Аноним. „Прослава `Дана руске културе`“, *Време*, 08.06.1931, с. 7.

⁸⁰³ Аноним. „Дан руске културе“, *Правда*, 08.06.1933, с. 6

⁸⁰⁴ Исто.

⁸⁰⁵ Исто.

⁸⁰⁶ Исто.

⁸⁰⁷ Исто.

Тарановског, чије је предавање насловљено „Културни задатак руске емиграције“. У другом делу програма најављено је „суделовање најбољих руских уметника“ који су и претходних година учествовали на овим приредбама, а београдској публици били познати са сцене Народног позоришта.⁸⁰⁸ У оквиру тадашњег Дана руске културе најављен је и опроштајни наступ оперског певача Бориса Попова, иначе брачног сапутника примбалерине београдског Народног позоришта Нине Кирсанове. Попов се том приликом опростио са београдском публиком како би каријеру могао да продужи као члан Руске опере у Паризу.⁸⁰⁹

Руско музичко друштво у Југославији „на дан руске културе“ 20. маја 1939. године, приредило је концерт којим се „одужује великом новатору у области идеја и схватања о улози музике у друштву“.⁸¹⁰ Концерт је био посвећен једном од композитора славне *руске петорице*, Модесту Мусоргском. Поред уметничког и културног значаја који је концерт имао за руску дијаспору у Краљевини Југославији, аутор новинске критике искористио је прилику да похвали и научни аспект одржане приредбе. Критичара је посебно инспирисало предавање о композитору, које је са „својом документативном исцрпношћу“, на руском језику одржао професор правног факултета др А. В. Соловјев.⁸¹¹ Међу учесницима приредбе, уз оперске певаче Лизу Попову, Евгенијуе Ваљани и Бориса Попова који су изводили вокалне соло композиције славног композитора, помиње су и обраћање Владимира Бељског,⁸¹² руског емигранта који је југословенској међуратној јавности остао недовољно познат, али је за сународнике био чувен као сарадник и либретиста неких од најуспелијих опера из опуса Николаја Римског- Корсакова.

Организациони комитети манифестације Дан руске културе настојали су да у извесној мери свечане програме прилагоде локалној средини. То је евидентно не само на основу позива упућених домаћим интелектуалцима да узиму учешће у раду свечаних седница, већ се може трасирати и преко промоције уједињујућег концепта *словенства*, што је имало нарочитог одјека у локалној штампи. Кроз неколико примера из искуства новосадске руске колоније евидентиран је модел руководећег организационог принципа.

У Новом Саду је 1926. године „на други дан Духова“ обележен Дан руске културе. На уприличеној свечаној служби која се одржавала у Саборној Цркви, поред руских избеглица присуствовао је и знатан број локалног становништва. Како су јавили новосадски медији, тај гест веома је дирнуо „нашу браћу Русе“.⁸¹³ Новосадска манифестација пратила је уобичајену, општеприхваћену организациону структуру која је подражавала редослед молебана, предавања руских и домаћих универзитетских професора уз концерт класичне музике и учешће ученика у пратећем програму. У програму новосадске прославе учествовао је, тада већ посвећени масон српских ложа и новооснованог руског венчића „Максим Ковалевски“, Јевгеније Ањичков. Осим њега, на јавном предавању наступио је др Милан Петровић, говорећи присутнима о корелацијама између руске и српске књижевности. У складу са општеприхваћеним смерницама, у

⁸⁰⁸ Аноним. „Традиционална прослава `Дана руске културе`“, *Правда*, 04.06.1934, с. 13.

⁸⁰⁹ Аноним. „Дан руске културе“, *Време*, 09.06.1934, с. 8.

⁸¹⁰ П. Ст. „Концерт Руског музичког друштва у славу Мусоргског“, *Правда*, 23.05.1939, б.с

⁸¹¹ Исто.

⁸¹² О Бељском писао београдски лист *Политика*.

⁸¹³ Аноним, „Дан руске културе у Н. Саду“, *Застава*, 23.06.1926, с. 2.

програмску схему укључена је омладина школског узраста. Ученици руске школе читали су стихове руских песника. Концерт приређен у вечерњим часовима обухватио је дела најзначајнијих руских националних композитора. Изведене су композиције Чајковског, Римског-Корсакова, Глинке и Мусоргског. Може се рећи да је нарочита пажња организатора посвећена наглашавању појединих елемената културе земље домаћина, па је тако завршница концерта крунисана композицијом *Словенски марш*. У овој композицији Чајковски је користио мотиве српских народних песама „Сунце јарко“ и „Дрино водо ладна“, што ће у локалној штампи имати врло значајан одјек. У чланку посвећеном новосадском Дану руске културе објављеном у листу *Застава*, ефекат изведене композиције, анонимни аутор сумирао је закључком да умешност „бесмртног Чајковског“ у музичкој обради српских мотива може послужити као поука „неким нашим млађим композиторима“.⁸¹⁴

Још један пример овакве праксе доминантан је у говору председника Руске Матице у Новом Саду. Д. Скринченко је у свом поздравном говору на отварању манифестације Дан руске културе 23. јуна 1929. у Новом Саду, нагласио да позивање „словенске браће“ да узму учешће у празницима које реализују емигрантске национално-културне организације значи да „Руси-емигранти још нису духовно умрли“.⁸¹⁵ Анонимни аутор написа у новосадском листу *Застава* упутио је читаоце да руска култура представља један сегмент „славенског блага“ из заједничке ризнице велике славенске културе коју треба сачувати и увећавати. У том контексту, назначено је да се обележавањем Дана руске културе у „Српској Атини“ скренула пажња на „време славе и победе славенске културе“.⁸¹⁶

Дан руске културе као феномен у руској популарној култури

Као културни феномен руске дијаспоре, Дан руске културе није остао ускраћен за коментар у сатиричном духу из пера београдског круга руских креативаца. Тако је креативни потенцијал руске емиграције испољио став о овом аутентичном емигрантском празнику руске културе. У збирци сатира *Брызги жизни* (Капљице живота) Николаја (Николe) Февра, објављеној на руском језику 1927. године,⁸¹⁷ нашла се и хумореска посвећена обележавању манифестације Дана руске културе у руској колонији једног омањег, забаченог места која је била сачињена од свега двадесеторо руских становника.⁸¹⁸ Поред тога, у 17. броју сатиричног емигрантског часописа *Бух!* из 1932. године, *Дан руске културе* окарактерисан је као „дан у коме свако од нас, осврнувши се уназад, може са олакшањем да се увери да руској култури није начинио никакву штету“.⁸¹⁹

⁸¹⁴ Исто.

⁸¹⁵ Д. В. Скринченко, „Дан Руске Културе у Новом Саду“, *Време*, 26.06.1929, с. 6.

⁸¹⁶ Аноним „Дан руске културе у Н. Саду“, *Застава*, 16.06.1926, с. 2.

⁸¹⁷ Збирка кратке прозе „Брызги жизни“ аутора Н. Февра објављена је на руском језику 1937. године.

⁸¹⁸ З. „Хумореске Н. Февра“, *Правда*, 13.03.1937, с. 15(?).

⁸¹⁹ Наведено према И. Антанасиевич, „Русский дом на страницах белградского эмигрантского сатирического журнала 'Бух!'“, стр. 252.

Противници Дана руске културе

Дан руске културе конципиран као друштвено интегришући модел празника, глобално је био добро прихваћен, како од самог руског становништва у избеглиштву, тако и од држава домаћина које су поздравиле и материјално помагале њихову реализацију. Унутрашњи супарнички гласови идејно-идеолошког карактера били су везани за различите идеје и приступе празничној организацији које су одређене струје доминирајуће унутар „Заграничне Русије“ промовисале. Како је Булатов истакао, уредништва листа *Последние новости*, есеровског гласила *Дни* и листа *Возрождение* под редакцијом умереног монархисте П. Б. Стурвеа, на различит су начин извештавала о празнику и пуштала супротстављене политичко-идеолошке гласове, али су ти гласови били сукобљени у смислу унутрашње (идеолошке) концептуализације саме манифестације, при томе не заузимајући став против њеног одржавања.⁸²⁰

Упркос друштвено интегришућем моделу празника, као и учешћу различитих политичких струја у његовој реализацији, почетком тридесетих година међу руском емиграцијом почели су да се кристалишу гласови против одржавања оваквог типа манифестације. Идеја обједињавања руских емиграната око заједничког (националног) празника наишла је на неповољан пријем у реакционарним руским круговима, а тај глас првенствено је био усмерен на чланове његове организационе структуре.⁸²¹ Аргументација против базирана је на догматским, политичким и идејно-идеолошким сукобима постојећим унутар руске дијаспоре. Као део антијеврејске и антимасонске кампање, у конзервативним круговима руске емиграције, из Београда су се чули гласови против одржавања овог празника,⁸²² тако да је од 1930. па надаље у Краљевини Југославији почео да се обележава и други празник руске културе.

Марковић указује да је до раскола у београдским круговима дошло услед тога што су поједини чланови организационог комитета за обележавање Дана руске културе као Јевреји и/или чланови масонских ложа имали негативну репутацију у круговима конзервативне и реакционарне руске емиграције. Монархисти, међу којима је било не само умерених, него и крајње десних следбеника руске монархије у Краљевини СХС/Југославији чинили су око 90% избегличке популације.⁸²³ Једна од непријатељски расположених струја која је одбила учешће и отворено иступила против организовања Дана руске културе потекла је од београдских конзервативаца окупљених око листа *Новое время*.⁸²⁴ М. А. Суворина. О томе је шира емигрантска заједница информисана преко париског листа левокадетске оријентације *Последние новости*, која је у броју 1570 из 1925. године на 3. страни објавила текст „День русской культуры“, посвећен специфичностима овог празника. Како је гласило заступало гледиште левих кадета, чији је главни уредник био иницијатор „нове тактике“ и додатног раскола унутар партије кадета Павел Миљуков, истакнуто је да „судбина руског либерализма“ стоји у тесној вези са

⁸²⁰ Булатов, нав. дело.

⁸²¹ Види Sawczenko, нав. дело и Булатов, нав. дело.

⁸²² Булатов, нав. дело, стр. 95-96.

⁸²³ О томе писао М. Јовановић.

⁸²⁴ Конзервативни емигрантски лист *Новое время* финансирао се од средстава добијених од руског угоститеља и власника кафане „Русская семья“ у Београду Г. К. Сапожкова (1877–1941). Види М. Голубовић, нав. дело, стр. 190-191.

руском културом и да у таквим околностима „грубијани“⁸²⁵ у оваквом празнику руске културе и не могу учествовати“.⁸²⁶ Са тим у вези, међу конзервативним круговима „Заграничне Русије“ појавила се иницијатива да се као највећи руски празник у иностранству, уместо Пушкиновог рођења, обележава Дан Св. Владимира. Тако је празник посвећен животу и делу кнеза Владимира Свјатославовича у Београду уведен и обележаван као дан „Руске славе“. У том контексту, независно од већ устављеног 8. јуна као Дана руске културе, за руску дијаспору у Краљевини Југославији постојао је још један значајан датум. Почевши од 1930. године обележаван је 28. јул као дан посвећен животу и делу „просветитеља Русије и оснивача руске културе“, Светом Кнезу Владимиру.⁸²⁷

Премда је празник *Дан руске културе* био базиран на концепту аполитичности и безпартијности, конфликт идеја и интерпретација различитих заинтересованих страна огледао се како у начину извештавања о овом догађају, тако и кроз одбијање одређених групација да учествују у реализацији ове културне манифестације. Сликавит пример даје критка упућена 1935. године Комитету за организацију празника, која је указивала на сувишни конзервативизам у програмској концепцији, те њеној заснованости на класичним уметничким формулацијама, уместо на обраћању најновијим културним достигнућима човечанства заслужним за „толико образаца генијалних открића“ у најразличитијим областима.⁸²⁸ У складу са тим, Дан руске културе организован у Прагу 1935. године отворио је врата за учешће сменовеховца П. Н. Савицког, који је у оквиру теме „Откриватели новых земель“ (Проналазачи нових земаља) аудиторију упознао са постигнућима СССР-а у откривању нових географских пространа. Такво програмско скретање са главног правца у организацији Дана руске културе резултирало је револтом и одбијањем да учествују у обележавању празника неколицине конзервативних организација, међу којима је једно од значајних места заузимао и РОВС.⁸²⁹

Културолошка разматрања

Са културолошког аспекта важно је разумети да су праксе везане за обележавање Дана руске културе као националног празника руске емиграције, засноване на спајању традиционалних елемената руске културе предреволюционарног периода и нових форми насталих из потребе за очувањем сопственог културног и језичког идентитета у условима избеглиштва. Волков је овај празник, као и друге емигрантске манифестације комеморативног карактера, анализирао у теоријском концепту „измишљених традиција“ заснованих на идејама Асманових и Ерика Хобсбома. Он је у свом раду истакао да је примарна улога оваквих светковина за руску емиграцију била у функцији конструисања

⁸²⁵У оригиналном тексту стоји реч „держиморда“ која је у општу употребу ушла захваљујући презимену једног од споредних јунака Гогољеве сатиричне комедије *Ревизор* (1836). У зависности од контекста може означавати грубијана, безобразника, неотесаног полицијског службеника или особу склону „грубим полицијским наклоностима“. Види: Д. Н. Ушаков (ред.), *Толковый словарь русского языка*, Том 1, Государственный институт 'Советская энциклопедия', ОГИЗ, Москва: 1935, с. 693-694.

⁸²⁶„День русской культуры“, *Последние новости*, №1570, 1925, с. 3. Наведено према Булатов, нав. дело.

⁸²⁷Види: Булатов, нав. дело, стр. 95-96; Марковић, нав. дело, стр. 80; Аноним. „Службена саопштења“, *Службени војни лист - Орган и издање министарства војске и морнарице*, 20.07.1939, с. 1249-1250.

⁸²⁸ГАРФ. Ф. Р-5850. Оп. 1. Д. 12. Л. 96. Наведено према Муромцева, нав. дело, стр. 96.

⁸²⁹ГАРФ. Ф. Р-5850. Оп. 1. Д. 12. Л.96-97. Наведено према Муромцева, нав. дело, стр. 97.

колективног идентитета, успостављања система заједничких вредности, социјализације индивидуа, као и подстицања партиципације појединаца у обележавању заједничког празника. Кроз такве културне праксе формиране су „колективне представе“ и „историјски митови“ на којима је заснована идентификација и самоодређење великог броја руских грађана у избеглиштву. Међутим, оно што је карактеристично за све историјске празнике и друге „измишљене традиције“ јесте могућност коју такве манифестације дају за конструисање и преношење „идеолошки обојених знања о прошлости“.⁸³⁰

У теоријском смислу, Дан руске културе као национални празник руске емиграција припада типологији „нових“ празника. За разлику од „стarih“, они нису везани за обележавање црквених датума, већ се њихова примена односи на обележавање важних историјских, културних или политичких догађаја и личности. Неретко је таквим манифестацијама додаван тон добротворног карактера, па су се на различитим зборовима сакупљали добровољни прилози одређене намене, а средства од продатих улазница усмеравана на емигрантске хуманитарне или образовне организације. Изузетак од тог правила није представљао ни Дан руске културе. Како Микуленок истиче, улаз за већину културно-уметничких садржаја организованих у оквиру Дана руске културе широм „Заграничне Русије“ био је слободан, уз могућност да се оставе добровољни прилози у новцу. Наплата улазница вршена је за гала концерте, представе, свечане приредбе, балове и друге саржаје забавног или уметничког карактера, али је често и део тог новца одлазио у добротворне сврхе.⁸³¹

Још један вид сакупљања прихода било је штампање наменски израђених разгледница, промовисаних поводом обележавања најзначајнијег руског културног празника у емиграцији. Разгледнице са ликовима деце или познатих руских писца биле су препоручене и одобрене од стране Педагошког Бироа.⁸³² Осим тога, често су се продавали календари, брошуре и једнодневне новине испуњене садржајима и новостима из области руске културе. Сви садржаји намењени деци и омладини школског узраста били су бесплатни, а учесници су добијали симболичне пакетиће, као нпр. чоколадне бомбоне са штампаним ликовима познатих руских књижевника на омоту.

У берлинском листу *Руль* од 18. јуна 1931. године А. Л. Бем је писао да се на основу недавно одржаног празника Дана руске културе у Прагу види пораст успостављених веза руске емиграције са Европом, нарочито са њеним словенским народима. Позивајући се на говор М. Вејнхарта, који је на свечаности у Прагу наступио у име прашког Словенског института, Бем је истакао да се у обележавању празника руске културе препознаје форма општесловенског празника, док се наглашавањем Пушкиновог генија, песник уврштава међу репрезентативне представнике не само руске, већ и културе

⁸³⁰ Е. В. Волков, „Праздники и памятные дни послереволюционной российской эмиграции“, *Известия Уральского федерального университета, Гуманитарные науки*, Сер. 2, Т. 20, № 3, 2018, с. 85-95, стр. 87.

⁸³¹ Микуленок, нав. дело.

⁸³² Разгледнице штампане 1934. године носиле су лик Гогоља, а како наводи Микуленок, њихов аутор био је И. Вилибин. Из извора на који се ауторка позива није било могуће утврдити да ли је реч о словној грешци приликом навођења имена познатог руског емигрантског илустратора и потоњег повратника у Совјетски Савез Ивана Јаковљевича Билибина или је заиста у питању илустратор по имену И. Вилибин. Види Микуленок, нав. дело, стр. 78.

свих осталих словенских народа.⁸³³ Иако је празник осмишљен у част Пушкина, обележавање Дана руске културе готово увек је организовано у некаквом тематском оквиру. Тема празника била је везана за значајне руске културне и јавне делатнике (књижевнике, композиторе), међу којима су Толстој, Љермонтов, Тургенев, Римски-Корсаков, Мусоргски) или посвећена старим руским градовима (Москва, Псков, Новгород). У том контексту, поред Пушкина, највећи успех постигао је реферат о граду Москви, који је прочитан у готово свим већим центрима „Заграничне Русије“.

Још једна од карактеристика на коју су указали савремени истраживачи радећи компаративну анализу Дана руске културе у различитим центрима руског расејања, јесте „растегљивост“ термина за одржавање ове културне манифестације. Период одржавања празника био је устаљен између 16. маја и 24. јуна, а некада је обележаван и мимо ових датума као последица актуелних догађаја у држави у којој се руска колонија налазила. Флексибилност у датуму довела је до тога да се на седници Педагошког бироа одржаној од 1. до 3. јула 1928. године експлицитно упуту препорука свим центрима расејања који су спровођење ове праксе подржали, о неопходности уједначавања термина одржавања манифестације. Као образложење изнето је да ће се тиме постићи бољи ефекат, како за јачање колективног идентитета и заједништва руске дијаспоре, тако и за бољи пласман достигнућа руске културе страном јавности.⁸³⁴

Важно је указати и на две перспективе комуникационих процеса везаних за обележавање празника Дан руске културе у разним центрима руског расејања. Осмишљени празник био је у функцији окупљања руских емиграната око заједничке културе и универзално прихваћених културних вредности. На тај начин створена слика о уједињеној, консолидованој заједници, промовисањем елемената предреволюционарне руске културе и уметности, за руске емигранте постала је симбол напуштене отаџбине. Истовремено, оваква координисана акција за обележавање празника руске културе у иностранству, са масовним учешћем руских избеглица у свим центрима расејања и подржана од стране локалних политичких, културних и интелектуалних елита, имала је ефекта на ширу друштвјену јавност. Захваљујући њој конструисала се слика о руској емиграцији као „уједињеном организму, који поседује своје културне и историјске особине“.⁸³⁵

Закључна разматрања о празнику „Дану руске културе“

Обележавање Дана руске културе и других историјских празника за руске емигранте представљало је „један од начина очувања националног идентитета и историјског сећања у условима емиграције“.⁸³⁶ Оживљавање културне традиције кроз обележавање историјских празника служило је повезивању и уједињавању различитих генерација руских емиграната, стварајући на тај начин јединствену културну целину. Како Ковалев истиче, обележавање историјских празника за руске избеглице није било само

⁸³³ Бем, „Култ Пушкина и колеблющие треножник“, у: Бем А. Л., *Исследования. Письма о литературе*, с. 333-339, стр. 334.

⁸³⁴ Види Микуленок, нав. дело.

⁸³⁵ Детаљније у Климович, нав. дело, стр. 356.

⁸³⁶ Ковалев, „Исторические праздники русской эмиграции как способ сохранения культурной памяти“.

„средство изражавања националне самобитности“, већ у ширем смислу представљало је и „важну компоненту у структури њихове етничке и културне самоидентификације“.⁸³⁷

Важност историјско-културног памћења које лежи у бити сваког историјског празника, па и новоосмишљеног Дана руске културе, јесте у преношењу културних традиција којима се обезбеђује непрекидна веза између различитих покољења једног народа. Појам културног сећања у том контексту схваћен је „као механизам очувања прошлог у садашњем“ који кроз остваривање међугенерациског континуитета обезбеђује процес непрекидног културног развоја.⁸³⁸ Сам концепт културног сећања има тенденције да апсорбује редуковану или „конструисану“ прошлост, неретко учитавајући извитоперену слику историских догађаја. Без обзира на то, неговање културе сећања је за руску емиграцију било од пресудне важности, јер „културно сећање које обухвата разноврсне форме обраћања ка историји, представља одраз колективне прошлости и почиње да извршава функцију уједињења“.⁸³⁹ Обележавање Дана руске културе и других културно-историјских празника имало је кључну улогу за уједињавање разједињене руске дијаспоре, јачање људског духа и креирање националног и културног идентитета у условима избеглиштва, хиљадама километара далеко и више година одвојених од своје отаџбине. За пост-октобарску емиграцију обележавање овог и других културно-историјских празника било је значајније у тој мери што су такве културне праксе у периоду између два светска рата остале једина противтежа у домовини актуелној совјетској култури и празницима које је промовисао бољшевички режим.

Модел културне политике усмерен на јачање руског националног идентитета и покушај уједињавања целокупне руске дијаспоре у једну целину, у највећој мери оваплотио се у културним праксама прослављања Дана руске културе. Како би се постигли ваљани резултати, доследно и координисаним снагама спровођена је кампања у свим већим центрима руског расејања, а неретко и у провинцијалним градовима. Креатором ове културне политике и њеним главним координационим телом може се сматрати Педагошки биро из Прага, уз сарадњу са локално организованим Комитетима за организовање Дана руске културе који су постојали у свим државама у којима је овај празник обележаван. Приликом формулисања својих задатака, основни правац био је усмерен на промоцију руске културе и организовање празника у академском маниру. Сви Комитети Дана руске културе, као и Педагошки биро, зацртали су план да се кроз демонстрирање највећих достигнућа руске културе, као и истицањем најзначајнијих појединаца, прикаже стваралачка снага и посебност руског народног духа. Временом накупљени културно-историјски садржаји учитани у „руску народну душу“, представљени су као креативна сила која избија из стваралаштва „најталентованијих синова“ руског народа.⁸⁴⁰ У том контексту, Шмурло је обележавање Дана руске културе видео као неку врсту историјског подсетника. Са једне стране празником се подстицало сећање на

⁸³⁷ Исто, стр. 268.

⁸³⁸ О различитим аспектима историјско-културног памћења и употреби историјског сећања као инструмента у конструисању колективног идентитета види А. В. Гончарова, „Историко-культурная память как условие сохранения национальной идентичности“, *Научный результат. Социальные и гуманитарные исследования*, Том 8, Выпуск №1, 2022, доступно на: <https://rhumanities.ru/journal/article/2678/>, приступљено: 09.09.2024.

⁸³⁹ Ковалев, „Исторические праздники...“, стр. 269.

⁸⁴⁰ Из уводне напомене зборника *Зодчие русской культуры*, Пламя, Прага: 1926, коју је потписао Комитетъ `Дня Русской Культуры` у Прагу 1926. године.

особност руског духовног наслеђа које руску народност диференцира од свих других, а са друге стране истицала су се импозантна достигнућа разних појединаца, чије су постигнућа дала допринос богатству руске културне ризнице.⁸⁴¹ Величајући снагу „руског народног духа“ и утискујући у њега целокупан садржај вишевековне руске историје и културе, оваква културна политика осмишљена је да привуче ка истом језгру сваког руског појединца. Тако промовисана „велика“ руска култура⁸⁴² представљала је центар ка коме је гравитирала безмало целокупна руска емиграција међуратног периода.

⁸⁴¹ Види Е. Шмурло, „Что такое День русской культуры?“, *Зодчие русской культуры*, Пламя, Прага: 1926, с.7-21, стр. 8.

⁸⁴² Појам руске културе историчар Е. Шмурло дефинисао је као „плодове духовног стваралаштва руског народа“ и продукт „заједничких напора“ различитих покољења у стварању „руске државности и друштвености“. Види: Шмурло, „Что такое день русской культуры“, стр. 8.

5. Закључак

Руске избегличке колоније у Београду и Прагу имале су развијен културни, јавни и политички живот, који се истовремено одвијао како у оквиру локалне средине, тако и као затворена културна целина у којој су учешће узимали готово искључиво руски емигранти. По пријему руских избеглица, Краљевина СХС и Чехословачка Република предузеле су низ јавних мера да се руском становништву обезбеде ваљани услови за живот. У почетној фази обе државе су тежиле обезбеђивању основних егзистенцијалних услова, па су формиран специфични фондови преко којих је вршена испомоћ избегличког становништва. У Београду је за то била задужена *Државна комисија за помоћ руским избеглицама*, а у Прагу *Фонд „Руска акција“*. Захваљујући средствима углавном пристиглим из тих извора, отворане су јефтине или бесплатне мензе за сиромашне, обезбеђени су смештај, одећа и обућа за оне који су материјално оскудевали, као и студентски домови и интернати за сиромашне руске ђаке и студенте. Поред тога, омогућено је и финансирано отварање руских болница, лечилишта и санаторијума.

Државни интерес да се поред материјалних, обезбеди задовољење и духовних потреба руских избеглица, довео је до тога да се на територији Краљевине СХС и Чехословачке Републике отвори низ руских вртића, основних и средњих школа. Поред тога, у Прагу су осниване и руске високошколске установе каквих у Београду није било, а такође и неколико стручних средњих школа. За то време, званични Београд је на издржавању имао неколико руских кадетских корпуса и девојачких института каквих није било у Чехословачкој. Обе државе омогућиле су избеглицама слободно исповедање своје вере, с тим да је центар Руске заграничне православне цркве био смештен у Сремским Карловцима, док је у Београду постојао и калмички будистички храм. Прашки руски емигранти православним богослужењима присуствовали су у Храму св. Николе (*Kostel sv. Mikuláše na Staroměstském náměstí*).

Управо оваква државна политика Краљевине СХС/Југославије и Чехословачке Републике утицала је на појаву различитих културних политика руске емиграције на чијим је принципима организован културни живот руских избегличких колонија у ове две државе. Атмосфера у којој је јавна политика државних лидера била таква да одобрава самоорганизовање избеглица и остваривање руских културних пракси, допринела је стварању мноштва руских савеза, удружења и организација које су себе сматрале и представљале јединим правим заштитником избегличких интереса и руске културе у егзилу. Поред тога, Краљевина СХС била је изразито расположена да руским емигрантима обезбеди све повластице које су важиле и за њене држављане чиме је охрабривала процесе културне интеграције руског становништва у локалну средину. У таквим околностима, руски стручњаци су са једне стране активно учествовали и доприносили културној динамици земље домаћина, а са друге су испољаване тежње за самоорганизацију и неговање сопствених културних пракси у условима емиграције.

За то време, у првих неколико година руског егила, влада Чехословачке охрабривала је моделе културне изолације руског избегличког становништва одвајајући значајну суму за издржавање свих руских културно-образовних емигрантских организација на својој територији. Када је престала да издваја средства за „Руску акцију“,

влада чехословачке преузела је издржавање само одређених руских установа, али у новој форми. Тако је Руски инострани историјски архив уместо руске установе у емиграцији постао установа у надлештву Министарства спољних послова Чехословачке и под новом јурисдикцијом наставио да постоји све до избијања Другог светског рата.

Разлике у структури руске избегличке колоније у Београду и Прагу проузроковане су званичном државном политиком домаћина. Иако је број руских емиграната на територији Краљевине СХС и Чехословачке Републике био приближно сличан, њихова унутрашња политичко-идеолошка структура знатно се разликовала. Ове разлике проузроковане су захтевима држава приликом пријема избегличког становништва. Чехословачка је давала улазне визе само одређеним категоријама, међу којима су били припадници демократски настројене руске интелигенције и руски студенти. Оваква политика базирана је на идеји да управо ови слојеви руског друштва представљају стуб на коме ће почивати руска демократија и ново политичко уређење Русије након њиховог повратка у домовину.

На основу спроведеног истраживања евидентирано је да, у периоду док је чехословачка влада издвајала средства за издржавање руских избеглица на својој територији, у Чехословачкој готово да није било руских монархистичких утицаја. Од тренутка када је Фонд „Руска акција“ престао са радом, у Прагу је почео да служи руски свештеник Исакиј Виноградов (Исаакий Виноградов), који је непосредно пред долазак у Праг приступио чланству Руског општевојног савеза (РОВС).⁸⁴³

Структура избегличке колоније у Краљевини СХС/Југославији драстично се разликовала. Краљ Александар Први Карађорђевић одобрио је улазак трупа руске беле армије на територију Краљевине, а штаб њеног руководства сместио у Сремске Карловце. Руски монархисти свих усмерења чинили су 90% руског становништва у Југославији, а преосталих 10% чинили су представници других политичких усмерења. У поређењу структуре руске избегличке колоније у Београду и Прагу, на основу спроведеног истраживања утврђено је да су руске избегличке колоније у ове две државе стајале на супротној страни политичког спектра. Краљевина СХС/Југославија као монархистички уређена држава била је пријемчивија за конзервативне кругове руске емиграције, док демократска Чехословачка није допуштала реакционарним елементима да остварују своје културне политике на њеној територији.

Паралелно са политичко-идеолошким разликама, унутар Заграничне Русије формиране су и различите визије културно-идентитетских питања. Добро ситуиране руске културне установе и савези били су заговорници изолаторних културних политика и радили су на учвршћивању затворене руске заједнице. Формирањем руских високообразовних установа попут Руског правног факултета поткрепљивала се културна изолација руске студентске омладине из локалног окружења. Чехословачка власт није се претерано мешала у програме руских културно-образовних установа па су у време трајања „Руске акције“ активности усмерене ка културној изолацији руских емиграната биле на врхунцу.

⁸⁴³ Слава, нав. дело.

Управо је од руских емиграната из Прага потекла иницијатива за реализацију *Дана руске културе* као руског националног празника. Иако су међу руском емиграцијом обележавани и други празници, попут *Дана руског детета*, *Татјаниног дана* посвећеног руским студентима или *Дана Светог Владимира* који су највише практиковали руски монархисти у Југославији и на Далеком истоку, једино Дан руске културе имао је утицаја на најопштију емигрантску популацију и чинио да се духовно обједине све категорије руских избеглица без обзира на веру, титулу, друштвену позицију, материјални статус, политичко опредељење или узраст. Изолаторне културне политике руске емиграције биле су подједнако заступљене и у Београду. Оне су оствариване кроз образовање руске деце и омладине и рад различитих руских струковних удружења и савеза. Југословенски државни врх финансијски је доприносио њиховој актуелизацији, а највећи уступак руским емигрантима по том питању учињен је формирањем Руског културног одбора и потом подизањем зграде Руског дома. Значај руског културног одбора огледао се у финансијској подршци руским културним и уметничким удружењима, а оснивањем Руског дома створен је независан руски културни центар унутар кога су спровођене руске културне праксе готово у потпуности изоловано од очију домаће јавности.

Државна политика Краљевине Југославије подједнако је доприносила и остварењу руских културних политика интеграционог типа. Чињењем многих уступака руском избегличком становништву, краљ Александар није покушавао да изврши принудну асимилацију руских избеглица, већ је отворио пут да се културно зближе и на обострану корист уједине руски емигранти и југословенско становништво које је претрпело значајне губитке не само у Великом рату, већ и у претходно проживљеним Балканким ратовима из 1912. и 1913. године. У том контексту, политика интеграције руских избеглица у културну средину Краљевине СХС/Југославије остваривана је запошљавањем руских стручњака у јавном сектору по истим условима који су важили за југословенске држављане. Руски стручњаци добили су места у Министарству грађевине где су између осталог радили Николај Краснов, Василиј Баумгартен, Георгиј Коваљевски, Василиј Андросов и други истакнути стручњаци који су допринели инфраструктурној модернизацији архитектонским подухватима препознатљивим и у данашњем визуелном идентитету Београда.

Руски професори радили су на Београдском универзитету и другим високошколским установама широм Краљевине, неки од њих били су оснивачи научних института који до данас постоје у оквиру Српске академије наука и уметности. Руски емигранти били су дописници београдских листова и дневне штампе и на тај начин активно учествовали у информисању и формирању јавног мњења житеља југословенске престонице.

Као посебан тип интегративног модела културне политике руске емиграције, могуће је препознати и принцип „органске интеграције“ која је најизраженија у уметничким професијама. Пример оваквог типа интеграције који је потекао од самих руских појединаца јесу достигнућа руских уметника у области стрип-илустрације и балета. Обе уметничке форме као потпуно нове у Београду, развијале су се уз помоћ руских емиграната. Иако различите у смислу уметничког изражавања, као и географске средине из којих су форме преношене у југословенску средину, обе су захваљујући руским уметницима успеле да добију југословенски национални печат. Стрип као форма

дошао је из америчке поп-културе, али је први уметник који је потписао ауторство првих југословенских националних остварења био руски емигрант Јуриј Лобачев. Он је, између осталог у свом цртачком опусу локалним читаоцима приказао не само графичке романе израђене по америчким узорима, већ је на такав начин илустровао и народне легенде и бајке југословенских народа.

За разлику од стрипа, балет као уметничка форма у Београду развијао се искључиво на принципима чији је трансфер извршен из Руске империје, преко руских емиграната као његових актера. Како Београд није имао своје балетске уметнике, основе београдског балета постављене су искључиво према руским академским стандардима. У време формирања балетског департмана Народног позоришта, Београд је још увек имао статус културне провинције, тако да није могао да обезбеди врхунске играче попут Ане Павлове, Матилде Кшешинске или Тамаре Карсавине. Ипак, сплетом околности у престоницу Краљевине СХС дошло је неколико уметника довољно високог професионалног нивоа да успоставе темеље ове дисциплине и да за релативно кратко време постигну запажене резултате.

Развој балета као студија случаја, био је погодан за микроанализу културних политика руске емиграције. На основу рада руских балетских кореографа, највише ангажованих у популаризацији ове музичко - сценске уметности, евидентирани су сви модели културних политика руске емиграције који су и на макронивоу детектовани међу београдским Русима. Нажалост, сама балетска професија није много везана за речи, па тако осим новинских извештаја, интервјуа и критика нема пуно писаних трагова о принципима којима су се руководили поједини кореографи.

Ипак, кроз свој кореографски, али и педагошки рад у Београду, Пољакова се као балерина старог кова и традиционалног поимања балетске уметности, чврсто прдржавала традиционалних принципа руског белог балета и класичних академских форми. У том контексту ова уметница се сматра актером изолационог типа културне политике, а њен рад се разуме у контексту очувања уметничких традиција предреволюционарне Русије до повратка у отаџбину, када ће знања која је пренела на своје ђаке бити имплементирана у културу обновљене Русије. Имајући у виду да је супруг Пољакове до емиграције био секретар председника руске Државне думе 3. и 4. сазива М. В. Роздјанка,⁸⁴⁴ иначе лидера деснолибералне странке *Савез 17. октобар* која се у своје време залагала за наследну уставну монархију са Државном думом, није немогуће да је балеринино окружење такође било заинтересовано за традиционалне руске уметничке вредности са нешто измењеном визијом државног устројства постбољшевичке Русије. Кореографски рад Клавдије Исаченко, Александра Фортуната и Маргарите Фроман осликава културну политику формалне интеграције, док су у групу реалних „интеграната“ у југословенску културу спадали кореографи и шефови балета Нина Кирсанова и Анатолиј Жуковски.

Од руских организација које могу да се сматрају релевантним актерима културних политика руске емиграције у Београду и Прагу нарочито се издваја Земгор. Рад ове организације, интензиван током читавог међуратног периода, значајно је утицао на организацију живота руских избеглица у обе словенске престонице. Прашки Земгор као добротворна организација настала је у првим годинама руског егзила. Њена функција била

⁸⁴⁴Податак преузет из успомена Анатолија Михайловича Жуковског. Жуковски, „Мој Живот“, стр. 83.

је да својим сународницима у изгнанству пружа све врсте помоћи за које се испостави да су неопходне. У том контексту, Земгор је пружао руским избеглицама у Чехословачкој материјалну помоћ организацијом приступачног смештаја, јефтиних мензи, дотација у виду одеће и обуће. Поред тога пружао је медицинску и правну помоћ, а такође је посредовао у пословима између руских емиграната и чехословачких органа власти.

Земгор је издавао бројна уверења руским грађанима у изгнанству, а преко његове касе финансиране су многе емигрантске установе у Прагу. Организација је препознала потребу за пружањем духовне помоћи руским избеглицама па је свој рад усмерила и на отварање библиотека у Прагу и провинцији, руског архива и руских научно-образовних установа. Културна политика прашког Земгора експлицитно је била усмеравана на принцип културног изоловања руског од локалног становништва. О великом ауторитету који је организација имала током првих пет година свог рада, говори чињеница да је једино она, уз *Российский земско-городской комитет помощи российским гражданам за границей* (Руски обласно-градски комитет помоћи руским грађанима у иностранству) са седиштем у Паризу, имала своје представнике у комисији формираној при Међународном бироу рада.⁸⁴⁵ Прашка организација је од 1924. године имала своје представништво и у Београду. Руководилац београдског одељења у првим годинама рада држао се званичног наратива о мисији и циљевима организације, али је већ од 1928. успео да својој групи обезбеди самосталност и почео да промовише културне политике више интегративног карактера. Тако је у Београду започето са издавањем листа *Руски архив* на српскохрватском језику, док је на руском језику објављен зборник *Югославия*, чија је мисија била да промовише калитете Краљевине Југославије међу руским читаоцима.

Анализа културних политика руске емиграције у овом истраживању фокусирала се искључиво на оне руске организације и појединце чије је деловање у емигрантској заједници било присутно у континуитету током двадесетих и тридесетих година. Поред тога, истраживачка пажња усмерена је на оне представнике руске емиграције који су и пре одласка у избеглиштво били познати и друштвено признати као релевантни представници руског народа и доносиоци културних политика.

Услед овакво конципираног истраживачког пројекта, из рада су изостављена бројна руска удружења и савези који су били активни од средине тридесетих година и наставили да постоје током Другог светског рата, као и активности оне генерације руских друштвених и културних делатника који су се формирали и образовали на југословенским и чехословачким универзитетима. У том контексту, било би интересно спровести анализу културних политика артикулисаних од стране припадника млађе генерације руских емиграната, нарочито имајући у виду да су се у њихово време околности за руске избеглице и у Београду и у Прагу драстично измениле. Кључни догађај који је драстично погоршао статус избегличке колоније у Београду било је убиство краља Александра Првог Карађорђевића 9. октобра 1934. године, док је успостављање дипломатских односа између Чехословачке Републике и Совјетског Савеза и потписивање њиховог Договора о узајамној помоћи од 16. маја 1935. године, значајно ограничило делатност руске емиграције у Прагу.

⁸⁴⁵ Росселъ, нав. дело, стр. 171.

Сумирајући резултате спроведеног истраживања евидентно је да су на културне политике руске емиграције утицала два основна фактора. Као први издваја се утицај земље домаћина, која је организовање живота руских избеглица на својој територији обликовала према сопственим мањинским политикама. Други фактор представља принцип „самоорганизовања ради самоодржања“, односно самостално организовање руских избеглица са циљем очувања националног идентитета и културних вредности. Међутим, како је „Загранична Русија“ била идејно-идеолошки распарчана, што је представљало већи проблем него географска удаљеност по свету разбацаних колонија, није постојала могућност да се обједини око једног принципа или идеје. У том контексту, самоорганизација руских избеглица довела је до тога да и у Прагу и у Београду буде формирано мноштво организација, савеза и удружења који су претендовали на статус јединих релевантних представника интереса руске емиграције и чији је активан рад и деловање артикулисао културне политике руских емигрантских колонија у Краљевини Југославији и Чехословачкој.

Извори и литература

Архивска грађа:

Архив Југославије (АЈ):
Фонд 100 – Масонске ложе у Југославији

Архив Музеја позоришне уметности Србије (АМПУС):
Заоставштина Анатолија Жуковског

Објављени извори:

Извори које је објавила руска емиграција:

Бостуничъ, Г. *Масонство въ своей сущности и проявленияхъ въ двухъ частяхъ*, Ч. 1, Книгоиздательство М. Г. Ковалева "Святославъ", Белград: 1928.

Брянский, Г. *Отчетъ о деятельности Представительства Всероссійскаго Союза Городовъ въ Королевстве Сербовъ, Хорватовъ и Словенцевъ за 1924 годъ*, Русская Типографія, Белградъ: 1925.

День Русской Культуры, Издание Харбинскаго комитета помощи русскимъ беженцам, Харбин: 1932.

Земгор в Праге 1921-1931. К десятилетию пражского Земгора, Издание Пражского Земгора, Прага: 1931.

Зодчіе русской культуры, Пламя, Прага: 1926.

Маклаков, В. А. „Русская культура и Пушкин“, *Рѣчи судебныя, думскія и публичныя лекціи 1904-1926 с предисловіем М. А. Алданова*, Изданіе юбилейнаго комитета, Париж: 1949. с. 215-225

Маклаков, В. А. „Русская культура и А.С. Пушкин“, *Современные записки*, № 29, 1926, с. 229-239.

Махин, Ф. *Кина у пламену. Савремени проблеми Далеког Истока*, Издање књижаре Косте Јов. Михаиловића, Београд: 1939.

Махин, Ф., Лебедев, В. и Елачич, А. „Письмо в редакцию“, *Воля России*, Но. 1-2, 1931, Прага, с. 201-208.

Очерк деятельности Объединения Российских Земских и Городских Деятелей в Чехословацкой Республике (Земгор) 1921-1925, Прага, Легиография, 1925.

Пио-Ульскій, Г. *Русская эмиграция и ея значение въ культурной жизни другихъ народовъ*, Издание Союза Русскихъ Инженеровъ въ Югославии, Белград: 1939.

Русский Дом имени Императора Николая II, Типографија Светлост, Белград: 1933.

Русскій Народный Университет в Прагѣ. Отчет о дѣятельности за 1927-28 учебный год, Издание Русскаго Народнаго Университета в в Прагѣ. Без града и године издања.

Спекторский, Е. „Десятилѣтіе Русскаго научнаго института въ Бѣлградѣ“, *Десятилѣтіе Русскаго научнаго института въ Бѣлградѣ: 1928—1938*, [б. и.], Бѣлградъ: 1938.

Спекторский, Е. „Десятилетие Русскаго научнаго института въ Белграде (1928—1938)“, *Записки Русскаго научнаго института в Белграде*, бр. 14, 1939, с. 1-27.

Тарановский, Ф. „Русскій научный институтъ въ Бѣлградѣ за первыя шесть летъ его деятельности“, *Десятилетіе Русскаго научнаго института въ Белграде 1928—1938*, Белград: 1938.

Цуриковъ, Н. А. (сост.), *День русской культуры. Краткій отчетъ о празднованіи въ 1927 году*, Прага, Издание Педагогическаго Бюро, без године.

Цуриковъ, Н. А. *День русской культуры. Отчетъ о празднованіи `Дня русской культуры` за рубежомъ въ 1925 году*, Легиография: Прага, 1926.

Югославия. Сборник статей, Т. I, издание „Русского Архива“, Белград: 1930.

Остали објављени извори:

Белоемиграција у Југославији 1918-1941, Институт за савремену историју, Т. 1 и Т. 2, Београд: 2006.

Бем, А. Л. *Исследования. Письма о литературе*, (предисловие и комент. С. Г. Бочаров и Сурат И. З.), Языки славянской культуры, Москва: 2001.

Бочарова, З. (сост.), *Русские беженцы. Проблемы расселения, возвращения на Родину, урегулирования правового положения (1920-1930-е годы): Сборник документов и материалов*. РОССПЭН, Москва: 2004.

Годишњак Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Графички институт `Народна мисао`, Београд: 1926.

Д-р Мих. П. Чубински, професор универзитета. Поводом прославе његовог 35-годишњег рада, Прештампано из часописа 'Полиција', Е. Пејчић, Суботица: б/г.

Земгор и его Устав, в: Мухачёв Ю. В. и Петрова Т. Г. (ред.- сост.), Русское Зарубежье: История и современность, Сборник статей, Вып. 5, РАН, ИНИОН, Центр комплексных исследований российской эмиграции, Москва: 2016, с. 224-228.

Москва – Србија, Београд – Русија, документа и материјали, Том 4, Руско-српски односи 1917– 1945, прир. А. Тимофејев, Г. Милорадовић и А. Силкин, Архив Србије, Алаторь, Главное архивное управление города Москвы, Београд – Москва, 2017.

Московљевић, М. У великој руској револуцији. Дневничке белешке, Исић М. (прир.), ИНИС, Београд: 2007.

Отчет о состоянии и деятельности Императорского С.- Петербургского университета за весеннее полугодие 1916 года: С прил. актовой речи проф. Д. К. Петрова, В. В. Бартольд (сост.), Типография Б. М. Вольфа, Петроградъ: 1916.

Мемоари, дневници, аутобиографске белешке:

Грицкат-Радулович, И. Г. „На зарубежной родине“, Русские о Сербии и сербах, Том 2, Индрик, Москва: 2014. с. 511-550.

Гессен, И. В. Годы изгнания, Париж, Умса-Press, 1979.

Жуковски, А. „Мој живот“, Театрон, Бр. 90, 1995, с. 79—96.

Лобачев, Ђ. Кад се Волга уливала у Саву, Просвета, Београд: 1997.

Ракитин, Ј. Живот, дело, сећања, Будућност, Нови Сад: 2003.

Спекторский, Е. В. Воспоминания, НРИИ, Рязань 2020.

Извори из емигрантске и југословенске периодике:

Аноним, „Живот у данашњој совјетској Русији“, Време, с. 11. 3. 1930, с. 3.

Аноним, „Зборник `Југославија`“, Руски архив, бр. 9. 1930. с. 187-188

Аноним. „Институт за изучавање Русије и Југославије“, Руски архив, бр. 1, 1928, б.с.

Аноним. „Институт за изучавање Русије и Југославије“, *Руски архив*, бр. 36-37, 1936, с.193.

Баделић, Ј. „Руски архив“, *Нова Европа*, бр. 4, 16.04.1930, с. 281-285.

Глуздовски, В. „Да ли је генерал Кутепов одвезен у Суздаљ? (Утицај отмице на рад руске емиграције)“, *Време*, 05. 04.1930, с. 5.

Изјумов, А. „Руски историјски архив у Прагу“, *Руски архив*, бр. 18-19, 1932, с.147-159.

Изјумов, А. „Руски историјски архив у Прагу (12 година)“, *Руски архив*, бр. 36-37, 1936, с. 171-181.

Јелачић, А. „Први конгрес словенских филолога у Прагу“, *Руски архив*, бр. 7, 1930, с. 163-167.

Кускова, Е. „Може ли суд о савременој Русији бити објективан“, *Руски архив*, бр.3, 1929, с. 3-10.

Лебедев, В. „В России“, *Воля России*, X-XI, 1929, с. 3-36.

Лебедев, В. „В России. В шапке-невидимке“, *Воля России*, XII, 1929, с. 3-17.

Лебедев, В. „В России. Волшебный палец“, *Воля России*, IV, 1930, с. 307-319.

Лебедев, В. „В России. Лик Ленинграда“, *Воля России*, 5-6, 1930, с. 407-413.

Лебедев, В. „В России. Одна из деталей большевицкого быта“, *Воля России*, I, 1930, с. 3-15.

Лебедев, В. „В России. Последний день в Москве“, *Воля России*, II, 1930, с. 97-110.

Лебедев, В. „В России. Провинциальное“, *Воля России* III, 1930, с. 195-205.

Лебедев, В. „Деца“, *Политика*, 7. 12. 1929, с. 1-2.

Лебедев, В. „Како сам прешао границу“, *Политика*, 06.12.1929, с. 1-2.

Лебедев, В. „Модерна болест“, *Политика*, 12.12.1929, с. 1-2.

Лебедев, В. „О ‘тајанственим пратиоцима’, ‘експертизи’, ‘селячком вођи’ и руском писцу Гогољу“, *Време*, 06. 04.1930, с. 5.

Лебедев, В. „Русија је наша“, *Политика*, 08.12.1929, с. 1-2.

Маслов, С. „За ‘Време’ написао Сергије Маслов, вођа руске сељачке странке“, *Време*, 31. 3. 1930, с. 1.

Маслов, С. „На границама Русије“ (За ‘Време’ написао Сергије Маслов, вођа руске сељачке странке), *Време*, 02.04.1930, с. 4.

Мелникова-Папоушкова, Н. „Стара и нова руска интелигенција“, *Руски архив*, бр.2, 1928, с.111-127.

Од Уредништва, „Пет година ‘Руског архива’“, *Руски архив*, бр. 26-27, 1934, с. 5-15.

Од Уредништва, „Успомени краља Александра“, *Руски архив*, бр. 30-31, 1935, с. 5-6.

Постников, С. „Библиотека Руског заграничног историјског архива“, *Руски архив*, бр. 13, 1931, с. 134-139.

Постников, С. „Књижевност емиграције“, *Руски архив*, 18-19, 1932, с. 145-147.

Постников, С. „О десетогодишњици Руског заграничног историјског архива у Прагу“, *Руски архив*, бр. 25-25, 1933, с. 200-201.

Россель, Л. „К пятилетию Пражского Земгора“, *Воля России*, но. 3, 1926, с.144-171.

Уређивачки Одбор, „Наши циљеви“, *Руски архив*, бр. 1, 1928.

Юшкевич, С. „Помни“, *День Русской Культуры. Однодневная газета*, Издание Союза Русскихъ Писателей и журналистов в Парижѣ, Комитета Помощи Писателямъ и Учёнымъ, Русскаго Академическаго Союза и Народнаго Университета, Париж, 08.06.1926, с. 1

Литература

Алексиф, Д. „Руски студенти-емигранти на београдском универзитету између два светска рата“, *Токови историје*, бр. 1-2, 1992, с. 43-59.

Антанасијевић, И. „Серђожа и Ниночка у Краљевини Југославији“, *Култура*, бр. 165, 2019, с. 89-99.

Антић, М. „Руски позоришни уметници у Србији између два светска рата – прва фаза пројекта“, *Театрон*, бр. 168/169, 2014, с. 143–148.

Арсењев, А. „Одисеја Василија Шуљгина“, *Руски алманах*, Бр. 16, 2011, с. 227-253

Арсењев, А. и Ордовски, М. „Делатност М. П. Чубинског и В. Д. Плетьова у Петрограду везана за уједињење словенских народа Балкана“, у: А. Тимофејев (ур.), *Србија и руска револуција 1917. Нове теме и изазови. Тематски зборник радова*, ИНИС, Београд: 2017, с. 349-360.

Ацовић, Д. *Николај Краснов: албум сећања. Николай Краснов: альбом памяти*, Хералдички клуб, Београд: 2017.

Берберова, Н. *Људи и ложе*, Paideia, Београд: 2002.

Бешић, М. *Методологија друштвених наука*, Нови Сад, Академска књига, 2019.

Богуновић, С. *Људи политике (1904-1941)*, Завод за уџбенике, Београд: 2019.

Божовић, И. „Анатолиј Иванович Прицкер: Биографија“, *Славистика* XXIV/1, 2020, с. 245-255.

Божовић, И. „Значај `Народне просвете` и њеног оснивача Анатолија Ивановича Прицкера у историји југословенског књижаства“, *Зборник радова Филозофског Факултета*, III (1) / 2022, с. 211–231;

Бојанић, Б. „Да ли је нарушен концепт вртног града - урбанизам и архитектура у Професорској колонији“, *Архитектура и урбанизам*, бр. 36, 2012, с. 27-35.

Босанчић, С. „Relations, Discourses and Subjectivities: The Social Construction of Reality and beyond“, *Гласник Етнографског института САНУ*, LXVII, бр. 1, 2019, с. 91–104.

Бранковић, З. (ур.), *Руси без Русије: Српски Руси*, Београд: Дунај, Беоцин: Ефект, 1994.

Вукотић Лазар, М. (ур.), *Београд у мапама и плановима од XVIII до XXI века - Belgrade maps and plans from the 18th - 21st century*, Урбанистички завод Београда, Београд: 2008.

Вуксановић-Мацура, З. *Генерални план Београда 1923: Компарација планираног и оствареног*, Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Архитектонски факултет, Београд, 2014.

Ганин, А. *Свој међу туђима и туђ међу својима*, Еволута, Београд: 2021.

Гањин, А. „`Свој међу туђима, туђ међу својима`: пуковник Фјодор Махин“, *Векови - Историјски Часопис Андрићевог института*, бр. 1, 2014, с. 115-160, <http://orenbkazak.narod.ru/PDF/Makhin.pdf>, приступљено: 04.08.2020.

Голубовић, З. *Ја и други. Антрополошка истраживања индивидуалног и колективног идентитета*, Република, Београд: 1999.

Голубовић, М. *Улога руске емиграције у музичком животу Београда (1918-1941)*, Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд: 2021.

Гордић, Г. „Дом Народне скупштине“, *Наслеђе*, № 3, 2001. с. 85—88.

Грујић, Д. и Ђоковић, Г. *Руски архив библиографија*, Институт за књижевност и уметност, Београд: 2012.

Дашић, Д. „Ротари у Поморављу“, *Корени*, VIII/IX, 2010/2011, с. 97-101.

Димитријевић, Н. „Балетски репертоар Марине Олењине на сцени Народног позоришта између два светска рата“, *Славистика*, XXIV/1, 2020, с. 271—287.

Димић, Љ. *Историја српске државности, Србија у Југославији*, Нови Сад: Српска академија наука и уметности, Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, Беседа, Нови Сад: 2001.

Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији: 1918-1941. Део 3. Политика и стваралаштво*, Стубови културе, Београд: 1997.

Драгинчић, С. и Зупан, З. *Историја југословенског стрипа I*, https://www.rastko.rs/strip/1/zupan-draginicic_1/politika.html, приступљено: 14.10.2023.

Драговић, Г. (гл. ур.), *100 представа балета и уметничке игре наших простора*, Orion Art, Београд: 2017.

Ђорђевић, А. „Прилог уз биографију Анатолија Михайловича Жуковског“, *Култура*, бр. 182-183, 2024, с. 61-78.

Ђорђевић, А. „Сучељавање српских и руских културно-уметничких пракси на оперској сцени Народног позоришта у Београду у периоду између два светска рата“, *Култура*, бр. 150, 2016, с. 239-253.

Ђорђевић, А. „Улога руских емиграната у креирању југословенског јавног мњења о животу у Совјетском Савезу током 1929. и 1930. године“, *Токови историје*, 1/2024, с. 37-62.

Ђурић, О. *Руска литерарна Србија 1920-1940*, Дечје новине, Горњи Милановац: 1990.

Ђуров, М. „Собарева метла – визуелни концепти“, *Култура*, бр. 182-183, 2024, с. 27-47.

Живановић, М. *И крст и петокрака. Руски гробни комплекси у Југославији у 20. веку*, ИНИС, Београд: 2020.

Живановић, М. „Истрага у Првом руском кадетском корпусу великог кнеза Константина Константиновича у Белој Цркви 1934. године“, *Токови историје*, 1/2022, с. 43-69.

Зајцев, М. „Чудесна енергија. Нина Кирсанова примабалерина, кореограф и педагог“, *Игра што живот значи*, Музеј позоришне уметности, Београд: 1994, с. 171-173.

Захаров, Е. „Живот девет хиљада Руса у Београду“, *Општинске новине*, 15.01.1930, стр. 80-83.

Здравковић, М. „Ближе и даље од класичног академизма“, *Orchestra magazine*, br. 16, 1999/2000, с. 5- 22.

Илијевски, А. „Прилог проучавању архитектуре и идеологије Моста витешког краља Александра Првог Ујединитеља у Београду“, *Наслеђе*, № 14, 2013. с. 211—220.

Јовановић, Ј. „Виктор Викторович Лукомски – прилог за биографију“, *Наслеђе*, br. 14, 2013, с. 171-174.

Јовановић, М. *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924*, Стубови културе, Београд: 1996.

Јовановић, М. *Руска емиграција на Балкану 1920–1940*, Чигоја, Београд: 2006.

Јовановић, М. „Руски архив и фашизам“, у: Матовић В. и Барић С. (ур.), *Часопис Руски архив и култура руске емиграције у Краљевини СХС/Југославији*, Институт за књижевност и уметност, Београд: 2015, с. 109-139.

Јовановић, М. „О једној забуни у нашој историографији или ко је В. Лебедев?“, *Зборник Филозофског факултета, Серија А, историјске науке*, 18/1994, с. 337–354.

Кадиевић, А. „Архитектура емиграната из Русије — између националне трауме и изградње југословенског идентитета“, *Југословенска архитектура између два светска рата (1918— 1941), Контексти тумачења*, Универзитет у Београду, Београд: 2023, с. 73—110.

Кадиевић, А. „Балтичка модерна у Београду: Пројекат Управе монопола и Министарства финансија (1908) Кричинског и Васиљева“, *Наслеђе*, XVIII, 2017, с. 65-78.

Кадиевић, А. „Приказ монографије: Антоњина А. Шаханова: Леонид Михайлович Браиловский. Личност художника серебряного века“, *Наслеђе*, Бр. XX, 2019, с. 229—231.

Кадиевић, А. „Прилог проучавању дела архитекта Николе Краснова у Југославији (1922— 1939)“, *Саопштења*, № 26, 1994, с. 181—192.

Кипроски, С. *Београдски опус (1922-1939) архитекте Николаја Петровича Краснова*, Спомен-збирка Павла Бељанског, Нови Сад: 2024.

Кипроски, С. и Ибрајтер Газибара, Б. „Свестрани уметник Николај Петровић Краснов. Каталог изложбе“, Нови Сад: Спомен збирка Павла Бељанског, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2024.

Кипроски, С. „Зграда Државне архиве (1925—1928) у Београду, остварење руског академика Николаја Петровича Краснова“, *Наслеђе*, № 22, 2021, с. 21—35.

Крајачић, Г. „Преломна година у животу Христићевих – 1933, у: Стефановић, Д. (ур.), *Живот и дело Стевана Христића*, Музиколошки институт САНУ, Београд: 1991, с. 153-161.

Латинчић, О. „Прилози биографијама руских архитеката — градитељима Београда“, *Наслеђе*, № 16, 2015, с. 147—160.

Мађановић, М. „Прилог проучавању београдског опуса Николаја Петровича Краснова (1922— 1939)“, *Наслеђе*, № 16, 2015, с. 75—89.

Марковић, С. *Један век велике ложе СХС `Југославија`*, Досије, Београд: 2019.

Марковић, С. „Савремени човек дистопије: Замјатин, Фројд и Хаксли“, у: *Савремени човек и савремени свет 2*, Радуловић, С. и Д. Станић (ур.), Матица српска, Библиотека Матице српске, Нови Сад: 2016, с. 69-98.

Милановић, О. „Пут до сценографије и костимографије за Охридску легенду“, *Живот и дело Стевана Христића*, Музиколошки институт САНУ, Београд : 1991. с. 55—72.

Милосављевић, С. и Радосављевић, И. *Основи методологије политичких наука*, Београд, Службени гласник, 2003.

Миленковић, Т. *Школовање деце емиграната из Русије у Југославији 1919-1941*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд: 2004.

Милошевић, Д. „Смедеревско архитектонско наслеђе Николаја Петровића Краснова“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, № 42, 2014, с. 231—247.

Мосусова, Н. *Српски музички театар: историјски фрагменти*. Музиколошки институт САНУ, Београд: 2013.

Никифоров, К. „Руски архитекта Н. П. Краснов — градитељ Његошове капеле на Ловћену“, *Историски записи: орган Историског друштва Народне Републике Црне Горе*, Бр. 1-2, 1991, с. 137—143.

Павловић, М. „Композитор Охридске легенде – као личност и позоришни човек“, у: Стефановић, Д. (ур.), *Живот и дело Стевана Христића*, Музиколошки институт САНУ, Београд: 1991, с. 119-152.

Пауновић, Т. *Жртве англоамеричких бомбардовања Београда 1944. године*, Музеј жртава геноцида, Графопринт, Горњи Милановац: 2020.

Петричевић, М. *Допринос руске уметничке емиграције формирању и развоју Балета Народног позоришта у Београду (1920–1944)*, Докторска дисертација, Факултет драмских уметности, Универзитет уметности у Београду, Београд, 2015.

Петричевић, М. „Зачеци балетске уметности и утемељење балета народног позоришта у Београду (1919/20—1922/23)“, URL: <http://marijapetricevic.com/citanje.php?m=1&t=zacetci>, (приступљено: 11.02.2024).

Петричевић, М. *Руска балетска уметност у Београду: 1920—1944: Допринос руске уметничке емиграције формирању и развоју Балета Народног позоришта у Београду*, Граматик, Београд: 2020.

Петров, А. (ур.), *Антологија руске поезије: XVII-XXI век*, Завод за уџбенике, Београд: 2011.

Петров, А. (ур.), *Антологија руске поезије XVII-XX век*, Књ. 1, Просвета, Београд: 1977.

Петров, А. „Руски архив – часопис мисије и парадокса?“, у: Матовић В. и Барић С. (ур.), *Часопис Руски архив и култура руске емиграције у Краљевини СХС/Југославији*, Институт за књижевност и уметност, Београд: 2015, с.15-28.

Петровић, И. „Руска емиграција кроз документа архива Војводине“, *Споменица историјског архива Срем*, бр. 17, Историјски архив „Срем“, Сремска Митровица: 2018.

Поповић, П. „Студентски дом краља Александра I“, у: *Југославија на техничком пољу 1919-1929*, Савез инжењера и техничара Србије; Савез грађевинских инжењера и техничара Србије; Инжењерска комора Србије, Београд: 2007.

Прњат, Б. „Политика (културна)“, у: М. Матић (ред.), *Енциклопедија политичке културе*, Савремена администрација, Београд: 1993.

Просен, М. „75 година Руског дома у Београду“, *Наслеђе*, бр.9, 2008, с. 211-220.

Радошевић, А. *О сценским извођењима Охридске легенде Стевана Христића*, Музиколошки институт САНУ, Београд: 2017.

Радуловић, Н. „Езотерична струја у српском и југословенском слободном зидарству“, *Razvitak*, LVIII/LXIX, br. 259-260, 2019, с. 26 - 59.

Стевановић, Ј. *Један век балета (Првих педесет година)*, Музеј позоришне уметности Србије, Београд: 2023.

Стефановић, А. „Музичко-сценска дела Милоја Милојевића“, у: Н. Мосусова (гл. ур.), *Српска музичка сцена. Зборник радова са научног скупа поводом 125. годишњице Народног позоришта*, Музиколошки институт САНУ, Београд: 1995.

Суботић, М. *Напред, у прошлост. Студије о политици историје у Пољској, Украјини и Русији*, Београд, Пешчаник, Београд: 2019.

Тимофејев, А. *Нестајање руске емиграције у Југославији. 1941-1954*, Институт за новију историју Србије, Београд: 2022.

Тимофејев, А., Живановић, М. и Мандић, С. *Руска емиграција у Београду од 1920-их до 1950-их*, Историјски архив Београда, Београд: 2021.

Тошева, С. „Организација и рад Архитектонског одељења Министарства грађевине у периоду између два рата“, *Наслеђе*, № 2, 1999, с. 171—181.

Циндори-Шинковић, М. „Компаративни преглед часописа Руски архив, Нова Европа и Књижевни север“, у: *Часопис Руски архив и култура руске емиграције у Краљевини СХС/Југославији*, Матовић В. и Барић С. (ур.), Институт за књижевност и уметност, Београд: 2015, с. 69-77

Черникова Т. и Вишњаков, Ј. *Историја Русије II. Царска Русија (од XVII до почетка XX века)*, Еволута, Београд: 2019.

Шукуљевић-Марковић, К. „Анатолиј Жуковски“, *Театрон*, бр. 106, 1999, с. 115—116.

Шукуљевић-Марковић, К. *Јелена Дмитријевна Пољакова*, Музеј позоришне уметности Србије, Београд: 1995.

Шукуљевић-Марковић, К. *Нина Кирсанова. Примабалерина, кореограф и педагог*, Музеј позоришне уметности Србије, Београд: 1999.

Шукуљевић-Марковић, К. „Писма Анатолија Жуковског Ксенији Шукуљевић Марковић (1976–1997)“, *Театрон*, бр. 107, 1999, с.100–116.

Аксенова, Е. П. „Антоний Васильевич Флоровский О Романовых“, *Славяноведение*, № 5, РАН, 2013.

Алим Баран, Т. „Русские беженцы в Стамбуле причины прибытия, образ жизни и протесты местного населения“, в: *Русская белая эмиграция в Турции век спустя: 1919-2019*, Т. Олджай и В. Москвин (ред.), Русско-туркцкий форум общественности; Дом русского зарубежья имени А. Солженицына, Москва: 2019, с. 99-112.

Антанасиевич, И. „Русские авторы югославского комикса: Александр Ивкович – издатель“, <https://www.comicsnews.org/articles/chronology/irina-antanasievich-russkie-avtory-yugoslavskogo-komiksa-aleksandr-ivkovich-izdatel> приступлено: 14.10.2023.

Антанасиевич, И. „Русские авторы югославского комикса – предисловие“, <https://www.comicsnews.org/articles/chronology/irina-anatasievich-russkie-avtory-yugoslavskogo-komiksa-predislovie>, приступлено: 14.10.2023.

Антанасиевич, И. *Русский дом в Белграде: история и память. К девяностолетию со дня открытия*, Российский центр науки и культуры в Белграде «Русский дом»; Русский научный институт в Белграде; Руски центар за науку и културу у Београду «Руски дом»; Руски научни институт у Београду, Белград: 2023.

Антанасиевич, И. „Русский дом на страницах белградского эмигрантского сатирического журнала 'Бух!'“, у: Станковић, Б. (гл. ур.), *Руска дијаспора и изучавање руског језика и руске културе у инословенском и иностраном окружењу*, Славистичко друштво Србије, Београд: 2012, с. 247-254.

Арсеньев, А. „Петербургские архитекторы Нови-Сада: К. П. Паризо де ла Валетт и Ю. Н. Шретер“, у: О. Л. Лейкинд (отв.ред.), *Изобразительное искусство, архитектура и искусствоведение Русского зарубежья*, Дмитрий Буланин, Санкт-Петербург: 2008, с. 348—370.

Арсеньев, А. и др. *Русские в Сербии*, Ателье Богдановић, Београд: 2009.

Арсеньев, А. и Ордовский-Танаевский М. Л. (авторы – сост.), *Гимназия в лицах. Первая русско-сербская гимназия в Белграде*, Кн. 1-2, Архив Сербской Православной Церкви; Центр российских и восточно-славянских исследований им. Мирослава Йовановича Философского факультета Белградского университета; Институт славяноведения Российской академии наук Москва, Београд: 2018.

Арсеньев, А., Кириллова, О. и Сибинович, М. (ред.), *Русская эмиграция в Югославии*, Индрик, Москва: 1996.

Арсеньев, А. „Русский Белград: Масоны, теософы, оккультисты, буддисты“, *Ежегодник Дома русского зарубежья имени Александра Солженицына 2021-2022*, ДРЗ, Москва: 2022, с. 147-175.

Арсеньев, А. *Русская эмиграция в Югославии. Библиография 1920-2023*. Русский научный институт, Архив сербской православной церкви, Центр по изучению России и Восточной Европы им. М. Йовановича Философского факультета Белградского университета, Институт славяноведения Российской академии наук, Кафедра истории южных и западных славян Исторического факультета МГУ им. М. В. Ломоносова, Москва, Београд: 2023.

Арсеньев, А. *Русская эмиграция в Югославии. Избранные статьи*. Кн. I и II, Центр по изучению России и Восточной Европы им. М. Йовановича Философского факультета Белградского университета, Архив сербской православной церкви, Русский научный институт, Београд: 2024.

Арсеньев, А. *У излуцины Дуная. Очерки жизни и деятельности русских в Новом Саду*, Русский путь, Москва: 1999.

Бабка, Л. „Известный неизвестный Русский заграничный исторический архив“, в: Л. Бабка, А. Копршинова и Л. Петрушева (сост.), *Русский заграничный исторический архив в Праге – документация (Каталог собраний документов, хранящихся в пражской Славянской библиотеке и*

в Государственном архиве Российской Федерации), Национальная библиотека Чешской Республики; Славянская библиотека, Прага: 2011, с. 13–28.

Бакунцев, А. „И. А. Бунин и Русский культурный комитет в Белграде (1928–1937)“, *Литературный факт*, № 6, 2017, с. 70-91.

Бондарева, Е. „Русская эмиграция в Югославии (1920–1945)“, *Перспективы*, 19.03.2007, www.perspektivy.info/rus/rassey/russkaja_emigracija_v_jugoslavii_1920194_5_2007-03-19.htm, (приступлено: 16.07.2015).

Бондаренко, Н. „Наследие Н. П. Кондакова и Г. П. Острогорского в контексте проблем современного славянского мира“, *Русская диаспора и изучение русского языка и русской культуры в инославянском и иностранном окружении*, Славистическое общество Сербии, Белград: 2012, с.161-165.

Боровняк, Дж. „Российские архитекторы и инженеры — эмигранты в Белграде между двумя мировыми войнами“, *Ежегодник Дома русского зарубежья им. Александра Солженицына*, Москва: 2017, с. 46—60.

Бочарова, З. „Правовое положение русских беженцев в Югославии (1920 – 1930е гг.)“, *Русское зарубежье и славянский мир: культурологический аспект; Тезисы*, Белград, Славистическое общество Сербии, 2013.

Бочарова, З. *Российское зарубежье 1920-1930-х гг. как феномен отечественной истории. Учебное пособие*, АИРО- XXI, Москва: 2011.

Буданов, В. Т. „Т. Г. Масарик и русская эмиграция“, в: Досталь, М. Ю (отв.ред.), *Российские ученые-гуманитарии в межвоенной Чехословакии. Сборник статей*, Институт славяноведения РАН, 2008, с. 34-50.

Булатов, И. А. „Роль ‘Дня русской культуры’ в формировании идентичности русской эмиграции „первой волны“, *Человек и культура*, № 2, 2023, с. 91-101.

Вендитти, М. „Вопрос о реформе орфографии в эмиграции (Н. К. Кульман и Ф. А. Браун)“, в: Гриценко Н. (отв. ред.), *Ежегодник Дома русского зарубежья имени Александра Солженицына 2014–2015*, Дом русского зарубежья имени Александра Солженицына, Москва: 2015, с. 716- 722.

Волков, Е. В. „Праздники и памятные дни послереволюционной российской эмиграции“, *Известия Уральского федерального университета, Гуманитарные науки*, Сер. 2, Т. 20, Но. 3, 2018, с. 85-95

Ганин, А. *Измена командармов. Представители высшего командного состава Красной армии, перешедшие на сторону противника в годы Гражданской войны в России 1917-1922 гг.*, Пятый Рим, Москва: 2020;

Ганин А. „Общество русских офицеров Генерального штаба в Королевстве сербов, хорватов и словенцев“, в: Буняк, П. (сост.) *Русское зарубежье и славянский мир*, Славистическое общество Сербии, Белград, 2013, с. 107-116.

Гончарова, А. В. „Историко-культурная память как условие сохранения национальной идентичности“, *Научный результат. Социальные и гуманитарные исследования*, Том 8, Выпуск №1, 2022, доступно на: <https://rrhumanities.ru/journal/article/2678/>, приступлено: 09.09.2024.

Давыдов, С. „Бем-Пушкинист“, в: М. А. Васильева (сост.), *А. Л. Бем и гуманитарные проекты русского зарубежья*, Русский путь, Москва: 2008, с. 38-53

Джорджевич, А. „Русский академизм в архитектурном облике Белграда“, *Сибирь гуманитарная*, № 4, 2024, с. 83—94.

Джорджевич, А. „Участие русских беженцев первой волны в создании балета `Охридская легенда` С. Христича“, *Сибирь гуманитарная*, № 1(5), 2024, с. 24—33.

Ермичев, А. *Философское содержание журналов русского зарубежья (1918–1939 гг.)*, Вестник, Санкт-Петербург: 2012

Иванов, И. „Югославский академик Г. А. Острогорский (1902–1976) и его работы о византийском иконопочитании“, *Христианское чтение*, № 2, 2017, с. 20-36.

Инов, И. В. „Томаш Гарриг Масарик и российские литераторы и журналисты“, в: М. А. Васильева (у ред.), *Т. Г. Масарик и `Русская акция` Чехословацкого правительства*, Русский путь, Москва: 2005, с.75-87.

Кадиевич, А. „Выставки русских архитекторов в Белграде между двумя мировыми войнами“, *Русская эмиграция в Югославии*, Индрик, Москва: 1996, с. 270—278.

Каминский, В. „Почему генштабист РККА Ф. Е. Махин `открыл ворота` Уфы белому Комучу 4 июля 1918 г.?“, *История белой Сибири. Материалы 5-й международной научной конференции (4-5 февраля 2003 года)*, Кузбассвузиздат, Кемерово: 2003, с. 140-147.

Кастелянов, В. „Исход учебных заведений“, в: Лазич, Т. и Турчић, М. (прир.), *Русский исход – век памяти, РУСКИ изодус - век сећања: зборник радова*, Национална библиотека “Руска библиотека”; Удружење питомаца русских кадетских корпуса при Руском дому у Београду, Панчево, Београд: 2021, с. 47–50.

Касьянов, В. „Душа культуры русского зарубежья“, *Общество: философия, история, культура*, Но. 1, 2012, с. 57-63.

Киселев, А. Ф. (ред.), *Политическая история русской эмиграции 1920-1940 гг. Документы и материалы*, Гуманитарный издательский центр, Москва: 1999,
<http://www.rusky.com/history/library/emigration/index.htm>, (присупљено 12.05.2020).

Климович, Л. В. „Праздники российской эмиграции как отражение исторического кода дореволюционной России (1920—1930-е гг.)“, *Научный диалог*, № 11, 2017, с. 356—368.

Ковалев, М. В. „Исторические праздники русской эмиграции как способ сохранения культурной памяти“, у: Репина, Л. П. (ред.), *Кризисы переломных эпох в исторической памяти*, Москва: ИВИ РАН, 2012, с. 268-287.

Ковалев, М. В. „Русский институт в Праге (1922-1938 годы)“, *Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: История, филология*, Т. 16, № 1, 2017, с. 121-134.

Копылова, О. и Тарбеев, В. „Возвращение истории. Русский заграничный исторический архив в Праге“, (23.03.2023), доступно на: <https://historyrussia.org/sobytiya/vozvrashchenie-istorii-russkij-zagranichnyj-istoricheskij-arkhiv-v-prage.html>, датум приступа: 21.06.2024.

Косик, В. *Русская эмиграция в Сербии XX—XXI вв*, Пробел-2000, Москва: 2022.

Котляров, М. и Котляров, В. „Высшая мера Константина Чхеидзе“, *Кабардино-балкарская Правда*, 15.09.2012, с. 11.

Лаврентьев, И., Давидич, Т. и Лопатко, В. „Творчество архитектора Николая Васильева“, *Academia. Архитектура и строительство*, № 3, 2017, с. 37-48.

Местковский, Д. „Партия социалистов-революционеров в эмиграции в 1920-х годах. Пути возрождения организации: централизм или демократизм“, *Вестник Волгоградского государственного университета*, Сер. 4, Но. 1 (21), 2012, с. 44-50.

Магуза, А. „Профессор Михаил Павлович Чубинский (1871-1943): Этапы жизненного пути, политико-правовые воззрения“, *Экономика*, бр. 2, 2011, с. 182-196.

Микуленок, А. А. „День русской культуры в лимитрофных государствах в 1924–1939 гг.“, *Вестник Томского государственного университета. История*, № 2 (40), 2016, с. 77-82.

Милинчич, М. (отв. ред.), *Русское культурное наследие в Сербии*, Центр Русского географического общества в Сербии, Белград: 2020.

Мироненко, С. В. (ред.), *Путеводитель. Фонды Государственного архива Российской Федерации по истории белого движения и эмиграции*, Т. 4, Федеральная архивная служба Российской Федерации, Государственный архив Российской Федерации, РОССПЭН, Москва: 2004.

Михалев, Н. „Проблема самоидентификации эмиграции в печати русского зарубежья в 1930-е гг.“, *Журналистика*, Сер. 10, но. 3, 2011, с. 74-87.

Мосусова, Н. „Мир искусства на музыкальной сцене национального театра в Белграде. Украшение и преступление или оскорбление“, у: Б. Станковић (ред.), *Руска дијаспора и српско-руске културне везе*, Славистичко друштво Србије, Београд: 2007, с. 173-178.

Муромцева, Л. П. „Праздники и памятные даты в жизни российской эмиграции“, *Вестник Московского Университета*, Сер. 8, История, № 6, 2013, с. 92-115.

Павлович, М. „Становление оперы и балета в белградском Народном театре“, в: *Русская эмиграция в Югославии*, Индрик, Москва: 1996, с. 293-312.

Петрушева, Л. И. „А. Л. Бем и День русской культуры“, в: М. А. Васильева (сост.), *А. Л. Бем и гуманитарные проекты русского зарубежья*, Русский путь, Москва: 2008, с. 270-281.

Петрушева, Л. И. „Русский заграничный исторический архив и ученые-эмигранты в Чехословакии“, в: Досталь, М. Ю. (отв. ред.), *Российские ученые-гуманитарии в межвоенной чехословакии. Сборник статей*, Институт славяноведения РАН, Москва: 2008, с. 131-139.

Пархомовский, М. „По другую сторону баррикад или кто создавал `Современные записки`“, в: Пархомовский, М. (сост.), *Евреи в культуре русского зарубежья. Сборник статей, публикаций, мемуаров и эссе, Выпуск 1, 1919—1939 гг.*, Ф. М. Пархомовский, Иерусалим: 1992, с. 219-228.

Поляков, Ф. „Алексей Ремизов и Русский архив эпизоды взаимоотношений“, у: *Часопис Руски архив и култура руске емиграције у Краљевини СХС/Југославији*, Матовић В. и Барић С. (ур.), Институт за књижевност и уметност, Београд: 2015, с. 249-265.

Поляков, Ф. „Югославские контакты Алексея Ремизова“, *Wiena Slavistisches Jahrbuch*, nr. 3, 2015, с. 348-362.

Порочкина, И. М. „Т. Г. Масарик и его петербургские коллеги“, в: М. А. Васильева (ред.), *Т. Г. Масарик и 'Русская акция' Чехословацкого правительства*, Русский путь, Москва: 2005, с. 88-98.

Пронин, А. *Российская эмиграция в отечественных диссертационных исследованиях 1980–2005 гг.*, Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук, Челябинский государственный педагогический университет, Исторический факультет, Кафедра отечественной истории и права, 2017.

Протасов, Л. Г. *Всероссийское Учредительное собрание. История рождения и гибели*, Росспэн, Москва: 1997.

Радич, Р. „Георгий Острогорский и сербская византология“, *Русская эмиграция в Югославии*, Индрик, Москва: 1996, с.200-207.

Раев, М. *Россия за рубежом. История культуры русской эмиграции 1919-1939*, Прогресс-Академия, Москва: 1994.

Сабенникова, И. „Сохранение традиций земства в русской эмиграции 1917-1939 гг.: Земско-городской комитет помощи российским гражданам за границей (Земгор)“, *Historia Provinciae – the Journal of Regional History*, vol. 6, no. 3, 2022, p. 1008-1034.

Серапионова, Е. „Русские эмигранты в Чехословакии“, *Русский вопрос*, Issue 4, 2002, <http://www.russkii.vopros.com/index.php?pag=one&id=146&kat=8&csl=33>, приступлено 12.04.2020.

Серапионова, Е. „Т. Г. Масарик и российские эмигранты в ЧСР“, в: М. А. Васильева (ред.), *Т. Г. Масарик и 'Русская акция' Чехословацкого правительства*, Русский путь, Москва: 2005, с. 61- 69.

Слава, Е. (сост.), *Храм святителя Николая*, Православная церковь Чешских земель и Словакии Пражская епархия, Прага: [б.г.], [б.с], объявлено 03.01.2017, доступно на: https://issuu.com/pravoslavnik/docs/chram_mikulase_web2, датум приступа 22.07.2024.

Соколов Михаил, *Соблазн активизма. Русская республиканско-демократическая эмиграция 20—30-х гг. XX века и ОГПУ СССР*, Издательский центр «Азбуковник», Москва: 2011.

Сорокина, М., Антанасиевич, И., Масоликова, Н., Живанович, М. и Dr.W (сост.), „Лукомский Виктор Викторович“, https://russianserb.com/show_person?id=515, (приступлено 25.04.2023).

Сорокина, М. „Пересекая границы: российские ученые-эмигранты – члены Сербской академии науки искусств“, *Русская диаспора изучение русского языка и русской культуры в инославянском и иностранном окружении*, Славистическое общество Сербии, Белград: 2012, с. 69-77.

Сорокина, М. „Покровители, посредники, коллеги: Александр Белич (1876–1960) и русские ученые“, в: И. В. Созинов (сост.), *История науки и техники: источники, памятники, наследие. Четвертые чтения по историографии и источниковедению истории науки и техники. К 300-летию Российской академии наук*, ПресСто, Иваново: 2023, с. 250-252.

Сорокина, М. *Русский адрес Белграда: профессора Белградского университета. Материалы к биографии*, Дом русского зарубежья имени Александра Солженицына, Москва: 2021.

Сорокина, М. „Русское научное зарубежье и Сербская академия наук и искусств в XX веке“, в: А. Тимофеев (отв. ред.), *Столетие двух эмиграций 1919-2019*, Информатика, Москва–Белград, 2019, с. 229-238.

Сорокина, М. „Цуриков Николай Александрович“, *Некрополь российского научного зарубежья*, https://www.russiangrave.ru/person?prs_id=364, доступно 08.08.2024.

Струве, Г. *Русская литература в изгнании, Краткий биографический словарь русского зарубежья*, YMCA-Press, Русский путь, Париж – Москва:1996.

Судоргин, Н. С. „Культурно-просветительская функция Земгора (на примере деятельности Училища техников путей сообщения)“, *Вестник Саратовской государственной юридической академии*, № 2 (109), 2016, с. 118-121.

Суслов, А. Ю. „Эволюция партии эсеров в эмиграции: Конференция партии социалистов-революционеров в Праге (1931 г.)“, *Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки*, № 1 (29), 2014, с. 31-38.

Тесемников, В. „Превратности судьбы генерала Ф. Е. Махина“, *Токови историје*, 1-2/2008, с. 68-83.

Тесемников, В. и Косик, В. (сост.), *Русский Белград*, Издательство Московского университета, Москва: 2008.

Трибунский, П. А. „Астров Николай Иванович – Материалы к биографическому словарю 'Русская эмиграция в Чехословакии' (под редакцией М. Ю. Сорокиной)“, *Ежегодник Дома русского зарубежья имени Александра Солженицына*, Дом русского зарубежья имени Александра Солженицына, Москва: 2016, с. 665-712, стр. 673-674.

Ульянкина, Т. „Русская академическая эмиграция в Сербии: обзор довоенного периода 1919–1938 гг.“, в: М. В. Лоскутова, М. Ф. Хартанович (ред.- сост.), *Российско-сербские связи в области науки и образования: XIX - первая половина XX в*, РАН, Санкт-Петербург: 2009, с. 56-76.

Ушаков, Д. Н. (ред.), *Толковый словарь русского языка*, Том 1, Государственный институт 'Советская энциклопедия', ОГИЗ, Москва: 1935, с. 693-694.

Фирсова, Е. „Национализм, славянство, Россия и русская эмиграция (взгляды П. Радича. По материалам архива Масарика в Праге)“, *Историјски часопис*, бр. 40-41, 1993-1994, с. 215-218.

Цепилова, В. „Историографическое наследие русского зарубежья 20-30-х гг. XX в.“, Документ. *Архив. История. Современность*: Вып. 4, 2004, с. 213-226, (доступно 18. 09. 2020), https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/30545/1/dais_04_15.pdf.

Черепенчук, В. С. „Взгляд из Праги'. Газета 'Воля России' о событиях марта 1921 года“, *Вестник Русской христианской гуманитарной академии*, Том 20, Выпуск 3, 2019. с. 369-382.

Чурич, Б. „Записки Русского научного института в Белграде“, у: *Русское зарубежье и славянский мир*, 2013, с. 202-317.

Шешкен, А. „Александр Белич и 'Русский Белград'“, *Славянский вестник*, Вып. 2, Макс Пресс, Москва: 2004.

Barbanov, A. "Kroz ostavštinu Margarite Froman", *Dance Magazine Movements*, 35/36, 2021, Zagreb, s. 166–170.

Barker, C. *The Sage Dictionary of Cultural Studies*, London, SAGE Publications, Thousand Oaks, New Delhi; First published 2004.

Bell, D. and Oakley, K. *Cultural policy*, Routledge Taylor & Francis Group, London, New York: First published 2015.

Bloch, M., 'Ideology', in: A. Barnard and J. Spencer (eds.), *Encyclopedia of social and cultural anthropology*, Routledge, London, New York: 2002, pp.442-444.

Brinthaup, T. 'Identity', in A. William and J. R. Darity (eds.), *International Encyclopedia of social sciences*, Macmillan/Thomson Gale, Detroit: 2007, pp. 551-555.

Byron, R. 'Identity', in: A. Barnard and J. Spencer (eds.), *Encyclopedia of social and cultural anthropology*, Routledge, London, New York: 2002, pp. 441-442.

Corbetta, P., *Social Research. Theory, methods and techniques*, SAGE Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi: 2003.

Della Porta, D. and Keating, M. (eds.). *Approaches and Methodologies in The Social Sciences: A Pluralist Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge: 2008.

Djordjević, A. „Post-revolutionary Russian Émigrés as Mediators of European Cultural Transfer in the Kingdom of SCS/Yugoslavia“, in: *Echoes of Europe: Cultural Transfer Europe-Serbia in the Kingdom of Yugoslavia*, Djurić, A. and Pantelić I. (eds.), Institute od European Studies, Zepter Book World, Belgrade: 2025, p. 101-124.

Dragičević Šešić, M. i Stojković, B. *Kultura, menadžment, animacija, marketing*, Clio, Beograd: 2011.

Đorđević, J. *Postkultura*, Clio, Beograd: 2009.

Đuričić, A. *Istorija igre*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd: 1999.

Freedon, M. 'Ideology: Political Aspects', Oxford University, UK , Available online 2 November 2002, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/B0080430767011542>, (приступљено 23.03.2022).

Gawdiak I. (ed.), *Czechoslovakia: A Country Study*, U.S. Government Printing Office, Washington, D.C: 1989.

Glick Schiller, N., 'Cultural Politics and the Politics of Culture', *Identities: Global Studies in Culture and Power*, Published online 2010, pp. 1-7, (pristupljeno 22.01.2022), https://www.researchgate.net/publication/249028797_Cultural_politics_and_the_politics_of_culture.

Grujičić, N. „Avantura je šampanjac života“, *Време онлајн*, бр. 604, 01.08.2002, <https://www.vreme.com/kultura/avantura-je-sampanjac-zivota/>, приступљено: 15.10.2023.

Janković, I. „Kriminalistički institut Pravnog fakulteta u Beogradu 1927–1945“. *Pravni zapisi*, br. 2, 2015, s. 326-346.

Jeličić, A. „Fenomen Ruskih baleta“, *Dance Magazine Movements*, 35/36, 2021, Zagreb, s. 8-19.

Jovanović, M. „Ruski arhiv i fašizam“, u: V. Matović i S. Barić (ur.), *Časopis Ruski arhiv (1928-1937) i kultura ruske emigracije u Kraljevini SHS/Jugoslaviji*, Institut za književnost i umetnost, Beograd: 2015, s. 109-140.

Kadijević, A. „Uloga ruskih emigranata u beogradskoj arhitekturi između dva svetska rata”. URL:http://www.arte.rs/sr/umetnici/teoreticari/aleksandar_kadijevic-4101/tekstovi/uloga_ruskih_emigranata_u_begradskoj_arhitekturi_izmedju_dva_svetska_rata-2183, (приступљено: 21.05.2023).

Kosik, V. “Russian Ballet Dancers and Choreographers at the Belgrade Stage in the XX and Early XXI Centuries.” *Accelerando: Belgrade Journal of Music and Dance*, 2017, доступно на: <https://accelerandobjmd.weebly.com/issue2/8-russian-ballet-dancers-and-choreographers-at-the-belgrade-stage>, приступљено 02.06.2020.

Lukšić, I. „Ruski arhiv i kultura ruske emigracije: težišta“, у: *Часопис Руски архив и култура руске емиграције у Краљевини СХС/Југославији*, Матовић В. и Барић С. (ур.), Институт за књижевност и уметност, Београд: 2015, с. 29-40.

Marić, M. i Kosić, V. *Masonske lože u Jugoslaviji 1919-1940. (1872-1958). Inventar sumarno-analitički. AJ-100*, Biblioteka informativnih sredstava Arhiva Jugoslavije, Beograd: 2011(?).

Markovich, S. *British Perceptions of Serbia and the Balkans 1903-1906*, Dialogue, Paris: 2001.

Melancon, M. „Left socialist revolutionaries”, in: J. R. Miller (ed.), *Encyclopedia of Russian history*, Thomson – Gale, e-book, ISBN 0-02-865907-4 (set), pp. 838-840.

Milanović, O. *Pozorišne karikature Vladimira Žedrinskog*, MPUS, Beograd: 1974.

Milin, M. “The Russian Musical Emigration in Yugoslavia after 1917”, *Muzikologija*, № 3, 2003, p. 65—80.

Obradović, V. „Doprinos Margarite Froman razvoju baleta u Beogradu”, *Dance Magazine Movements*, 35/36, 2021, Zagreb, s. 102-111.

Odić, S. i Komarica, S. *Partizanska obavještajna služba 1941-1942. Šta se stvarno događalo*, Knj. 3, Centar za informacije i publicitet, Zagreb: 1988.

Paunković, Z. „Ruska inteligencija u Beogradu 1928. – Kongres predstavnika saveza ruskih književnika i novinara u inostranstvu“, *Kultura*, br. 80-81, 1988, s. 198-214.

Ritzer, G. (ed.). *Encyclopedia of social theory*, Sage Publications, Thousand Oaks, London, New Delhi: 2005.

Sawczenko, T. „`День русской культуры` в среде русской эмиграции первой волны“, *Polilog. Studia Neofilologiczne*, nr. 2, 2012, p. 143-154.

Schmale, W. “A Transcultural History of Europe – Perspectives from the History of Migration”, *European History Online*, 2010-12-03. URL: <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2010a-en>, pristupljeno: 25.02.2023.

Schmale, W. “Cultural Transfer” *European History Online*, 2012-12-05. URL: <http://www.ieg-ego.eu/schmalew-2012-en>, pristupljeno: 25.02.2023.

Schmale, W. “What is cultural transfer?” In: *Cultural Transfer Europe-Serbia: Methodological Issues and Challenges*, ed. Slobodan G. Markovich, Beograd: Dosije studio, 2023, pp.13-31.

Stefanović, N. N. *Vodič kroz ljubavnu istoriju Beograda*, Knj.2, Laguna, Beograd: 2024.

Šukuljević-Marković, K. „Ljubimica beogradske publike. Janja Vasiljeva, prima balerina Narodnog pozorišta“, *Orchestra*, zima, 1997, s. 14–15.

Šukuljević-Marković, K. „Na početku beše `Srce`“, *Orchestra*, № 12, 1998, s. 6—9.

Timofejev, A. „`Nulti pacijent`: Počeci delovanja sovjetske obaveštajne službe u Kraljevini Jugoslaviji“, *Istorija 20. veka*, 2/2023, s. 303–322.

Toledo Silva, G., „UNESCO and the coining of cultural policy“, 10th International Conference in Interpretive Policy Analysis, France, Lille, 2015, (приступљено 15.03.2022),
https://www.researchgate.net/publication/327163504_UNESCO_and_the_coining_of_cultural_policy.

Veber, V. „Days od Russian Culture“, in: *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918-1945*, V. Veber (ed.), Sv. 2, Seminář pro dějiny východní Evropy při Ústavu světových dějin FF UK, Praha: 1994, pp. 90-93

Velš, V. „Transkulturalnost forma današnjih kultura koja se menja“, *Kultura*, br. 102, 2001, s. 70-89.

Vujanović, A. „Avangarda i izvođačke umetničke prakse“, dostupno na:
https://www.academia.edu/34216554/Avangardni_teatar_i_performans_1920ih_Umetnost_u_Srbiji,
pristupljeno:17.11.2023.

Zdravković, M. „Klasično baletsko stvaralaštvo od 1923. do 1998. godine. Bliže i dalje od klasičnog akademizma“, *Orchestra*, № 16, 1999/2000, p. 5—22.

Штампа:

Борба

Време

Застава

Неимар

Општинске новине

Политика

Правда

Руски архив

Службени војни лист - Орган и издање министарства војске и морнарице

Шестар

Воля России

День Русской Культуры. Однодневная газета (Париж)

Новое русское слово

Современные записки

Ступени

Let's dance

Nova Evropa

Електронски извори:

<https://www.britannica.com/>
<https://guides.rusarchives.ru>
<https://www.domrz.ru/encyclopedia>
<http://emigrantica.ru/>
<https://enciklopedija.hr>
<https://www.snp.org.rs/enciklopedija/?p=7254>
<http://teatroslov.mpus.org.rs>
<http://www.ldavico.edu.rs/>
<https://beogradskagroblja.com>
<http://cemetery-records.mrcsf.org>
<http://www.samisdat.com/5/523-spis.htm>
<https://rn-belgrade.ru/necropolis/>
<https://russiainphoto.ru/photos/145530/>
<https://ruslitrev1917.imli.ru/>
<https://www.psp.cz/>
<https://runivers.ru>
<https://zamekzbraslav.cz/>
<http://www.hrono.ru>
<https://rus.team/>
<https://digitalcollections.hoover.org>
<http://elib.shpl.ru/>
<https://www.politika.rs>
<http://ricolor.org>
<http://web.archive.org>
<https://syg.ma>
<http://web.archive.org/>
<https://expositions.nlr.ru>
<https://www.russiangrave.ru>
<https://www.f.bg.ac.rs>

Биографија

Александра Ђорђевић рођена је 1986. године у Нишу. Основно и средње музичко образовање, смер виолончело, стекла је у Школи за музичке таленте у Ћуприји, где је примљена као прва на ранг листи кандидата 1998. године. Од 2004. године постаје бруцошкиња Факултета уметности у Нишу, на коме је 2009. године дипломирала са највишом оценом у класи проф. мр Тање Петровић Ђорговске.

У октобру 2013. године уписала је мастер студије културологије на Факултету политичких наука Универзитета у Београду. Мастер рад под називом „Утицај руске емиграције на културни живот Београда у периоду између два светска рата“ под менторством проф. др Љубинке Трговчевић Митровић одбранила је са оценом 10 (десет) у септембру 2015. године. Исте године уписала се на докторске студије културе и медија на Факултету политичких наука Универзитета у Београду.

Области научног интересовања кандидаткиње су проучавање културе и уметничких достигнућа руске емиграције у Београду и Прагу између два светска рата, као и утицај дигиталних медија на професионално музичко образовање. Објавила је више научних радова на ове теме и учествовала у раду низа научних скупова и симпозијума у земљи и иностранству. По позиву организатора у септембру 2023. године учествовала је у раду округлог стола *Посол русског мира*, одржаном у Москви и посвећеном деведесетогодишњици од оснивања Руског дома у Београду. Њени радови „Русский академизм в архитектурном облике Белграда“ (2024) и „Участие русских беженцев первой волны в создании балета 'Охридская легенда' С. Христича“ (2024) објављени су у Русији и награђени Лауреатом I степена на Међународним конкурсима научно-истраживачких радова у организацији Сверуског друштва научних истраживача PTScience.

Изјава о ауторству

Име и презиме ауторке: Александра Ђорђевић

Број индекса: 13/2015

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Културне политике руске емиграције у Београду и Прагу (1921-1941)

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени;
- да нисам кршила ауторска права и користила интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Александра Ђорђевић

Број индекса: 13/2015

Студијски програм: Докторске академске студије Културологије – студије културе и медија

Наслов рада: Културне политике руске емиграције у Београду и Прагу (1921-1941)

Ментор: др Слободан Г. Марковић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предала ради похрањивања у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Културне политике руске емиграције у Београду и Прагу (1921-1941)

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предала сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучила.

1. Ауторство (CC BY)

2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)

5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)

6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

Потпис аутора

У Београду, _____
